

T. C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

ZİYÂD B. EBÎH

(HAYATI – ŞAHSİYETİ – DEVLET ADAMLIĞI)

(DOKTORA TEZİ)

Melek YILMAZ GÖMBEYAZ

Danışman:

Prof. Dr. Âdem APAK

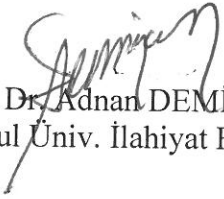
BURSA - 2015

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

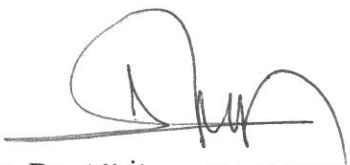
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 710522002 numaralı Melek YILMAZ GÖMBEYAZ'ın hazırladığı "Ziyâd b. Ebîh (Hayatı-Şahsiyeti-Devlet Adamlığı)" konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, 27/03/2015 günü 17:30-19:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezininBAŞARILI..... (başarılı/başarısız) olduğunaOY.BİRLİĞİ..... (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Prof. Dr. Adem APAK
(Danışman)
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN
İstanbul Üniv. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Kenan AYAR
Ondokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fakültesi

Prof. Dr. Cağfer KARADAŞ
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
Abant İzzet Baysal Üniv. İlahiyat Fakültesi

Doç. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi

27/03/2015

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Melek Yılmaz Gömbeyaz
Üniversite : Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Doktora
Sayfa Sayısı : xiv + 296
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışman(lar)ı : Prof. Dr. Âdem Apak

ZİYÂD B. EBÎH

(HAYATI – ŞAHSİYETİ – DEVLET ADAMLIĞI)

Ziyâd b. Ebîh Müslüman toplumun ilk iç karışıklıklarının cereyan ettiği hadiselerde ön plana çıkarak olayların gidişatını yönlendiren ve “Arap dâhileri” olarak anılan kişilerden biridir. Diğer dâhi olarak nitelenen Muaviye b. Ebi Süfyan, Amr b. el-As ve Mugîre b. Şube’den Cemel ve Sıffin gibi Müslümanların karşı karşıya geldikleri hadiselerden uzak kalması ve asil bir soydan gelmemesi gibi yönlerden ayrılmaktadır. Hatta babasının belli olmaması sebebiyle tahkir edilmiş birisidir. Ancak buna rağmen yetenek ve donanımlarıyla Hz. Ömer döneminde başlayan siyasî kariyerini Muaviye döneminde zirveye taşımamış ve erken dönem İslâm tarihinin dikkat çekici bir figürü olmayı başarmıştır. Ziyâd, Muaviye’nin onu kendi tarafına çekmek için nesebine

katarak baba bir kardeşi olduğunu ilan etmesi ile gündeme gelen ve bu bağlamda kaynaklarda ele alınan bir kişidir.

Bu çalışma önemli bir tarihî şahsiyet olan Ziyâd b. Ebîh'in biyografisini hayatı, şahsiyeti ve devlet adamlığı bağlamlarında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Böylece Ziyâd hakkında kaynakların naklettiği rivayetler doğrultusunda muhakeme ve mukayese yapmak ve dönemin şartlarını dikkate almak suretiyle Ziyâd b. Ebîh hakkında derli toplu ve sistematik bir portre sunulmaya çalışılmıştır. Çalışma ayrıca bilhassa Hz. Ömer döneminden Muaviye döneminin ortalarına kadar uzanan geniş bir süreçte cereyan eden pek çok siyasî, içtimaî, askerî vs. hadiseleri ele alması açısından da önem arz etmektedir.

Anahtar Sözcükler

Ziyâd b. Ebîh, Emevîler, Muaviye, istilhâk, dâhi

ABSTRACT

Name and Surname : Melek Yılmaz Gömbeyaz
University : Uludağ University
Institution : Social Science Institution
Field : Islamic History and Arts
Branch : Islamic History
Degree Awarded : PhD
Page Number : xiv + 296
Degree Date :
Supervisor (s) : Prof. Dr. Âdem Apak

ZİYÂD B. ABÎH

(HIS LIFE – PERSONALITY - STATESMANSHIP)

Ziyād b. Abîh is one of the persons who were prominent figures and drove the process in first internal struggles within the Muslim community and called “duhāt al-‘Arab/the genius of ‘Arabs”. Different from others described ‘genius’ such as Mu‘āwiya b. Abî Sufyān, ‘Amr b. al-‘Ās and Mughīra b. Shu‘ba, he kept himself out of the wars of Jamal and Şifīn. Also he did not descend from a noble ancestry unlike the others, even he was humiliated by being without a definite father. Despite this, thanks to his skills and competences he managed to take his political career that had begun in the period of the second caliph ‘Umar to the peak in the period of Mu‘āwiya and became a main figure of early history of Islam. On the other, Ziyād was discussed in Islamic sources in the context

of ‘acknowledgement of paternity/*istilḥaq*’ due to the fact that the caliph Mu‘āwiya declared Ziyād to be his paternal half brother.

This dissertation attempts to provide a biography of Ziyād b. Abīh as a prominent figure of early history of Islam under the headings of his life, personality and statesmanship. So, it presents a holistic and systematic portrait for Ziyād b. Abīh by examining the reports and information given in the sources on him, then evaluating and comparing them and taking the conditions of that period into consideration. The dissertation, also, is of considerable significance since it deals with many political, social, military etc events that occurred in a wide period, especially, from the period of the second caliph ‘Umar to the middle of the period of the caliph Mu‘āwiya.

Keywords:

Ziyād b. Abīh, Umayyads, Mu‘āwiya, *istilḥaq*, genius

ÖNSÖZ

Hz. Peygamber'in vefatıyla sona eren Asr-ı Saâdet'in ardından yeni bir süreç başlamış, Hulefâ-i Râşidîn dönemi denen bu zaman diliminde Müslüman toplum birçok problem ve yeni durumla karşı karşıya kalmıştı. Râşid halifelerin ilki olan Hz. Ebû Bekir döneminde, Hz. Peygamber'in vefatını fırsat bilerek devlet ve toplum bütünlüğünü bozmaya çalışanların faaliyetlerinin bertaraf edilmesinin ardından Hz. Ömer döneminde, bir yandan teşkilatlanma sürecinin olgunlaşması, öte yandan gerçekleştirilen geniş çaplı fütûhât hareketiyle devletin daha kuvvetli bir yapıya kavuşması sağlanmıştı. Hz. Osman döneminin ikinci yarısı ile Hz. Ali'nin hilafeti süreci ise, halifeye başkaldırıların, iç karışıklıkların ön plana çıktığı, bu bağlamda toplumsal bölünme ve cepheleşmelerin beraberinde getirdiği problemlerin etki ve sonuçlarıyla uğraşmakla geçmiş, olaylar, bu iki halifenin şehit edilmesi boyutuna varmıştı. Hz. Ali'nin sağlığında ona karşı yürüttüğü iktidar mücadelesinde sona yaklaşmış olan Muaviye ise, Hz. Ali'nin öldürülmesinin ardından Hz. Hasan'la yaptığı anlaşma sonrası halife olunca yeni bir sürece daha girilmiş, Müslümanlar için Emevîler dönemi başlamıştı. İşte bu tür çalkantılı süreçlerde, Arapların dehâ dedikleri bazı kişilerin ön plana çıkararak olayların gidişatını yönlendirdiği veya belirlediği belirtilir ki, bu isimler kaynaklarda genellikle Muaviye b. Ebî Süfyan, Amr b. el-Âs, Mugîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh olarak gösterilmiştir. Ancak, ifade etmek gerekir ki, çalışmamızın konusu olan Ziyâd b. Ebîh, diğer üç dehâdan farklı olarak, gerek Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde gerekse Muaviye döneminde zuhûr eden ve Müslümanların birbiriyle savaşmalarına kadar varan Cemel, Sıffîn gibi hadiselerden uzak kalmayı tercih etmiş, doğrudan veya dolaylı olarak hiçbir şekilde süreçlere müdahil olmamıştır. Yine diğer üç dehâdan farklı olarak Ziyad'ın asil bir soy veya güçlü asabiyet bağları olmaksızın, bilakis babası hakkındaki belirsizlikten dolayı zaman zaman tahkir de edilen bir kişi olmasına rağmen, kendi yetenek ve donanımlarıyla adından söz ettirdiğini, Hz. Ömer döneminde başlayan siyasî kariyerini Muaviye döneminde zirveye taşıdığını

belirtmek gerekir. Bu bağlamda Ziyad'ın Arapların dâhîleri arasında sayılmasının ötesinde bu yönüyle de merak edilmeye ve araştırılmaya değer bir isim olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca Ziyâd gibi önemli bir tarihî şahsiyet hakkında yüksek lisans veya doktora tezi düzeyinde yapılmış olan akademik çalışmaların -tespit edebildiğimiz kadarıyla- bulunmayışı da¹ onun hakkında araştırma yapmaya sevk eden önemli amillerdendir. Bu meyanda çalışmamızdaki amaç, rivayetler doğrultusunda Ziyâd b. Ebîh'in hayatını, şahsiyet ve devlet adamlığını araştırarak doğru bilgilere ulaşmak, bunları muhakeme ve mukayeseye başvurmak suretiyle, dönemin oluşturduğu şartları da dikkate alarak değerlendirmek, böylece birçok yönüyle Ziyâd b. Ebîh'i ve müdahil olduğu hadiseleri ortaya koymaktır.

Bu araştırma, giriş kısmı dışında üç ana bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın kaynakları ve yöntemi şeklinde iki başlıktan müteşekkil olan giriş kısmında öncelikle çalışmamız esnasında istifade ettiğimiz gerek klasik kaynaklar gerekse çağdaş eserler ana hatlarıyla ifade edilmiş, ardından da çalışmamızın metodundan bahsedilmiştir. Çalışmamızın ilk bölümü, “Emevîler Dönemine Kadar Ziyâd b. Ebîh” başlığını taşımakta olup burada Ziyâd b. Ebîh'in soyu, ailesi, doğumu ve çocukluk yıllarından bahsedildikten sonra siyasî hayatının teşekkül ettiği Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki görev ve faaliyetleri ele alınmıştır. “Emevîler Döneminde Ziyâd b. Ebîh” başlıklı ikinci bölümde ise Ziyâd'ın adının asıl ön plana çıktığı olayların vuku bulduğu, Muaviye b. Ebî Süfyan'ın iktidarı bağlamında Emevîler Dönemindeki icraatları incelenmiştir. Ziyâd'ın Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesi, yankıları, bu hususta yöneltilen eleştiriler, daha sonra Basra ve bağlı bölgelerin yanı sıra Kûfe valiliğine atanması, valiliği süresince takip ettiği idare tarzı, öte yandan yürüttüğü başarılı fetih hareketleri ve Ziyâd b. Ebîh'in vefatı gibi konuların yer aldığı bu kısmın, çalışmamızın en ilgi çekici ve aslî bölümünü teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Çalışmamızın, “Ziyâd b. Ebîh'in Şahsiyeti ve Devlet Adamlığı” başlıklı üçüncü bölümünde, ilk olarak, rivayetlerin ışığında Ziyâd'ın şahsiyet özellikleri üzerinde durulmuş, ardından devlet adamlığı kısmında onun bir devlet adamı olarak gerçekleştirdiği

¹ Burada yalnızca basılmamış bir çalışma olarak Ahmet Lütfî Kazancı'nının *Ziyâd b. Ebîh* isimli doçentlik takdim tezini zikredebiliriz.

siyasî, ictimai, askerî, ziraî, malî, ilmî gibi birçok alanı kapsayan faaliyetlerinden bahsedilmek suretiyle çalışma tamamlanmıştır.

Bu çalışmanın tespit ve takip sürecinde bilgi, görüş ve tavsiyelerini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Âdem Apak'a, tez izleme jürisinde bulunan ve tecrübelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Hüseyin Algül, Prof. Dr. Çağfer Karadaş ve Doç. Dr. Ali İhsan Karataş hocalarıma, sahip olduğum herşeyde karşılıksız emek ve duaları olan rahmetli babam ve canım anneme, varlıklarını arkamda bir güç olarak hissettiğim ablalarım, son olarak bu süreçte ilgi ve desteğiyle her daim yanımda olan ve bana hem anne hem akademisyen olma keyfini yaşatan kıymetli eşim Kadir Gömbeyaz'a ve elbette hayatıma kattıklarını tarif dahi edemeyeceğim canım oğlum Ali'ye teşekkürü borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ	1
A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI	1
B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	3

BİRİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNE KADAR ZİYÂD B. EBÎH

I. SOYU	6
A. TAİF	6
B. BENÎ SAKÎF	7
II. AİLESİ	9
III. HAYATI	21
A. DOĞUMU	21
B. ÇOCUKLUK YILLARI	22
IV. HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİ	23
A. HZ. ÖMER DÖNEMİ	23
1. Tarih Sahnesine Çıkışı	23
2. Mugîre b. Şu'be'nin Valiliği Dönemi	27
3. Ebû Mûsâ'nın Valiliği Dönemi	31

B. HZ. OSMAN DÖNEMİ.....	37
D. HZ. ALİ DÖNEMİ	38
1. Valilik Öncesi Yürüttüğü Görevler	41
a. Haraç, Beytülmal ve Divan Amirliği.....	41
b. Kâtiplik ve Vali Vekilliği	42
2. Valiliği.....	54
a. Fâris-Kirman Valiliğine Tayin Süreci: Fâris İllerinde Huzursuzluk ve Hırrît Hareketi	54
b. Ziyâd'ın Fâris ve Kirman Valisi Oluşu	57
c. Muaviye'nin Ziyâd'ı Kazanma Girişimleri	61
d. Hz. Ali'nin Vefatından Sonra Ziyâd'ın Muaviye'nin Saflarına Katılması	71

İKİNCİ BÖLÜM

EMEVÎLER DÖNEMİNDE ZİYÂD B. EBÎH

I. MUAVİYE B. EBÎ SÜFYAN DÖNEMİ.....	83
A. ZİYÂD B. EBÎH'İN MUAVİYE TARAFINDAN İSTİLHÂKI.....	84
1. İstilhâk Hadisesi	84
2. Ziyâd'ın İstilhakı Hakkında Kullanılan Tabirler	92
3. İstilhâk Bağlamında, Neseb Tespitinin Fıkhî Boyutu	96
4. Gelen Tepkiler ve Eleştiriler Açısından İstilhâk Hadisesi	98
a. Ziyâd'ın Yakınlarından Gelen Eleştiriler	99
b. Ümeyyeoğulları'ndan Gelen Eleştiriler.....	102
c. Toplum Kesimlerinden Gelen Eleştiriler.....	107
5. İstilhâk Hakkındaki Eleştiri ve Tartışmalara Dair Değerlendirmeler.....	112
6. İstilhâka Gösterilen Tepkiler Karşısında Muaviye ve Ziyâd'ın Tutumu.....	118
7. İstilhâkın Ziyâd'ın Nesebi Hakkındaki İhtilâflara Yansıması.....	122
8. Abbasîler Dönemi'nde İstilhâkın Geçersiz Kılınması.....	124
B- SİYASETTE ZİRVE DÖNEMİ: IRAK VALİLİĞİ.....	127
1. Basra, Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman Valiliklerine Atanması	128
a. Yönetim İlkeleri: Basra Hutbesi ve Ortaya Koyduğu Prensipler	131
b. Valilik Süresince Gerçekleştirdiği İcraatlar: Düzen ve Asayişin Sağlanması... ..	138

c) Yeni Dönem/Yeni Düzen: Bölgenin Şekillenmesi.....	143
d) Haricîlerle İlişkiler	146
(1) Sehm b. Gâlib ve Yezîd b. Mâlik'in İsyanları	146
(2) Hârise b. Sahr'ın İsyan Girişimi	149
(3) Kureyb ve Zehhâf Ayaklanması	151
(4) Urve b. Üdeyye'nin Öldürülmesi.....	159
(5) Muaviye'nin Suikastçisi Burek'in İnfazı.....	160
e. Hz. Ali Taraftarları ile İlişkiler	161
2. Ziyâd'ın İdaresi Altındaki Diğer Bölgelerde Yaşanan Gelişmeler	163
a. (Horasan, Sicistan, Hind ve Mâverâünnehr Eksenli) Askerî Faaliyetler ve Fetih Hareketleri	163
(1) Hakem b. Amr el-Gifârî Dönemi Fetihleri	163
(2) Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî Dönemi Fetihleri.....	167
b) Hind/Sind Topraklarındaki Diğer Bazı Gelişmeler.....	171
3. Kûfe Valiliği.....	173
a) Atanması ve İlk İcraatları	173
b) Hz. Ali Taraftarlarıyla İlişkiler ve Döneme Damgasını Vuran Hucr b. Adıyy Hareketi	177
c) Haricî Hareketinin Kûfe'deki Durumu.....	197
4. Ziyâd'ın Yokluğunda Kûfe ve Basra.....	198
II- ZİYÂD B. EBÎH'İN VEFATI.....	200

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİYÂD B. EBÎH'İN ŞAHSİYETİ VE DEVLET ADAMLIĞI

I- ZİYÂD B. EBÎH'İN ŞAHSİYETİ.....	213
A- Dehâsı ve İleri Görüşlülüğü	213
B- Hitabet, Fesâhat ve Belâgati	216
C- Kitâbeti	220
D- Cömertliği.....	223
E- Riyaset Yeteneği ve Sevgisi	225
II- ZİYÂD B. EBÎH'İN DEVLET ADAMLIĞI	228

A- İDARÎ GÖREVLERİ	228
1. Kâtiplik	228
2. Elçilik	229
3. Harac, Beytûmal ve Divan Amirliği	230
4. Danışmanlık	232
5. Vali Vekilliği	237
6. Valilik	239
a) Bazı İdarî Birimlere Katkıları	240
(1) Dîvânü'r-Resâil	240
(2) Dîvânü'l-Hâtem ve Dîvânü'z-Zimâm	241
b) Ziyâd b. Ebîh'in Yönetim Tarzı	242
c) Adlî Faaliyetleri ve Yargıya Müdahil Oluşu	247
B- ASKERÎ FAALİYETLERİ	249
1. Askerî Muhâsiblik ve Kâtiplik	249
2. Komutanlık	250
3. Valiliğinde Gerçekleştirdiği Diğer Bazı Askerî İcraat ve Düzenlemeler	253
a) Hares Teşkilâtı	253
b) Şurta Teşkilâtı ve Divanü'ş-Şurta	254
c) Dîvânü'l-Cünd	256
C- BAYINDIRLIK, İMAR VE İSKÂN FAALİYETLERİ	258
1. Hamamlar ve Sarnıçlar	258
2. Kanallar	259
3. İktalar, Bataklıkların Islahı ve Toprağın İmârı	261
4. Çarşı-Pazarın Tanzimi, Çevre Düzenlemesi	263
5. Camiler	265
6. İskân Faaliyetleri	268
D- MALÎ İCRAATLARI	270
1. Dîvânü'l-Harac	274
2. Dîvânü'l-Atâ	275
3. Dâru'r-Rızk	277
E- İLMÎ YÖNÜ	278
1. Edebî Değer Taşıyan Tevkî'ât, Hutbe ve Mektupları	278

2. Dil Çalışmaları (Gramer/Nahiv) ve Kur'ân-ı Kerîm'in Noktalanmasına Katkısı .	281
3. Kur'ân ve Sünnet Bilgisi, Hadîs Raviliği	283
SONUÇ	285
KAYNAKLAR	287

KISALTMALAR

a.e.	: Aynı eser	S.	: Sayı
a.g.e.	: Adı Geçen Eser	s.	: Sayfa
a.g.m.	: Adı Geçen Makale	ss.	: Sayfadan sayfaya
a.g.md.	: Adı Geçen Ansiklopedi Maddesi	sad.	: Sadeleştiren
a.mlf	: Aynı müellif	şrh.	: şerheden
a.y.	: Aynı yer	T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi	thk.	: Tahkik eden
b.	: bin	tlk.	: talik eden / notlandırın
Bkz.	: Bakınız	Tsh.	: Tashih eden
C.	: Cilt	ts.	: Tarihsiz
çev.	: Çeviren	UÜİFD	: Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
dn.	: Dipnot numarası	v.dğr.	: Ve diğerleri
h. & H.	: Hicrî	vd.	: Ve devamı
haz.	: Hazırlayan	vs.	: ve saire
H.z.	: Hazreti	y.y.	: Basım yeri yok
İSTEM	: İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Musıkisi Dergisi		
m. & M.	: Miladî		
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı		
ö.	: Ölüm tarihi		

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI VE YÖNTEMİ

A. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Ağırlıklı olarak Hicretin ilk yılında doğduğu ve Hz. Ebû Bekir zamanında Müslüman olduğu kaydedilen Ziyâd b. Ebîh hakkındaki araştırmamız, gerek ailesiyle ilgili rivayetlerin önemli bir kısmının tekabül ettiği dönem olması hasebiyle, gerekse Ziyâd'ın doğup büyüdüğü Taif şehri ve mensubu olduğu Sakîf kabilesinden bahsedilmesi açısından İslam öncesi dönemden başlamak suretiyle, Muaviye'nin iktidarının büyük kısmını kapsayacak şekilde Emevîler dönemine uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir. Bu bağlamda, öncelikle, araştırmamızın ilk bölümünün başlangıcında yer alan Ziyâd'ın soyu ve ailesi başlığı doğrultusunda Taif ve Sakîf kabilesi incelenirken, siyer kaynaklarından İbn Hişâm'ın, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'sinin¹ yanı sıra Abdülaziz Sâlim'in "*Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Câhiliyye*"sinin,² Sa'd Zağlûl'un "*Fî Tarihi Arab Kable'l-İslâm*"³ gibi eserler de İslam öncesi döneme dair müracaat edilen başlıca eserlerden olmuştur. Yine bu hususta Yakut el-Hamevî'nin "*Mu'cemu'l-Buldân*"⁴ ile el-Bekrî el-Endelüsî'nin "*Mu'cem*"⁵ gibi coğrafya eserlerinden de istifade edilmiştir.

Araştırmada müracaat ettiğimiz kaynakların önemli bir kısmını teşkil eden eserlerin ise tabakât kitapları olduğunu belirtmek gerekir. Ziyad'ın hayatı, şahsiyeti, devlet adamlığı hakkında çok yönlü bilgilere ulaştığımız bu eserler başta Belâzürî'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*⁶ olmak üzere Bunların yanı sıra İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı,⁷ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Egânî*'si,⁸ İbn Abdilberr'in *el-İstîâb*'ı,⁹ İbn Hallikân'ın *Vefeyât*'ı,¹⁰

¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I-II, thk. Mustafa es-Sakka v.dğr., Kahire, 1955.

² Abdülaziz Sâlim, *Tarihu'l-Arab fî Asri'l-Câhiliyye*, Beyrut, ts.

³ Abdülhamid Sa'd Zağlûl, *Fî Tarihi Arab Kable'l-İslâm*, Beyrut, ts.

⁴ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1975.

⁵ Bekrî el-Endelüsî, *Mu'cem mâ ista'ceme min esmai'l-bilâd ve'l-mevâdî*, I-VI, Beyrut, 1998.

⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I, thk. Muhammed Hamîdullah, Kahire, ts; a.mlf, *Ensâbü'l-Eşrâf*, I-XIII, thk. Süleyman Zekkar - Riyaz Zirikli, Beyrut, 1996.

⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut, ts.

⁸ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Egânî*, I-XXI, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, 1993.

⁹ İbn Abdilberr, *el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, ts.

Zehebî'nin *Siyeru A'lâm*'ı,¹¹ İbn Hacer'in *el-İsâbesi*¹² olmuştur. Araştırmamız esnasında başvurduğumuz kaynakların bir diğer önemli kısmını teşkil eden genel tarih kitapları arasında ise başta Taberî¹³ ve İbnü'l-Esîr¹⁴ ayrı bir yere sahip olmak üzere Ya'kûbî,¹⁵ İbnü'l-Cevzî,¹⁶ İbn Kesîr¹⁷ gibi müelliflerin eserleri de, Ziyad'ın gerek İslam öncesi, gerek Hulefa-i Râşidîn ve gerekse Emevîler dönemindeki hayatı ve faaliyetlerine dair ayrıntılı bilgiler içermesi bakımından büyük önem arz eder.

Çalışmada, *el-Ikdü'l-Ferîd*,¹⁸ *Kitâbü'l-Meârif*,¹⁹ *el-Beyân ve't-Tebyîn*²⁰ gibi edebiyat türü eserlerden, bilhassa, Ziyad'ın şahsiyeti hakkındaki rivayetlerin yanı sıra hutbeleri, resmî veya gayrı resmî yazışmaları, mektupları gibi hususlarda kıymetli bilgiler elde edilmiştir. Tezde ayrıca gerek fütûhât ve gerekse fethedilen bu şehirlerdeki bayındırlık ve imar faaliyetleri bağlamında Ziyad'ın katkılarından bahseden Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân*'ı²¹ önemli başvuru kaynaklarımızdan olmuştur. Yine, şehirlerin çeşitli yönlerden imar ve ıslahı açısından Ziyad'ın valilik süresince gerçekleştirdiği faaliyetler kapsamında, daha önce bahsi geçen coğrafi kaynaklardan Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Büldân*'ından başka, bu hususlarda Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*'si,²² Kalkaşandî'nin *Subhu'l-A'sâ*'sı²³ gibi kaynaklara da müracaat edilmiştir. Yine bu konuda S. A. Ali'nin *Tanzîmât*'ı²⁴ ve C. M. Cevdet'in *Ard*²⁵ adlı eserlerinden de önemli bilgiler aktarılmıştır.

¹⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-Ayân*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, ts.

¹¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXIII, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut, 1985.

¹² İbn Hacer, *el-İsâbe fi Temyîzi's-Sahâbe*, I-IX, Beyrut, ts.

¹³ Taberî, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*, I-XI, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1970.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, Beyrut, 1965.

¹⁵ Ya'kûbî, *Tarih*, I-II, Beyrut, 1960.

¹⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992.

¹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut & Riyad, 1966.

¹⁸ İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, Kahire, 1965.

¹⁹ İbn Kuteybe, *Kitâbü'l-Meârif*, Beyrut, 1970.

²⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, I-IV, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1998.

²¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ' - Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1987.

²² Mâverdî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, thk. Ahmet Mübârek el-Bağdadi, Kuveyt, 1989.

²³ Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ*, I-XIV, Kahire, 1922.

²⁴ Salih Ahmed Ali, *et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî*, Bağdat, 1953.

²⁵ Cemal Muhammed Cevdet, *el-Arab ve'l-Arz fi'l-Irak fi Sadri'l-İslam*, Amman, 1979.

Şehir tarihi kaynakları arasında İbn Asâkir'in *Tarihu Medîneti Dımaşk*'i²⁶ çalışmaya sağladığı katkı açısından ayrı bir öneme sahiptir..... Araştırma esnasında ayrıca Ziyâd'ın Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesi meselesi bağlamında, ilgili hadislerin nakli açısından Buhârî, Müslim, Tirmizî gibi hadis kaynaklarına da yer verildiğini belirtmek gerekir.

Araştırmamızda, günümüzde yapılmış olan akademik çalışmalardan da istifade edilmiş olup, bunlardan Ahmed Zeki Sefvet'in *Cemheratü Hutabi'l-Arab*'i,²⁷ Münir Muhammed Gadbân'ın *Muaviye b. Ebî Süfyan*'i,²⁸ İrfan Aycan'ın *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*'i,²⁹ Vecdi Akyüz'ün, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*,³⁰ gibi çalışmaları buna örnek olarak zikretmek mümkündür. Ayrıca çalışma dahilinde *DİA*, *İA*, *Eİ2* gibi ansiklopedilerin yanı sıra *İSTEM*, *AÜİFD*, *UÜİFD* gibi akademik dergilerde yer alan konuyla ilgili değişik makalelere de başvurulmuştur. Son olarak, Ziyad'ın da müdahil olduğu, dönemin siyasî, ictimai, askerî vs. açıdan önem taşıyan pek çok hususa bakış açılarını görme ve değerlendirme açısından bazı müsteşriklerin gerek kitap gerekse makalelerinin de incelendiğini, bu doğrultuda Wellhausen³¹, Gibb³², Watt³³, Landau-Tasseron³⁴, Rubin³⁵ gibi isimlerin çalışmalarından araştırmamızın bazı bölümlerinde istifade edildiğini eklemek gerekir.

B. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Özelde Emevîler genelde İslâm tarihine damgasını vuran şahsiyetlerden biri olan Ziyâd b. Ebîh'in hayatı, şahsiyeti ve devlet adamlığını incelediğimiz bu çalışma tarihî bir şahsiyete dair bir "biyografi" çalışmasıdır. Biyografiler kimi zaman söz konusu şahsiyeti övmek, kimi zaman da hicvetmek için kaleme alınsa da akademik bir çalışma olarak bu

²⁶ İbn Asâkir, *Tarihu Medîneti Dımaşk*, Beyrut, 1995.

²⁷ Ahmed Zeki Safvet, *Cemheratü Hutabi'l-Arab*, I-III, Kahire, 1933.

²⁸ Münir Muhammed Gadbân, *Muaviye b. Ebî Süfyan*, Dımaşk, 1980.

²⁹ İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan*, Ankara, 2001.

³⁰ Vecdi Akyüz, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, İstanbul, 1991.

³¹ Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1989; a.mlf., *Arap Devleti ve Sukûtu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963,

³² H.A.R. Gibb, *Orta Asyada Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2005.

³³ W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara, 2010.

³⁴ Landau-Tasseron, Ella, "Adoption, Acknowledgement of Paternity and False Genealogical Claims in Arabian and Islamic Societies", *Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies*, C. 66, S. 2, 2003, ss. 169-192.

³⁵ Uri Rubin, "'Al-Walad li'l-Firâsh' on the Islamic Campaign against 'Zinâ'", *Studia Islamica*, S. 78, 1993, ss. 5-26.

biyografi söz konusu kişiyi herhangi bir yüceltme veya yerme gayesi gütmeyip, kaynakların naklettiği şekliyle ortaya koyma amacındadır. Tabii ki araştırılan kişinin siyasî bir kimliğe sahip olması, Emevîler döneminde yaşamış olması gibi sebeplerle elde edilen malumatın yeknesak bir görünüm arzemediği, bazı kaynakların lehte bazılarının ise aleyhte iddia ve söylemler geliştirdiğini belirtmek gerekir. Bu çalışmada ise Ziyâd hakkında çeşitli kaynaklarda lehte veya aleyhte zikredilen bilgiler öncelikle bir araya getirilmiş, farklılıklar ve bunların muhtemel sebepleri araştırılmış, çok yönlü bir tarih araştırması yapılarak tutarlı bir tasvir ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın başlıklarını ve her başlığın hangi yoğunlukta ele alınacağını kaynakların Ziyâd hakkında verdikleri bilgiler belirlemiştir. Örneğin Ziyâd'ın hayatının erken dönemine ait bilgiler çok sınırlı iken özellikle Muaviye dönemindeki hadiselerde onun hakkındaki rivayetlerin sayısı fazladır. Bu nedenle hayatının Muaviye dönemine tesadüf eden kısım hususi bir bölüm olarak ele alınmayı gerekli kılmıştır. Öte yandan bazı konuların Ziyâd'a mahsus olarak genişçe ele alınma zarureti hasıl olmuştur. Bu bahislerin başında Ziyâd'ın Muaviye tarafından nesebine katılmasının gündeme getirdiği "istilhâk" gelir. Kaldı ki bu konu İslam hukukunda ele alınırken çoğu zaman Ziyâd'ın durumu söz konusu edilerek işlenmiştir.

Çalışmanın temel ilgisini Ziyâd'ın hayatı ile siyaset sahnesindeki etkileri ve faaliyetleri oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra bir birey olarak şahsiyeti ve siyasî bir aktör olarak devlet adamlığı da ayrıca ele alınmıştır. Buna göre Ziyâd hakkındaki her rivayet Ziyâd'ın hangi yönü (hayatı, şahsiyeti veya devlet adamlığı) ile alakalı ise o bölümde incelenmiştir. Ancak bazen bir rivayet bu yönlerin hepsi ile alakalı olduğu zaman aynı rivayetin farklı bölümlerde tekrarlanması zarureti doğmuştur. Bunun önüne geçebilmek için rivayet Ziyâd'ın hangi yönünü en çok ilgilendiriyorsa özellikle o bölümde genişçe işlenirken diğer bölümlerde kısa atıflarla iktifa edilmiştir. Bunun dışında şahsiyeti başlığında rivayetin Ziyâd'ın şahsiyetini ilgilendiren yönü, devlet adamlığı başlığında ise ilgili yönü metne aktarılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM
EMEVÎLER DÖNEMİNE KADAR
ZİYÂD B. EBÎH

I. SOYU

Kaynaklarda Ziyâd b. Ebîh'in babası olarak işaret edilen Ubeyd es-Sekaffi aslen, Taif'li Sakîf kabilesine mensup olmayıp, Sakîfli Hâris b. Kelede'nin mevlâsı olması hasebiyle, efendisine nispetle bu şekilde anılmaktaydı. Dolayısıyla, konumuz açısından Taif ve Sakîf'in önemi soy-sop bağlamında olmayıp, Ziyâd b. Ebîh'in doğduğu, yetiştiği, çeşitli özellik veya yeteneklerini kesbettiği, fiziksel, sosyal, kültürel pek çok yönden tesirinde kaldığı çevrenin anlaşılması cihetindedir. Bir başka ifadeyle Taif ve Sakîf'in çalışmamız nezdindeki gerekliliği, Ziyâd'ın şahsiyet ve kabiliyetlerinin oluşumundaki yeri kabilindedir. Bu bağlamda Ziyâd b. Ebîh'in doğduğu, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği şehir ve halkın tanınmasının, Ziyâd b. Ebîh'in genel anlamda daha iyi anlaşılması noktasında faydalı olacaktır.

A. TAİF

Mekke'nin güneyinde, kuruluşu eskilere dayanan ve küçük bir şehir olup¹ etrafı surlarla çevrili olan Taif², daha önce, Mekke'nin ilk sakinleri oldukları rivayet edilen Amalika kavmine mensub Vecc b. Abdilhayy'a nisbetle anılan Vecc Vadisi'ne atıfla "Vecc" şeklinde isimlendirilmiştir. Hicaz'ın en serin ve yağışlı iklimine sahip olan, hatta "bölgede suyun donduğu tek yer" olarak Arap şiirlerinde adından bahsettiren Taif, verimli arazileriyle bölgenin diğer şehirlerini geride bırakmıştı. Öyle ki burada bir yandan en kârlı tarım ürünleri yetiştirilip ihraç edilirken diğer yandan bilhassa dericilik³, avcılık ve arıcılık da Taif'te ön plana çıkan üretim araçlarıydı.⁴ Ticarî sahada da temayüz eden Taif'in, Mekke'nin yanı sıra Yemen⁵, İran ve Irak ile de ticarî ilişkiler içerisinde olduğu bilinmektedir.⁶

Taif, ticarete olduğu gibi üretim alanında da –zamanın şartlarına göre- fevkalade düzeydeydi. Bilhassa pek çok ihtiyaç maddesinin imalinde kullanılan derinin işlenmesi,

¹ Sâlim, a.g.e., s. 372.

² Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. IV, s. 9.

³ Yâkût el-Hamevî, a.y.; M. Sabri Küçükaşçı, "Sakîf", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, s. 10; H. Lammens, "Tâif", **M.E.B. İslam Ansiklopedisi**, I-XIII, C. XI, İstanbul, 1979, s. 672.

⁴ Sâlim, a.g.e., s. 377.

⁵ Küçükaşçı, a.g.md., C. XXXIX, s. 443; Lammens, a.g.md., C. XI, s. 672.

⁶ Sâlim, a.g.e., s. 378; Küçükaşçı, a.g.md., C. XXXIX, s. 443.

zamanla silah yapımında kullanılmaya başlanması ve kağıdın elde edilmesinin mümkün olmadığı dönemlerde okuma-yazma faaliyetlerinde önemli bir yer tutması açısından da deri çok değerli olup adeta Taif’le bütünleşmiş önemli bir istihsâl aracıydı.⁷

Mekke’den sonra Hicaz’da, iktisadî önem arzeden ikinci şehir olan Taif’in ismi, daima Mekke’yle birlikte anılagelmiş; “Mekke Taif’ten, Taif Mekke’dendir” denilmiştir.⁸ Kur’ân-ı Kerim’de geçen “karyeteyn”⁹ tabiri ile “Mekke ve Taif”in kastedilmiş olması, bu iki şehrin yakınlığını gösteren dikkat çekici bir ifadedir.

Mekke ile Taif arasında iktisadî, ictimai, dinî ve siyasî anlamda oldukça güçlü bağlar vardı. Kureyş ile Sakîf kabilesi arasında kurulan evlilik bağları da aradaki ilişkiyi daha da güçlendirmişti.¹⁰ Tüm bu ortak pay ve paydalar çerçevesinde, pek çok Mekkelinin Taif’te mesken ve arazisi olduğu gibi, buna karşılık, Mekke’de yerleşen Taiflilerin sayısı da az değildi.¹¹ Ayrıca, Arapların en büyük putlarından olan Lât mabedinin burada bulunması Taif’i, Mekke’den sonra en önemli dinî merkez konumuna getirmişti.¹² Dolayısıyla Taif’ten Mekke’ye hareket eden kabileler, yalnızca ticarî değil, aynı zamanda dinî bir nitelik de arz etmekteydi.¹³ Üstelik Arabistan yarımadasında ticarî imkânları yanı sıra dinî ve kültürel öneme de sahip olan Ukaz Çarşısı, Sakîf’in nüfuz alanında idi.¹⁴ Nihayet Taif, Mekke’nin sıcak ikliminden kurtulmak isteyenlerin sayfiyesi konumundaydı.¹⁵

B. BENÎ SAKÎF

Kaynaklarda Sakîf’in nesebi hususunda farklı rivayetler ileri sürülmüştür. Kabilenin, Mekke’nin ilk sakinleri oldukları kabul edilen Amalika kavminden Semûd’un,

⁷ İrfan Aycan, “Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış”, **AÜİFD**, C. XXXIV, Ankara, 1993, s. 217.

⁸ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. I, s. 134; Sâlim, a.g.e., ss. 380-381.

⁹ Zuhuruf 43/31-32. Bu âyet-i kerîmenin şu olay üzerine indirildiği, yani genel anlamda böyle düşünen insanlar hakkında nazil olduğu zikredilmektedir: Mekke’nin ileri gelenleri kendi aralarında, Muhammed’e indirilen Kur’ân’ın Mekke veya Taif ehline indirilmesi gerektiğini söyleyip duruyorlardı. Onlara göre bu Kur’ân, Muhammed’e değil de Ümeyye b. Halef, Ebu Uhayha ya da Sakîfli Urve b. Mesud yahut Mesud b. Muatteb gibi birilerine indirilmeli değil miydi? Bkz. Süleyman Ateş, **Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri**, I-XII, İstanbul, 1989, C. VIII, s. 249.

¹⁰ Küçükaşçı, “Hicaz”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVII, İstanbul, 1998, ss. 432-434.

¹¹ Lammens, a.g.md., C. XI, s. 672.

¹² Sâlim, a.g.e., s. 381.

¹³ Sâlim, a.g.e., ss. 376-378.

¹⁴ Zağlûl, a.g.e., s. 266.

¹⁵ Sâlim, a.g.e., 375; Lammens, a.g.md., C. XI, s. 672; Küçükaşçı, “Taif”, a.g.md., C. XXXIX, s. 443.

Taif topraklarından kuzeye göçü esnasında geride kalan kısmı olduğu rivayet edilmiştir.¹⁶ Bir kısım nesep ulemasına göre Sakîf kabilesi Ma`ad soyundan gelen İyad'a¹⁷, oradan da Nizar'a dayanırken¹⁸, bazı nesep uleması ise kabileyi Hevazın'e, oradan da Mudar'a dayandırmıştır¹⁹.

Sakîf kabilesi, başlangıçta, kendilerinden önce şehrin hâkimi olan Âmiroğulları'nı zamanla bertaraf etmeyi başararak şehrin tek hâkimi haline gelmişti. Sakîf kabilesinin atası sayılan Kasiy, yerleştiği bu toprakları işleyip o zamana dek görülmemiş bir verim elde edince, zamanla onun bu başarısı darb-ı mesel haline gelmiş ve insanlar "Allah hayrını versin; bu ne maharet (mâ eskafehû)!" demişlerdi.²⁰ Keza Kasiy, sonradan geldiği bu topraklara yerleştiği gibi, zekâsı sayesinde Âmiroğulları'nın liderinin kızıyla da evlenmeyi başarmıştı.²¹ Binaenaleyh insanlar Kasiy hakkında " ne sakîf (zeki, kurnaz, becerikli) adam" demiş ve ona, maharetli, becerikli anlamında "Sakîf" ismini vermişti.²²

Zamanla Sakîf kabilesinin merkezi olan Taif²³ ile Mekke arasında, dolayısıyla Kureyş ile Sakîf arasında iktisadî, ictimai, dinî ve siyasî anlamda oluşan güçlü bağlar oluşmuş, öte yandan bilhassa Hicaz dışına yaptıkları gerek ticarî gerekse dostluk amaçlı seyahatler, Sakîfliler'in diğer kültürlerden etkilenmelerini sağlamış, o beldelerde gördükleri hayat standartlarını ve kültürel değerleri kendi halklarına taşımalarına sebep olmuştu. Bundan dolayı Sakîf kabilesi, düşünce kültür düzeyi bakımından Hicaz'da yaşayan bedevî veya medenî diğer insanlardan daha üst düzeyde sayılırdı.²⁴ Keza, Sakîf kelimesinin kökeninde de, bu manaların barınıyor olması anlamlıdır; zira "s-k-f"

¹⁶ İbn Hişâm, a.g.e., C. I, s. 48; Zağlûl, a.g.e., s. 266.

¹⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, ss. 684-685; el-Bekrî el-Endelüsî, a.g.e., C. I, s. 71.

¹⁸ İbn Hazm el-Endelüsî, **Cevâmi'u's-Sîre**, Beyrut, 1986, s. 58.

¹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 684.

²⁰ el-Bekrî el-Endelüsî, a.g.e., C. I, s. 66.

²¹ Kasiy'in Taif şehrini ele geçirmede göstermiş olduğu bu maharetin bir benzerini, Mekke'nin idaresini Huzâalılar'dan alarak Kureyş kabilesini oraya yerleştiren, Hz. Peygamber'in atalarından Kusay b. Kilâb'ın gösterdiğini söylemek mümkündür. Zira Kusay, başta Huzâa kabilesi olmak üzere civar kabileler arasında nüfûz kazanmasının yanı sıra, Huzâalılar'ın liderinin kızıyla evlenmesi gibi adımlarla tadrîcen Mekke'ye hakim olmayı başarmış ve akabinde, Mekke'nin çevresinde göçebe bir şekilde yaşayan Kureyş kabilesini şehre yerleştirmesinin yanı sıra, Kâbe'yle ilgili görevleri de Kureyş'e tahsis etmek suretiyle kabilesini özel bir konuma oturtmuştu; bkz. Şemseddin Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, sad. M. Mahfuz Söylemez - Mustafa Hizmetli, Ankara, 1997, ss. 52-53.

²² el-Bekrî el-Endelüsî, a.g.e., C. I, ss. 64-66; Sâlim, a.g.e., s. 379.

²³ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. IV, s. 9. Taif'te, Himyer, Hevâzin, Evs, Hazrec, Müzeyne, Cüheyne, Kinâne, Uzre, Hüzeyl kabilelerine mensup grupların yanı sıra ticaretle işigal eden bir grup Yahudî ve Rum da ikamet etmekteydi; bkz. Sâlim, a.g.e., ss. 380-381).

²⁴ Aycan, İrfan, "Sakîf Kabilesi ve Taif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış", a.g.m., s. 219.

harflerinden doğan bu kelime, kültür, medeniyet, eğitim-öğretim, bilgi ve zekâyı geliştirme gibi anlamları da sembolize etmektedir. Dolayısıyla “sakîf”, becerikli, mahir, her işe eli yatkın, usta gibi manalarının yanı sıra, üstün bir zekâ, anlayış ve nüfûz yeteneğine sahip, akıllı, kültürlü, eğitilmiş gibi manalara da delalet eder.²⁵ Sakîf kelimesinin kökenine işaret eden bu anlamlar, Sakîflilerin tabiatı veya hangi vasıflarla temayüz ettiğine dair, özellikle Ziyâd hakkında da fikir vermesi açısından önemlidir.

Görünen o ki Sakîfliler, Taif'e hakim olarak şehrin kontrol ve idaresini uzun yıllar istikrarla sürdürmeleri, bu süreçte de hem iç, hem dış ilişkilerle geliştirdikleri sosyal, kültürel, ekonomik, askerî, idarî gibi pek çok kazanımların sağladığı birikimlerle Hicaz bölgesinde temayüz etmişlerdi. Binaenaleyh, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren gerek askerî gerekse idarî alanlarda Sakîflilerin en üst düzey vazifelerde tercih edilmesi, onların bu özelliklerinin tabiî sonucudur. Nitekim, İslâm Tarihi'nde yer edinmiş olan Mugîre b. Şu'be, Ziyâd b. Ebîh, Haccac b. Yusuf, Yusuf b. Ömer gibi isimlerin Sakîfli olması tesadüf değildir. Bu çerçevede dahilinde, Ziyâd'ın da gerek okur-yazarlığı, hesap-kitap işlerinden anlaması, gerekse siyaset ve idare ilkelerine vukûfiyetinin anlaşılması ve değerlendirilmesinde Taif ve Sakîf etkeni mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

II. AİLESİ

Kaynaklarda Ziyâd b. Ebîh²⁶, Ziyâd b. Ubeyd²⁷ es-Sekafî²⁸, Ziyâd b. Sümeyye²⁹, Ziyâd b. Ümmih³⁰, Ziyâd b. Ebî Süfyan³¹, Ziyâd b. Ümeyye³² veya Ziyâd el-Emîr³³ olarak

²⁵ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I-XV, C. IX, Beyrut, ts., s. 19.

²⁶ Ali b. Ebî Tâlib, **Nehcü'l-Belâga**, I-II, şrh. Muhammed Abdüh, C. I, Beyrut, 1885, ss. 12, 42, 150; İbn Sad, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Habîb, **el-Muhabber**, thk. Ilse Lichtenstadler, Beyrut, ts., s. 184; Ya'kûbî, a.g.e., C. I, s. 218; Taberî, a.g.e., C. V, s. 136; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 456; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 165; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 414; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 61.

²⁷ İbn Sad, a.g.e., C. VII, s. 99; Belâzürî, a.g.e., s. 481 (Burada Ziyâd b. Ubeyde olarak geçmektedir); Dineverî, **el-Ahbâru't-Tivâl**, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, Beyrut, ts., ss. 114, 260; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 140; Makdisî, **Kitabü'l-Bed' ve't-Tarih**, I-VI, Kahire, ts., C. VI, s. 2; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 162, 165; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

²⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Zirikli, **A'lâm**, C. III, s. 89.

²⁹ Fesevî, **Kitabü'l-Marife ve't-Tarih**, I-IV, C. II, 3. b., thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Medine, 1410 H., s. 244; Taberî, a.g.e., C. V, s. 136; Mes'ûdî, **Mürûcu'z-Zeheb**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964, C. III, s. 15; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 456; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 441; Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, I-II, tk. Mahmûd Eyyûb, Beyrut, 1997, C. I, s. 257; Zehebî, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 61.

anılan, kimi zaman Ziyâd b. Sümeyye b. Ebî Süfyan şeklinde bahsedilen³⁴ Ziyâd, en yaygın biçimde kaynaklarda Ziyâd b. Ebîh ve Ziyâd b. Ebî Süfyan olarak karşımıza çıkar. Keza, bazı kaynakların işaret ettiği kadarıyla o, Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesinden evvel Ziyâd b. Ubeyd es-Sekafî olarak anılırken³⁵, bu hadiseden sonra Ziyâd b. Ebî Süfyan şeklinde anılır olsa da³⁶, ileride genişçe bahsedileceği üzere, çeşitli sebeplerden dolayı kendisine Ziyâd b. Sümeyye³⁷, Ziyâd b. Ümmih³⁸ veya Ziyâd b. Ebîh³⁹ dendiği de görülecektir. Ziyâd, Ebu'l-Mugîre künyesiyle bilinirdi.⁴⁰

Ziyâd'ın ailesine gelince, öncelikle ifade etmek gerekir ki, Ziyâd'ın babasının kimliğine veya nesebine dair kaynaklarda rivayet birliği yoktur. Bu durum, Ziyâd isminden sonra gelen ve onun babasına işaret eden “ b. ... ” kısmındaki -bazen karmaşa ve tartışmaya dönüşen- farklılıkta da kendini göstermektedir. Ziyâd'ın babası hakkındaki bu durumun açık bir işareti de, onun İbn Ebîh yani babasının oğlu - babası her kimse onun oğlu-anlamındaki yakıştırmayla anılmasıdır.

³⁰ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbnü'l-İmâd, **Şezerâtü'z-Zeheb**, thk. Abdülkadir Arnaut - Mahmûd Arnaut, I-X, Beyrut, 1986, C. I, s. 250.

³¹ İbn Sad, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Kuteybe, a.g.e., ss. 150-151; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 567, 576; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 184; İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, yy., 1971, s. 139; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 444; Makrizî, **İmtâü'l-Esmâ**, I-XV, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Beyrut, ts., C.VI, s. 159.

³² İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28.

³³ İbn Sad, a.g.e., C. VII, s. 99; Sem'ânî, **el-Ensâb**, I-V, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, 1988, C. III, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 165; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, 1990, C. IV, s. 207.

³⁴ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 247.

³⁵ Zübeyrî, **Nesebü Kureys**, tsh. E. Levi Provençal, Kahire, ts. ss. 244-245; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, a.g.e., C. V, s. 197; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 162, 164; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

³⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, a.g.e., C. V, s. 198; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 219, 222; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, ss. 441-446; Zehebî, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28; İbn Hacer, a.g.e., C. II, ss. 42-43.

³⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, a.g.e., C. V, s. 286; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 288-289; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 274; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, ss. 442, 494; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 61; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

³⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbnü'l-İmâd, a.g.e., C. I, s. 252.

³⁹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 136; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 164-166; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, ss. 447, 493; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, ss. 21, 28; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

⁴⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, a.g.e., C. V, s. 197; Ebû Nuaym el-İsfahânî, **Ma'rifetü's-Sahâbe**, I-VII, thk. Âdil b. Yusuf el-Azazî, C. III, Riyad, 1998, s. 1217; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 164-166; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

Ziyâd'ın babasının kimliği noktası, kaynaklarda iki isim üzerinde odaklaşmak suretiyle açıklanmaya çalışılır. Buna göre, onun babası ya “Ubeyd” adında Rum asıllı bir köle ya da neseb ve asalet bakımından Ubeyd'in tersi bir konuma sahip olan, Mekke'nin lider kabilesi Kureyş'in en muteber isimlerinden, aynı zamanda Emevî Devleti'nin kurucusu Muaviye'nin babası “Ebû Süfyan b. Harb b. Ümeyye b. Abdişems el-Kureşî”dir. Bu bağlamda, gelen rivayetlerden Ziyâd'ın babasının Ubeyd olduğunu bildiren haberlere göre Ubeyd, Taif'te Sakîf kabilesine mensup ünlü doktor Hâris b. Kelede'nin⁴¹, karısının⁴² veya kızının⁴³ kölesi olup⁴⁴ Rum asıllı⁴⁵ bir gulâm⁴⁶ idi.⁴⁷ Bunun yanı sıra Ubeyd'in, “Sakîf'in mevlâsı”⁴⁸, “Hâris'in mevlâsı”⁴⁹ veya gulâmı⁵⁰ ya da Hâris'in karısı Safiyye binti Ubeyd b. Üseyd⁵¹ b. İlac es-Sekâfî'nin⁵² mevlâsı⁵³ olduğu da belirtilir. Bazı kaynaklarda geçen Ubeyd “es-Sekâfî”⁵⁴ ifadesi, elbette Ubeyd'in aslen Sakîfli olduğundan ziyade, efendisi olan Hâris'in veya karısı Safiyye'nin Sakîfliliğine işaret eder. Nitekim “mevâlî” kavramı kan bağına değil, sosyal bağı temsil etmekte olup, “mevlâ” vasfına sahip olanlar,

⁴¹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 129.

⁴² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197.

⁴³ İbn Abdırabbih, a.g.e., C. V, s. 266.

⁴⁴ İbn Abdırabbih, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 129.

⁴⁵ Daha önce de belirtildiği gibi Taif'te yaşayan Rum asıllı insanlar vardı; bkz. Sâlim, a.g.e., ss. 380-381. Ayrıca bu noktada, Ubeyd'in “Rum asıllı” olmasıyla ilgili olarak, “Rûmî” nisbesinin mutlaka Bizans kökenliliğe değil, çoğu zaman, Suriye kökenli olmaya delâlet ettiğini bildiren görüşler vardır; bkz. I. Hasson, “Ziyâd b. Abîhi”, **The Encyclopaedia of Islam Second Edition**, I-XIII, C. XI, Leiden, 2002, s. 519.

⁴⁶ Bu tabir, erkek çocuk, delikanlı, azat edilmiş köle, genç hizmetkâr, efendisine bağlı muhafız gibi anlamlara gelen Arapça bir kelimedir; bkz. M. Zeki Terzi, “Gulâm”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIV, İstanbul, 1996, s. 178.

⁴⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât**, I-V, thk İhsan Abbas, C. II, Beyrut, 1973, s. 31; Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, I-XIX, thk. Ahmed el-Arnaut – Mustafa Türkî, C. XV, Beyrut, 2000, s. 6.

⁴⁸ Dineverî, a.g.e., s. 114; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43. Bu arada Ziyâd hakkında da “Sakîf'in mevlâsı” şeklinde bir ibare kullanıldığını belirtmek gerekir; bkz. İbn Habîb, a.g.e., s. 341. Mevlâ, İslâm hukukunda azat edilmiş olan köle anlamına gelir; bkz. Bekir Topaloğlu, “Mevlâ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIX, Ankara, 2004, s. 440.

⁴⁹ Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

⁵⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6.

⁵¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, ss. 119, 129.

⁵² Belâzürî, a.y.; İbn A'sem, **el-Fütûh**, I-VIII, thk. Ali Şîrî, C. II, Beyrut, 1411 H., s. 288; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43; C. VIII, ss. 119, 129.

⁵³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, ss. 119, 129.

⁵⁴ Dineverî, a.g.e., ss. 114, 203; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Abdilber, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 163; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494.

efendilerinin mensup oldukları aşiretin adını taşırdı.⁵⁵ Keza bu bağlamda gelen (Ziyâd b.) Ubeyd b. İlâc es-Sekafî şeklindeki rivayet de⁵⁶, Ubeyd’in Sakîf kabilesinin İlâc koluna mensup olan ailenin⁵⁷ mevlâsı olmasıyla ilişkilidir. Zira Ubeyd’in efendisi olarak gösterilen, gerek Hâris b. Kelede b. Amr b. Ebî İlâc b. Ebî Selime...es-Sekafî’nin⁵⁸ gerekse onun karısı Safiyye binti Ubeyd b. Üseyd b. Ebî İlâc...es-Sekafî’nin⁵⁹ nesebine bakıldığında, bu durum daha net bir şekilde ortaya çıkar.

Belirtmek gerekir ki, Ubeyd’in geçmişine dair tatmin edici bir bilginin olmayışı, Ziyâd’ın baba tarafından soyu/şeceresi hakkında geniş bir tespit ve değerlendirme yapabilme imkânını sınırlandırmaktadır. Keza Ziyâd gibi İslâm tarihinde bilhassa siyasi anlamda büyük şöhrete sahip olan bir kişiliğin geçmişine dair karşımıza çıkan bu bilgi yoksunluğu, onun hakkında yapılabilecek pek çok izahatın da önüne geçmektedir. Bu doğrultuda Ubeyd’in, Yemenli idareci Ebu’l-Hayr’a İran Kısrası tarafından verildiği, onun da Ubeyd’i, kendisini tedavi eden doktor Hâris b. Kelede’ye hediye ettiği bilgisi gelen sınırlı rivayetlerdendir.⁶⁰

Ziyâd’ın babası olarak gösterilen Ubeyd’den söz ederken, Ziyâd’ın annesi Sümeyye’den de bahsetmek gerekir. Zira kaynaklarda Ubeyd hakkında zikredilen rivayetler, Sümeyye hakkındaki bilgilerle doğrudan ilişkilidir. Elbette bunda, her ikisinin de Hâris b. Kelede’nin mevlâsı olmalarının önemli bir payı vardır.

Kaynaklarda geçen “Ziyâd b. Sümeyye” ifadesinin de delalet ettiği üzere Ziyâd’ın annesi olan Sümeyye, bir “cariye”⁶¹ veya Hâris b. Kelede’nin⁶² ya da karısı Safiyye’nin mevlâsıydı.⁶³

⁵⁵ Akyüz, a.g.e., s. 39.

⁵⁶ İbn A’sem, a.g.e., C. II, s. 288, C. V, s. 56.

⁵⁷ Nitekim İlâc’ın Sakîf kabilesinin bir kolu olduğu kaydedilir; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu’cemu Kabâili’l-Arab**, I-V, C. II, Beyrut, 1997, s. 805).

⁵⁸ İbn Sa’d, a.g.e., C. VIII, s. 67; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Hacer, a.g.e., C. I, s. 301.

⁵⁹ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn A’sem, a.g.e., C. II, s. 288; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43; C. VIII, ss. 119, 129.

⁶⁰ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

⁶¹ İbn Sa’d, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; Mes’ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü’l-Esîr, **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Ebu’l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 57.

⁶² İbn Sa’d, a.g.e., C. VII, s. 99; İbnü’l-Esîr, **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 119.

Bir başka rivayete göre Sümeyye, tıpkı Ziyâd'ın babası olarak işaret edilen Ubeyd gibi, Hâris b. Kelede'ye ait bir köle idi.⁶⁴ Buna göre Sümeyye, İran'da Kesker'e⁶⁵ bağlı⁶⁶, (Vasıt yakınlarındaki⁶⁷) Zendeverd⁶⁸ veya Zeydevürd⁶⁹ dihkânına (mahallî idareci) ait bir cariye idi.⁷⁰ Dihkan birgün rahatsızlanınca, dönemin meşhur doktorlarından Sakîfli Hâris b. Kelede'yi sarayına davet etti. Dihkanın davetine icabet eden Hâris, onu tedavi etti. Hastalığından şifa bulan Dihkan, emeği karşılığında ve minnettarlığının nişanesi olarak Hâris'e Sümeyye'yi hediye etti.⁷¹

Başka bir rivayette ise Sümeyye'nin Zendeverd halkından olduğu belirtilmektedir.⁷² Buna göre Kisra, bu kadını Yemen hükümdarlarından olan Ebu'l-Hayr'a armağan etmişti.⁷³ Ebu'l-Hayr (b. Amr el-Kindî⁷⁴ veya Yezid b. Şurahbil el-Kindî⁷⁵) bir gün Taif'te hastalandı; ünlü tabib Hâris b. Kelede de onu tedavi ederek iyileştirince, Ebu'l-Hayr, Sümeyye'yi Hâris'e hediye etti.⁷⁶ Bazı farklılıklar içeren daha geniş bir anlatıma göre ise, Yemenli idareci Ebu'l-Hayr, kendisine düzenlenen bir suikast sonucu yediği yemekten zehirlenince şiddetli bir hastalığa maruz kaldı. Ülkesinde yaşanan karmaşadan ve başına geleceklerden de korkan Ebu'l-Hayr, Taif'e kaçtı. İşte burada meşhur doktor Hâris b. Kelede'nin tedavisiyle ağrılarından kurtulan Ebu'l-Hayr, karşılığında Hâris'e, Sümeyye ve Ubeyd adlı iki köle hediye etti ki, bu köleleri kendisine daha evvel Kisra hediye etmişti.

⁶³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

⁶⁴ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 99, VIII, 68; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; Dineverî, a.g.e., s. 203; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494.

⁶⁵ Nehrevan'ın suladığı toprakların sonunda doğu tarafından başlayarak Dicle'nin denize döküldüğü yere kadar uzanan, içinde Meysân, Destü Meysân (Vasıt, Basra ve Ehvâz'ın arasında bulunup Ehvâz'a daha yakındır (bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. II, s. 455) gibi birçok nâhiyenin bulunduğu büyük mıntıkadır; bkz. a.e., C. IV, s. 461.

⁶⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. III, s. 154.

⁶⁷ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. III, s. 154.

⁶⁸ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443.

⁶⁹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. III, s. 154.

⁷¹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. III, s. 154.

⁷² İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266.

⁷³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 355.

⁷⁴ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 355; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

⁷⁵ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 355.

⁷⁶ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266.

Hâris de onları birbiriyle evlendirdi; böylece Sümeyye, oğlu Ziyâd'ı Ubeyd ile evliyken veya Ubeyd'in yatağında doğurdu.⁷⁷

Ziyâd'ın annesi hakkında ulaştığımız bir diğer rivayet, onun nesebi hakkında bir takım farklılıklar içermektedir. Buna göre, Ziyâd'ın annesinden bahsedilirken, “Sümeyye binti Ebî Bekre” ifadesi kullanılmaktadır.⁷⁸ Yine kaynaklarda yer alan başka bir rivayet daha vardır ki, burada Ziyâd'ın annesi olarak farklı bir isim zikredilir. Buna göre o, Benî Abdişems b. Sa'd'dan (Temîmli) Esmâ binti el-A'ver 'dir.⁷⁹ Benzer bir ifadeye göre ise Ziyâd'ın annesinin Sümeyye binti A'ver Benî Abdişems b. Zeyd Menât b. Temîm olduğu iddia edilmektedir.⁸⁰ Mezkûr rivayetlerde, Esmâ veya Sümeyye binti A'ver ifadeleriyle, aynı isme işaret edildiği, isimdeki farklılıkların yazılış nüanslarından kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir.

Sümeyye hakkındaki bir diğer rivayete göre ise o, İranlı idareci Yeşkûrî⁸¹ veya Kesker yakınlarında yaşayan Benî Kesker'den bir adam⁸² tarafından, Rum diyarından esir edilmiş bir köle idi.⁸³ Yeşkûrî daha sonra bu köleyi, kendisini tedavi edip iyileştiren Hâris b. Kelede'ye hediye etmişti.⁸⁴ Bu rivayet, önceki rivayetlerle birlikte değerlendirildiğinde ortaya çıkan bir husus da, hem Ubeyd'in hem de Sümeyye'nin Rum diyarından getirilmiş (Rûmî), İran topraklarında yaşamış ve nihayetinde Taif'li Hâris b. Kelede'ye hediye edilmiş olan köleler olmalarıdır.

Ünlü şair İbn Müferriğ, Ziyâd'ın annesinin farklı isim veya neseble zikredilmesiyle alakalı olarak şu mısraları terennüm eder: “Ne Ziyâd Kureyş'tendir, ne Sümeyye Temîm'den; o ancak, bir fahişe ve kölenin neslinden, kınanmış bir neseptendir”.⁸⁵

Buradan yola çıkarak genel anlamda bakıldığında, bir tarafta, Ziyâd'a –asil bir-nesep bulma, bilhassa annesi üzerindeki lekeden rahatsız olarak, onu –ileride bahsedileceği

⁷⁷ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

⁷⁸ İbn Kuteybe eserinde, Ebu'l-Yakazan'ın sözü olarak Ziyâd'ın annesinin Esmâ binti el-A'ver olduğunu belirttiğinden sonra, başkalarının ise onun annesi olarak Sümeyye binti Ebî Bekre'yi söylediklerini kaydeder; bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151).

⁷⁹ İbn Kuteybe, a.y.; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 204.

⁸⁰ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVIII, s. 285.

⁸¹ İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 119.

⁸² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197.

⁸³ İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 119.

⁸⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 119.

⁸⁵ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVIII, s. 285.

üzere- bir fahişenin oğlu olmaktan kurtarma çabasında olanlara karşılık, Ziyâd'ı muteber bir nesep ve asaletten uzak tutmaya çalışarak onun ancak ve ancak bir fahişenin ve kölenin oğlu olduğunu vurgulayanların varlığı göze çarpar. Velhasıl Sümeyye, efendisi Hâris'le olan beraberliğinden, asıl adı Nüfey olup Ebû Bekre diye bilinen bir erkek çocuğu dünyaya getirdi. Lâkin, kaynaklarda ifade edildiği şekliyle, Hâris bu çocuğa pek sevinmedi. Ardından Sümeyye Nâfi adında ikinci bir erkek çocuk daha dünyaya getirse de bu çocuk da Hâris'i pek memnun etmedi.⁸⁶ Hâris zamanla Ebû Bekre'den uzaklaşarak Nâfi'ye yaklaşmak durumunda kaldı. Bunun sebebi olarak ise, Taif Muhasarası esnasında Ebû Bekre'nin Hz. Muhammed'in (a.s.) yanına gelerek Müslüman olması gösterilir. Öyle ki Hâris, diğer oğlu Nâfi'ye "Benim oğlum sensin"⁸⁷; sen sakın onun yaptığı gibi yapma⁸⁸ diyerek bu konudaki tavrını belli etmiştir.⁸⁹

Hâris'in Ebû Bekre'den uzaklaşmasının sebebine işaret eden bir diğer rivayete göre ise Sümeyye, Hâris'in yanında önce Nâfi'yi sonra Ebû Bekre'yi doğurmuş Ebû Bekre'nin rengi Hâris'e benzemeyince etrafındakiler ona, Sümeyye'nin bir fahişe olduğunu söylemişlerdir. Üstelik insanlar Ebû Bekre'yi Hâris'in bir diğer gulâmı olan Mesrûh adlı köleye benzetiyorlardı. Böylece Hâris, ondan iyice soğudu; sonra da Sümeyye'yi kızının kölesi olan Ubeyd ile evlendirdi.⁹⁰ Sümeyye Ziyâd'ı bu Ubeyd'in yatağında doğurmuştur.⁹¹

Bazı rivayetlerde, Ebû Bekre ve kardeşi Nâfi'nin, Hâris b. Kelede'nin öz çocukları olmadıkları⁹², zira Hâris'in kısır bir kişi olduğu belirtilir.⁹³ Dolayısıyla, bu ikisinin Sümeyye'nin önceki kocasından doğan çocukları olup, Sümeyye'nin Hâris'in cariyesi

⁸⁶ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443. Söz konusu rivayette, bu memnuniyetsizliğin nedeni zikredilmemekle birlikte, diğer bazı rivayetlerde geçen, Hâris'e, Sümeyye'nin bir fahişe olduğu, keza Nüfey'in de kendisine hiç benzemediğinin telkin edilmesi (bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256) hususunun buna yol açmış olabileceği akla gelmektedir.

⁸⁷ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 363. Rivayetin devamında Hâris'in sadece Nâfi'yi kendi nesebine kattığı ve bundan böyle sadece Nâfi'in Hâris'e nispet edildiği de belirtilir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. XIII, s. 438; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267.

⁸⁸ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 363.

⁸⁹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173. Rivayetin devamında, Hâris'in böylece sadece Nâfi'yi nesebine ilhak ettiği belirtilmektedir; bkz. İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 363.

⁹⁰ Rivayete göre Ubeyd, Sümeyye'ye mehir de vermişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198.

⁹¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 266; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

⁹² Asri Çubukçu, "Ebû Bekre", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1994, s. 114.

⁹³ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 363. Kısır olduğu rivayetin yanı sıra, sadece Nâfi'nin babası olduğu da belirtilir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. XIII, s. 438.

olması hasebiyle çocuklarının da (köleleri olarak) ona nispet olunduğu ve Nüfey b. Hâris, Nâfi b. Hâris şeklinde anıldıkları belirtilir.⁹⁴ Yine bazı rivayetlerde Ebû Bekre'nin, Nüfey b. Mesrûh olarak gösterilmesi⁹⁵, “Ben Nüfey b. Mesrûh'um” demesi⁹⁶ veya Hâris'in onu -evlatlıktan- reddederken “O artık Mesrûh'tur” demesi⁹⁷, ayrıca kaynaklarda Sümeyye'nin Mesrûh adlı bir kocasının⁹⁸ veya ilişkisinin⁹⁹ olduğunun aktarılması da¹⁰⁰ düşünüldüğünde, söz konusu rivayetlerin kuvvetliliği de artmaktadır.

Hasılı, rivayete göre Hâris, bir süre sonra Sümeyye'yi azad ettikten sonra¹⁰¹ Rum asıllı kölesi Ubeyd'le evlendirdi.¹⁰² Burada, farklı bir rivayet daha devreye girmektedir ki, o da Sümeyye'yi Ubeyd ile evlendiren kişinin, Hâris'in karısı Safiyye olduğudur. Şöyle ki Hâris, Sümeyye'yi, karısı Safiyye'ye hediye etti; Safiyye de onu kölesi Ubeyd ile evlendirdi.¹⁰³ Neticede, Ubeyd ile Sümeyye'nin bu evliliğinden Ziyâd dünyaya geldi.¹⁰⁴ Kaynaklarda geçen bir başka ifade biçimiyle, Sümeyye, oğlu Ziyâd'ı Ubeyd'in yatağında doğurdu.¹⁰⁵

⁹⁴ Çubukçu, a.g.md., C. X, s. 114.

⁹⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 247; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 5; a.mlf., **el-İber**, I-IV, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlul, C. I, Beyrut, 1985, s. 41; İbnü'l-İmâd, a.g.e., C. I, s. 250.

⁹⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. XIII, s. 438. Bir başka rivayete göre Ebû Bekre, Hâris'in kölesiydi; Hâris onu istilhâk etmişti. Daha sonra Ebû Bekre, geçmişine sünger çektiğine delalet edercesine: “Ben Rasûlullah'ın mevlâsıyım; nisbemi sorarsanız da Nüfey b. Mesrûh'um” derdi; bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 6.

⁹⁷ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173. Binaenaleyh, Ebû Bekre Taif muhasarası sırasında Rasûlullah'a giderek Müslüman olduktan sonra Hâris onun hakkında “o artık mesrûhtur” demişti. Bu meyanda Hâris'in sözünü, onun artık kendi nisbesiyle değil gerçek nisbesiyle anılmasını istediği, böylelikle onu kendi nesebinden çıkardığı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Nitekim Ebû Bekre de, Müslüman olduktan sonra Hâris'e nispetle anılmayı reddetmişti; bkz. Çubukçu, a.g.md., C. X, s. 114.

⁹⁸ Mesrûh da tıpkı Sümeyye gibi Hâris b. Kelede'ye ait bir köle idi; bkz. Çubukçu, a.g.md., C. X, s. 114.

⁹⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197.

¹⁰⁰ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125.

¹⁰¹ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tivâl* adlı eserinde, Hâris'in -çocuk sahibi olduğu- Sümeyye'yi azad ettiğini, Sümeyye'nin de Rum asıllı köle Ubeyd ile evlenerek Ziyâd'ı onun yanında doğurduğunu kaydettikten sonra “Ziyâd böylece hür oldu” der (s. 203). Ayrıca mezkûr rivayetin, Ziyâd'ın, annesi Sümeyye'yi, ileride zikredileceği üzere, Hz. Ömer dönemine tekabül eden günlerde parayla satın alarak kölelikten azad ettiği rivayeti ile uyumsuzluk gösterdiğini belirtmek gerekir. Buna ilaveten, câhiliyye döneminde, bir kölenin, sahibi tarafından, başka birine ait olmak üzere de azad edilebildiği (bkz. Günaltay, a.g.e., s. 116) ihtimali de akla gelebilir.

¹⁰² Dineverî, a.g.e., s. 203; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6; İbn Hacer, a.g.e., C. III, s. 103.

¹⁰³ İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 129.

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹⁰⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 197; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 42.

Özetle yukarıda bahsedilen rivayetlerden çıkan sonuç, Ziyâd'ın Ubeyd adlı bir köle ile Sümeyye adlı bir cariyenin izdivacından doğduğudur.¹⁰⁶ Nitekim, Ziyâd'a kimin oğlu olduğu sorulduğunda, “Ubeyd'in oğlu” cevabını verdiği belirtilmektedir.¹⁰⁷

Ziyâd'ın Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesinden önce vuku bulan bu hadisenin bir benzeri, bir başka rivayette de kendini göstermektedir. Buna göre Ziyâd birgün, anne bir kardeşi olan Ebû Bekre'ye, Muaviye'nin kendisini nesebine katmak istediğini anlatırken, “Oysa ben Ubeyd'in yatağında doğdum, onunla yaşadım ve ona benzerim. Üstelik Rasûlullah'ın “Her kim babasından başkasını –baba olarak- iddia ederse, Cehennemdeki yerine hazırlansın¹⁰⁸” dediğini biliyorum” demişti. İlginçtir ki bu hadise, Ziyâd'ın Muaviye'nin kardeşi olduğunun kabul ve ilan edilışinden sadece 1 yıl önce meydana gelmişti.¹⁰⁹ Bu noktada Ziyâd'ın babasının Ubeyd olduğunu zikreden rivayetlerin yanı sıra, babasının Kureyşli lider Ebû Süfyan b. Harb olduğunu belirten haberlerden de bahsetmek uygun olacaktır.

Ziyâd'ın babasının Ebû Süfyan olduğunu anlatan rivayetler, onun câhiliyye döneminde başından geçen bir olay etrafında dönmektedir. Buna göre Ebû Süfyan, Mekke'nin kardeş şehri konumundaki Taif'e yaptığı bir seyahati esnasında, Ebû Meryem es-Selûlî'nin¹¹⁰ meyhanesine uğrar, içki içer¹¹¹ ve ondan kendisine, birlikte olacağı bir kadın bulmasını ister. Bunun üzerine Ebû Meryem ona “Hâris b. Kelede'nin cariyesi¹¹² ve

¹⁰⁶ Hüseyin Algül, **İslâm Tarihi**, I-IV, C. III, İstanbul, 1991, s. 13.

¹⁰⁷ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 163.

¹⁰⁸ Bu hadîs-i şerîfin bir başka versiyonları da “Kim babasından başkasını, babası olmadığını bildiği halde, baba olarak iddia ederse (bu) küfürdür” (Müslim, *Sahih*, İman, 27, 61) veya “...Allah'ın laneti kıyamete dek onun üzerine olur” (Tirmizî, *Sünen*, Vesâyâ, 5; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Edeb, 119) şeklindedir.

¹⁰⁹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 174; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 495-496; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207. İleride sıkça bahsedileceği üzere, zaten Muaviye, Ziyâd hakkındaki kardeşlik iddialarını daha önce de dillendirmiş; ancak Ziyâd'dan beklediği karşılığı göremediği gibi, bir o kadar da sert bir red cevabı almıştı.

¹¹⁰ Câhiliyye döneminde meyhanecilik yapan ve Ebû Meryem olarak bilinen Mâlik b. Rabîa es-Selûlî, daha sonra Müslüman olmuştu; bkz. Dineverî, a.g.e., s. 203; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494).

¹¹¹ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 219; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 495; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹¹² Dineverî, Hâris b. Kelede'nin Sümeyye'yi azat ettikten sonra Ebû Süfyan ve Sümeyye'nin ilişkiye girdiğini ayrıca belirtir; bkz. a.g.e., s. 203.

Ubeyd'in karısı¹¹³ Sümeyye'ye ne dersin?"¹¹⁴ diye sorduğunda Ebû Süfyan, çirkin vücudu ve pis kokusuna rağmen bu kadına razı olacağını söyler.¹¹⁵

Rivayet üzerinde düşünüldüğünde, Ebû Süfyan'ın Sümeyye'yi daha önceden de tanıdığı hatta onunla bir veya birkaç kez birlikte olduğu kanısına varılabileceği gibi, Sümeyye'nin genel anlamda bu yönüyle zaten tanınan bir kadın olduğu; öyle ki, fiziksel özelliklerinin ayrıntılarının dahi insanlar tarafından bilindiği fikrine ulaşmak da mümkündür. Keza bu durumu tasdik eder mahiyetteki bazı rivayetlere göre Sümeyye, Taif'in zina eden, fahişe kadınlarından olup¹¹⁶ Hâris b. Keledeye bu işinden dolayı belli bir miktar para dahi ödemekteydi. Ayrıca o, bu durumundan dolayı, Taif'te, "Fâhişeler Sokağı" diye adlandırılan ve şehrin dışında kalan, bu mesleği yapan diğer kadınların bir arada yaşadığı bir mahallede ikamet etmekteydi.¹¹⁷ Nitekim, câhiliyye döneminde fahişelerin bir sancağı (belirli evleri) olurdu; bu yerler insanlar tarafından bilinir tanınırdı. İşte Ebû Süfyan da günün birinde bu evlerden birine gitti ve orayı çalıştıran kişiden bir kadın istedi; o an için kendisine sadece Sümeyye'nin verilebileceğini öğrenen ve gönülsüz de olsa bunu kabul eden Ebû Süfyan orada Sümeyye ile beraber oldu. Bu ilişkinin sonunda hasıl olan Ziyâd ise, Ubeyd'in yatağında doğdu.¹¹⁸

Rivayete göre Ebû Süfyan, bu şartlar altında Sümeyye ile beraber olmuş, Sümeyye ondan hamile kalmış, lâkin Ubeyd'le evli olduğundan oğlu Ziyâd'ı kocası Ubeyd'in yatağında dünyaya getirmişti.¹¹⁹

Kaynaklarda, Ebû Süfyan'ın, Ziyâd'ın babası olduğuna delalet eden bir başka rivayet de Hz. Ömer döneminde geçen bir hadise ile ilintilidir. Buna göre, Hz. Ömer tarafından, bir isyanı bastırmak veya zuhur eden bir karışıklığı halletmek üzere

¹¹³ Bir başka ifade ile Sümeyye, bu olayın gerçekleştiği esnada Ubeyd ile evli idi; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 495; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹¹⁴ Ya'kûbî ise bu hadiseyi aktarırken Sümeyye ismini zikretmeksizin, Ebû Meryem'in Ebû Süfyan'a Taif'teki kabilelerden Benî Aclân'dan bir cariye getirdiğini belirtir; a.g.e., C. II, s. 219).

¹¹⁵ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 219; İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 267; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹¹⁶ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 15; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

¹¹⁷ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 15.

¹¹⁸ İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 267; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6.

¹¹⁹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 163; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 495; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6.

görevlendirilen ve görevini başarıyla yerine getiren Ziyâd, oradan halkın övgü ve şükranlarıyla ayrılarak Hz. Ömer'in huzuruna geldi. Bu esnada Hz. Ömer'in yanında Muhâcir ve Ensârdan bir grup insan vardı. Ziyâd, olup bitenlere dair rapor verirken öyle güzel ve etkileyici konuştu ki, eşine az rastlanır hitabetiyle orada bulunanları kendine hayran bıraktı. Bu hayranlığın oluşturduğu etki, insanların sözlerine yansımakta gecikmedi. Nitekim, İslâm siyaset tarihinin en mühim simalarından Amr b. el-Âs, “Yemin olsun ki, eğer bu çocuğun babası Kureyşli olsaydı, sahip olduğu konuşma kabiliyetiyle bütün Arapları peşinden sürükler, yönetirdi” demekten kendini alamamıştı. Amr'ın bu iddialı sözleri, Ebû Süfyan'ı tahrik etmekte gecikmedi; Amr'ın sözüne karşın o, büyük anlamlar taşıyan şu imalı itirafta bulundu: “ Vallahi, ben onun babasını, onu annesinin rahmine yerleştiren kişiyi çok iyi biliyorum.” Bu diyaloga tanık olan Hz. Ali ise araya girerek onlara müdahale etmiş ve “Sus yâ Ebû Süfyan! Sen de iyi bilirsin ki, Ömer senin bu sözlerini duyacak olursa, sana karşı derhal gereğini yerine getirir” diyerek Ebû Süfyan'ı uyarılmıştı.¹²⁰ Böylece malum olay o dönemde gizli kalmıştı.¹²¹

Bu hadise, bazı farklılıklarla beraber, fakat bu kez daha açık bir itiraf tarzında –ve Hz. Ali'den naklen¹²²- şu şekilde bir rivayet aktarılır:

Ziyâd, Hz. Ömer'e Irak fetihlerine dair¹²³ malumat arzederken öyle belîğ bir üslup sergiledi ki, insanlar onun bu anlatımından hayrete düştü. Bu sırada Ebû Süfyan ve Hz. Ali de o mecliste hazır bulunmaktaydı. Olayı aktaran Hz. Ali, bundan sonrasında Ebû Süfyan'ın, kendisinin yanına gelerek “O (Ziyâd), İbn Ubeyd değildir; vallahi, onun babası benim! Onu, anasının rahmine benden başkası koymadı” dediğini belirtir; kendisinin de ona, “O halde seni ondan men eden şey nedir?” diye sorduğunda Ebû Süfyan'ın, “bu korku”; yani Halife Ömer b. el-Hattab cevabını verdiğini söyler.¹²⁴

Görüldüğü üzere, sabık rivayette Ebû Süfyan, Ziyâd'ın babası olduğunu Amr'a, “imaen” ifade etmekte, Hz. Ali de üçüncü kişi olarak bu konuşmaya müdahil olmak

¹²⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 175; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 443; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

¹²¹ Algül, a.g.e., C. III, s. 13.

¹²² Zübeyrî, a.g.e., s. 244; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218.

¹²³ Zübeyrî, a.g.e., s. 244; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

¹²⁴ Zübeyrî, a.g.e., s. 244. Ayrıca söz konusu olay, bazı kaynaklarda şiirsel ifadelerle –desteklenerek- anlatılmıştır; bkz. Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 14-15; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357.

suretiyle Ebû Süfyan'ı susturmakta; onu ağzından çıkan kulağının duyması noktasında uyarmaktadır. Hz. Ali'nin ağzından nakledilen sonraki rivayette ise, Ebû Süfyan'ın Ziyâd'ın gerçek babasının kendisi olduğunu açık bir ifadeyle beyan ettiği görülür. Ayrıca bu rivayette Hz. Ali, Ebû Süfyan'ın ikrarına karşın, önceki rivayetin aksine onu susturmak yerine, -belki de onun, itirafında ne derece ciddi olduğunu sorgular mahiyette- ona, o halde neden gerçeği gizlediğini sorar. Ebû Süfyan da buna gerekçe olarak Hz. Ömer'den yana korkusunu gösterir. Önceki rivayette ise, bizzat Hz. Ali, Ebû Süfyan'a halife Ömer'den korkması gerektiğini hatırlatmaktaydı.

Bu bahiste benzer rivayetlerden bir diğerine göre ise, Yemen taraflarında¹²⁵ cereyan eden bir huzursuzluğu bastıran Ziyâd, bu başarılı süreci daha önce benzeri görülmemiş bir hitapla insanların huzurunda anlatınca, orada bulunanlardan Amr b. el-Âs'ın ağzından övgü dolu sözler döküldü. Buna mukabil Ebû Süfyan “Şüphe yok ki o bir Kureyşlidir. Eğer onu tanısaydın onun senin ehlinden/akrabalarından daha hayırlı olduğunu bilirdin” dedi. Bunun üzerine Amr o halde Ziyâd'ın babasının kim olduğunu sorunca Ebû Süfyan kendisini işaret etmekle beraber, Hz. Ömer'den¹²⁶ korktuğunu söyledi.¹²⁷ Ziyâd'ın Yemen tarafından döndüğünde yaptığı bu konuşmayla ilgili rivayetin biraz farklı bir versiyonuna göre ise Ebû Süfyan Amr'a cevaben, onun gerçek babasını tanıdığını söyleyince Hz. Ali devreye girmiş ve “kim?” sorusunu sormuştu. Ebû Süfyan ise gayet net bir cevapla “ben” deyince Hz. Ali ona “yavaş ol yâ Ebâ Süfyan!” diyerek ağzından çıkan kulağının duymasını telkin etmişti. Rivayetin devamında Ebû Süfyan'ın Hz. Ömer'den korkmasaydı Ziyâd'ın kendi soyundan olduğunu açıklamaktan asla çekinmeyeceğini söylediği de zikredilir¹²⁸

Söz konusu olaydan bahsetmekle birlikte bir takım farklılıklar taşıyan başka anlatımlar da vardır. Buna göre, Hz. Ömer fetih haberlerini halka arz etmesi için Ziyâd'ı minbere çıkardı. Ziyâd da yaptığı konuşmayla oradaki herkesi kendine hayran bıraktı. Orada bulunanlardan Ebû Süfyan, Hz. Ali'ye “Bu gençten işittiklerin hoşuna gitti mi?” diye bir soru sordu. Hz. Ali “evet” cevabını verince bu kez ona “o senin amcanın oğludur” dedi.

¹²⁵ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹²⁶ Rivayette geçtiği şekliyle, “şu –başının ön tarafı- kel adamın postumu kırbaçla kesmesinden (Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257) veya “postunu yakmasından korkuyorum” (Safvet, a.g.e., C. II, s. 256).

¹²⁷ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹²⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6.

Bunun üzerine Hz. Ali, söylediği bu cümleyi açmasını isteyince Ebû Süfyan “Onu anasının rahmine ben koydum” dedi. Hz. Ali ise “o halde neden onu iddia¹²⁹/istilhâk¹³⁰ etmiyorsun (üstlenmiyorsun) deyince Ebû Süfyan’ın verdiği yanıt, aynı korkuya işaret eder şekilde: “Şu minberin yanında ayakta duranın (Hz. Ömer) postumu bozmasından (derimi yüzmesinden) korkuyorum” olmuştu.¹³¹

Burada bir takım farklılıklara rağmen mezkûr rivayetlerin delalet ettiği ortak husus, Ebû Süfyan’ın, Ziyâd’ın babası olduğuna dair bir ana fikrin ortaya çıkmasıdır.

Ziyâd’ın babasının Ebû Süfyan olduğunu kaydeden rivayetler baz alındığında öne çıkan husus, Ziyâd’ın, Ebû Süfyan gibi, Kureyş’in en önde gelen isimlerinden birinin oğlu olarak konumlandırılmak varken, üstelik asabiyetin son derece önemli olduğu bir toplumda, uzun yıllar “İbn Ubeyd” yani “Ubeyd’in/bir kölenin oğlu” kimliğiyle anılmak durumunda kaldığıdır.

III. HAYATI

A. DOĞUMU

Ziyâd’ın, gerek doğumu ve gerekse çocukluk yılları hakkında kaynaklarda yeterli miktarda bir malûmâta rastlamak hayli zordur. Bunun sebebi olarak onun, asil bir aileye mensup olmayışı akla gelir. Bunun yanı sıra Ziyâd’ın, adından söz ettireceği asıl olaylar sonraki dönemlerine isabet ettiğinden, kaynaklarda bunlara ağırlık verildiğini, dolayısıyla çocukluk yıllarının malzeme açısından sönük kaldığını söylemek de yanlış olmayacaktır.

Ziyâd b. Ebîh’in doğum tarihi konusunda kaynaklarda birkaç farklı rivayete rastlanmaktadır. Buna göre o, hicretin 1. yılında (622)¹³² veya daha evvel¹³³ ya da Bedir

¹²⁹ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267.

¹³⁰ Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹³¹ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 267; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹³² Buhârî, **et-Tarihü'l-Evsat**, I-II, thk. Muhammed b. İbrahim el-Leheyân, C. I, Riyad, 1998, s. 229; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Ebû Nuaym el-İsfahânî, a.g.e., C. III, s. 1217; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 163, 173; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 111, C. III, s. 444; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; A. Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ**, I-III, İstanbul, 1331 H., s. 611; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹³³ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

Savaşı'nın olduğu sene (3/624)¹³⁴, yahut da Mekke'nin Fethi senesi (9/630)¹³⁵, Taif'te dünyaya geldi.¹³⁶ Nitekim o, Taif ehlinin önde gelen simalarından biri olarak anılırdı.¹³⁷

Ziyâd'ın Mekke'de doğduğu da rivayet edilir.¹³⁸ Ancak bu durumda Taif'te yaşayan Sümeyye'nin Ziyâd'ı Mekke'de doğurmuş olmasını gerektiren bir sebebe veya delile ihtiyaç duyan bu rivayetin diğer rivayetlere göre hem kemiyet, hem de keyfiyet bakımından yalnız kaldığını belirtmek gerekir.

Ziyâd'ın doğumuna atıf yapan bir başka rivayet ise oldukça farklıdır. İleride bahsedileceği üzere, onun –devletin resmî görevlisi sıfatıyla- Hz. Ömer'in yanına gelişinin h. 17/638 yılına tekabül ettiğinden yola çıkan bu rivayete göre, Ziyâd'ın yakınları, onun hicret senesinde doğduğunu ve dolayısıyla Hz. Ömer'e geldiğinde henüz 17 yaşında olduğunu iddia ediyorlardı,¹³⁹ neredeyse 'beşikte konuştu' diyeceklerdi.¹⁴⁰ Bu sözlere itiraz eden devam cümleleri ise, işin aslının öyle olmadığını; Ziyâd b. Osman b. Ziyâd'dan öğrendiklerine göre onun hicret senesi 10 yaşında olduğunu iddia eder.¹⁴¹ Bu rivayetin, Ziyâd'ın doğum tarihine işaret eden diğer rivayetlerin geneliyle, özellikle ağırlıklı görüş olan, onun h.1 senesinde doğmuş olduğuna dair rivayetlerle uyuşmadığını belirtmek gerekir.

B. ÇOCUKLUK YILLARI

Ziyâd'ın çocukluk yıllarına dair ilk haberler, onun, henüz 5 yaşındayken Taif'te, hesap ve yazı işlerinde öne çıkmış bir isim olan Cübeyr b. Hayye es-Sekafi'nin¹⁴² ellerinde bir eğitim sürecinden geçtiği şeklindedir.¹⁴³ Onun çocukluk dönemiyle ilgili bir diğer haber ise Hz. Ebû Bekir'in halifelîği sürecine (m. 632-634) tekabül etmektedir.

¹³⁴ İbn Abdilberr, a.y.; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.

¹³⁵ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 100; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523. (Söz konusu rivayetler arasında onun h. 1 senesinde doğmuş olduğu görüşü ağır basmaktadır).

¹³⁶ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 100; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 165.

¹³⁷ Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹³⁸ Ömer Ferruh, **Tarihu'l-Edebi'l-Arabî**, I-VI, C. I, Beyrut, 1981, s. 387.

¹³⁹ Buhârî, **et-Tarihu'l-Evsat**, a.g.e., C. I, s. 229; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

¹⁴⁰ Buhârî, a.y..

¹⁴¹ Buhârî, a.y.; İbn Hacer, a.y.

¹⁴² Taif'in sakinlerinden olan bu zât, aynı zamanda Mugîre b. Şu'be'nin amcasının oğlu olup (İbn Hacer, a.g.e., C. I, s. 235), Muaviye'nin hilâfeti döneminde Ziyâd tarafından Isbahan'a tayin edilecektir. (Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 204; İbn Hacer, a.g.e., C. I, s. 235).

¹⁴³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 204; İbn Hacer, a.g.e., C. I, s. 235.

H. Peygamber zamanına erişmiş olmakla birlikte, onu görüp tanışma Őerefine erişemediği için sahabeden sayılamayan Ziyâd b. Ebîh¹⁴⁴ hakkında, H. Ebû Bekir dönemine ait yegâne rivayet, onun, bu dönemde Müslüman olduğudur.¹⁴⁵ Söz konusu rivayet, doğum tarihleri hakkındaki farklı nakiller sırasıyla, kronolojik olarak incelendiğinde, o sırada Ziyâd'ın 10-12 yaşları arasında, daha genel ifadeyle 10'lu yaşlarının başında veya 8-10 yaşlarında yahut ta 2-4 yaşları arasında olduğuna işaret eder. Bu durum Ziyâd'ın hicrî 1 senesinde doğduğuna dair -en çok kaydedilen- ağırlıklı rivayeti glendirir mahiyettedir. Nitekim rivayete göre Ziyâd, H. Ebû Bekir'in hilâfeti esnasında Müslüman olduğunda "mürâhık" yani bluğ çağına yaklaşmış bir ocuk idi.¹⁴⁶

IV. HULEFÂ-İ RÂŐİDİN DÖNEMİ

A. HZ. ÖMER DÖNEMİ

1. Tarih Sahnesine ıkışı

H. Ebû Bekir'in hilâfetine dair, yalnızca, bu dönemde Müslüman olduğunu öğrendiğimiz Ziyâd hakkındaki ilk teferruatlı bilgiler H. Ömer dönemine tekabül eder. Buna göre Ziyâd, mezkr halife zamanında Irak fetihleri açısından bir garnizon Şehir olarak inşa edilen Basra'nın ilk Müslüman sakinlerindendi.¹⁴⁷

Ziyâd, Basra'ya anne bir kardeşleri Nâfi' ve Nfey (Ebû Bekre) ile birlikte, Hâris b. Kelede'nin damadı ve aynı zamanda Şehrin ilk valisi Utbe b. Gazvân el-Mâzinî'nin¹⁴⁸ yanında gelmiřti¹⁴⁹ ki, bu sırada Ziyâd'ın -h. 1 yılında doğduğu kabul edilirse- 14

¹⁴⁴ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹⁴⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 163; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; a.mlf., **Düvelü'l-İslâm**, I-II, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmd Arnaut, C. I, Beyrut, 1999, s. 44; Ktb, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹⁴⁶ Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494.

¹⁴⁷ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; Belâzürî, **Fth**, a.g.e., s. 479; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 6.

¹⁴⁸ Utbe, Hâris b. Kelede'ye nisbet edilen Ezde binti Hâris ile evli idi; bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198. Ezde, savaşlarda Müslüman askerleri teşvik eder hatta motivasyonlarını arttırmak için onlara Şöyle derdi: "Eğer onlara mağlp olursanız, biz kadınlarımızı snnetsizlere teslim etmiş olursunuz"; bkz. Belâzürî, **Fth**, a.g.e., s. 479. Bu arada İbn Hacer, Utbe'nin karısından bahsederken Ezde yerine Ervâ ismini zikreder; bkz. İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 6).

¹⁴⁹ Bir rivayete göre de, Ziyâd'ı Basra'ya getiren kişi Muğire b. Şu'be'dir. O, H. Ömer tarafından Utbe b. Gazvan'ın ardından h. 14 senesi sonlarında Basra'ya vali tayin edildiğinde, Ziyâd'ı da beraberinde getirmiş ve bu akıllı genci kâtip edinmişti; bkz. Dineverî, a.g.e., s. 203.

yaşlarında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Basra -Hz. Ömer dönemi fetihleri esnasında Utbe b. Gazvân tarafından (14/635 senesinde) geçici bir ordugâh olarak seçilen ve Arapların Hureybe dediği bu harabelik mıntika- bölgenin fethinde bir üs vazifesi gördü. İki yıl sonra Irak fetihleri sona erince, geçici bir üs konumundaki bu sahada, halifenin emriyle Utbe, -bugünkü Basra'nın 25 km. kadar uzağına- eski Basra'nın temellerini attı (16/637).¹⁵⁰

Başlangıçta sadece bir mescit ve hükümet konağı inşa edilen bu şehirde, Utbe b. Gazvân'ın idaresinde olan Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür gibi çeşitli Arap kabilelerine mensup askerler vardı.¹⁵¹ Ziyâd, Basra'nın bir garnizon olarak kurulduğu bu süreçte Utbe'nin himayesi altında oraya yerleşen ilk gruplardan Sakîflilerin arasında idi. Bir başka ifadeyle Utbe b. Gazvân, Halife Ömer tarafından Irak fetihleri sürecinde görevlendirildiğinde, Nâfi', Ebû Bekre ve Ziyâd kardeşler de onunla birlikte gelmişlerdi.¹⁵² Buna göre Utbe, Ziyâd'ı Basra'ya getirmek suretiyle onu İslâm tarihine -bilhassa Emevî Devleti'ne- kazandıran isim olmuştur.

Utbe ile birlikte bu ordugâh şehre yerleşerek İslâm ordusunun bir parçası olan Ziyâd,¹⁵³ genç yaşına rağmen sahip olduğu yetenek ve donanım sayesinde Irak fetihlerinde görevlendirildi. O, Utbe tarafından 14/635 senesinde Übülle'nin¹⁵⁴ fethinden elde edilen ganimetlerin dağıtımıyla görevlendirildiğinde¹⁵⁵, bir anlamda ilk ciddi vazifesini üstlendiğinde henüz 14 yaşında bir gençti.¹⁵⁶ O halde en makul görünen rivayet, Ziyâd'ın

¹⁵⁰ Taberî, a.g.e., C. III, 590 vd.; Mes'ûdî, a.g.e., C. II, ss. 328-329. Basra şehri, Keldânîler zamanında Teredon, Sâsânîler devrinde Vehiştabâd Erdeşir olarak bilinen, ve Fârisliler'in sınır savunmasında kullandıkları şehrin, Arapların Hureybe dediği harabelerinin üzerinde kurulmuştu; bkz. Abdülhâlik Bâkır, "Basra", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 108-111.

¹⁵¹ Ayrıca bunların aralarında çok az sayıda kadın bulunması, bu insanların başta bölgeye yerleşmek amacıyla gelmediğine delalet etmektedir. Ancak zamanla işler değişmiş; Halifenin emriyle buraya çeşitli Arap kabileleri yerleştirilmiştir; bkz. Bâkır, a.g.md., C. V, ss. 108-111.

¹⁵² İbn Kuteybe, a.g.e., s. 125; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 479; a.mlf., **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. I, s. 432; İbn Hacer, a.g.e., C. VIII, s. 6. İbnü'l-Cevzî ise, Utbe ve beraberindekilerin Basra'ya gelişlerini, h. 15 senesi olayları arasında zikrettikten sonra, ikinci bir rivayet olarak, Basra'nın h. 16 senesinde kurulduğundan da bahseder. O, bu iki rivayeti aktardıktan sonra, birincisinin daha makbul ve sabit olduğunu da kaydeder; a.g.e., C. IV, s. 180.

¹⁵³ Belâzürî bu rivayeti aktarırken, Ziyâd'ın Basra'ya geldiği o günlerde Ubeyd'e nisbetle "Ziyâd b. Ubeyd" olarak çağırılan akıllı ve zeki bir çocuk olduğunu da kaydeder; **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198.

¹⁵⁴ Basra'ya en yakın yerleşim yeri olup, bu şehre 4 fersah uzaklıktaki idi; bkz. Bâkır, a.g.md., C. V, ss. 108-111.

¹⁵⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 479; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597.

¹⁵⁶ Taberî, a.g.e., C. III, s. 597.

hicret senesinde dünyaya geldiği dolayısıyla ilk resmî görevini aldığında 14 yaşlarında olduğudur.

Rivayete göre, başka okuyup yazabilen ve hesap yapabilen kimse olmadığından dolayı Ziyâd, söz konusu ganimetlerin taksimiyle vazifelendirilmiş; karşılığında da kendisine günlük 2 dirhem verilmiştir. Bu sırada ‘kâhküllü gencecik bir çocuk’ idi.¹⁵⁷ Buna rağmen Hz. Ömer’e, fetihleri ve elde edilen başarıları uzun uzadıya anlatan bir mektup yazabilmişti.¹⁵⁸

Burada zikri geçen rivayetlerden, Ziyâd’ın çocukken bir çeşit eğitimden geçtiği ya da en azından okuma-yazma ve hesap işlerini öğrendiği bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Keza daha önce de değinildiği gibi Ziyâd, 5 yaşındayken, Tai’f’te, Cübeyr b. Hayye es-Sekaff’ın ellerine teslim edilerek –muallim olan bu zâttan- kâtiplik eğitimi alması sağlanmıştı.¹⁵⁹

Hayli erken yaşlarda Basra’da bazı devlet işleriyle uğraşmaya başlayan Ziyâd, zaman içerisinde sadece hesap işlerinden anlayan alelâde bir memur değil, aynı zamanda kabiliyetlerini, zekâsıyla birleştirme becerisine sahip bir devlet adamı namzedi olduğunu da göstermekte gecikmedi. Sahip olduğu mevcut potansiyel, Ziyâd’ın, Hz. Ömer’in Utbe’den sonraki Basra valileri olan Mugîre b. Şu’be¹⁶⁰ ile bilhassa Ebû Mûsâ’ya kâtiplik yaptığı¹⁶¹ süreçte kendini belli etmeye başlayacaktı. Nitekim, genç ama tecrübeli Ziyâd’ın sonraki halifeler ve valileri tarafından da önemli görevlerde istihdamının sürmesi, onun başarısındaki istikrarın alametidiydi.

Halifeler değişse de Ziyâd, her dönemde Basra’ya atanan valilerin hem kâtibi hem de sağ kolu olmaya devam etmiştir. O, Hz. Ömer zamanında askerî görevlerin yanı sıra

¹⁵⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 479; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597; Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. I, s. 432.

¹⁵⁸ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198.

¹⁵⁹ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 204; İbn Hacer, a.g.e., C. I, s. 235.

¹⁶⁰ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 50; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. IV, s. 251; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 166; İbnü’l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 489; Zehebî, **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹⁶¹ İbn Sa’d, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 531; a.mlf., **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 114; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 184; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. IV, s. 251; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 166; İbnü’l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 489, C. III, s. 443; a.mlf., **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; A. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 611; Zirikli, a.g.e., s. 89.

vali kâtipliği, vekilliği ve malî işler âmirliği yaptığı gibi, sonraki halifeler Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinin Basra valileri Abdullah b. Âmir b. Küreyz ve Abdullah b. Abbas için de başta kâtilik olmak üzere pek çok vazifeyi ifa etmiştir.¹⁶²

Ziyâd'ın yıldızının özellikle, Hz. Ömer döneminin başarı sembollerinden olan İran fetihleri esnasında, Sâsânîlerle yapılan savaşlarda parlamaya başladığını söylemek mümkündür. Şöyle ki, 16/637 senesinde İslâm orduları karşısında tutunamayan Sâsânî kuvvetlerinin Celûlâ'da¹⁶³ toplanması sonucu meydana gelen savaşın ardından Irak valisi Sa'd b. Ebî Vakkas, ganimetlerin hesabını ve kayıt işlerini yapan Ziyâd'ı, gerekli bilgileri rapor etmek üzere Hz. Ömer'e göndermişti.¹⁶⁴ Ziyâd'ın huzurundaki sunumunu dinleyen Halife, onun konuşmalarındaki akıcılığı, hitabetindeki mahareti görünce beğenisini dile getirmiş ve ona "Benden başkasıyla da böyle, benimle konuştuğun gibi konuşabilir misin?" diye sormuştu. Bu soru karşısında Ziyâd, özgüvenini kanıtlarcasına, "Benim için en heybetli insan sensin; bu yüzden başkaları ile çok daha rahat konuşurum" demişti. Ardından da halifeye, İslâm ordularının icraatlarını, şehir şehir dolaşarak nasıl başarılar elde ettiklerini arz etti.¹⁶⁵

Görüşmenin devamında Halife, Ziyâd'a ifadelerinde tezahür eden bu müstesna konuşma tarzından dolayı "işte hatîb budur" diyerek hakkındaki kanaatini açıkça ortaya koymuş; buna karşılık Ziyâd da "Bizim askerlerimiz, dillerimizi çözmüş, serbest bırakmışlardır" sözleriyle mukabelede bulunmuştu.¹⁶⁶ Ziyâd'ın Hz. Ömer'e söylediği bu

¹⁶² İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. IV, s. 251; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 169; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31.

¹⁶³ Horasan yolu üzerinde bulunan bu şehir (bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. II, s. 156), Bağdat'ın bir nahiyesi olup Dicle'nin doğu tarafında yer alır; bkz. Mustafa Fayda, "Celûlâ Savaşı", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VII, İstanbul, 1993, ss. 272-273.

¹⁶⁴ Benzer bir rivayette Ziyâd'ın Hz. Ömer'in huzuruna Ebû Mûsâ'nın elçisi olarak geldiği ve ona Celûlâ'nın fethini anlatırken sergilediği sunumla Hz. Ömer'in beğenisini kazandığı; zira Hz. Ömer'in bu hitabet karşısında "işte belîğ ve güzel konuşan hatîb böyle olur" dediği zikredilmektedir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

¹⁶⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 522; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 70. Bu arada, Ziyâd'ın getirmiş olduğu haberler büyük önem taşımaktaydı. Zira Hz. Ömer'in bir sonraki adımı, planı, bu haberlere göre şekillenmekteydi. Neticede Hz. Ömer, Ziyâd'dan aldığı malumat üzerine Sa'd b. Ebî Vakkas'a talimat göndererek, onun da talepleri doğrultusunda, tarımla uğraşanlara bazı imtiyazlar tanınması, düşman saflarına dönmek isteyenler olursa fırsat verilmemesi gibi bir takım uyarılarda bulundu; bkz. **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, I-XIV, İstanbul, 1989, C. II, s. 79.

¹⁶⁶ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 522; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 70.

ifade, “İslâm askerleri kılıçlarını kullanırken, bize de dilimizi kullanmayı öğrettiler” şeklinde yorumlanmıştır.¹⁶⁷

Vazife yaptığı süre içinde Hz. Ömer’in Ziyâd’ı takdir edip onu birçok işle görevlendirdiği kaydedilir.¹⁶⁸ Zira o, zekâsı, açık fikirliliği, kendini işine adanması ve yaptığı kamu hizmetiyle kendini göstermekteydi.¹⁶⁹ Bu sebeptendir ki Ziyâd, Hz. Ömer döneminde ilk gençlik yıllarından itibaren devletin çeşitli kademelerinde istihdam edilen, aranan bir isim olmuştur. Nitekim İslâm fütuhâtı sürecinde, hesap-kitap, kayıt ve dahi elçilik görevleri üstlenmesinin yanı sıra, dönemin valileri Utbe b. Gazvan, Mugîre b. Şu’be, Ebû Mûsâ gibi isimlerle çalışmış; başta kâtiplik ve nâiblik olmak üzere birçok alanda görevlendirilmiştir.

2. Mugîre b. Şu’be’nin Valiliği Dönemi

Basra’nın kuruluşu sürecinde Utbe b. Gazvan’la birlikte olup ona kâtiplik yaptığını belirttiğimiz Ziyâd, Utbe’nin vefatının ardından 15/636 senesinde Basra valisi olan Mugîre b. Şu’be’nin¹⁷⁰ velâyeti sürecinde de kâtiplik yapmıştır.¹⁷¹ Lâkin onun bu dönemde öne çıktığı yer, memuriyetteki başarılarından ziyade, kendisi de bir Sakîfli olan vali Mugîre’yle ilgili vuku bulan “zina davası”ndaki şahitliğidir. Mugîre’yi adeta ipten alan bu şahitlik, hem yakın hem de uzak vadede ikili arasında sıkı ilişkilerin tesisini sağlayarak, gerek dostluk ve gerekse iş zemininde şekillenen bir yakınlığa sebep olacaktır. Söz konusu “zina davası” süreci, kaynaklarda, ana hatlarıyla, şu şekilde anlatılmaktadır:

Ziyâd’ın anne bir kardeşleri Ebû Bekre ve Nâfi’ b. Kelede ayrıca Şibl b. Mâbed el-Beceli¹⁷², vali Mugîre’yi zina yaptığı gerekçesiyle halife Ömer’e şikâyet etmişlerdi.¹⁷³

¹⁶⁷ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, ss. 79-80. Ziyâd’ın bu sözünün, daha önce bahsettiğimiz Taif’in eğitim, ticaret ve kültür alışverişi hususundaki hareketliliğine atıf yapar mahiyette olduğunu söylemek mümkündür.

¹⁶⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 166-167; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 443; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, ss. 36, 70; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

¹⁶⁹ Hasson, a.g.md., C. XI, s. 519.

¹⁷⁰ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 50; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 489; Ebu’l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257.

¹⁷¹ İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 531; Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 50; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 166; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 489; Zehebî, **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; Zirikli, a.g.e., s. 89.

¹⁷² Bir rivayete göre, bunlar dört kardeştiler yani tıpkı Ziyâd, Ebû Bekre ve Nâfi’ gibi Şibl b. Ma’bed’i de dünyaya getiren Sümeyye idi; bkz. İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 356, 364.

Şöyle ki, Ebû Bekre'nin evi, Mugîre'nin evinin karşısındaydı. Bir gün Ebû Bekre, Mugîre'nin evde bir kadına cinsel ilişki nevinde yakınlaştığını görmüş, bunu hemen aralarında Ziyâd'ın da olduğu yanındaki arkadaşlarına göstererek olaya tanıklık etmelerini istemişti. Mugîre'yi gören şahitler, Ebû Bekre'ye kadının kim olduğunu sorunca o, “Ümmü Cemil b. Efkam”¹⁷⁴ cevabını vererek kadını tanıdığını belirtmişti. Daha sonra Mugîre, namaz kıldırmak için evinden dışarı çıktığında Ebû Bekre –şahit olduğu manzaranın etkisi ve öfkesiyle- Mugîre'ye mani olmak istemiş; ardından da vakit kaybetmeden gördüklerini Halife Ömer'e iletmisti.¹⁷⁵ Dinledikleri karşısında harekete geçen Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı Basra'ya göndererek Mugîre'yi ve şahitleri yanına göndermesini söylemiş; ayrıca onu “seni, şeytanın kol gezdiği bir beldeye gönderiyorum” sözleriyle uyarmayı da ihmal etmemiştir.¹⁷⁶

Davalı ve davacıların gelmesiyle, Hz. Ömer'in huzurunda gerçekleşen mahkemede Mugîre, birlikte olduğu kişinin, hanımından başkası olmadığını söyleyerek hakkındaki iddiaları reddederken¹⁷⁷, Ziyâd dışındaki diğer üç şahit açık ve kesin ifadelerle onun zina yaptığı iddialarını yinelemişlerdi.¹⁷⁸ Ziyâd ise, diğer şahitlerin anlattıklarına benzer bir

¹⁷³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 481; Taberî, a.g.e., C. IV, ss. 69 vd.; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 540-541; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 27-28; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 81; İbn Hacer, a.g.e., C. III, s. 146; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 180.

¹⁷⁴ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 481; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 70; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 81. Bu kadın, Ümmü Cemil b. Mihcen Efkam b. Şa'îsetü'l-Hilâliyye'dir; Âmir b. Sa'sa'oğullarına mensuptur. Kocasını da Sakîf'ten Haccac b. Atîk idi. Geniş bilgi için bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. I, s. 490, C. XIII, s. 347; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364. Rivayete göre bu kadın, Mugîre ve diğer bazı komutanların yanına gider gelirdi. Onun zamanında diğer bazı kadınlar da böyle davranırdı; bkz. Taberî, a.g.e., C. IV, s. 70; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 540).

¹⁷⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. I, ss. 490-493; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, ss. 231-232; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. II, ss. 27-28; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82. Bir başka rivayete göre Mugîre, namaz kıldırmak için dışarı çıktığında Ebû Bekre ile karşılaşmış, Ebû Bekre ona nereye gittiğini sormuş; o da sevdiğini görmeye veya bir ihtiyacı görmeye gittiğini söylemişti (ki, bazılarının göre Mugîre'nin bundan kasdı Ümmü Cemil'i görmektir; bkz. İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364) Bu cevap üzerine Ebû Bekre Mugîre'ye “Emir ziyaret etmez, edilir; ona gidilir” demek suretiyle (bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. I, s. 490, C. X, s. 389; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364), reaksiyon göstermiş, bir nevi bu husustaki zannından kaynaklanan rahatsızlığını belli etmişti.

¹⁷⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. X, ss. 387-388.

¹⁷⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 481; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 72; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 540; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 356, 366; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82. Bir rivayete göre Mugîre'yle birlikte olduğu iddia edilen Ümmü Cemil adlı bu kadın, Mugîre'nin hanımına çok benzemektedir; bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 541; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82.

¹⁷⁸ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 72; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 540; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 356, 366; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82.

manzara gördüğünü fakat Mugîre'nin o kadınla cinsî münasebette bulunup bulunmadığından –diğer şahitlerin aksine- emin olmadığını belirtmişti.¹⁷⁹ Devamında Hz. Ömer ona, kadının kimliğini teşhis edip edemeyeceğini sorunca Ziyâd, edemeyeceğini söyleyerek ifadesini tamamlamıştı.¹⁸⁰ Velhasıl, Ziyâd'ın bu beyanı neticesinde dört şahitle kanıtlanamayan zina iddiasına binaen Hz. Ömer, Ziyâd dışındaki diğer müddeîlere had uygulamıştı.¹⁸¹

Ziyâd'ın ifade vermek üzere Medine'ye gelişini ve dava sürecini anlatan bir diğer rivayete göre ise Ziyâd, Hz. Ömer'le görüşmek üzere mescide geldiğinde, Muhâcir ve Ensâr'ın önde gelenlerinden oluşan bir grubun da etrafında toplanmış olduğu Halife, “Allah Teâlâ'nın Muhâcirlerden¹⁸² veya Muhammed'in/Rasûlullah'ın ashabından¹⁸³ bir adamı onun diliyle alçaltmayacağı bir adam görüyorum”¹⁸⁴ dedikten sonra Ziyâd'a, ne biliyorsa anlatmasını söyledi.¹⁸⁵ Rivayetin bu kısımda Mugîre'nin Ziyâd'a, Araplar arasında yaygın bir mesel olan “asil deve için güveyinden başka sığınak/yatak yoktur” dediği de nakledilmektedir. Yine aynı şekilde onun Ziyâd'a, Allah'ı ve ahiret gününü düşünmesini, şayet kendisinin görüp onun görmediği bir şey hususunda haddi aşmazsa Allah Teâlâ, rasûlü, kitabı ve müminlerin emirinin indinde aklanacağını; dolayısıyla

¹⁷⁹ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 72; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 232; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. II, s. 540; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 356, 366; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82; (Zina davası ve yapılan şahitlikler hususunda ayrıntılı ve geniş bilgi için mezkûr kaynaklara müracaat edilebilir). Konuyla ilgili bir başka rivayete göre ise Ziyâd, şahitlik yapmamıştır; Halife b. Hayyât, **Tarihu Halife b. Hayyât**, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985, s. 135; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 481-482. Bu ifadeden, Ziyâd'ın hiç şahitlik yapmadığı anlaşılabilir gibi, onun diğer şahitler gibi açık beyanda/şehadette bulunmadığı manası da çıkarılabilir.

¹⁸⁰ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 482; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 72; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, s. 232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 540; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 365; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82.

¹⁸¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 482; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 72; Makdisî, a.g.e., C. V, s. 175; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, ss. 540-541; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 227. Bir rivayete göre ise Hz. Ömer'in, bir sahabî hakkında yapacakları bu şehadetin önemini kendilerine hatırlatması üzerine -Ziyâd'ın yanı sıra- Nâfi b. Hâris ve Şibl b. Ma'bed de şahitlik yapmaktan vazgeçmişti. Ebû Bekre ise ısrar etmiş; sonuçta da ceza almaktan kurtulamamıştı; bkz. Temîmî, **el-Mihan**, I-V, thk. Yahya Vehib el-Cubûrî, C. IV, Beyrut, 2006, ss. 241-242.

¹⁸² İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366.

¹⁸³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 227.

¹⁸⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 227.

¹⁸⁵ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366. Buna göre, mezkûr kaynaklarda ifade edildiği haliyle, Hz. Ömer Ziyâd'a “Yanında neler var ey gebe dışkısı (bkz. İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366) / bağırsaktaki fazlalık (bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 146) (dışarı çıkacak olan son fazlalık), (karnındakileri dök)” demişti.

gördüğü çirkin manzaranın onu haddi aşmaya sevketmemesi gerektiğini söyledi. Keza onun, kendisinin karnıyla, o (kadının) karnı arasında olsaydı dahi bunu (kesin olarak) görmeyeceğini belirtti. Bunun üzerine Ziyâd'ın gözünden yaş geldi, yüzü kıpkırmızı halde Hz. Ömer'e gördüklerini anlattı. Şahit olduğu manzarayı ayrıntılarıyla anlatan Ziyâd, Halifenin yönelttiği –cinsel ilişkiye girdikleri noktasındaki kesinliği sorgulayan son soruya “hayır” cevabını verince Mugîre hakkındaki dava düştü. Bu arada Ebû Bekre'nin Ziyâd'ın beyanı karşısında hayrete düştüğü ve ısrarla iddiasını yinelediği lâkin sonuçta cezalandırılanın kendisi olduğu da ifade edilir.¹⁸⁶ Hatta bunun üzerine müddeîlerin başını çeken Ebû Bekre'nin, verdiği ifade nedeniyle Ziyâd'la ebediyen konuşmayacağına dair yemin ettiği¹⁸⁷, ayrıca cenaze namazını da Ziyâd'ın kıldırılmamasını vasiyet ettiği rivayet edilir.¹⁸⁸

Burada şu hususu ifade etmek gerekir ki, bu rivayete dayanarak onun Ziyâd'la konuşmamaya yemin ettiği düşünülse de, muhtemelen öfkeyle yaptığı bu yeminini, bir süre sonra bozduğu görülür. Zira ileride anlatılacağı üzere Ebû Bekre, özellikle Muaviye'nin baskısı altında kalacağı dönemde Ziyâd ve oğullarının koruyucusu ve savunucusu olarak karşımıza çıkacaktır.

Bu olay elbette Ziyâd'ı, aynı zamanda hemşehrîsi olan vali Mugîre'nin nezdinde farklı bir konuma getirmiş olmalıdır. Zira, halifenin huzurunda, üstelik aralarında kardeşlerinin de olduğu diğer şahitlerin açık beyanlarına rağmen, vermiş olduğu titiz ifade ile Ziyâd, Mugîre'yi bir nevi aklamıştır. Her ne kadar Mugîre, bu olayın ardından Hz. Ömer tarafından valilik makamından azledilmekten kurtulamamışsa da¹⁸⁹ hem dinî hem de ictimaî bazda büyük bir yükün altında ezilmekten Ziyâd sayesinde kurtulmuştu.

Bazı rivayetlere göre zina davasının sonuçlanmasının ardından Ziyâd'ın akibeti de Mugîre'den farklı olmamıştı. Nitekim Ziyâd, halifenin huzurunda ifade veren diğer üç şahidin aksine kesin beyanda bulunmayınca halife Ziyâd dışındaki üç kişiyi –iftira ettikleri gerekçesiyle- cezalandırdıktan sonra Ziyâd'ı da vazifesinden azletti. Bunun üzerine Ziyâd

¹⁸⁶ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366.

¹⁸⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 482; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 365; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257.

¹⁸⁸ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 366.

¹⁸⁹ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597, C. IV, ss. 69 vd.; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. IV, ss. 231-232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 540; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 364-366; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 27; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 82.

ona “Ey müminlerin emiri, İnsanlara, beni herhangi bir rezalet veya âdîlik sebebiyle azletmediğini bildir!” deyince Hz. Ömer, Ziyâd’ı böyle bir gerekçeyle azletmediğini lâkin onun aklının fazlalığını insanlara yük etmek istemediğini belirtti.¹⁹⁰

3. Ebû Mûsâ’nın Valiliği Dönemi

Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ömer döneminde Utbe ve Mugîre’nin yanı sıra Ebû Mûsâ’nın da en önemli yardımcılarından olmuş; onun kâtipliğini yapmıştır.¹⁹¹ Delikanlılık çağlarında iken, Basra valisi Ebû Mûsâ tarafından kâtip edinilmesinin haricinde onunla birlikte fetihlere de katılmıştır.¹⁹²

Hz. Ali’den aktarılan bir rivayete göre Ziyâd b. Ebîh, Ebû Mûsâ’nın yanından (Tuster’den¹⁹³) Hz. Ömer’in yanına geldiğinde halife ona, Tuster’in fethiyle ilgili haberleri sormuştu. Bunun üzerine Ziyâd bildiklerini anlatmaya başladı. İfadeleri öyle etkiliydi ki, insanlar “şüphesiz İbn Ubeyd, tam bir hatiptir” dediler.¹⁹⁴

Ebû Mûsâ’nın Basra valiliği döneminde Ziyâd’ın, devlet işleri hususunda vali nezdinde hayli muteber bir konumda olduğu; başta vali vekilliği ve kâtipliği olmak üzere kendisine birçok aktif roller verildiği görülür. Bu bahiste aslında onun Basra ile ilgili hemen her türlü alanda vazifelendirildiğini söylemek uygun olacaktır.¹⁹⁵

Ziyâd’ın bu dönemde ne denli faal ve yetkin olup göze batacak kadar ön plana çıktığına işaret etmesi bakımından şu rivayeti zikretmek yerinde olacaktır: Aneze kabilesinden Dabbe b. Mihsan, vali Ebû Mûsâ’yı Ziyâd’ın da içinde olduğu bazı konular

¹⁹⁰ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; a.mlf., **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

¹⁹¹ İbn Sa’d, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 531, 546; a.mlf., **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 114; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 184; Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 166; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 489, III, 443; a.mlf. **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43; A. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 611; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 89.

¹⁹² Zübeyrî, a.g.e., ss. 244-245; Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 136; Ya’kûbî, a.g.e., C. II, s. 218; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357; Zehebî, **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 166.

¹⁹³ Fâris sınırlarında Huzistan mıntkasında bulunan en büyük şehirlerdendir; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. II, ss. 29-31).

¹⁹⁴ Bundan sonra Hz. Ali, Ebû Süfyan’ın yanına geldiğini ve “Allah’a yemin olsun ki, onun babası benim. Onu anasının rahmine ben koydum” dediğini nakleder. Zübeyrî, a.g.e., ss. 244-245. Hz. Ali’ye atfedilen çok yakın bir rivayet de Ya’kûbî’de vardır; bkz. a.g.e., C. II, s. 218.

¹⁹⁵ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597, C. IV, s. 184; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 521.

hakkında halife Ömer'e şikâyet etmişti. Şöyle ki, Hz. Ömer'in talimatıyla Ebû Mûsâ tarafından sevk edilen İslâm ordusu, Ehvâz'a¹⁹⁶ bağlı Beyruz şehrini fethetmişti (h.23/644). Zaferin ardından Ebû Mûsâ, ele geçirilen esirlerden asil ailelere mensup 60 adet genci ayırmış; ganimetlerin humuslarını ve fetih haberlerini Hz. Ömer'e iletmesi üzere bir heyet belirlemişti. Dabbe de söz konusu heyete katılarak Hz. Ömer'in yanına gitmek istemiş fakat bu talebi Ebû Mûsâ tarafından uygun bulunmamıştı.¹⁹⁷ Bu hadisenin akabinde Dabbe, Ebû Mûsâ hakkındaki bazı şikâyetlerini halifeye anlatmak için derhal yola koyulunca, Ebû Mûsâ da olup bitenleri bir mektupla halifeye bildirmekte gecikmedi. Dabbe, halifenin huzuruna vardığında ona selam verdiyse de halife kendisine "Sana merhaba olmasın, hoş da gelmedin!" diyerek, haberdar olduğu bu çekişme halinden hiç de memnun olmadığını sinyallerini verdi. Daha sonra halifenin isteğiyle konuşmaya başlayan Dabbe, zihninde sıraladığı şikâyetlerini sıraladı: Ebû Mûsâ'nın, fethedilen bölgenin ileri gelenlerinin çocuklarından 60 tanesini kendine ayırdığını, sabah-akşam bir çuval yemek yiyen, doymak bilmeyen, Akîle¹⁹⁸ adında bir cariyesi olduğunu; ayrıca iki adet kilesi (terazisi) ve iki adet de yüzüğü/mührü olduğunu anlattı. Ardından da Ebû Mûsâ'nın, her şeyi, Basra'nın işleriyle ilgilenen Ziyâd'a havale ettiğini, tüm icra yetkisini adeta ona devrettiğini vurguladı; son olarak da Hutay'e (?)¹⁹⁹ adlı şaire 1000 dinar mükâfat verdiğinden bahsetti.

Hz. Ömer, Dabbe'nin anlattığı her şeyi kaydetti ve akabinde valisi Ebû Mûsâ'yı yanına çağırdı. Ebû Mûsâ Medine'ye geldiğinde Hz. Ömer onu birkaç gün bekletti; sonra da Dabbe'yle birlikte ikisini huzurunda yüzleştirdi. Taraflar karşı karşıya geldiklerinde Hz. Ömer tuttuğu kaydı, iddiaların sahibi olan Dabbe'nin eline verdi; onları tekrar yüksek sesle ikrar etmesini söyledi. Hakkındaki iddiaları dinleyen Ebû Mûsâ, 60 adet genç köleyi kendisi için ayırdığı ile ilgili olarak, onları (zengin oldukları için) ailelerine fidye karşı

¹⁹⁶ İran'ın güneybatısında yer alan Ehvâz, Huzistan eyaletinin merkezi olup Basra'nın batı sınırına da yakındır. İslâm coğrafyacılarını "Sûku'l-Ehvâz" şeklinde kaydettikleri bölge, pek çok İran şehrini içine alan bir alana sahiptir; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. I, ss. 284-287; Mustafa L. Bilge, "Ahvâz", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. II, İstanbul, 1989, ss. 192-193.

¹⁹⁷ Taberî, a.g.e., C. IV, ss. 184-185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 46. Rivayete göre Dabbe, Ebû Mûsâ'ya, kendisini de heyetin kadrosuna kaydetmesini istemiş; Ebû Mûsâ ise "Senden daha layık olanları yazdım zaten" diyerek Dabbe'nin teklifini reddetmişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. IV, s. 184).

¹⁹⁸ Hakkında ortaya atılan zina ithamı üzerine Hz. Ömer tarafından Medine'ye çağırılan Basra valisi Mugîre b. Şu'be'nin Akîle adlı bu cariyeyi, olayla ilgili olarak Basra'ya gönderilen Ebû Mûsâ'ya hediye ettiği rivayet edilir; bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 541.

¹⁹⁹ Bu isim Hutay'e şeklinde de harekelenmiştir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168.

sattığını ve geliri de Müslümanlar arasında taksim ettiğini belirtti. Dabbe ise “O da yalan söylemedi, ben de söylemedim” dedi. İki kilesi/terazisi olduğu iddiasına dair, bunlardan birini (küçük olanı) ailesi ile ilgili, diğerini (büyük olanı) ise Müslümanların işleriyle ilgili durumlarda kullandığını söyledi. Dabbe yine “O da yalan söylemedi, ben de söylemedim” dedi. Akîle adlı cariyeye hakkında ise, Ebû Mûsâ sustu; özür de dilemedi. Dolayısıyla bu husustaki iddianın doğruluğu hasıl oldu. Hutay’e (?) adlı şaire verdiği mükâfat meselesi hakkında Ebu Musa, “Onun ağzını parayla kapattım ki, hakkımda kötü konuşmasın” şeklinde bir izahta bulundu.²⁰⁰ Yüzleşmenin devamında Ebû Mûsâ, Ziyâd üzerinden kendisine yöneltilen eleştirilere de cevap verdi. Basra’nın idaresini Ziyâd’ın eline verdiği, yetki ve otoritesini temsil eden yüzüğünü Ziyâd’a verip işleri ona teslim ettiği, öyle ki kendisinin, Ziyâd’ın yapıp ettiklerinden haberi dahi olmadığı şeklindeki ithamlara karşın Ebû Mûsâ, Ziyâd için şunları söyledi: “Ben onu gayet ileri görüşlü, şerefli, ehil bir kişi olarak gördüm. Bu sebeptendir ki, işlerimi ona güvenle havale ettim”²⁰¹ Bu ifadeye istinaden, Ebû Mûsâ’nın, devlet işlerinde Ziyâd’a ne derece güvendiğinin yanı sıra, Ziyâd’ın da onun nezdindeki güçlü imajına vurgu yapmak gerekir. Keza, Ebû Mûsâ’da oluşan bu kanaat, etrafındaki kadroda, işlerin idaresi hususunda Ziyâd’dan daha liyakatli birini göremediğinin açık bir işaretiydi. Ayrıca bu rivayetin, Ziyâd’ın devlet işlerinde ciddi anlamda söz ve icra sahibi olduğunu göstermesinin yanında, onun bu konununun bazı insanları nasıl rahatsız ettiğini yansıttığı da aşikârdır.

Nesep açısından herhangi bir mirası veya soy-sop bakımından hiçbir iddiası olmayan hatta annesi hakkında türlü rivayetler bulunan Ziyâd, zamanla necâbet ve belâgat sâhibi, fesâhatiyle meşhur bir hatib, akılla meşhur bir dehâ²⁰² haline gelip de kendini göstermeye başlayınca, dikkatleri üzerine çekmesi tabîî bir şeydi.

Sonuç olarak, dinlediği beyanların ardından Hz. Ömer, Ebû Mûsâ’yı Basra’ya görevinin başına geri göndermiş, ayrıca vakit kaybetmeden Ziyâd ve Akîle’yi kendisine göndermesini emretmişti. Ziyâd, aldığı talimat üzere halifenin huzuruna geldiğinde Halife, genç yaşta kabiliyet ve icraatlarıyla adından söz ettiren Ziyâd’a bir takım sorular

²⁰⁰ Taberî, a.g.e., C. IV, ss. 184-185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 46-47.

²⁰¹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47.

²⁰² İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

yöneltti.²⁰³ Bazı rivayetlere göre halife ona ilk olarak, üzerindeki elbiseyi²⁰⁴ nasıl aldığını ve elbisenin fiyatını sordu; Ziyâd ise, az bir miktar ödeyerek aldığını söyledi. Cevabı tasdik eden halife, daha sonra ona ulufesinin ne kadar olduğunu sordu. Ziyâd, “iki bin” cevabını verdi. Ardından Halife “kaç kere ata aldın?” diye sorunca Ziyâd “iki defa” cevabını verdi. Bu kez Halife, onlarla ne yaptığını sordu. Ziyâd ise şunları söyledi: “Birincisiyle, annem Sümeyye’yi satın alıp azad ettim. İkincisiyle, yine esir olan rabîbim²⁰⁵ Ubeyd’i satın alıp azad ettim.²⁰⁶ Zira o beni bakıp doyurmuştu; üzerimde çok hakkı vardı”. Ziyâd’ın bu beyanı üzerine Hz. Ömer “iyi yaptın” dedi.²⁰⁷ Rivayete göre konuşmanın devamında Hz. Ömer ona, ferâiz, sünnetler ve Kur’ân’a dair sorular sordu; Ziyâd da hepsini dosdoğru cevapladı. Sonunda Hz. Ömer onun fakîh olduğuna kanaat getirdi ve onu tekrar Ebû Mûsâ’nın yanına gönderdi.²⁰⁸ Ayrıca Basra’daki diğer görevlilere de işlerinde Ziyâd’a danışarak onun görüşleri doğrultusunda hareket etmeleri noktasında telkinde bulundu.²⁰⁹ Anlaşılan o ki, edindiği kanaat neticesinde Hz. Ömer, Ziyâd’ın işinin ehli ve kendisine verilen konumu hak ettiğini teyid edencesine onu tekrar işinin başına gönderdi. İbn Kesîr’in ifadesiyle, Ziyâd’ın Hz. Ömer nezdinde itibarı vardı.²¹⁰ Nitekim Hz. Ömer onu başta malî işler olmak üzere Basra’yla ilgili pek çok görevde istimal etmişti.

²⁰³ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47.

²⁰⁴ Taberî, bu sırada Ziyâd’ın üzerinde beyaz keten bir elbise olduğu detayını verir (bkz. a.g.e., C. IV, s. 185). Keza benzer bir rivayete göre Ziyâd, bu esnada gayet şık bir giyimle Hz. Ömer’in yanına girmiş; karşısında güzel bir hey’et gören Hz. Ömer de ona atasının ne kadar olduğunu sormuştu. Ziyâd ise atasıyla (anne veya babasına dair herhangi bir isim telaffuz etmeksizin) bir köle satın aldığını ve onu azad ettiğini söyleyince Hz. Ömer bundan hoşlanmış ve -bunun göstergesi olarak- Ziyâd’a elini sürmüştü; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 166-167.

²⁰⁵ Bu kelime, lugattaki tabiriyle “başkasından olma çocuğu olan bir annenin kocası”, yani üvey baba anlamına gelmektedir; bkz. İbn Manzûr, a.g.e., C. V, ss. 98-99. Ziyâd’ın burada “babam” değil de “rabîbim” demesi, rivayete önem katan bir husustur. Zira rivayet, ileride tartışılacağı üzere, Ziyâd’ın da, Ubeyd’in gerçek babası değil de sadece annesinin kocası ve onu büyüten, yetiştiren kişi olduğunu bildiğine delâlet etmektedir ki, rivayetin devam cümleleri de bu doğrultuda fikir vermektedir.

²⁰⁶ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185. Keza benzer bir rivayete göre de Ziyâd, 1000 dirhem vererek babasını satın almış ve azad etmişti; bkz. İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

²⁰⁷ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168. Ayrıca rivayetin daha özet haliyle anlatımı için bkz. Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

²⁰⁸ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

²⁰⁹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7. Halifenin bu olaydan sonra şunları söylediği rivayet edilir: “Dabbe, Ebû Mûsâ’ya kızdı, ondan uzaklaştı. Bazı dünyalık menfaatler onu yendi. Doğrusu da vardı, yalanı da; lâkin yalanları, uydurma sözleri, doğrularını yok etti. Aman ha, yalan söylemekten sakının; çünkü yalan, cehenneme götürür”; bkz. Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47.

²¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29.

Benzer bir rivayete göre ise, Ebû Mûsâ, kâtip edindiği Ziyâd'ı, fetih için sefere çıktığında yerine vekil olarak bırakmıştı. Bu durum Hz. Ömer'e ulaştınca o, Ebû Mûsâ'ya şöyle bir mektup yazdı: “Duyduğuma göre Basra'da yerine ne kademi, ne hicreti ne de tecrübesi olan, dişleri daha yeni çıkmış bir çocuğu vekil bırakmışsın. Bu mektubumu aldığımda hemen Ziyâd'ı bana gönder”. Ebû Mûsâ da mektubu okur okumaz halifenin talimatını yerine getirerek Ziyâd'ı ona gönderdi. Hz. Ömer, Ziyâd'la konuştu, onu dinledi; sonuçta da onun anlayışı kuvvetli ve akıllı bir kişi olup vazifesinin altından kalkabileceğine kanaat getirdi. Ayrıca o, Ziyâd'a “Benden başkasıyla da böyle konuşabilir misin?” deyince Ziyâd, kendisine göre en vakur insanın Halife Ömer olduğunu, dolayısıyla diğer insanlarla kesinlikle daha rahat konuşabileceğini belirtti. Bundan sonra Halife, Ziyâd'ın elini tutarak dışarıya çıktı ve “Bu (kişi), Allah Teâlâ'nın, kendisi sayesinde ailesinin düşüklüğünü, rezilliğini²¹¹ kaldırdığı insanlardandır” dedi. Daha sonra Ziyâd, sorumlu olduğu –bilhassa malî- işlerle ilgili bilgileri rapor etmek üzere konuşmasına başladı. Yıl içerisinde ne kadar harcama yapıldığını, geriye ne kaldığını, gelir giderlerin miktarını rakamlarla sıralayınca, insanlar onun hitabetinin yanı sıra aklına ve hafızasına da hayran kaldılar. Hz. Ömer ise Ziyâd'a bin dirhem verilmesini emretti.²¹²

Yukarıdaki rivayetin devamı mahiyetinde gelen diğer bir habere göre, günün birinde Ziyâd, Hz. Ömer'in yanına girmek için izin istemiş ancak Hz. Ömer dışarıda beklemesini bir süre sonra kendisinin onun yanına geleceğini söylemişti. Böylece Ziyâd, beklerken gözlerine yenik düşüp uyuyakalmış ve bu arada Hz. Ömer de dışarıya çıkmıştı. Ziyâd'ın ayağında bir çift yeni mest gören Hz. Ömer kırbaçla onu dürtmüş, böylece mestlerinin hesabını sormak istemişti. Ziyâd gözünü açar açmaz, onları sadece bir dirheme aldığını söyleyince Hz. Ömer, bu cevabı beğenmişti. Bundan sonra ise Hz. Ömer, Ziyâd'dan bazı meseleler hakkında bir mektup yazmasını istedi; Ziyâd da belâgat dolu bir mektup yazdı. Hz. Ömer bunun üzerine ona, yazdıklarını değiştirerek aynı manaya sahip bir başka mektup daha yazmasını söyledi; Ziyâd yine belîğ bir mektup yazdı. Hz. Ömer, Ziyâd'a bunu dört defa tekrarlattıktan sonra onun belâgata dair marifetinin ve tasarrufunun genişliği hakkındaki hayret ve beğenisini gizlemedi. Akabinde Hz. Ömer, Ziyâd'ı Basra'daki vazifesinin başına geri gönderdi. Bundan sonra Ziyâd, Hz. Ömer'in kendisine

²¹¹ Hz. Ömer'in bu ifadesinin, Sümeyye ve hakkında rivayet edilen heberlere atıf yaptığı kuvvetle muhtemeldir.

²¹² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198.

tevdî ettiği bin dirhemle babası Ubeyd'ı satın alarak özgürlüğüne kavuşturdu. Hz. Ömer'in yanına elçi olarak gittiği bir sonraki ziyaretinde, kendisine bu bin dirhemi ne yaptığını soran Hz. Ömer'e, aynı şekilde, babam dediği²¹³ Ubeyd'i, -sahibi olan -Hâris b. Kelede'nin karısı- Safiyye binti Ubeyd b. Useyd b. İlâc'dan²¹⁴ - satın aldığını anlatınca Hz. Ömer onun bu yaptığını da takdirle karşılamıştı.²¹⁵

Kaynaklarda, Ziyâd'ın Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği döneminde Hz. Ömer'le yaşadığı benzeri bir hadiseden bahseden bir rivayet daha vardır ki, sonucu itibariyle diğerlerinden farklı olup Ziyâd'ın vazifeden azline yer verir. Aslında daha önce Mugîre b. Şu'be döneminde yaşandığına dair rivayetlerini aktardığımız bu mesele, bazı kaynaklarda Ebû Mûsâ dönemiyle ilgili olarak nakledilmiştir. Buna göre, ifade edildiği gibi Ziyâd, Hz. Ömer'in yanına bir sonraki gidişinde onun kendisine bin dirhemi nasıl harcadığını sorması üzerine, Ubeyd'i satın alıp azad ettiğini söylemişti. Akabinde Hz. Ömer, “paran zayi olmamış, boşa gitmemiş ey Ziyâd!” dedikten sonra Ziyâd'a belki de hiç beklemediği bir soru sordu ki, o da, kendinin kâtiplikten azledildiğini bildiren bir mektubu Ebû Mûsâ'ya götürüp götürmeyeceği idi. Buna karşın Ziyâd ona “elbette götürürüm lâkin azlimin sebebi herhangi bir kırgınlıktan dolayı değilse” deyince Hz. Ömer'in verdiği cevap hayli dikkat çekici olmuştur: “Seni, kırgınlık veya öfkeden dolayı değil, aklının fazlalığını insanların üzerine yüklemeyi istemediğim için azlediyorum”.²¹⁶ Benzer bir rivayete göre de halife, Ziyâd'a onu Ebû Mûsâ'nın kâtipliğinden azlettiğini bildirdiğinde, Ziyâd ona herhangi bir acziyetinden veya hıyanetinden ötürü mü azledildiğini sormuş; halife de, “ikisi de değil; aklının fazlalığını halka yüklemekten hoşlanmıyorum” demişti.²¹⁷

Netice olarak görünen o ki Ziyâd, Basra valisi Ebû Mûsâ'nın sağ kolu mesabesindeydi. Hemen her işinde Ziyâd'ı istimal eden vali, sefere çıktığında da yerine Ziyâd'ı bırakırdı.²¹⁸ Yine O, vali tarafından çeşitli durumlarda şahsını temsilen halifeye

²¹³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199.

²¹⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199.

²¹⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 198-199. Keza benzer rivayetlere göre de (kısaca ifade edildiği gibi) Ziyâd, 1000 dirhem vererek babası Ubeyd'i satın almış ve azad etmişti; bkz İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 356-357; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

²¹⁶ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

²¹⁷ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, ss. 272-273.

²¹⁸ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 154, 178; Ebû Nuaym el-İsfahânî, a.g.e., C. III, s. 1217; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 168-169, 184.

elçi olarak da gönderilmiştir.²¹⁹ Ayrıca Ebû Mûsâ'nın idaresi altında, Ehvâz ve civarının fethinde de gayretler gösteren Ziyâd'ın, bu süreçte şiddete başvurmadan barışı muhafaza etmeye çalıştığı ancak oluşan şartlar gereği bunun pek de mümkün olmadığı rivayet edilmektedir.²²⁰

Hasılı, Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde gerek katıldığı fetih hareketlerinde ganimetlerin muhasebe, taksim ve kayıt işleriyle, gerek elçilik vazifesiyle ve gerekse dönemin valilerinin vazgeçilmez kâtibi ve nâibi olarak bilhassa siyasî stajını yapmıştı. Başka bir ifadeyle o, çiraklık dönemine tekabül eden bu sürecin ardından Hz. Osman ve hâssaten Hz. Ali dönemlerinde kalfalık, Muaviye döneminde ise ustalık çağlarını yaşayacaktır, demek yanlış olmaz.

B. HZ. OSMAN DÖNEMİ

Üçüncü halife Hz. Osman zamanında da aktif siyasî hayatı devam eden Ziyâd, bu yeni dönemde de bir takım resmî görevlere getirilmiştir. Öncelikli olarak, Hz. Osman'ın Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in²²¹ kâtipliğinin²²² yanı sıra divan ve beytûmal işlerini yürütmüş,²²³ ayrıca şehirden ayrıldığında veya sefere çıktığında valinin vekilliğini de yapmıştır.²²⁴

Halife tarafından (28 veya 29/649 senesinde) Basra valisi tayin edilen Abdullah b. Âmir, hazırladığı büyük bir orduyla Fâris²²⁵ topraklarında bazı fetihlerde bulunduktan

²¹⁹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, a.g.e., C. III, s. 1217; İbn Asâkir, a.g.e., ss. 168-169, 184; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

²²⁰ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 136; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 166.

²²¹ Hz. Peygamber'in (as) halası Beyza'nın oğlu olup, önce Hz. Osman, sonra da Muaviye döneminde Basra valiliğine getirildi. Bilhassa Horasan ve İran'da gerçekleştirdiği fetihlerle öne çıkan İbn Âmir, başta su kanalları olmak üzere imar faaliyetleriyle de adından söz ettirmiştir; bkz. Mustafa Fayda, "Abdullah b. Âmir", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 84-85.

²²² İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Abdırabbih, a.g.e., C. IV, s. 251; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 169; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

²²³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498, 567, 585; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 124.

²²⁴ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 179; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498, 567, 585; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 124.

²²⁵ Irak, Kirman, Hint Okyanusu ve Mukran şehirleri arasında kalan bu bölge beş kısma ayrılmıştı: İstahr, Erdeşir, Darebcird, Sabûr ve Kubbad Hazze; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. IV, ss. 226-228. Bir başka ifadeyle, bugünkü İran'da Güneyde İran körfezi, doğuda Kirman, kuzeyde İsfahan ve batıda Hûzistan ile çevrili olan bölgedir; Cevad Hey'et, "Fars", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XII, İstanbul, 1995, s. 174.

sonra (30/650²²⁶ veya 31/651'de²²⁷) Basra'ya döndüğünde bazı kimseler ona, Horasan gibi geniş ve velûd bir bölgenin fetih için onu beklediği, dolayısıyla bir an evvel harekete geçmesi gerektiği şeklinde tavsiyelerde bulundu. Bu öneriyi değerlendiren İbn Âmir, ordusunu tekrar toparlayıp Kirman'a²²⁸ doğru yola çıkarken; yerine de vekili olarak Ziyâd b. Ebîh'i bıraktı.²²⁹ Ancak daha sonraları Ziyâd ile vali İbn Âmir'in aralarının bozulduğu görülür ki, buna yol açan olay kaynaklarda şöyle zikredilir:

İbn Âmir'in divan ve beytülmal işlerine bakmakta olan Ziyâd, çok önemli gördüğü Übülle ırmağının Basra'ya kadar uzatılması hususunda acele edilmesi gerektiğini valiye sürekli olarak söylemekteydi. İleride işleneceği üzere, kendisinin vali olacağı dönemlerde de kanal açılması ve ıslahı konusunda ciddi çalışmalara imza atan Ziyâd'ın, siyasî hayatının daha ilk zamanlarından beri bu konuyu önemseydiği anlaşılmaktadır. Görünen o ki, İbn Âmir'in bu işi ağırdan aldığı düşünün Ziyâd, valinin Horasan'a gitmesinin ardından bizzat işe koyulmuş ve kanalı Basra'ya kadar uzatmıştı. Böylece Übülle ırmağını temizletmiş ve Feyzû'l-Basra kanalını faaliyete geçirmiş oldu. İbn Âmir Horasan'dan dönünce, kendinden habersiz kararlar alıp uygulayan Ziyâd'ı “Sen böyle yaparak, kanal kazdırma şeref ve şöhretini benden almak istedin!” demek suretiyle onu azarlamıştı. Kaynaklarda bu hadiseden dolayı vali İbn Âmir ile vekili Ziyâd'ın ölünceye dek aralarında bir soğukluk olduğu, hatta bu soğukluğun ikisi arasında kalmayıp çocuklarına da sirayet ettiği kaydedilir.²³⁰

C. HZ. ALİ DÖNEMİ

Ziyâd b. Ebîh siyasî arenada boy göstermeye devam ettiği Hz. Ali döneminde başta valilik olmak üzere devlet kademelerinde önemli görevlere getirilmiştir. Lâkin onun bu dönemdeki icraatlarına geçmeden önce evvela Hz. Ali'ye nasıl beyat ettiğine değinmek uygun olacaktır.

²²⁶ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 567; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 123-124.

²²⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 124.

²²⁸ Kirman, Fâris, Mukran, Sicistan ve Horasan toprakları arasında kalan meşhur ve büyük bir vilayettir; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. IV, ss. 454-456.

²²⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498-499; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 123-124.

²³⁰ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498-499. Hatta ileriki dönemlerde Ziyâd'ın Basra valisi olduğunda İbn Âmir'in inşa ettirdiği köşk ve bazı yapıları yıktığı rivayet edilmiştir; bkz. Câhiz, **Kitâbü'l-Hayevân**, I-VIII, thk. Abdüsselâm Mehmed Hârûn, C. I, Mısır, 1965, s. 73.

Hz. Ali'nin halife olmasının ardından, çeşitli nedenlerle ona beyat etmemekte ısrar eden gruplarla Hz. Ali arasında Müslümanlar arasındaki ilk iç savaş sayılabilecek olan Cemel Savaşı cereyan etmişti. Ziyâd ise bu savaşa iştirak etmeyerek o günleri Basra'da, üvey kardeşi Nafi b. Hâris'in evinde geçirmişti.²³¹ Savaşın ardından Basra'da Hz. Ali'nin beyat alma işini tamamlamasının ardından Ebû Bekre'nin oğlu Abdurrahman da beyatını sunmak üzere Hz. Ali'nin yanına geldi. Hz. Ali ona "Senin amcan (Ziyâd) bekliyor ve benden uzak duruyor" dediğinde Abdurrahman "Ey müminlerin emîri, yemin ederim ki o seni çok seviyor ve size gelmeyi büyük bir arzuyla istiyor; benden de kendisinin hastalandığını, bu durumunu size bildirmemi ve daha sonra geleceğini iletmemi istedi" dedi. Abdurrahman bunları söylemekle birlikte Hz. Ali'den Ziyâd'ın kaldığı yeri gizlemeye çalıştıysa da halife ondan kendisini Ziyâd'a götürmesini emredince birlikte yola çıktılar. Ziyâd'ın yanına vardıklarında Hz. Ali ona, "benden uzak durdun ve (beyat etmeyerek) bekledin" dedikten sonra, elini kalbinin üzerine koyarak, orada apaçık bir sızı hissettiğini, yani kalbinin kırılmış olduğunu gösterdi. Bunun üzerine Ziyâd ondan özür diledi; Hz. Ali de kabul etti ve akabinde onunla bir süre istişârede bulundu.²³²

Hz. Ali'nin, henüz kendisine beyat etmemiş olan Ziyâd'ın beyatını almak üzere evine kadar gitmiş olması, onun önceki halife ve valiler tarafından istihdam edilmiş ve bu hususta rüşdünü ispatlamış tecrübeli bir devlet adamı olma özelliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak burada akla gelen önemli bir ihtimal de, Hz. Ali'nin, Ziyâd gibi akli ve dehâsı ile anılan bir kimsenin kendisine beyat etmemesi, muhaliflerin safına katılması hatta Muaviye'nin yanında yer alarak ciddi bir rakip haline gelmesi olasılığının doğuracağı sonuçları ortadan kaldırma çabasıdır. Hasılı, söz konusu görüşmenin devamında Hz. Ali Ziyâd'ı Basra'ya görevlendirmek isteyince Ziyâd, oraya, halkın kendisini rahat hissedeceği, güvенеbileceği²³³, ehl-i beytten birini seçmesini, zira o kişinin insanların gerek itimat ve gerekse tenkitlerine daha uygun, daha layık olacağını söyledi.

²³¹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171.

²³² Söz konusu rivayette "istişâre" kelimesiyle karşımıza çıkan bu ifade (bkz. Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256), aynı rivayeti aktaran İbn Asâkir'in eserinde ise "Hz. Ali onun özrünü kabul etti ve onu seçti, tekeline aldı, kendisi için ayırdı..." gibi manalara gelen "isti'sâr" kelimesiyle kaydedilmiştir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171).

²³³ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256. Bu ifade, söz konusu rivayeti kaydeden İbn Asâkir'in eserinde ise, insanları rahatlıkla kendisine tevdi edebileceğin ehl-i beytten biri..." şeklinde Hz. Ali'nin fâil konumunda olduğu suretle aktarılmaktadır; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171.

Ayrıca Hz. Ali'ye, seçecek olduğu kişiye her daim halife adına destek vereceğini, onu koruyup gözeteceğini ve ona yol göstereceğini de belirtti.²³⁴

Ziyâd'ın, Basra gibi, suların durulmadığı bir yerde, kendisinin de istenmeyebileceği ve bu durumun da yeni problemlere yol açacağı fikriyle –en azından şimdilik- sahnenin arka planında kalmayı tercih etmiş olması muhtemeldir. Keza, ehl-i beytin, sabık halifeler döneminde valilik gibi üst düzey görevlere getirilmemiş olması, dolayısıyla bu durumun artık değişmesine dair zihinlerinde oluşan beklenti, Hz. Ali döneminde üst düzeye çıkmış olmalıydı.

Hz. Ali ve Ziyâd yaptıkları istişarenin sonucunda İbn Abbas'ın Basra'ya vali olarak atanmasında mutabık kaldılar. Bundan sonra Hz. Ali, İbn Abbas'ı Basra valiliğine tayin ederken, ona arka çıkacağı ve bilhassa fikirleriyle yardım edeceği sözüne istinaden Ziyâd'ı da onunla beraber görevlendirdi.²³⁵ Hz. Ali her ne kadar Ziyâd'ı harac, beytülmal ve divan gibi malî işlerden sorumlu tutsa da, İbn Abbas'a her işinde Ziyâd'la istişare etmesini, onun gösterdiği yoldan gitmesini telkin etmiş olması, Ziyâd'ın görev veya yetki alanının söz konusu malî işlerle sınırlı olmadığını bir işaretidir.

Hz. Ali'nin emriyle Basra'ya vali tayin edilen İbn Abbas'ın Ziyâd hakkında yaptığı bir takım değerlendirmeler, Ziyâd'ın Hz. Ali'ye verdiği –İbn Abbas'a yardımcı olacağına dair- sözü tuttuğunu işaret eder mahiyettedir. Buna göre, İbn Abbas bir gün, çözümünde zorlandığı sıkıntılı bir mesele hakkında Ziyâd'a danışmış, Ziyâd da ona, şayet kendinin hak, muhaliflerinin ise batıl üzere olduğunu bildiği veya bilmediği durumlarda ne yapması gerektiğini işaret ettiğini söylemişti. Bunun üzerine İbn Abbas, kendisinin haklı, karşısındakilerin ise haksız olduğunu bildiğini söyleyince Ziyâd ona “ o halde sana isyan ederek emirlerini terk edenleri, sana itaat edenlerle vur! Şayet İslâm için en aziz ve ıslah edici (yol) onun boynunun vurulması ise, bunu yap!” demişti.²³⁶ Bunları anlatan İbn Abbas, kâtip edindiği Ziyâd'ın²³⁷, görevlendirildiği andan itibaren yaptıklarını gördüğünü,

²³⁴ Taberî, a.g.e., C. IV, 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256.

²³⁵ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

²³⁶ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.

²³⁷ Taberî, a.y.

gerçekten de (Hz. Ali'ye vaad ettiği gibi) kendisi için çalışıp çabaladığına inandığını ifade eder.²³⁸

1. Valilik Öncesi Yürüttüğü Görevler

a. Haraç, Beytülmal ve Divan Amirliği

Ziyâd, bu dönemde ilk etapta Hz. Ali tarafından Basra'ya vali tayin edilen Abdullah b. Abbas'la beraber çalışmak üzere valinin haraç, beytülmal²³⁹ ve divan²⁴⁰ işlerini yürütmesi maksadıyla görevlendirilmişti ki bu, Ziyâd'ın bu konuda hayli tecrübe sahibi olduğu bir alandı. Üstelik halife, İbn Abbas'a bu görevi verirken Ziyâd'ı dinlemesini, ona uymasını emretmişti.²⁴¹

Ziyâd'ın, Basra'nın malî işlerinin sorumluluğuyla başlayıp Fâris valiliğine kadar uzanan yükseliş öyküsü şöyle olmuştur:

Halife olarak göreve başladığından itibaren Hz. Ali'ye karşı girişilen muhalefet hareketi farklı bir boyut kazanmaya başlamış, zamanla Müslümanların birbirleriyle savaşmasına kadar varan ciddi boyutlara ulaşmıştı. Mekke'de toplanan ancak farklı vilayetlerden gelen değişik amaçlar veya hesaplar peşindeki insanların oluşturduğu bu muhalif grubun içinde, mazlum olarak öldürülen sabık halife Hz. Osman'ın kanını talep edenler, bu gerekçeyi dillerine dolayarak Hz. Ali'ye beyat etmekten kaçınanlar ve bir şekilde yeni halifeye karşı olanlar bulunuyordu. Bu muhalefetin neticesinde taraflar arasında cereyan eden ve pek çok Müslümanın ölümüne sahne olan Cemel Savaşı, Hz. Ali'nin üstünlüğüyle sonuçlandı. Akabinde Hz. Ali, böylesine elim bir hadisenin merkezi olan Basra'ya girerek şehir halkından beyat aldı.²⁴² Halife, bir süre Basra'da kaldıktan sonra Kufe'ye dönmek üzere yola çıkarken, Abdullah b. Abbas'ı orada vekil olarak bırakmış, Ziyâd'ı da haraç, beytülmal ve divan işlerini idare etmekle görevlendirmişti. (36/656).²⁴³

²³⁸ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.

²³⁹ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246.

²⁴⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170.

²⁴¹ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 170-171; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²⁴² Taberî, a.g.e., C. IV, s. 541; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 259; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 245.

²⁴³ İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246. Bir rivayete göre de İbn Abbas, Sıffin'e

Hz. Ali Basra valisi olarak seçtiği İbn Abbas'a bu görevi tevdi ederken ona, işlerinde her daim Ziyâd'la dirsek temasında olması ve onun sözünü dinlemesi talimatını vermişti²⁴⁴ ki, Ziyâd'la ilgili bu talimatın yani 'onun görüşlerine uyulması, sözlerinin dinlenmesi' şeklindeki bu telkinin bir benzeri, daha evvel de Halife Ömer tarafından, aynı şekilde Basra memurlarına verilmişti. Cemel Savaşı'nın ardından Hz. Ali'nin istihdam etmeye başladığı Ziyâd, Cemel Savaşı'na iştirak etmemiş; bu kargaşadan uzak kalmayı tercih etmişti.²⁴⁵ Muhtemelen, Ziyâd'ın Hz. Ali tarafından Basra şehrinin malî sorumlusu pozisyonuna getirilmesi hususunda, onun kabiliyet ve tecrübelerinin yanı sıra, Hz. Ali'yi çok yoran kavga ortamına girmeyerek, pek çok Müslümanın hayatını kaybettiği Cemel gibi bir savaştan kendini uzak tutmuş olması da onun için artı bir özellik görünümündeydi.

b. Kâtiplik ve Vali Vekilliği

Hz. Ali döneminde kariyeri açısından yükselen bir grafik çizen Ziyâd, tabiri caizse, "idarecilerin gözdesi" olma özelliğini sürdürdü. Nitekim Basra'da harac, beytülmal ve divan işlerini yürütmesinin yanı sıra vali Abdullah b. Abbas'ın kâtipliğini de üstlenmişti.²⁴⁶ Bir rivayete göre Hz. Ali'nin de kâtipliğini yapan Ziyâd,²⁴⁷ vali İbn Abbas Basra'dan ayrıldığında, ona vekâlet ederdi.²⁴⁸

Hz. Ali'ye beyat etmeyen ve tedricen onun idaresi altındaki şehirleri ele geçirmeye başlayan Muaviye b. Ebî Süfyan'a karşı, halife adına Mısır'ı savunan Malik b. Eşter ve Muhammed b. Ebî Bekr'in ardı ardına gelen ölüm haberleri Hz. Ali'yi hayli üzmüştü. Bu durum karşısında Basra valisi, aynı zamanda amcasının oğlu İbn Abbas, Hz. Ali'nin

gitmek üzere Basra'dan ayrıldığında beytülmal sorumlusu olarak Ziyâd'ı vekil tayin etmişti; bkz. Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207.

²⁴⁴ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246.

²⁴⁵ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²⁴⁶ İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, a.y.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246. (Bu ikilinin, Sıffin Savaşı'ndan dönünceye dek bu hal üzere kaldıkları rivayet edilmektedir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170).

²⁴⁷ Makdisî, a.g.e., C. VI, s. 2.

²⁴⁸ Ali b. Ebî Tâlib, a.g.e., C. II, s. 12; Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 202; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 318.

sıkıntılarını paylaşmak ve bir anlamda onu teselli etmek maksadıyla Kûfe'ye gitmeye karar verdiğiinde yerine vekâleten Ziyâd b. Ebîh'i bırakmıştı (h. 38/658).²⁴⁹

Rivayete göre Hz. Ali, Iraklılar'ın kendisine sürekli muhalefet ettikleri, itaatten uzaklaşarak kendisinin kararlarına sürekli karşı çıktıkları, anlaşılmaz bir inada sahip oldukları gibi sitemler içeren bir mektubu İbn Abbas'a göndererek duyduğu endişeyi haber vermiş, buna mukabil İbn Abbas da Hz. Ali'ye bir moral mektubu göndermişti. Mektubunda bu sıkıntılı duruma sabretmesini, insanlara tahammül göstermesini, zira Allah katındakinin dünyadakinden çok daha hayırlı olacağını söylemiş; Muhammed b. Ebî Bekir için başsağlığı dilemeyi de ihmal etmemişti.²⁵⁰ Haberleşme ve dertleşme babındaki bu mektuplaşmanın ardından İbn Abbas, Kûfe'ye gitme gereği duymuş,²⁵¹ şehirden ayrılırken yerine Ziyâd'ı vekil bırakmıştı.²⁵² İşte böyle bir ortamda Muaviye, İbn Abbas'ın şehirden ayrılmasını da fırsat bilerek, adamı Abdullah b. Amr el-Hadramî'yi, bir mektupla Basra'ya gönderdi.²⁵³ Mektupta, Basra halkına hitaben, Sıffin Savaşı esnasında gerçekleşen, işi hakeme götürme (tahkîm) hadisesinde iki hakemden biri olan Amr b. el-Âs'ın Sıffin'de verdiği hükmü²⁵⁴ hatırlatan ve bu hükme itaat etmeleri şeklinde telkinler içeren ifadeler

²⁴⁹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

²⁵⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 109; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

²⁵¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 109; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, s. 246.

²⁵² Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 197, 202; Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 318; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; Safvet, a.g.e., C. I, s. 246.

²⁵³ Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, s. 244.

²⁵⁴ Malum olduğu üzere 3. Halife olarak beyat edilen Hz. Ali ile çeşitli müzakere ve müdahaleye rağmen ona beyata yanaşmayan Muaviye güçleri arasında meydana gelen Sıffin Savaşı, Halife lehine sonuçlanmak üzereyken, Muaviye cephesinden beklenmedik bir atak gelmiş; Arabın dehâlarından sayılan Amr b. el-Âs'ın aklına gelen bir fikir, Muaviye'yi son anda yenilginin eşiğinden döndürmüştü. Muaviye, Amr'ın teklifi üzerine askerlerine emir vererek onlardan Kur'ân sayfalarını mızraklarının ucuna takmalarını emretti. Böylece onlar, karşı tarafı Allah'ın Kitab'ının hakemliğine davet ettiklerini söylüyorlardı. Nihayetinde Amr'ın planı işe yaradı ve hilâfet ordusunun düştüğü ihtilâf neticesinde savaş sona erdirildi; bkz. İbn Sa'd, a.g.e., C. III, ss. 32-33; İbn Kuteybe, **el-İmâme ve's-Siyâse**, I-II, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, C. I, Beyrut, 1985, ss. 101-102; Taberî, a.g.e., C. IV, ss. 327-329; İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 93; Mes'ûdî, a.g.e., C. II, s. 400; İbn Hibban, **Kitabü's-Sikât**, I-II, C. II, Haydarabad, 1975, s. 292; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 316).

Savaşın bu şekilde usta bir girişimle durdurulmasının ardından her iki taraf da bir hakem seçmiş ve onların verecekleri karara razı olacaklarını söz vermişlerdi; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 48 vd.; Mes'ûdî, a.g.e., C. II, ss. 400-401; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 318; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, ss. 276-277). Bu şartlar altında Muaviye cephesi Amr b. el-Âs'ı belirlerken Hz. Ali, ordusunun ısrarı üzerine Ebû Mûsâ'yı görevlendirmiş; taraflar, bir süre sonra Ezruh'ta buluşmak üzere oradan ayrılmışlardı; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 48 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 321; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 277.

vardı. Öte yandan Muaviye, kritik bir misyon yüklediği İbn Hadramî'ye, Basra halkının çoğunluğunun, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü, bu nedenle hakkının aranması gerektiği noktasında kendileri gibi düşündüğünü, öyle ki bu uğurda canlarından olduklarını hatırlattı. Devamında da, öfke ile dolu bu insanların, hem maktul halifenin kanını talep etmek hem de intikam almak için kendilerini toparlayıp bir araya getirecek birisini beklediklerini vurguladıktan sonra onların söz konusu hâlet-i rûhiyelerinin, şehrin ele geçirilmesinde kendilerine çok yardımcı olacağını anlattı.²⁵⁵ Muaviye, bir toplumsal tahlil ve sosyo-psikolojik tespitler içeren bu sözlerine –yol gösterici olarak- şu uyarıları da ekledi: “Evvela Mudar kabilesine git, onların yanında kal. Sonra Ezd kabilesine git, yakınlık göster; zira onlar seninle beraber olurlar. Ardından Rebî'a kabilesini de davet et. Zira onlardan başka sana karşı koyacak bir güç yoktur. Çünkü, onlar Turâbiyye'dendir;²⁵⁶ onlardan sakın!”²⁵⁷

İbn Hadramî Basra'ya vardığında, Temîm kabilesi tarafından ağırlandı ve himaye edildi. Onun şehre geldiğini öğrenen Hz. Osman taraftarlarının yanı sıra, sürece müdahil olmak isteyen insanlar da, tıpkı Muaviye'nin öngördüğü gibi, İbn Hadramî ile ortak hareket etmek üzere onun etrafında toplanmaya başladılar.²⁵⁸

İbn Hadramî, etrafındaki Basralılar'a hitaben “Şüphesiz ki, sizin imamınız, hidayetin imamı Osman, mazlum olarak öldürülmüştür; onu öldüren ise Ali'dir. Şayet onun kanını talep ederseniz, Allah da sizi hayırla mükâfatlandıracaktır” diyordu.²⁵⁹ Onun bu sözlerine karşılık, İbn Abbas'ın emniyet amiri Dahhak b. Kays el-Hilâlî²⁶⁰ ise, özetle,

Hakemler, Sıffin'de kararlaştırdıkları gibi, Ezruh'ta –Ramazan ayında- bir araya geldiler; bkz. İbn Kuteybe, **el-İmâme**, a.g.e., C. I, s. 117; Taberî, a.g.e., C. V, s. 67; Mes'ûdî, a.g.e., C. II, s. 406; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 330; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 283; İbn Hacer, a.g.e., C. III, s. 453. Bu toplantıda Ebû Mûsâ ve Amr kendi aralarında, hem Hz. Ali'yi hem de Muaviye'yi azledip işini Müslümanların seçimine bırakacakları noktasında uzlaşmalarına rağmen sıra, kararın açıklanmasına geldiğinde Amr bu kararın aksine beyanda bulundu. Ebu Musa'nın herkesin önünde Hz. Ali'yi azletmesinin ardından, Amr Muaviye'yi azletmeyip, hilâfete en layık kişi olarak görevde bıraktığını açıkladı; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 70-71; Mes'ûdî, a.g.e., C. II, s. 409; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 332-333; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 284

²⁵⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; Safvet, a.g.e., C. I, s. 244.

²⁵⁶ Ebû Turâb'a yani Hz. Ali'ye atf yapan bu kelime, Hz. Ali taraftarlarına delalet eder. Zira Ebû Turâb, Hz. Peygamber (a.s.) tarafından Hz. Ali'ye verilmiş olan bir künye idi; bkz. Yaşar Kandemir, “Ebû Türâb”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1994, s. 243.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360.

²⁵⁸ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 197; Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 244-246.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 244-245.

²⁶⁰ Ahmed Z. Safvet'in eserinde Dahhak b. Abdullah el-Hilâlî şeklinde geçer; a.g.e., C. I, s. 245.

Basralılar'a, bu sözleri daha önce de çok duyduklarını, onun aynen Talha ve Zübeyr gibi konuşarak halkın arasına yeniden tefrika sokmak istediğini, bu konuşmaların sırf Muaviye halife olsun diye kılıçları çekip kan dökmeyi istemek anlamına geldiğini; buna karşın Hz. Ali'ye verdikleri beyati unutmamaları gerektiğini belirterek onları uyardı. Dahhak sözlerini şöyle noktalandı: "Allah'a yemin olsun ki, Ali'nin emaretinde geçirdiğimiz tek bir gün dahi, Muaviye'nin ve onun bütün akrabalarının hayatının toplamından daha evlâdır".²⁶¹

Onun bu tepkisine mukabil, İbn Hadramî'yi ve Muaviye'den getirmiş olduğu mektubu dinlemek isteyen Basralılar da vardı. Örneğin, Abdullah b. Hazım es-Sülemî Dahhak'a itiraz ederek, İbn Hadramî'ye "Biz sana yardımcı olacak kişileriz ve senin yanındayız; söz, senin sözüdür" dedikten sonra ondan elindeki mektubu okumasını istedi. Bunun üzerine İbn Hadramî, içinde Hz. Osman'ın izlerini, hatıralarını yâd eden mektubu onlara okudu.²⁶²

Hz. Osman'ın nasıl yumuşak bir idareci olduğunu, onlara karşı nasıl naif davrandığını, lâkin sonra zalimce öldürüldüğünü, dolayısıyla hakkının muhakkak aranması gerektiğini vurgulayan bu mektup, Basra halkını, maktul Halifenin kanını talep etmeye çağırarak açık bir bildiriydi. Mektupta, Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'in sünnetiyle amel eden biri olduğu ve her sene onlara cömertçe atâlar verdiğiğine ayrıca işaret ediliyordu.

İbn Hadramî mektubu okumayı bitirince, aynı kabileden olmalarına rağmen, orada bulunan bazı kimseler arasında ihtilâflar yaşandı. Örneğin, el-Ahnef bu hususta hareketin bir parçası olmayacağını belirterek oradan uzaklaşırken, Amr b. Merhûm el-Abdî insanlara, yaptıkları beyattan ayrılmamalarını, sözlerini tutmalarını, aksi halde yeniden büyük bir fırtına kopacağını söyledi. Aynı kabileden Abbas b. Suhâr el-Abdî ise farklı bir

²⁶¹ Dahhâk'ın İbn Hadramî'ye verdiği tepkinin geniş metni şöyledir ki, bu metin toplumun hissiyatına ve bakış açısına ışık tutması açısından kaydedeğer niteliktedir: "Buraya getirdiğin şeyi (amacını) ve bize yaptığın daveti Allah kahretsin! Tıpkı, arkadaşların Talha ve Zübeyr'in davetiyle geldin. Onlar da Ali'ye beyat edip onun etrafında toplanarak birlik olduktan sonra bize gelmişlerdi. Biz doğru yol üzerindeyken bizi tefrikaya çağırmış, kandırmaya çağırmış, hatta içimizden bir grubun diğer gruba saldırmasına, dolayısıyla düşmanlık ve zulme vesile olmuşlardı. Allah'a yemin olsun ki, biz bunun vebalinin büyü(klü)ğünden kurtulamadık. Bizler şu an bu salih kula (Hz. Ali) beyat etmiş bulunuyoruz ki o, şerre karşı durmuş, kötülere affetmiştir. Burada bulunan veya bulunmayan herkesin beyatını almıştır. Şimdi sen, sırf Muaviye emir olsun ve sen de onun veziri olasın diye kılıçlarımızı kınımdan çıkarıp birbirimizi vurmamızı ve bu işi Ali'den almamızı mı istiyorsun? Allah'a yemin olsun ki, Rasulullah -ona ve ailesine salât olsun- ile beraber Hz. Ali'yle geçirdiğimiz bir gün, Muaviye ve onun akrabalarının tümünden daha hayırlıdır; velev ki, Dünya baki olsa ve onlar da dünyada baki kalmış olsalar ." bkz. Safvet, a.g.e., C. I, s. 245.

²⁶² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 245-246.

duruş sergileyerek İbn Hadramî'ye destek vereceğini belirtirken, kabiledaşı el-Müsennâ b. Muharibe el-Abdî ise İbn Hadramî'ye "Vallahi, eğer geldiğin yere geri dönmezsen, kılıç ve mızraklarımızla sana karşı cihat ederiz. Bu konuşan adam (İbn Suhar) seni yanıltmasın" demek suretiyle, sert bir dille tavrını ortaya koydu.

Yaşanan tartışmalardan sonra İbn Hadramî, Basra'nın ileri gelenlerinden Sabra b. Şeyman el-Huddanî el-Ezdî'ye dönerek, onun halk nezdinde muteber bir kişi olduğunu ve kendisine yardım etmesini istediğini söyledi. Sabra b. Şeyman ise, şayet kendisinin evinde kalmış olsaydı ona yardım edebileceğini, lâkin hal böyleyken onun yardım talebine olumlu mukabelede bulunamayacağını, bu yükü taşıyamayacağını belirtti.²⁶³

Giderek karmaşık hale gelen bu vaziyet karşısında endişeye kapılan Ziyâd, şehrin ileri gelen kabile liderlerinden Hudayn b. Münzir ve Malik b. Misma'ı yanına çağırarak, "Ey Bekr b. Vâילוğulları! Sizler, Emîru'l-Mü'minîn'in yardımcıları ve güvendiği insanlarsınız. İbn Hadramî'nin ve etrafında toplanan kimselerin yaptıklarını görüyorsunuz. Öyleyse Emîru'l-Mü'minîn'den haber gelinceye kadar beni koruyun"²⁶⁴ demek suretiyle onlardan, halifeye daha doğrusu ona verdikleri beyata istinaden kendisine sahip çıkmalarını istemiş; onları bu hususta adeta vazifeye çağırmişti.

Neticede, Hudayn b. el-Münzir'den himaye sözü almakla beraber Malik b. Misma'dan tereddütlü bir cevapla²⁶⁵ karşılaşan Ziyâd b. Ebîh, Rebî'a kabilesinin bu hususta ihtilâfa düşmesinden çekinmiş;²⁶⁶ ortamı idare etmek ve yeni kargaşalara fırsat vermemek adına kardeşi Nafi ile de yaptığı istişare sonucunda,²⁶⁷ Bekrliler'den tam destek bulamadığından Ezd'e yönelmişti. Bu doğrultuda o, Sabra b. Şeyman el-Huddanî el-Ezdî'ye hem vali vekili olarak kendisini hem de müminlerin beytülmalini korumasına dair himaye talebini bildirmiş; Sabra ise bu talebe, beytülmalin kendi evine nakledilmesi şartıyla olumlu yanıt vermişti. Böylece Ziyâd, durumun vehameti karşısında emaret

²⁶³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361.

²⁶⁴ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 110-111; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 361-362.

²⁶⁵ Ümeyyeoğullarına meyyal olan Malik b. Misma, işi ağırdan alarak, Ziyâd'ın himaye talebine cevaben "Bu, tek başıma alabileceğim bir karar değildir; adamlarımla istişare edip düşünmem gerekir" demişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 110-111; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 361.

²⁶⁶ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 110-111; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 361-362.

²⁶⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152.

binasını boşaltarak Ezdliler'in yanına taşındı. Bundan sonra beytülmalin yanı sıra minber de buraya nakledilmiş; böylelikle Ziyâd, Cuma namazını Huddan mescidinde kıldırmaya başlamış, halka yemek dağıtma işini burada sürdürmüş, dolayısıyla idarî işlerini yürütmeye buradan devam etmişti.²⁶⁸ Sabra'nın, kabilesi Ezd'e, artık Ziyâd'ın onların himayesine girdiğini, himayelerine giren kişinin de teminatları altında olduğunu söyledikten sonra, ne Ali'den ne de Muaviye'den korktuklarını belirterek, kendilerine düşenin Ziyâd'a sahip çıkmak olduğunu söylediği nakledilir. Ezdliler de Sabra'nın sözlerine destek verdiklerini, ona tâbi olduklarını ve Ziyâd'ı koruyacaklarını ifade ettiler.²⁶⁹

Bir yandan Basra'nın güçlü kabilesinin desteğini ayakta tutmaya, öte yandan da aynı destekle ayakta kalmaya çalışan Ziyâd da onları, İbn Hadramî denen isyankârdan uzak durmaları, fitne-fesat yandaşlarını aralarında barındırmamaları ve böylece bozgunculuğa fırsat vermemeleri noktasında dikkatli olmaya çağırdı. Nitekim bir gün minbere çıktı ve Allah'a hamd ü sena ettikten sonra Ezdliler'e hitaben şunları söyledi: "Ey Ezdliler! Sizler benim düşmanlarımdınız; dostlarım ve bana göre insanların en evlâları oldunuz. Eğer ben Temîm(in için)de olsaydım ve İbn Hadramî de sizin içinizde olsaydı, siz onun yanında iken ben ona asla ilişmezdim; dolayısıyla siz benim yanımda iken de İbn Hadramî bana ilişmez. Çeşitli grupların ve Şeytanın dostlarının arasında bulunan ciğer yiyen kadının oğlu (Muaviye), galibiyete, Muhacir ve Ensar'ın arasında bulunan müminlerin emirinden daha yakın değildir. Ben sizin yanınızda güvence altındayım ve size tevdi edilmiş bir emanetim. Biz Cemel günü sizin durumunuzu görmüştük. O halde batılla birlikteyken gösterdiğiniz sabrı, hakla birlikteyken de gösterin. Siz ancak imdada koştüğünüz sürece makbulsünüz; korkaklık gösterirseniz mazur görülmezsiniz."²⁷⁰

Ziyâd, bu konuda Câbir b. Vehb er-Râsibî'ye de kabilesi Ezdliler hakkında bir temayül incelemesi yaptırmıştı. Bu doğrultuda harekete geçen Câbir, namazın ardından insanların mescitte Ziyâd'ın etrafında toplandığı sırada onlara seslenerek, Temîmliler'in, kendilerini Ezdliler'den üstün saydıklarını; belalara karşı daha sabırlı olduklarını iddia ettiklerini, dolayısıyla, üzerlerine yürüyüp himayeleri altındaki Ziyâd'ı alıp cebren şehirden çıkarmak istediklerini söyledi ve şayet onlar bunu yapar ve Müslümanların

²⁶⁸ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 110-111; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

²⁶⁹ Safvet, a.g.e., C. I, ss. 246-247.

²⁷⁰ Safvet, a.g.e., C. I, s. 247.

beytülmalini ele geçirirlerse, ne yapacaklarını sordu. Câbir'in bu politik konuşması karşısında Ezdliler'in ileri gelenlerinden Sabra b. Şeymân, böyle bir şeye asla izin vermeyeceklerini, onların harekete geçmesi halinde misliyle karşılık vereceklerini temin etti.²⁷¹ Özetle, destekçileri gün be gün artan İbn Hadramî karşısında, vali vekili olarak Ziyâd, ilk etapta kendini emniyete almak suretiyle, halifeden gelecek olan emri beklemeye karar vermişti. Bu sancılı bekleyiş sürecini, isabetli bir yöntemle, kabile asabiyetinden faydalanma yoluna giderek Ezdliler'in himayesinde geçirmeyi tercih etmişti. Zira valinin yokluğunda şehirde ciddi bir isyan hareketi patlak vermek üzereydi. Böylece Ziyâd, Temîmlilerle işbirliği yapan İbn Hadramî'ye karşın Ezdliler'e yöneldi.²⁷²

İbn Hadramî'yi himaye eden Temîm kabilesine karşın Ezd kabilesinin destek sözüyle kuvvet kazanan Ziyâd, olup bitenleri Hz. Ali'ye anlatan bir mektup yazdı.²⁷³ Mektubunda, İbn Hadramî'nin Şam'dan gelerek Benî Temîm'in arasında konakladığını, Hz. Osman üzerinden insanları harbe davet ettiğini, başta Temîmliler olmak üzere Basra halkının pek çoğunun onunla anlaştığını ve kendisinin şehirde bir anlamda savunmasız yakalanarak bu şartlar altında beytülmal ile birlikte Sabra b. Şeyman'ın himayesine sığındığını bildirdi.²⁷⁴

Bu konuda başka bir rivayete göre de Ziyâd Basra'daki gelişmeleri anlattığı bu mektubu İbn Abbas'a gönderdi ve yazdıklarını Hz. Ali'ye bildirmesini, zira müminlerin emirinin görüşünü öğrenmek istediğini söyledi. Mektubunda İbn Hadramî'nin Basra'da halife adına mücadele edenlere karşı galip geldiğini, Basra'nın haracını topladığını anlatarak kendisinin de Ezdliler'in yanında olduğunu ekledi.²⁷⁵

Her ne kadar Ziyâd, gerektiğinde savaşmak için bu kabileden oluşan bir birlik hazırladıysa da,²⁷⁶ bu yeterli olmayacağından Hz. Ali, İbn Hadramî'nin peşinden giden

²⁷¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 361-362. Bir rivayete göre Ziyâd, Sabra b. Şeyman'ın bu sözlerini dinlerken -duyduğu memnuniyetten olsa gerek- aşırı derecede gülesi geldiğini, öyle ki oradan kalkıp gitmek durumunda kaldığını; çünkü aksi halde rezil olacağını belirtmişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 111.

²⁷² Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 197; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 587; Safvet, a.g.e., C. I, s. 246.

²⁷³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 111; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 152-153; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 362; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

²⁷⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 111; Safvet, a.g.e., C. I, s. 246.

²⁷⁵ Nitekim Ezdliler onun için yanlarında bir minber, bir yatak ve bir de asker/alâmet hazırlamışlardı; bkz. Safvet, a.g.e., C. I, s. 246.

²⁷⁶ İbn Haldûn, **Târih**, I-VIII, thk. Halil Şehâde - Süheyl Zekkâr, C. II, Beyrut, 2001, s. 644.

Temîmliler’i dağıtmak ve bu hareketi bir an evvel sonlandırmak için -yine bir Temîmli olan- A’yen b. Dabîa²⁷⁷ el-Mücâşî’yi Basra’ya gönderdi.²⁷⁸ A’yen, Hz. Ali’ye bu işi üstlenmek istediğini, İbn Hadramî’yi ya öldüreceğini ya da Basra’dan ihrac edeceğini söylemişti. Bunun üzerine Hz. Ali ona derhal hazırlıklarını tamamlayıp yola koyulmasını emretmişti.²⁷⁹ Ayrıca ona, kendi kabilesi olan Temîmlileri İbn Hadramî’nin etrafından dağıtması, onları kontrol altında tutması, keza söz dinleyip halife adına ona itaat ederlerse amaçlarına ulaşmış olacaklarını söyledikten sonra, muhalefet eden asilerle ise çarpışmaktan kaçınmamasını emretti.²⁸⁰

Basra’da Ziyâd tarafından karşılanan A’yen,²⁸¹ İbn Hadramî ve taraftarlarına giderek bu işten vazgeçmelerini söyledi. A’yen, onlarla hararetli görüşmeler yapıp, tekraren kendilerini halifeye beyata davet ettiyse de onlar, bu teklifi reddetmekle kalmayıp küfür dolu sözlerle mukabelede bulundular. Gün boyu süren konuşma ve tartışmaların akabinde, bir rivayete göre Haricîlerden bir grup; diğer bir rivayete göre de İbn Hadramî’nin kandırıp gönderdiği bazı kimseler, A’yen’i öldürdü.²⁸² Onun öldürülmesinin ardından Ziyâd, Ezdliler’in desteğiyle, asilerle savaşmaya karar verdi. Temîmliler, karşılarında buldukları Ezdliler’e: “Biz, size sığınmış olan kişiye (Ziyâd’a) saldırmadığımız halde, sizin bize sığınmış olana (İbn Hadramî’ye) kastınız nedir?” şeklinde haber gönderdiler. Ezdliler de savaş konusunda isteksiz olduklarını göstermekle beraber, eğer himayelerinde olana saldıracak olurlarsa gerekeni yapmaktan sakınmayacaklarını belirterek, Ziyâd’ı savunmakta kararlı olduklarını yansıttılar.²⁸³

²⁷⁷ Taberî’de A’yen b. Dubey’a olarak geçer; bkz. a.g.e., C. V, s. 111.

²⁷⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 111; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 152-153; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 362; Zehebî, **Tarihu’l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 587; İbn Kesîr, A’yen’i bir grup orduyla beraber İbn Hadramî’nin üzerine gönderenin Ziyâd olduğunu kaydeder; bkz. a.g.e., C. VII, s. 317.

²⁷⁹ Safvet, a.g.e., C. I, s. 249.

²⁸⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 111; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 152-153; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 362.

²⁸¹ A’yen Basra’ya gelip de kabilesiyle görüştüğünde onlara: “Ey kavmim, ne uğruna kendinizi öldürüyor ve beyinsiz, şerli insanlarla beraber batıl üzere kanınızı döküyorsunuz?” dedikten sonra onları üzerlerine gelmeye hazırlanan bir ordu hususunda uyardı. Konuşmasının devamında “Şayet hakka/doğruya yönelirseniz bu sizden kabul edilir ve üzeri örtülür (yaptıklarınız affedilir); yok eğer inat ederseniz vallahi, bu sizin yok oluşunuz ve helâkımız olur” dedi; bkz. Safvet, a.g.e., C. I, s. 249.

²⁸² Taberî, a.g.e., C. V, ss. 111-112; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 153; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 362; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 249-250.

²⁸³ Taberî, a.y.; İbnü’l-Cevzî, a.y.; İbnü’l-Esîr, a.y.

Ziyâd, şehirde olup bitenleri, bilhassa A'yen'in öldürülmesiyle mücadele sürecinin yarım kaldığını Hz. Ali'ye bir mektupla bildirdi.²⁸⁴ Mektubunda, A'yen b. Debîa'nın Basra'da, kabilesinden kendisine itaat edenleri toplayarak kararlı bir şekilde mücadeleye koyulduğunu, İbn Hadramî ve taraftarlarını Halife'ye taate davet ettiğini; onları hiçbir faydası olmayan bu işten, sapkınlıklarından vazgeçmeye çağırdığını anlattı. Ziyâd ayrıca, onun telkinlerini dikkate alarak durumlarını yeniden gözden geçiren kişilerin varlığının isyancıları hayli tedirgin ettiğini ve bu nedenle aralarında kavga çıktığını belirtti. Ardından da, A'yen'in, akrabalarının yanında kalmak üzere oradan ayrılmasını fırsat bilen asilerin onu öldürdüğünü söyledi. Mektubunun sonunda Ziyâd, onlarla savaşmaya karar verdiğini fakat etrafında tam anlamıyla güvenebileceği sağlam bir destek olmadığını; zira iki grubun birbiriyle sürekli mektuplaşarak işleri daha da zorlaştırdığını belirtti.²⁸⁵

Ziyâd'ın, şehirde cereyan eden bu hadiseleri Hz. Ali'ye rapor etmesinin ardından Hz. Ali, bu defa yine bir Temîmli olan Cârîye b. Kudâme es-Sa'dî'yi²⁸⁶ kendi kabilesinden 50²⁸⁷ veya 500 kadar adamla Basra'ya gönderdi; Ziyâd'a da, ona her konuda yardımcı olmasını ve yol göstermesini bildiren bir mektup yazdı.²⁸⁸

Cârîye, Basra'ya vardığında, orada adeta sıkışıp kalmış bir halde anarşi ortamını idare etmeye çalışan Ziyâd'ın yanına gitti. Ziyâd ona da, tüm yaşananları, A'yen'in öldürülüş sürecini anlattı ve onu uyardı.²⁸⁹ Bu bağlamda Ziyâd, Cârîye'ye çok ama çok dikkatli olmasını, hiç kimseye güvenmemesini ve bu sapkın insanların şerrinden kendini korumasını tembihlerken, "dikkat et de arkadaşının başına gelen senin de başına gelmesin" sözleriyle, ikazını perçinledi.²⁹⁰ Bu şekilde gerçekleştirdikleri buluşmalarında Ziyâd ve Cârîye, şehirde olup bitenler hakkında fikir teatisinde bulundular.²⁹¹

Bundan sonra Cârîye, Ezd kabilesine giderek, başkaları cahilce davranırken onların gerçeği görüp akıllıca davrandıklarını söylemek suretiyle bir nevi sırtlarını sıvazlarken, öte

²⁸⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 112; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 362-363; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, s. 250.

²⁸⁵ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 111-112.

²⁸⁶ İbnü'l-Cevzî'de Hârîse b. Kudâme olarak geçer; bkz. a.g.e., C. V, s. 153.

²⁸⁷ Taberî, a.g.e., C. III, s. 207; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²⁸⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 112; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²⁸⁹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Safvet, a.g.e., C. I, s. 250.

²⁹⁰ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

²⁹¹ Safvet, a.y.

yandan bu hal ve tavır üzere devam etmeleri gerektiğini belirterek²⁹² onları tehdit etti. Ayrıca halifenin Basra halkına hitaben yazdığı mektubu onlara okudu.²⁹³ Halife mektubunda, genel olarak, Basra halkını, gözdağı verircesine uyarmakta, kınamakta, hatta gerekirse bizzat oraya gelerek onlarla savaşacağını haber vermekteydi. Bunu yaparken de, manidar bir şekilde, daha zihinlerde ve kalplerde taptaze bir hatıraya sahip olan Cemel Vakası'na gönderme yapmaktan geri durmamıştı.²⁹⁴ Diğer taraftan Ziyâd, Ezdliler'e hitaben, daha dün düşmanlık ederken bugün dost haline geldiklerini, barışın savunucusu olduklarını, kendisinin de bu nedenle onlara güvenerek yanlarına yerleştiğini ve nitekim şahsının, lâyıkiyla ağırlandığını, himaye edildiğini ifade etti. Onlara, bugün Muaviye'ye karşı verecekleri mücadelenin, dün Hz. Ali'ye karşı verdikleri mücadeleden daha kolay olduğunu belirterek sözlerine devam eden Ziyâd, Ezdliler'e, güçlü bir kabile olduklarını ve Cârîye'nin talep etmesi durumunda muhakkak ona yardım ederek birlikte hareket etmeleri gerektiğini söyleyerek konuşmasını noktaladı.²⁹⁵

Ziyâd'ın bu hitabının ardından Ebû Sabra Şeyman el-Ezdî de ayağa kalkarak Ziyâd'a, şayet Cemel günü orada olsaydı kavminden hiç kimsenin müminlerin emiri ile savaşmasına fırsat vermeyeceğini belirttikten sonra²⁹⁶ artık onun yanında olup, onunla beraber hareket edeceklerini, Ziyâd ne isterse onu yapacaklarını beyan etti. İşittiği bu sözlerden çok memnun olan Ziyâd, Sabra'yı kastederek, insanlar arasında onun gibi birini görmediğini ifade etti.²⁹⁷ Neticede, Hz. Ali'nin açık ihtarlarla dolu mektubu karşısında ve yapılan konuşmalar neticesinde orada bulunan bazı Ezdliler, müminlerin emiriyle savaşanlarla savaşıp, onunla barış yapanlarla da barış halinde olacaklarını belirtmek suretiyle halifeye itaatlerini beyan ettiler.²⁹⁸ Buna karşılık cârîye ise kendi kabilesi olan Temîmliler'in yanına giderek aynı mektubu onlara da okudu; halifeye isyan ederlerse veya herhangi bir şekilde bu itaatsizliğe çanak tutar ya da arka çıkarlarsa, başlarına gelecekleri

²⁹² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 362-363; Safvet, a.y.

²⁹³ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 362; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.y.

²⁹⁴ Bu arada Sabra b. Şeyman el-Ezdî söz alarak, bundan böyle müminlerin emiri ile savaşanlarla savaşıp onunla barış içinde olanlarla kendilerinin de barış halinde olacaklarını ve istediği her konuda Cârîye'ye yardıma hazır olduklarını belirtti. Orada bulunan birçok insanın da benzer şeyler söylemesinin akabinde Cârîye, kendi kavmi olan Benî Temîm'in yanına gitmek üzere oradan ayrıldı; bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 362-363.

²⁹⁵ Safvet, a.g.e., C. I, ss. 250-251.

²⁹⁶ İbnü'l-Esîr, a.y.

²⁹⁷ Safvet, a.y.

²⁹⁸ İbnü'l-Esîr, a.y.; Safvet, a.g.e., C. I, s. 250.

açık açık anlattı. Bunun üzerine Temîm kabilesinin büyük çoğunluğu ona uyararak İbn Hadramî'den ayrıldıklarını açıkladılar. Cârîye de, Ezdliler ve çağrısına icabet eden Temîmliler'den oluşan bir orduyla harekete geçip şehri derinden etkileyen bu isyan hareketini bir an evvel kökünden halletmek üzere İbn Hadramî'nin üzerine yürüdü. Meydana gelen çarpışmanın sonucunda köşeye sıkışan İbn Hadramî ve yandaşları,²⁹⁹ sığındıkları Sünbîl kasrı³⁰⁰ veya dâr-ı Sünbîl³⁰¹ denen bir evde kuşatıldılar.³⁰² Cârîye onları, itaatsizliklerinden vazgeçerek teslim olmaları konusunda uyardıysa da olumlu yanıt alamayınca, sığınmış oldukları köşkü ateşe vermek suretiyle isyancıları öldürdü.³⁰³ Üzerinden büyük bir yük kalkan Ziyâd, bu olayın ardından geçici de olsa rahatlamış bir şekilde işinin başına,³⁰⁴ vali konağına³⁰⁵/kasra³⁰⁶ geri döndü (h. 38/658).³⁰⁷

Bu konuda başka bir rivayete göre ise Cârîye, Basra'ya gelip de kavmiyle konuştuğunda kavmi ona icabet etmedi. İçlerinden bazıları ona karşı çıktı. Hatta onunla kavga edip ona küfür ve hakaretler savurdular. Bundan sonra Cârîye, Ziyâd ve Ezdliler'e yardım çağrısında bulundu; onlar da derhal harekete geçti. İbn Hadramî ve süvarilerinin başında bulunan Abdullah b. Hâzîm es-Sülemî ile aralarında cereyan eden yaklaşık bir saatlik çatışmanın akabinde İbn Hadramî ve Temîmliler'in hezimete uğraması uzun sürmedi. İbn Hadramî ve 70 adamı, Basra'daki evlerden birinde evin ateşe verilmesi

²⁹⁹ Bu grubun 40 veya 70 kişiden oluştuğu belirtilmektedir; bkz. Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 153; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 363; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

³⁰⁰ Etrafı hendekle çevrili olan bu köşk daha önce Fârisliler tarafından inşa edilmişti. Lâkin sonra Sünbîl es-Sa'dî'nin eline geçince "Sünbîl Kasrı" diye anılır olmuştur; bkz. İbnü'l-Esîr, a.y.

³⁰¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 197.

³⁰² Bir diğer rivayete göre ise İbn Hadramî, evinde/içinde bulunduğu evde kuşatılmış, daha sonra ateşe verilmiş ve arkadaşlarıyla beraber bu şekilde öldürülmüştür; bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 153; Zehebî, **Tarihü'l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 587. Taberî'nin rivayet ettiği, Ziyâd'ın bu süreçle ilgili olarak Hz. Ali'ye yazdığı mektupta, Cârîye'nin İbn Hadramî ve yandaşlarını yaktığı evin, -Sünbîl Kasrı değil de- "Benî Temîm'e ait bir ev" şeklinde geçtiği görülmektedir; bkz. Taberî, a.y. Bazı rivayetlerde ise -Basra'da- "bir evde" yakılarak öldürüldükleri kaydedilmiştir; bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, s. 252.

³⁰³ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 197; Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 363; İbn Kesîr, a.y.

³⁰⁴ Dineverî, a.g.e., s. 260.

³⁰⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 112. Yukarıda geçen ifade, Ziyâd'ın, İbn Hadramî'nin Basra'da bulunduğu süre boyunca Sabra b. Şeyban el-Huddanî'nin himayesinde olup işlerini de oradan (Huddan Mescidi) yürüttükten sonra, ortalık durulunca tekrar eski idare merkezine geri döndüğüne delalet etmektedir. Nitekim Ezdliler birlikte hareket ettikleri Ziyâd'ı -bu olayın ardından- emaret binasına getirdiler; yanındaki beytülmal ile oraya yerleşmesini sağladılar. Ziyâd da bu durumu mü'minlerin emirine yazıyla bildirdi; Safvet, a.g.e., C. I, s. 252.

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 363.

³⁰⁷ Dineverî, a.g.e., s. 260; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

suretiyle yakılarak öldürüldü.³⁰⁸ Bundan sonra Ezdliler, Ziyâd'ı, beraberindeki beytümalle birlikte, -emniyet amacıyla geçici olarak terk ettiği- idare binasına götürerek yerleşmesini sağladılar.³⁰⁹

Sonuç olarak, bu isyan hareketi karşısında Ziyâd, Ezdliler'in himayesine girerek, onların destek ve koruması sayesinde İbn Hadramî derdinden kurtulmayı başardı.³¹⁰ Böylece, Halife, vali vekili Ziyâd, görevli komutanlar ve Ezdliler başta olmak üzere ortak girişimleriyle bu problem halledildi. Aynı zamanda Muaviye'nin Basra'ya yönelik ciddi bir teşebbüsü ya da şehir halkı üzerinden Hz. Ali'ye karşı kurduğu plan da en azından kısa vadede başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

Ziyâd'ın Ezdliler'le yaptığı bu işbirliği, Ziyâd ve ailesi ile mezkûr kabilenin dostluğunun başlangıcı olmuş; Ziyâd, geleceğin siyasetçileri olacak olan oğullarına da, başları sıkıştığında bu kabileye başvurmalarını tavsiye etmiştir. Nitekim bu kabile, Basra'nın iki rakip kabilesi Temîm ve Bekr arasında tarafsız bir unsur olmaları hasebiyle, devletin dayanağı olmaya da müsaittiler.³¹¹

Ziyâd'ın Basra'da İbn Abbas'a vekâlet ettiği günlerde, cereyan eden bu hadisenin dışında kaynaklarda, Hz. Ali tarafından Ziyâd'a gönderilmiş olduğu rivayet edilen iki mektuptan da bahsetmek yerinde olacaktır. Bu bağlamda onun Ziyâd'a gönderdiği mektuplardan birincisi şöyledir: “Allah'a sağlam bir yeminle yemin ederim ki, şayet Müslümanlara ait olan fey hususunda küçük veya büyük bir ihanette bulunduğun bana ulaşırsa, seni, malı-mülkü az, çoluk-çocuğu çok, vaziyeti zayıf (zelil olmuş) hale getirecek bir şiddetle sana yönelirim.”³¹²

Aslında Hz. Ali'nin, sadece Ziyâd'a değil, farklı yerlerdeki amillerine de harac konusunda onları uyarıcı mahiyette mektuplar gönderdiği rivayet edilir.³¹³ Mektup bu

³⁰⁸ Bu esnada yaşanan dikkat çekici bir olay aktarılır ki, buna göre, sığındıkları evde köşeye sıkıştırılan İbn Hadramî'nin adamlarından İbn Hâzim'in annesi haberi alır almaz olay yerine geldi. Habeş asıllı olan bu kadın oğluna, “Vallahî, ya oradan inersin ya da elbiselerimi çıkarıp burada dururum” deyince İbn Hâzim direnişinden vazgeçerek köşkü terk etmiş ve böylece canını kurtarmıştı; bkz. İbnü'l-Esîr, a.y.

³⁰⁹ Safvet, a.y.

³¹⁰ Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 197; Dineverî, a.g.e., s. 260; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 246, 252.

³¹¹ Wellhausen, **Arap Devleti ve Sukûtu**, a.g.e., ss. 190-191.

³¹² Ali b. Ebî Tâlib, a.g.e., C. II, s. 12. Hz. Ali'nin, benzer mahiyette bir mektubu, ileride bahsedileceği üzere, Ziyâd'ın Fâris'te olduğu dönemde ona gönderdiği de gelen rivayetler arasındadır; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 204.

³¹³ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 200 vd.

bağlamda değerlendirilebileceği gibi, aldığı bazı duyum veya istihbârât neticesinde böyle bir girişimde bulunduğu da düşünülebilir. Ayrıca, daha önce bahsedildiği gibi, Ziyâd'ın gönderdiği ve içerisinde, İbn Hadramî'nin Basra'daki haracı toplayarak ona el koyduğunu bildiren mektubuna binaen Hz. Ali'nin bir çeşit hile uyarısı yaptığı da akla gelen ihtimallerdendir.

Hz. Ali'nin Ziyâd'a gönderdiği ve birincisine göre çok daha geniş konuları içine alan bir diğer mektup ise şu şekildedir: “Tutumlu olarak israfı bırak, bugünün içindeyken yarını düşün ve maldan (beytülmal) zaruretini kadarını (kullan), geri kalan (fazlasını) ise ihtiyacın olacak gün için tut. Allah katında mütekebbirlerden olduğun halde, O'nun sana mütevazı kimselerin ecrini vereceğini mi umuyorsun; fakir ve dullardan esirgediğin nimetin içinde yüzdüğün halde sana tasadduk edenlerin sevabının vacip olmasını mı arzuluyorsun? Şüphesiz kişi, geçmişte yaptıklarının karşılığını bulur, varacağı şey yapıp ettiklerindir, vesselam.”³¹⁴

Söz konusu mektuptan, Ziyâd'ın bu şekilde davranmasından dolayı Hz. Ali tarafından ikaz edildiği anlaşılabilir gibi, yanı sıra onun, mektupta bahsedilen hataları yapmaması, aksi takdirde sonuçlarından kurtulamayacağı belirtilerek, halife tarafından uyarıldığı, yönetim ilkelerinin kendisine hatırlatıldığı şeklinde algılanması da ihtimal dahilindedir.

2. Valiliği

a. Fâris-Kirman Valiliğine Tayin Süreci: Fâris İllerinde Huzursuzluk ve Hırrît Hareketi

İbn Hadramî vakasından sonra Ziyâd bu defa da halifeyi zora sokan bir başka problemle daha uğraşmak durumunda kaldı ki, o da Fâris beldelerinde sıkıntı yaratan Benî Nâciye isyanıdır. (38/658).³¹⁵

Hz. Ali ve Muaviye arasında cereyan eden olaylar, Fâris topraklarında da karışıklıklara yol açmıştı. Cemel ve Sıffin Savaşlarında kabilesinden bir grup adamla Hz. Ali'nin yanında yer alan, Benî Nâciye'den Hırrît b. Râşid, Tahkim Hadisesi'nin ardından

³¹⁴ Ali b. Ebî Tâlib, a.y.

³¹⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 113; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 363; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

yine kabilesinden bir grubun desteğiyle Hz. Ali'nin yanına gelerek, artık onun emrine itaat etmeyeceğini, arkasında namaz kılmayacağını ve en kısa zamanda ondan itizal edeceğini söyledi.³¹⁶

Hz. Ali, duyduğu bu sözlere karşılık Hırrî'te önce, eğer verdiği beyatı bozacak olursa, hem kendine zarar vermiş hem de Allah'a isyan etmiş olacağını hatırlattıktan sonra ona, bu başkaldırısının sebebini sordu. Hırrî'te de, işi hakemlerin eline bırakmakla büyük bir yanlışlık yaptığını dolayısıyla artık onun ve onun gibilerin yanında kalamayacağını söyledi. Hz. Ali ise ona, bu hususta zihnini bulandıran veya sormak istediği her ne varsa Kur'an ve sünnet üzere izah edebileceğini, onunla tartışabileceğini vurguladıysa da Hırrî'te buna yanaşmadı. Hz. Ali ona "Şeytan seni kandırmasın; cahil insanlar seni saptırmasın. Yemin olsun ki, eğer beni dinler ve söylediklerimi kabul edersen, elbette seni doğru yola iletirim" dedi. Lâkin Hırrî'te, bu sözlere aldırılmayarak Hz. Ali'nin yanından ayrıldı, akrabalarına uğrayıp topladığı adamlarla beraber gece vakti şehri terk etti.³¹⁷

Hz. Ali ile Hırrî'te arasında geçen bu diyaloga şahit olan Ziyâd b. Hasafa el-Bekrî, kendi talebi üzerine Hz. Ali tarafından asileri takip etmekle görevlendirildi. Basra'ya doğru yola çıkan grubun peşine düşen İbn Hasafa, sonunda Hırrî'te ve adamlarına ulaştı. İlk etapta onlarla uzlaşma yolları aradıysa da tek taraflı çabaları sonuç vermedi. Böylece, aralarında cereyan eden çarpışmalar neticesinde İbn Hasafa, yaralı adamlarıyla beraber Basra'ya – Ziyâd b. Ebîh'in yanına giderken, Hırrî'te kendi yandaşlarıyla Ehvâz'a³¹⁸ yöneldi.

Operasyonun ardından Hırrî'te Ehvâz yakınlarında bir yerde konakladığını ve etrafında 200 kadar da adamın toplandığını öğrenen Ziyâd b. Hasafa, durumu halifeye bildiren bir mektup yazdı. Mektubunda ona, Hırrî'te yeniden güç kazandığını, etrafında biriken insanlarla kuvvet bulduğunu haber verdi.

Hz. Ali, Ziyâd'ın gönderdiği mektubu okuyunca bu kez Ma'kil b. Kays, ondan izin isteyerek Hırrî'te peşine düştü. Öte yandan Hz. Ali, Basra valisi İbn Abbas'a haber yollayarak, halkı arasında, cesaretli ve işleri idare etmede becerikli olarak bilinen bir adam

³¹⁶ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 113-114; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 153; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 364; İbn Kesîr, a.y.

³¹⁷ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

³¹⁸ İran'ın güneybatısında Huzistan eyaletine bağlı ve Basra sınırına yakın bir merkez olan Ehvâz, sakinleri Hûzîlere atfen bu ismi almıştır; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. I, ss. 284-286; Bilge, "Ahvâz", a.g.md., C. II, ss. 192-193.

seçerek, 2000 kişilik ordu eşliğinde Ma'kil'in yanına –takviye olarak- göndermesini emretti.³¹⁹

Söz konusu hareket karşısında halife, elbette, Hırrît ve arkadaşlarının gücünden ziyade, çeşitli sebeplerden dolayı onun etrafında birikebilecek insanlar sayesinde isyanın gittikçe genişleyerek diğer Müslümanlara zarar verir hale gelmesinden endişe etmekteydi.³²⁰ Nitekim onun, durumun ciddiyeti ve doğurabileceği sonuçlara dair endişesindeki haklılığı kısa zamanda ortaya çıktı.

Gittiği yerlerde, pek çok başıboş insanla beraber, kendisi gibi düşünen bir takım grupların³²¹ yanı sıra, Ehvâz halkının pek çoğu Hırrît'in peşine takılarak, bilhassa verdikleri haraçtan kurtulma hevesiyle, onun hareketine katıldılar.³²² Böylece, devlete olan itaat ve bağlılıklarını temsilen verdikleri haracı kesmekle isyan bayrağı açanların da aralarında olduğu asiler, bununla da yetinmeyip Hz. Ali adına Fâris'te bulunan valiyi oradan kovdular. Bu esnada İbn Abbas, Hz. Ali'ye acilen, Fâris bölgesini en iyi idare ve ıslah edecek, orayı zapt u rapt altına alacak birinin lüzumunu, bunun için de en doğru kişinin Ziyâd olduğunu söylemek suretiyle ona tavsiyede bulundu. Bu fikri yerinde bulan Hz. Ali, İbn Abbas'a derhal Ziyâd'ı sorunlu bölgeye göndermesini emredince İbn Abbas, sağ kolu olan Ziyâd'ı kalabalık bir orduyla Fâris'e gönderdi.³²³

Bir rivayete göre Hz. Ali, Ziyâd'ı İbn Abbas'ın halefi olarak Fâris'e gönderirken onunla uzun bir konuşma yapmış ve -malum olduğu üzere- bölge halkının hayli hassas olduğu, harac miktarını arttırmaması hususunda özellikle uyarılmıştı. Ayrıca Ziyâd'a adaletle davranmasını, yolsuzluk, zulüm gibi şeylerden uzak durmasını; zira bunlara dair her ne yaparsa birgün mutlaka ortaya çıkacağını ve sonunda da kan dökülmesine sebep olacağını söyleyerek ona bazı ikaz veya telkinlerde bulunmuştu.³²⁴

³¹⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 113 vd.; İbnü'l-Esîr, a.y.

³²⁰ Algül, a.g.e., C. II, s. 525.

³²¹ Örneğin Hırrît, hakem kararıyla Hz. Ali'nin azledildiğini, dolayısıyla artık halife olmayıp şura ile yeni bir halife seçilmesi gerektiğini savunmakla birlikte, aslında Haricî olmayıp, isyanına destek sağlamaları amacıyla Haricîlerle aynı görüşte olduğunu belirtiyor; keza Hz. Osman taraftarlarına da maktul halifenin kanını talep ettiğini söylüyordu; bkz. Adnan Demircan, **Haricîler'in Siyâsî Faaliyetleri**, İstanbul, 1996, s. 118).

³²² Taberî, a.g.e., C. V, ss. 121 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 367; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, ss. 317-318.

³²³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 121-122; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 365-366; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

³²⁴ Ali b. Ebî Tâlib, a.g.e., C. II, s. 150.

Neticede bölgeye varan Ziyâd, kendisinden beklendiği gibi, halkı tekrar itaat altına alıp haraç işini düzene soktu.³²⁵ Bir başka ifadeyle Fâris halkı Ziyâd'dan memnun kaldılar, onunla Musalahaya vardılar ve yeniden haraçlarını ödemeye başladılar.³²⁶ Hırrî'te ise çareyi, Ramuhürmüz³²⁷ dağlık bölgesine kaçmakta buldu.³²⁸ İşte Ziyâd'ın bölge halkıyla tanışması veya ilk yakın teması böyle oldu.

Bu önemli operasyonun diğer ayağı olan Ma'kil b. Kays ise Basra'dan gelecek olan yardımcı kuvveti –zaman kaybetmemek adına- beklemekten vazgeçerek Ehvâz'dan ayrıldı ve Hırrî'tin peşine düştü. Nihayetinde halifeye itaati reddederek isyanlarında ısrar eden Hırrî'te ve yandaşları, bu dağlık bölgede sıkıştırıldı. Meydana gelen çarpışmalar neticesinde Hırrî'tin destekçilerinden pek çoğu öldürüldü; o ve geri kalan adamları da ısrarlı takip sonucunda yakalandı. Ma'kil'in verdiği eman vaadiyle etrafındaki taraftarların pek çoğu dağılan Hırrî'te, itaate yanaşmayınca öldürüldü. Olayın akabinde Ma'kil, halkın devlete ödemekle mükellef olduğu vergiyi toplayıp halifeye beyatlarını tazeledikten sonra bölgeden ayrıldı (38/658).³²⁹

b. Ziyâd'ın Fâris ve Kirman Valisi Oluşu

39/ 659-660 senesi içerisinde, isyan ve karışıklıkların yeniden patlak verdiği böyle bir zamanda Ziyâd, Hz. Ali tarafından Fâris ve Kirman illerine vali olarak atandı.³³⁰ Ziyâd'ın bölgeye vali olarak atanması ve bölgeyi kontrol altına alma çalışmaları kaynaklarda şu şekilde zikredilir:

İbn Hadramî ve arkadaşlarının, Cârîye b. Kudâme tarafından yakılarak öldürülmesi hadisesinin duyulması, ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi, Fâris ve Kirman topraklarında da yankı uyandırmış; insanların zihinlerinde halifeye karşı şüphe veya kafa karışıklığı meydana gelmişti. Bu ruh halinin tesiriyle bölge halkı, devlete haraç ödemeyi bırakmakla

³²⁵ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 192; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 249; İbn Kesîr, a.y.

³²⁶ Halîfe b. Hayyât, a.y.

³²⁷ Hûzistan bölgesi sınırları içinde yer alan bir şehirdir; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. III, ss. 17-18.

³²⁸ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 122 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 367 vd.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 318.

³²⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 123 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 366 vd.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 318.

³³⁰ İbn Kuteybe, a.g.e., 151; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 374; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, ss. 318, 321.

kalmamış, halifenin valisini de oradan kovmuşlardı.³³¹ İşte, söz konusu durum karşısında Hz. Ali, bu çalkantılı bölgeye kimi vali olarak atayacağı hususunda etrafındakilerle istişare etti. Toplantıda hazır bulunan Cârîye b. Kudâme³³² veya İbn Abbas³³³ Hz. Ali'ye: “Ey müminlerin emîri! Sana, görüşlerinde isabetli, siyasete hâkim ve üstlendiği görevleri lâıyıkıyla yerine getiren birini söyleyeyim mi?” deyince Hz. Ali ona bu ismin kim olduğunu sordu; o da “Ziyâd” cevabını verdi.³³⁴ Bunun üzerine Hz. Ali, “o halde Ziyâd onların valisi olsun” diyerek³³⁵ bu ismi onayladı.³³⁶ İstişarenin sonunda Hz. Ali, Basra valisi İbn Abbas'a, Ziyâd'ı Fâris ve Kirman illerine göndermesi talimatını verdi. Halifenin emri kendisine ulaşır ulaşmaz harekete geçen Ziyâd, büyük bir orduyla bölgeye giderek ahaliyi itaat altına almayı başardı.³³⁷

Bu konuda benzer bir rivayete göre ise, Fâris civarında isyanlar patlak verip durum kontrolden çıktığında İbn Abbas Hz. Ali'ye, bölgeyi nasıl ıslah edeceğini bildiğini söyledi ve Ziyâd'ı işaret etti; Basra'ya döner dönmez de Ziyâd'ı büyük bir toplulukla Fâris'e gönderdi. Ziyâd da gittiği yerlerde asayişi tesis ve tahkim etti³³⁸

Ziyâd, sukûneti sağlayıp bölgeyi hâkimiyeti altına aldıktan sonra halka hitaben bir konuşma yaptı. Onlara, kendisine zorluk çıkarıp uğraştırmamaları, bilakis yardımcısı ve destekçisi olmaları gerektiğini, böyle davranmaları halinde mükafaatlandırılacaklarını söyledi. Aksi takdirde onları cezalandırmakta tereddüt etmeyeceğini sözlerine ekledi. Ziyâd'ın kısa ama net mesajlar içeren konuşmasının ardından ahali, aralarındaki asileri, kendi elleriyle ıslah etme yoluna gitti. Zira isyancılar için iki seçenek vardı; ya itaatkâr olup oradaki hayatlarına diledikleri gibi devam edeceklerdi ya da kaçmak zorunda kalarak korku ile yaşayacaklardı. Velhasıl bölge halkı, kendi içlerindeki çürükleri yine kendi elleriyle ayıkladı. Düzenin yeniden temini için gördükleri, bildikleri isyancıları öldürmekten dahi kaçınmadılar. Ziyâd'ın stratejik tavrı ile gerçekleşen, bölge halkının devreye girmesiyle gelişen olaylar neticesinde halkın bir kısmı bölgeyi terk ederken diğer

³³¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 137; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 381-382.

³³² Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 153 vd.; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Haldûn, a.g.e., C. II, s. 644.

³³³ Taberî, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

³³⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

³³⁵ İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321.

³³⁶ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

³³⁷ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Kesîr, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

³³⁸ Taberî, a.y.

bir kısmı –problem çıkarmamak üzere- orada kalmayı tercih etti. Böylece yeni vali Ziyâd, asilerle sıcak savaşa gerek kalmaksızın görev mahallinde hâkimiyet kurdu.³³⁹

Ziyâd'ın Fâris valisi olduğu dönemde, ayrıca, bölgede isyan çıkararak bilhassa harac konusunda valiyi sıkıntıya sokan Kürtlere karşı elde ettiği başarıdan da bahsedilir.³⁴⁰ Keza Ziyâd'ın çözmeye çalıştığı bu problem, harac meselesine değinen ve Hz. Ali tarafından Fâris valisi Ziyâd'a gönderildiği nakledilen bir mektupta da kendini göstermektedir. Buna göre, harac konusunda titizlik gösterilmesi vurgusuna binaen amillerine yönlendirici mektuplar gönderen Hz. Ali, bunlardan birini de Ziyâd'a hitaben yazmıştı. Hayli dikkat çekici manalar içeren bu mektupta o, Ziyâd'a şunları söylüyordu: “Elçim bana –onunla senin aranda olduğunu iddia ettiği- garip bir şeyden bahsetti. Buna göre sen ona, Kürtler'in sana karşı harekete geçtiğini ve haraçlarının çoğunu ödemediklerini söyledikten sonra, (güya) bunu bana bildirmemesini ondan istemişsin. Ey Ziyâd, Allah'a yemin ederim ki sen bir yalancısın! Şayet haracını bana göndermezsen sana öyle şedîd davranırım ki, refahı az, çoluk-çocuğu çok biri haline gelirsin. O kıstığın haracı bana göndermen dışında (başka yol yoktur).³⁴¹

Mektupta kullanılan ifadelerden anlaşılın o ki, muhtemelen Ziyâd, sorumlu olduğu haracı, Hz. Ali'ye göndermemek adına bir takım hesap veya planların peşine düştüyse de Hz. Ali bunu anlamış ve onu uyarmak suretiyle kendine çeki-düzen vermesini söylemişti.

Fâris'te tesis ettiği hâkimiyet ve sağladığı başarının bir benzeri de, Ziyâd tarafından aynı şekilde, idaresi altındaki Kirman'da gerçekleştirildi. Bu meyanda, benzer kargaşaların yaşandığı Kirman'da işleri yoluna koyan Ziyâd, Fâris'e geri döndü; bütün beldeleri dolaşmak suretiyle onların itaatlerini sağladığı gibi buralarda Müslümanları iskân ettirdi. Tüm bu icraatlarıyla o, velâyeti altındaki topraklarda asayişini temin etti.³⁴²

Görünen o ki, üstlendiği vazifelerde gösterdiği gayret ve muvaffakiyet neticesinde önce vekâleten Basra valiliğine atanan Ziyâd, akabinde çeşitli iç karışıklıkların patlak verdiği Fâris'e yönetici olarak gönderilen isim oldu. O, Hz. Ali döneminde görev alıp üst

³³⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 153 vd.; İbnü'l-Esîr a.g.e., C. III, ss. 367, 381-382; İbn Haldûn, a.y.

³⁴⁰ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 204; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 123-124, 137, 167.

³⁴¹ Ya'kûbî, a.y.

³⁴² Taberî, a.g.e., C. V, s. 138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 160; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 382; İbn Haldûn, a.y.

makamlara tayin edilen nadir Sakîflilerdendi.³⁴³ Şunu da ifade etmek gerekir ki, Fâris valiliği süreci, öncesi ve sonrasıyla, gelecek dönemler için Ziyâd'a tecrübe kazandırdı. Ondaki bu potansiyel, Muaviye dönemine doğru giderek evrildi ve nihayet o dönemde gelişimini sürdürerek tekâmülünü tamamladı.

Yönetimi süresince Ziyâd, Fâris halkıyla barışık bir idareci olmuş, onları adalet ve emniyetle idare etmeye gayret etmiş, bunda da başarılı olmuştu. Nitekim halk, valilerinden duydukları memnuniyeti beyan etmek için “Anlayışlılık, idarecilik ve ileri görüşlülük konularında bu Arap (Ziyâd) kadar Enûşîrvân Kısra'ya³⁴⁴ benzeyen bir başkasını daha görmedik” derlerdi.³⁴⁵ Benzer bir rivayete göre de Hz. Ali'nin izniyle İbn Abbas tarafından Fâris'e tayin edilen Ziyâd, halka, onlara göre gelmiş geçmiş en hayırlı insanın (idarecinin) kim olduğunu sorunca, Enûşîrvân Kısra b. Kubâd cevabını almıştı. Rivayete göre Enuşîrvan, her on yıllık haraçta, bir yıllık haracı muaf tutmak suretiyle halkın vergi yükünü hafifletirdi. Bunun üzerine Ziyâd da benzer bir uygulamayı hayata geçirdi, halkı rahatlattı. Öyle ki Fâris toprakları, Ziyâd'ın idaresi altında, daha önce benzeri görülmemiş bir şekilde mamur oldu.³⁴⁶

Fâris ve Kirman illerini kontrol altında tutan Ziyâd, bir süre sonra İstahr şehrine geçti; burada, halkın emaneti ve devletin kasası olan beytûlmalin de korunacağı sağlam bir kaleye yerleşti. Zamanla “Ziyâd kalesi” olarak anılmaya başlayan³⁴⁷, İstahr yakınlarındaki bu kale³⁴⁸, Hz. Ali'nin vefatından sonra, Ziyâd sayesinde ayakta kalan ve bir yönüyle Ziyâd'ın Hz. Ali adına mücadele verdiği, yegâne karargâh mahiyetindeydi.³⁴⁹ Bu durum,

³⁴³ Aycan, “Ziyâd b. Ebîhi”, a.g.md.

³⁴⁴ Kısra Enûşîrvân b. Kubâd, İnan hükümdarlarından Kubâd b. Firuz'un oğlu olup babasının ölümünden hemen sonra başa geçmiş, ülkede patlak veren karışıklıkları hallederek düzeni temin etmişti. Otoriter yapısıyla bilinen Enuşîrvan, yaklaşık yarım yüzyıl süren hükümdarlığı boyunca pek çok fetihlerde de bulunmuştu; bkz. İbn Kuteybe, a.g.e., s. 292. Keza onun, basiret, ileri görüşlülük, akıl ve nezaket yönünden Fâris meliklerinin en büyüğü olduğu nakledilir; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. V, s. 74.

³⁴⁵ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321.

³⁴⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198.

³⁴⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 416; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, I-XXXIII, thk. Müfîd Kumeyha, C. XX, Beyrut, 2004, s. 183.

³⁴⁸ Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbnü'l-Cevzî, a.g.e.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 414-415.

³⁴⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 138; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 382, 416; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 172, 175; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 160; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321.

Hız. Hasan ile Muaviye arasında sulh cereyan edip de Muaviye Ziyâd'ı yanına gelmeye ikna edinceye kadar devam etti.³⁵⁰

c. Muaviye'nin Ziyâd'ı Kazanma Girişimleri

41/661 senesinde, Hız. Ali'nin öldürülmesinin ardından Muaviye, Hız. Hasan ile bir takım şartlar doğrultusunda anlaşarak tüm İslâm coğrafyasının yeni halifesi oldu. Bu doğrultuda, eski hilâfet üssü Kûfe'ye gelerek halkın beyatını alan Muaviye, başından beri tüm çalışmalarını yürüttüğü, yeni hilâfet merkezi Şam'a dönmek niyetindeydi ki, Haricîlerin ayaklandığını öğrendi. İsyanın bastırılması için bizzat Kufe halkını göreve çağırarak Muaviye, onlara kendi içlerinden çıkan bu aykırı sesleri yine kendilerinin susturmaları gerektiğini tehditkâr bir üslupla emretti.³⁵¹ Ardından Muaviye, henüz yola çıkmamıştı ki, bu defa Humrân b. Ebân'ın Basra'da hurûc ettiği haberini aldı.³⁵²

“Humrân b. Ebân'ın Basra'yı ele geçirerek Muaviye'ye meydan okuması, şehri teslim etmek istememesi, Fars'ta hâlâ yeni idareye karşı direnen Ziyâd b. Ebîh'in durumuyla da ilgilidir. Çünkü Ziyâd'ın Muaviye'ye karşı Hız. Ali taraftarı olup da ona boyun eğmeyen bir kimse olmasının yanında, kendi ailesi ve akrabaları Sakîfliler'in Basra'da meskûn olmaları da böyle bir girişimi tahrik etmiş olabilir.”³⁵³

İsyancılar tarafından karargâh edinilen Basra'ya müdahale için Busr b. Ebî Ertat'ı görevlendiren Muaviye, onu Basra'ya gönderirken, şehirdeki tüm asilerle mücadele etmesi; ayrıca Hız. Ali'nin sembol valisi Ziyâd'ın oğullarını da öldürmesi talimatını verdi.³⁵⁴ Zira Muaviye, Ziyâd'a yanına gelmesi için mektup gönderdiyse de Ziyâd oyalanıp duruyordu.³⁵⁵ Üstelik Ziyâd, maktul halife Hız. Ali'nin direnen tek kalesi konumundaydı ve Muaviye'ye beyata yanaşmıyordu³⁵⁶ veya işi ağırdan alıyordu.³⁵⁷ İsyancıları bastırmak

³⁵⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

³⁵¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 22.

³⁵² Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 414-415; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 181; İbn Kesîr, a.y.

³⁵³ Aycan, a.g.e., s. 167.

³⁵⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 167; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.y. Taberî ayrıca, Busr'un, Muaviye'nin kendisine Ziyâd'ın çocuklarını öldürmesi talimatını verdiğini” iddia ettiğini” belirtir; bkz. a.y.

³⁵⁵ İbn Kesîr, a.y.; Ferruh, a.g.e., C. I, s. 388; Safvet, a.g.e., C. I, s. 255.

³⁵⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257.

³⁵⁷ İbn Kesîr, a.y.; Ferruh, a.y.; Safvet, a.y.

suretiyle bölgenin kontrolünü elinde bulunduran, İstahr'da ikamet etmekte olup³⁵⁸, Fâris halkının da desteğini arkasına alan Ziyâd bu haliyle, Muaviye için en ciddiye alınması gereken problemlerin başında gelmekteydi. Dolayısıyla Muaviye'ye göre, iktidarının istikrarı için sorun teşkil edebilecek bu gücün zayıflatılması uğruna her yolun denenmesi gerekiyordu. Böylelikle Muaviye -Ziyâd'ın oğullarının yanı sıra- genel anlamda, beyat etmeyerek isyanlarında direten herkesi, öldürmek suretiyle de olsa etkisiz hale getirmesi şeklinde Busr'a tam yetki verdi; ta ki, Basra sokaklarında ona beyat etmeyen tek bir kişi dahi kalmasın.³⁵⁹ Bu şartlar altında Basra'ya varan Busr, şehrin camiinde minbere çıkarak evvela Hz. Ali'yi eleştirip ona hakaret ettikten sonra³⁶⁰ halka hitaben “ Allah için, size sesleniyorum. Haklıysam beni tasdik edin; değilsem de yalanlayın” demişti. O esnada orada bulunan Ebû Bekre, onu bir yalancı olarak gördüğünü söyleyince Busr hayli kızmış; öyle ki, Ebû Bekre'nin boğularak öldürülmesini emretmişse de, bazılarının araya girmesiyle kararından vazgeçmişti.³⁶¹

Busr b. Ebî Ertat'ı Basra'ya sevk eden Muaviye, öte yandan Ziyâd'a bir mektup göndererek, beytûlmalde elinde kalan Allah'a ait (beytûlmal veya zekâtla ilgili) malları kendisine göndermesini istedi.³⁶² Nihayetinde bir vilayet yönettiğini³⁶³ (dolayısıyla yanında bir takım malların olacağını) söyleyerek artık onları yeni halifeye tevdi etmesi gerektiğini belirtti. Buna mukabil Ziyâd, yanında beytûlmale ait hiçbir şey olmadığını; çünkü elindekilerin bir kısmını gerekli yerlere harcadığını, bir kısmını orada yaşayan halka

³⁵⁸ Taberî, a.y.

³⁵⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 22.

³⁶⁰ Burada, Muaviye döneminde başlatılan ve başta Muğîre b. Şu'be olmak üzere valileri eliyle iyice yerleştirilen bir durumdan bahsetmek gerekir ki, o da kısaca “sebb” uygulamasıdır. Sözlükte, “küfretmek, sövmek, aşağılayıp kötülemek, ayıplamak gibi anlamlara gelen Sebb, en basit haliyle, Muaviye iktidarının ilk günlerinden başlamak üzere, Hz. Ali ve taraftarlarını zem, Hz. Osman ve taraftarlarını meth etmek şeklinde kendini göstermişti. Böylelikle gerek valiler ve gerekse onların görevlendirdiği kişilerin titizlikle yerine getirdikleri bu uygulama, hutbelerin ayrılmaz bir parçası olmuş; bir başka ifadeyle o dönemin resmî bir politikası suretine bürünmüştü. (Konuyla ilgili örnekler için bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 252 vd.; Dineverî, a.g.e., ss. 206-207; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 167-168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 414, 472 vd.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 181; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 48).

³⁶¹ Bu hadisenin ardından Ebû Bekre'ye neden böyle yaptığı, bir anlamda canını tehlikeye attığı sorulunca o, aynı cüret ve karallıkla, “Busr, bize Allah'ın adıyla yemin ettirerek soruyor; biz de ona gerçeği söyleyemelim mi?” cevabını vermişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 167-168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. III, s. 414; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 181.

³⁶² Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 414-415; Nüveyrî, a.y.

³⁶³ Taberî, a.y.

dağıttığını, kalanını da müminlerin emirine teslim ettiğini söyledi.³⁶⁴ Aldığı cevap üzerine Muaviye, yolunun üzerinde duran ciddî bir engel görünümündeki Ziyâd'la diyalog süreci başlattı. Bu süreç, ilk etapta, kimi zaman mutedil, kimi zaman da sert atışmalarla geçse de muhtemelen Muaviye için Ziyâd, ortadan kaldırılması değil, yanına çekilmesi gereken kilit bir isimdi. Zira gözü açık ve ileriye dönük büyük planları olan bir idareci için, böyle bir düşmanı en yakınında tutmak ve hatta onu sadık bir taraftar haline getirmek, atılabilecek en akıllıca adımdı. Bir başka ifadeyle Ziyâd gibi tecrübeli ve yetenekli bir yöneticiyi, sağduyu sahibi her idareci karşı tarafta değil, kendi saflarında görmek isterdi.

Muaviye bir sonraki mektubunda Ziyâd'a "O halde buraya gel de bunları aramızda değerlendirelim. Eğer dediklerin ve yaptıkların doğruysa sorun yok; (kendini güvende hissettiğin) yerine geri dönersin" demek suretiyle onunla yüz yüze görüşmek istediğini belirtti.³⁶⁵ Bunlar aslında, artık beyata yanaşması ya da bu fikre alışması noktasında Ziyâd'a gönderilen güçlü sinyaller idi. Ziyâd içinse, belki de, henüz cazip olmayan Muaviye cephesi, bazı beklentilere sahip olduğu veya kendisine birtakım umutlar bağlayan Hz. Ali taraftarlarına nazaran pek de tercihe şayan değildi. Nitekim ilk etapta Muaviye'nin bu davetine icabet etmeyerek, Ziyâd Kalesi olarak da anılan muhkem kalesinde direnişini ya da en azından bekleyişini sürdürdü.³⁶⁶

Muaviye ile Ziyâd arasında bu gelişmeler olurken Busr, Muaviye'den aldığı emir gereği Ziyâd'ın oğullarının peşine düştü,³⁶⁷ onlardan büyük olanları (Abdurrahman, Ubeydullah, Abbâd³⁶⁸ veya Ubeydullah, Selm, Abdurrahman, Mugîre ve Ebû Harb'i, ki hepsi de daha çocuk denecek yaşta) ³⁶⁹ yakaladı ve hapsedti. Ardından Ziyâd'a bir mektup göndererek, bir an evvel müminlerin emiri Muaviye'nin yanına gitmesi, aksi halde oğullarını öldüreceği tehdidinde bulundu.³⁷⁰ Bu durum karşısında Ziyâd'ın verdiği cevap, aldığı tehditten daha fazla kararlılık içermektedir: "Yüce Allah, benimle senin sahibin

³⁶⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁶⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 416.

³⁶⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 414-415; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 22.

³⁶⁷ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; Nüveyrî, a.y.

³⁶⁸ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁶⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

³⁷⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 181-182.

arasında hükmünü vermedikçe yerimden kıvılcıdamayacağım. Şayet alıkoyduğun çocuklarımı öldürecek olursan, zaten dönüş Allah'adır. Orada hesabımızı göreceğiz.” Ziyâd, mektubunun sonunu, vermek istediği mesajı daha da netleştirerek, şu âyet-i kerime ile adeta süsledi: “Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir” (Şuara, 26/227).³⁷¹

Busr-Ziyâd diyaloguna dair bir diğer rivayete göre ise Busr, Ziyâd'a bir an evvel kalesinden çıkıp Muaviye'nin yanına gitmesini; aksi takdirde çocuklarının derisini yüzeceğini söylemiş; Ziyâd da ona, “Eğer bunu yaparsan, bu işin ehli sensin; zaten seni buraya ciğer yiyen kadının oğlu gönderdi” demişti.³⁷² Aldığı cevap üzerine Busr, tam Ziyâd'ın oğullarını öldürmeye kasetmişken Ebû Bekre onu engellemiş, akabinde Muaviye'den Ziyâd'ın oğulları hakkında yeni bir haberle dönünceye kadar ondan zaman istemişti. Bunu isterken de “Kardeşimin çocuklarını³⁷³ günahsız yere katletmek istiyorsun. Oysaki Muaviye, Hasan ile Ali'nin adamlarına dokunulmayacağına dair anlaşma yapmıştı. Bu nedenle senin onları öldürmeye ne hakkın ne de yetkin vardır” diyerek onu ikaz etmiş ve ona bu hususta aceleci davranmamasını söylemişti. Bundan sonra Busr, Muaviye'den gelecek yeni bir habere kadar, Ziyâd'ın oğullarını öldürme kararını askıya aldı.³⁷⁴ Ancak o, Ebû Bekre'ye bir kez daha, ya Ziyâd'ın Muaviye'nin yanına gitmesi ya da ondan tahliye kararını bildiren bir mektupla dönmesinden başka bir kurtuluş yolu olmadığını, zira tersi bir durumda Ziyâd'ın çocuklarını öldüreceğini hatırlattı.³⁷⁵ Ebû Bekre ise vakit kaybetmeden, o sırada Kûfe'de bulunan Muaviye'nin yanına gitti.³⁷⁶ Muaviye, Basra'dan kalkıp gelen bu misafiri hürmetle karşılayarak kendisine, onu buralara getiren sebebin ne olduğunu sordu. Ebû Bekre ondan, kardeşi Ziyâd'a eman vermesini ve onun Busr'un elinde hapsolan çocuklarının serbest bırakılması için Busr'a bir mektup yazmasını istedi.³⁷⁷

³⁷¹ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁷² Taberî, a.g.e., C. V, s. 169.

³⁷³ Bir rivayete göre de Busr, sadece Ziyâd'ın değil, Ebû Bekre'nin çocuklarını da elinde tutmaktaydı; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 168.

³⁷⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 168-169; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 182.

³⁷⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 169.

³⁷⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 167; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y. Bir rivayete göre de Ebû Bekre Muaviye'ye mektupla haber göndererek durumu anlattı; bkz. İbn Kesîr, a.y.

³⁷⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.

Çocuklar hakkında hiç çekinmeden müsbet cevap veren Muaviye³⁷⁸, “Ziyâd’ın çocukları hakkında anlaştık, dediğin gibi olsun. Lâkin, Ziyâd konusuna gelince, onun yanında Müslümanlara ait mal vardır; bu nedenle onu bize teslim etmesinden başka bir çıkış yolu yoktur” dedi. Ebû Bekre de öne sürdüğü bu hususta Muaviye’ye, Ziyâd’dan bir şey çıkmayacağına dair kanaatini dile getirerek bir anlamda teminat verdi.³⁷⁹ Son olarak Muaviye’ye, kendine ve etrafındakilere dikkat etmesini, salih amel işlemesini, zira Allah’ın yarattıkları üzerinde onun halifeliği gibi büyük bir sorumluluk yüklendiğini hatırlatarak, önünde, yaklaşmakta olan bir hesap gününün olduğunu, dolayısıyla hiçbir şeyi Allah’ın rızasına tercih etmemesini söyledi.³⁸⁰

Bu konudaki bir diğer rivayete göre, Ebû Bekre Muaviye’nin yanına gittiğinde ona, “Ey Muaviye! Biz sana çocukları öldüresin diye beyat etmedik”³⁸¹, “İnsanları suçları olmadığı halde öldürmek de nereden çıktı?”³⁸² dedi. Muaviye ona neden böyle konuştuğunu sorunca Ebû Bekre, olup biteni anlattı; Busr’un, kardeşi Ziyâd’ın çocuklarını öldürmek üzere olduğunu söyledi. Ardından Muaviye’den, hem Ziyâd hem de çocuklarına eman vermesini istedi.³⁸³ Girilen yeni süreçte, bu kritik dönemde oluşan yeni şartların tesiriyle de olsa gerek Muaviye, aynı zamanda halk nezdinde muteber bir yere sahip olan bu zatın ricasıyla Ziyâd’ın çocuklarının serbest bırakılması talimatını içeren yeni bir mektubu Busr’a vermesi üzere Ebû Bekre’ye teslim etti.³⁸⁴

Ebû Bekre’nin Basra’ya döndüğü gün, tam da Busr’un, Ziyâd’ın çocuklarını öldüreceği gündü. Busr, niyetini gerçekleştirmek için güneşin batmasını beklemekteyken halk da Ebû Bekre’nin getireceği yeni hükmün ne olacağına dair merak içindeydiler. Nihayetinde Ebû Bekre Basra’ya vardığında yüksek sesle tekbirler getirirken, orada bulunanlar desteklerinin tezahürü olarak ona eşlik etmekteydi. Bu şartlar altında Busr’un

³⁷⁸ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbnü’l-Esîr, a.y.

³⁷⁹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 169.

³⁸⁰ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 169-170; İbn Kesîr, a.y.

³⁸¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 167; İbnü’l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁸² Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.

³⁸³ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y. Taberî’de, E. Bekre’nin Ziyâd ve oğulları için af dileyip eman aldığı bildirilirken, Muaviye’nin, Ziyâd ve oğullarını Ebû Bekre’ye bağışladığı ifadesi kullanılmaktadır; bkz. a.g.e., C. V, s. 169.

³⁸⁴ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 167; İbnü’l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y. Muaviye’nin, Ebû Bekre ile bu görüşmesinden sonra, aylarca, onun Ziyâd’ı beyata ikna etmesini beklediği, ümit ettiği de kaydedilir; bkz. Gadbân, a.g.e., s. 251.

yanına varan Ebû Bekre, ona halifenin mektubunu sununca Busr, Ziyâd'ın çocuklarını serbest bırakmak durumunda kaldı.³⁸⁵

Hasılı, Ziyâd ile Muaviye arasında önemli paslaşmaların yaşandığı, kozların ileri sürüldüğü bu sürecin sonunda, Ziyâd'ın çocuk yaştaki oğulları, Ebû Bekre'nin çabaları sayesinde öldürülmekten kurtuldu. Zaten muhtemelen Muaviye, Ziyâd'ın oğullarının öldürülmesini emrederken aslında onların ölümünden ziyade Ziyâd'ı pes ettirmek muradındaydı. Nitekim ileride de işleneceği üzere, Ziyâd'ı böyle bir baskı-tehdit yoluyla değil ancak ikna etmek suretiyle kazanabilirdi.

Neticede bu olayın ardından Muaviye, Şam'a yöneldi; -yaklaşık 6 aydır Basra'da bulunan³⁸⁶- Busr'u geri çağırırken Abdullah b. Âmir'i oraya vali olarak gönderdi. (41/661).³⁸⁷

Muaviye daha önce, Hz. Ali şehit edildiğinde, Ziyâd'a mektup yazmış ve onu kendisine beyat etmesi aksi takdirde sonuçlarına katlanacağı hususunda tehdit etmişti. Muaviye'nin bu tehditleri karşısında Ziyâd ise, ona meydan okuyan şu cevabı vermişti: “Hayret ki, şu insan ciğeri yiyen kadının oğlu, nifak yuvası ve bölücü grupların başı beni tehdit ediyor. Oysa şu an aramızda, Rasûlullah'ın amcasının iki oğlu (İbn Abbas ve Hasan b. Ali)³⁸⁸ bulunuyor ve 70 bin³⁸⁹/90 bin³⁹⁰ insan kılıcını çekmiş halde emir bekliyor. Yemin olsun ki, Muaviye yanıma varacak olursa, benim kılıçla nasıl da şiddetli bir şekilde savaştığıma şahit olacaktır.”³⁹¹

³⁸⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁸⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

³⁸⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 415-416; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

³⁸⁸ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 416, Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 183. İbnü'l-Esîr, bu rivayette “İbnâ (iki oğlu)” kelimesini aslında “İbn (oğlu) olarak gösterdikten sonra şunları belirtir: “Burada Ziyâd'ın, Abdullah b. Abbas ve Hz. Hasan'ı kastettiği söylenir. Ancak böyle düşünenler İbn Abbas konusunda yanılmaktadır. Zira İbn Abbas, daha Hz. Ali hayattayken ondan ayrılmış, uzaklaşmış. (*el-Kâmil*, III, 415-416). Ayrıca söz konusu rivayetin bu kısmı bazı kaynaklarda farklılık göstermektedir. Örneğin bir rivayette, “Seninle benim aramda İbn Ebî Tâlib varken mi beni tehdit ediyorsun?..” (bkz. İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151) şeklinde iken, bir diğeri “...Rasûlullah'ın amcasının oğlu varken...” (bkz. Dineverî, a.g.e., s. 203; İbnü'l-Esîr, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337) veya “...Rasûlullah'ın kızının iki oğlu varken...” (bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218) şeklinde karşımıza çıkar.

³⁸⁹ Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Esîr, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.

³⁹⁰ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218; Taberî, a.y.

³⁹¹ Dineverî, a.g.e., s. 203; Ya'kûbî, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 183.

Elbette Hz. Ali'nin vefatının ardından Ziyâd'ın görevine devam edip Fâris topraklarında hüküm sürmesi Muaviye'yi tedirgin etmeye yetecek önemli bir sebepti. Üstelik Ziyâd, Muaviye'ye hitaben söylediği bu sözlerle, ehl-i beyt ve taraftarlarına işaret etmek suretiyle ona gözdağı vererek meydan okumaktaydı.

Ziyâd'ın başta Hasan b. Ali olmak üzere ehl-i beyti destekleyerek muhalif bir oluşum yaratacağı stresiyle Muaviye Ziyâd'a, daha önce de zikredildiği gibi, bir mektup yazdı. “ Dün köle (idin), bugün emir! Senin gibi olan bir başkasının yapamadığı bir yükseliş gerçekleştirdin ey İbn Sümeyye!..” diye başladığı mektubunda Muaviye, Ziyâd'a, bu mektubu okuduğunda derhal halkıyla beraber beyat etmesini, ancak bu şekilde onun canını bağışlayabileceğini, aksi takdirde onu basit bir hareketle yakalayıp en aşağılık bir muameleyle, geldiği yere (çıktığı deliğe) geri göndereceğini ifade etti.³⁹²

Okudukları karşısında öfkelenen Ziyâd, insanları mescitte topladı ve minbere çıkıp Allah'a hamd ü sena eyledikten sonra, Muaviye'ye, aynı zamanda hitabet yeteneğine de işaret eden bir cevapla mukabelede bulundu. “Şu insan ciğeri yiyen, Allah'ın arslanının katili olan kadının oğlu, muhalefetin/ayrılığın lideri, nifak yuvası, bölücü grupların başı ve malını Allah'ın nurunu söndürme yolunda infak eden kişiye de bakın hele!..” hitabıyla başladığı konuşmasında Ziyâd, Muaviye'ye, bu tehditlerinin aslında onun zayıflığına delâlet ettiğini, haykırışlarının da kuru gürültüden ibaret olduğunu söyledi; keza Muaviye'nin bu uyarılarının kendisine olan şefkat veya iyi niyet duygularından kaynaklanmayıp boş sözler olduklarını belirtti. Ziyâd sözlerini, “Onunla benim aramda Rasûlullah'ın hem kızının hem amcasının oğlunun oğlu (Hz. Hasan) ve Muhacir'le Ensar'dan 100 bin kişi olduğu halde beni nasıl korkutuyor. Vallahi, şayet o bana izin verecek olsa veya beni görevlendirse, ona (Muaviye'ye) gündüz vakti yıldızları gösteririm ve hardal suyunu burnuna sokar çektiririm (ona acıyı tattırırım). Bugün söz, yarın yumruk/birleşme (icraat), inşallah” cümleleriyle noktaladı.³⁹³

Ziyâd, Muaviye'ye duygu ve düşüncelerini şedîd bir üslupla anlatan bir de mektup yazdı: “ Mektubun bana ulaştı ey Muaviye! İçinde yazılı olan şeyleri anladım ve seni dalgaya kapılmış, hayatta kalmak için yosunlara sarılan, kurbağaların ayaklarına yapışan

³⁹² Safvet, a.g.e., C. II, s. 253.

³⁹³ Safvet, a.g.e., C. II, ss. 253-254.

boğulmakta olan bir kişi olarak gördüm. Keza nimetlere ancak nankörlük eden, Allah ve Rasûlü'ne karşı gelen kişileri intikama çağırın ve yeryüzünde fesat çıkarmaya gayret eden biri olduğunu anladım. Bana sövmene gelince, eğer beni sana ilişmekten uzak tutan bu ağırbaşlılığım ve sefih olarak addedilme korkum olmayaydı, sende öyle bir iz bırakırdım ki hiçbir su temizleyemezdi. Beni Sümeyye ile ayıplamana gelince, eğer ben Sümeyye'nin oğluydum sen de bir topluluğun çocuğusun. Beni en zayıf tüyümden yakalayıp basit bir hareketle kıştıracağın iddiasına gelince, sen hiç küçük bir tarla kuşunun alt edebildiği bir doğan gördün mü veya hiç kurdu yiyen bir koyun duydun mu? O halde işine bak, elinden geleni de ardına koyma! Bil ki senin hoşlanmayacağın bir yere konacağım ve senin hoşuna gitmeyecek şeyler yapacağım. Böylece sen de kimin kime boyun eğeceğini göreceksin, vesselam".³⁹⁴

Böylelikle Ziyâd, Hz. Hasan'ın birkaç aylık hilâfeti dahil, Fâris'te vali olarak kalmaya devam etmiş, Muaviye'nin vaad ve tehditlerine karşın beyat etmemekte direnmişti.³⁹⁵

Hiz. Ali'nin şehit edildiği bir zamanda Ziyâd'ın sarf ettiği bu sözler, muhtemelen, kuru bir inat veya tehditin ötesinde onun, maktul halifenin geride kalan taraftarlarının, Muaviye karşısında tüm güçleriyle savaşmaya hazır olduklarına dair bir beklentiye sahip olduğunun göstergesiydi. Ancak, Hiz. Hasan'ın kısa zaman içinde hilâfeti Muaviye'ye devretmesiyle, bu beklenti veya tahminler boşa çıktı. Bu şartlar altında Ziyâd, Fâris topraklarındaki kalesine kapandı ve orada gidişatı beklemeye koyuldu.

Bu hususta başka bir rivayete göre ise Muaviye, henüz Hiz. Ali hayattayken Ziyâd'ı taciz etmeye başlamıştı.³⁹⁶ Ancak, Hiz. Ali döneminde sadâkatle hizmet ederek görevini kesintisiz devam ettiren Ziyâd, vazifesine, halifesine o kadar sadıktı ki, zor günler geçiren Hiz. Ali'yi yalnız bırakmadı; verdiği mücadelede onun destekçisi oldu. Keza bu süreçte, daha önce de zikredildiği gibi, Muaviye'nin vaad ve tehditlerine direndi.³⁹⁷ Bir başka yorumla, anlaşılan o ki, Muaviye, Ziyâd'ı kendisine meylettirmek için çok uğraştıysa da

³⁹⁴ Safvet, a.g.e., C. II, s. 254, dn. 4.

³⁹⁵ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.

³⁹⁶ İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151; Dineverî, a.g.e., s. 203; İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 298-299; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 175; İbnü'l-Esîr, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337.

³⁹⁷ Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik**, I-II, C. I, İstanbul, 1310 H., ss. 73-74.

Ziyâd, Hz. Ali'ye olan vefasından dolayı Muaviye'ye boyun eğmedi. Zira Hz. Ali dünyalık olarak istenebilecek şeyleri Ziyâd'a vermişti.³⁹⁸

Muaviye'nin Ziyâd'ı çok daha erken zamanlarda fark ettiği ve onu pasivize etme yoluna gittiğini gösteren haberlerden birine göre, Hz. Ali, Ziyâd'ı Fâris'e tayin edip de Ziyâd oralarda başarılı bir yönetim sergileyince, bu durum -iktidar hesapları yapan- Muaviye'nin hoşuna gitmediğinden, derhal harekete geçti. Muaviye, onu hem tehdit eden hem de ona, Ebû Süfyan'ın oğlu olduğunu kinaye ile söyleyen bir mektup gönderdi.³⁹⁹ Ziyâd mektubu okuduktan sonra ayağa kalkarak insanların huzurunda Muaviye hakkında şunları söyledi: “Şu ciğer yiyen kadının oğlu, nifakın başı beni şaşırtıyor doğrusu! Üzerime geleceğini söyleyerek (güya) beni korkutuyor. Halbuki, onunla benim aramda Rasulullah'ın amcasının oğlu/iki oğlu, ayrıca Muhacir ve Ensar vardır.⁴⁰⁰ Lâkin yemin olsun ki, onunla karşılaşmam hususunda bana izin verilecek olsa, benim ne denli sert, haşin ve kılıçla kelle uçuran biri olduğumu görürdü.⁴⁰¹

Görünen o ki Muaviye'nin yaptığı vaad veya tehditler, Ziyâd için herhangi bir korku unsuru oluşturmamış; bilakis, Hz. Ali'nin hayatta olduğu bir dönemde o, ayak sesleri giderek daha fazla duyulmakta olan Muaviye'nin baskılarına boyun eğmeyerek Hz. Ali'ye olan bağlılığını sürdürmüştü.

Muaviye ile Ziyâd arasında olup bitenler Hz. Ali'ye ulaştığında ise o, Ziyâd'a, Muaviye'nin hilelerinin meşhur olduğunu, dolayısıyla onun tuzaklarına karşı her daim uyanık olması gerektiğini hatırlatarak onu uyarıyordu.⁴⁰² “Ben oraya seni, ancak ve ancak, işinin ehli olarak gördüğüm için tayin ettim;⁴⁰³ sabır göster, Allah'tan yardım dile ve O'na

³⁹⁸ Ferruh, a.g.e., C. I, s. 387.

³⁹⁹ Ali b. Ebî Tâlib, a.g.e., C. II, s. 42; İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 298; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 444; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 337; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

⁴⁰⁰ İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 298-299; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.y. Bir diğer ifade şekli şöyledir: “Şu ciğer yiyen kadının oğluna bakın hele! Onunla benim aramda Muhammed'in amcasının oğlu ve onunla beraber kılıcını çekmek için bekleyen ve bu uğurda, bir an bile tereddüt etmeyecek şekilde ölmeye hazır olan kendini adanmış 70 bin adam olduğu halde bana vaad ve tehditlerde bulunuyor...”; bkz. Minkârî, **Vak'atü Sıffin**, thk. ve şrh. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, 1990, ss. 366-367.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, a.y..

⁴⁰² Ali b. Ebî Tâlib, a.g.e., C. II, s. 42; İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 299; İbnü'l-Esîr, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Safvet, a.y.

⁴⁰³ İbn A'sem, **Fütûh**, a.y.; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım mine'l-Kavasım**, thk. Ammar et- Talibî, Kahire, 1974, s. 342; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hallikân, a.y.

dayan, Muaviye'nin tuzağına da düşme.⁴⁰⁴ Ebû Süfyan'ın ağzından çıkan batıl kuruntu ve yalandan -keza Şeytan'ın vesvesesi olan bu sözlerden⁴⁰⁵ - dolayı sana miras düşmez,⁴⁰⁶ bu helal de olmaz; onun seni nesebine katması da aynı şekilde (helal değildir). Şüphesiz Muaviye, insanın önünden, arkasından, sağından, solundan (girip ele geçirmeyi) iyi bilir. Aman ha, ondan uzak dur, kendini sakın. Vesselam."⁴⁰⁷ Rivayetin devamında, Hz. Ali'nin bu mektubunu okuyan Ziyâd'ın, "Ebu'l-Hasen⁴⁰⁸ ve Kâbe'nin Rabbi bana şahitlik etti"⁴⁰⁹ dediği, bu durumun, hem Ziyâd'ı hem de Muaviye'yi daha da cesaretlendirdiği de kaydedilir.⁴¹⁰

Muaviye'nin Ziyâd'ı bertaraf etme çabalarının hayli erken zamanlara dayandığını gösteren bir başka haber de, Hz. Ali'nin Sıffin'e doğru yola çıktığı sırada⁴¹¹ veya Abdullah b. Abbas'ın Hz. Ali'yle arası açılıp da⁴¹² Mekke'ye giderek yerine Ziyâd'ı vekil bıraktığı esnada⁴¹³ Muaviye'nin Ziyâd'a vaad ve tehditler içeren mektup gönderdiği şeklindedir.⁴¹⁴

Bu bahisteki rivayetler gösteriyor ki, Muaviye için Ziyâd, ihmal edilecek veya ertelenecek bir durumun öznesi değil, bilakis, zihnini fazlasıyla meşgul eden ve türlü yöntemlerle halletmeye çalıştığı acil bir mesele idi.

⁴⁰⁴ İbn A'sem, a.y.

⁴⁰⁵ Ali b. Ebî Tâlib, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Safvet, a.y.

⁴⁰⁶ Rivayete göre Muaviye'nin Ziyâd'a gönderdiği söz konusu mektupta, Muaviye ona (Ebû Süfyan'dan) miras düştüğünü yazmıştı; bkz. İbn Hallikân, a.y.

⁴⁰⁷ Ali b. Ebî Tâlib, a.y. (Bu eserde Muaviye'den bahsederken "o, Şeytandır" ifadesi kullanılmıştır); İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Safvet, a.y.

⁴⁰⁸ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, a.g.e., s. 342; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hallikân, a.y.; Safvet, a.y.

⁴⁰⁹ Ali b. Ebî Tâlib, a.y.; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, a.g.e., s. 343; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 357-358; Safvet, a.y.

⁴¹⁰ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 358.

⁴¹¹ Minkârî, a.g.e., s. 366; Dineverî, a.g.e., s. 203.

⁴¹² Bazı rivayetlere göre, Basra kadısı Ebu'l-Esved, kendisini tahkîr eden vali İbn Abbas'ı, hem bu sebeple hem de devlet hazinesini usulsüzce kullandığı gerekçesiyle Hz. Ali'ye şikâyet etmiş; Hz. Ali de İbn Abbas'a bir mektup yazarak durum hakkında bir takım sorular sormuş, neticede İbn Abbas görevinden ayrılacağını bildirerek Hz. Ali'den uzaklaşmıştı; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 141-142; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 386-387; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 323. Ana hatlarıyla değindiğimiz ve üzerinde tartışma ve ihtilâfların varid olduğunu belirtmemiz gereken bu rivayetler (bkz. İsmail L. Çakan - Muhammed Eroğlu, "Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 76-77), iki amca oğlunun birbirinden uzaklaşmasına, daha doğrusu İbn Abbas'ın Hz. Ali'den itizaline sebep olarak gösterilmiştir.

⁴¹³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199.

⁴¹⁴ Minkârî, a.g.e., s. 366; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.g.e., C. V, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415.

Özetlemek gerekirse, Haricîler başta olmak üzere pek çok meselenin yıpratmış Hz. Ali karşısında Muaviye, bildiği tüm yolları denemek suretiyle güç toplamaya kararlıydı. Bu doğrultuda Hz. Ali'nin idaresi altındaki yerleri ele geçirme çabalarının yanı sıra, onun idarecilerini de bir şekilde saf dışı bırakmayı yahut kendi saflarına katmayı hedeflemekteydi. Muaviye, bu bağlamda Ziyâd'a, öncelikle, taciz ve tehdit içerikli mektuplar yolladı; bir sonuç elde edemeyince ailesi üzerinden onu pes ettirmeye çalıştı. Ziyâd hakkında, mallarının elinden alınması girişiminde de bulunan Muaviye, onunla uzlaşma saadetine, ileride bahsedileceği üzere, her iki tarafın da dostu olan Mugîre b. Şu'be sayesinde erişti.

Muhâlif hareketleri tadrîcî olarak bastırmaya ve otoritesini sağlam bir zemin üzerine tesis etmeye kararlı olan Muaviye, bu doğrultuda, çalışma arkadaşlarını akıllı, becerikli ve ehliyetli kişilerden seçme noktasında da mâhirdi. Nitekim, (Arabın dehâları olarak tanınan) Amr b. el-Âs'ı Mısır'a, Mugîre b. Şu'be'yi Kûfe'ye tayin etmiş olan Muaviye, Basra'yı da –musalaha yolları aradığı- Ziyâd'a emanet etme düşüncesindeydi.⁴¹⁵

d. Hz. Ali'nin Vefatından Sonra Ziyâd'ın Muaviye'nin Saflarına Katılması (Beyat)

Muaviye, Hz. Ali'nin kadrosunu dağıtmak, en güçlü adamlarını saf dışı bırakmak veya kendi saflarına katmak için elinden geleni yapardı ki, bu konuda başarılı olduğu örneklerin sayısı az değildi.⁴¹⁶ Hatırlanacağı üzere Muaviye, hilâfetinin ilk senesinde, Hz. Ali döneminin başarılı valisi Ziyâd'a bir mektup yazarak elinde bulunan zekât mallarından arta kalanları kendisine göndermesini istemiş, o ise yanında böyle bir mal varlığı olmadığını ve hepsinin gerekli yerlere harcandığını beyan ederek, Muaviye'nin bu husustaki görüşme teklifine, “gel” çağrısına yanaşmamıştı. Böylece bu durum, halledilmemiş bir problem olarak kalmıştı.⁴¹⁷ Buna ilave olarak Muaviye, Ziyâd'ın oğullarını hapsedirmiş, onları takibata aldirmişti.⁴¹⁸ Fırsat buldukça Ziyâd'ı tehdit ve taciz

⁴¹⁵ Aycan, a.g.md.

⁴¹⁶ Bu hususta ayrıntılı araştırma için bkz. Melek Yılmaz Gömbeyaz, “Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Muhâliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, **UÜİFD**, C. XIX, S. 1, Bursa, 2010, ss. 301-332.

⁴¹⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 415-416.

⁴¹⁸ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 181.

etmekten beri durmayan Muaviye'nin pek çok girişimi sonuçsuz kaldığı gibi, Ziyâd'dan da benzer üslupta ve tonda cevaplar alıyordu.

Tabiatıyla bu durumdan hayli endişe eden Muaviye, muhalifine karşı, isabetli bir kararlar, “üslup değiştirerek” problemi çözme yoluna gitti; hem valisi hem de danışmanı olan Mugîre b. Şu'be'nin yardımına başvurdu. Zira Mugîre ile Ziyâd arasında iş ve hemşehrîlik ilişkisinin yanı sıra sevgi⁴¹⁹ ve dostluk vardı.⁴²⁰ Mugîre ve Ziyâd, aynı kabileye mensup iki akraba olmalarının yanı sıra, daha önce geçtiği üzere, Mugîre b. Şu'be, hakkında varid olan zina davasında, Ziyâd'ın Hz. Ömer'e verdiği şahitlikten sonra temize çıkmıştı. Keza Ziyâd, bir zamanlar Mugîre'nin kâtipliğini de yapmıştı.

Hasılı, Ziyâd'ın yanında onun gücüne güç katacak mallar olduğunu düşünen ve bu finansmanla ehl-i beytten birilerini desteklemek suretiyle iktidarını sarsacak yeni bir hareketin başlayabileceğinden tedirgin olan Muaviye, Ziyâd hususunda adeta diken üstündeydi. Nitekim, rivayete göre Ziyâd, yanında bulunan malları, Basra'daki yeğeni Abdurrahman b. Ebî Bekre'ye emanet ederek saklamaya çalıştı; bunu öğrenen Muaviye ise, derhal Mugîre'ye haber gönderip ondan bu mallar hakkında bilgi edinmesini, araştırma yapmasını emretti. Bu arada Ziyâd, Abdurrahman'a haber göndererek kendisine emanet ettiği şeyleri muhakkak korumasını istedi. Hasılı Mugîre, Abdurrahman'ı yanına çağırdı ve ona (zina davasına atfen) “Senin baban bana kötülük etmişse de amcan (Ziyâd) iyilikte bulunmuştur” dedi.⁴²¹ Ardından da -Ziyâd'a olan minnettarlığı veya aralarındaki dostluğa binaen olsa gerek- Muaviye'ye Abdurrahman'ın yanında, aradıkları gibi, el koyacakları türden bir mal bulamadığını bildirdi. Muaviye ise tatmin olmayarak Mugîre'ye, gerekirse işkence yapmak suretiyle Abdurrahman'ı konuşurmasını emretti. Mugîre her ne kadar mazeret beyan ederek bunu yapmak istemediyse de, Muaviye'nin emrine aykırı düşmemek adına, Abdurrahman'ı dövdüğü izlenimini veren bazı darp hareketlerinde bulunarak kendince vaziyeti idare etmeye çalıştı. Şöyle ki, Mugîre, Abdurrahman'a “amcanın sana havale ettiği⁴²²/elindeki malı koru” dedikten sonra suyla ıslattığı ipekten bir bez parçasını Abdurrahman'ın yüzüne çarpıyor, böylelikle bez parçası Abdurrahman'ın yüzüne

⁴¹⁹ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257.

⁴²⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 268.

⁴²¹ Hatırlanacağı üzere Abdurrahman'ın babası Ebû Bekre, Mugîre'yi zina yaptığı iddiasıyla Halife Ömer'e şikâyet etmiş; lâkin Ziyâd'ın yaptığı şahitlik neticesinde zina durumu dört şahitle ispat olunamadığından cezalandırılmaktan kurtulmuştu.

⁴²² Taberî, a.g.e., C. V, s. 176; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 195; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 422.

yapışıyor ve Abdurrahman kendinden geçiyordu. Mugîre bunu üç kez tekrarladıktan sonra onu serbest bıraktı ve Muaviye'ye, vazifesini yaptığını tebliğ eden bir mektup yazarak, Abdurrahman'a işkence ettiğini lâkin yanında Ziyâd'a ait herhangi bir mala rastlamadığını anlattı.⁴²³ Bu tavrıyla Mugîre Ziyâd'ın mallarını korumuş,⁴²⁴ bir anlamda Ziyâd'a olan minnettarlığını göstermiş, belki de bu tavrıyla eski günlerden kalan malum gönül borcunu ödemiş oldu.

Olayın akabinde Mugîre Muaviye'nin yanına gittiğinde Muaviye'nin ağzından şu manidar mısralar döküldü:⁴²⁵

“Kişi sırrını bir kimseye açacaksa,

bu kimse onun kardeşidir; çünkü onun için samimi duygular besler.

O halde sırrını açtığında,

onu tutacak candan birine aç ya da asla söyleme.”⁴²⁶

Bu sözler üzerine Mugîre ona, ne demek istediğini tam anlayamadığını, lâkin şayet sırrını kendisine açacak olursa onu saklayabileceğini, kendisinin şefkatli ve güvenilir –bir sırdaş- olacağını belirtti. Bu, aslında karşılıklı mesaj ihtiva eden cümlelerden sonra Muaviye, hislerini Mugîre'yle paylaşarak, Ziyâd'ı ve onun Fâris topraklarını karargâh edindiğini düşündükçe uykularının kaçtığını söyledi;⁴²⁷ ondan, Ziyâd'a boyun eğdirmesini, bir başka ifadeyle, inadını kırmasını istedi. Mugîre ona Ziyâd'ın orada olmasının niçin bu kadar önemli olduğunu sorunca⁴²⁸ o, “bir ilişkide iktidarsızlık ne kötü şeydir!” diyerek adeta çaresizliğine işaret ettikten sonra⁴²⁹ Ziyâd gibi Arabın dehâlarından birinin, üstelik

⁴²³ Rivayete göre Mugîre'nin bu beyanından sonra Muaviye –tatmin olmayarak- Ziyâd'a haber yollamış; mallar hususunda doğruyu söylemesi halinde onu tasdik edip kendisine eman vereceğini söylemişti. Bunun üzerinde Ziyâd da Muaviye'nin yanına gitmiş ve meseleyi anlaştıkları gibi halletmişlerdi; bkz. İbnü'l-Cevzî, a.y.

⁴²⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. I, s. 493; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 176-177; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 183-184.

⁴²⁵ Bir başka rivayete göre Muaviye bu sözleri, zikredilen olayın akabinde veya olayla bağlantılı olarak değil de, Mugîre'nin kendisini bir ziyareti esnasında söylemişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 199.

⁴²⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 200; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 176-178; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 422-423; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 184.

⁴²⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 200; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 176-178; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 7

⁴²⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 177; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 422.

⁴²⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 177.

yanında mallar olduğu halde Fâris topraklarına sığınmış olmasından korktuğunu, zira onun bu haliyle her türlü hile ve tuzağı düşünebileceğini, nihayetinde Ziyâd'ın ehl-i beytten birine beyat etmesiyle yeniden bir savaşın başlayabileceğini söyledi. Bu konuşmanın sonunda Mugîre, Ziyâd'ı kendisine getirmek için Muaviye'den izin istedi⁴³⁰; Muaviye de, “git, onu getir; ayrıca ona karşı nazik ve lütufkâr davran” dedi.⁴³¹

Görüşmenin ardından Mugîre, derhal yola koyulup da⁴³² Ziyâd'ın yanına vardığında⁴³³ Ziyâd onun önemli bir iş için geldiğini anladı.⁴³⁴ Nitekim Ziyâd, Muaviye'nin Basra valiliğini yapan ve hatta minberde Hz. Ali ve taraftarlarına seb (kötüleme, küfretme) geleneğinin mimarı olan Mugîre'nin, Basra'dan kalkıp Fâris topraklarına niçin geldiğini tahmin etmiş olmalıydı.

Ziyâd, yanına gelen Mugîre'ye⁴³⁵ “hoş geldin” dedi; zira o, dostu olan Mugîre'nin gelişine sevinmişti.⁴³⁶ Benzer bir rivayete göre ise Ziyâd, Mugîre'nin kapısına kadar geldiğini öğrenince, koşar adımlarla kıymetli misafirin yanına gitti⁴³⁷ ve onu, “Yol gösteren kurtulmuştur, vazifesini yapmıştır!” sözleriyle karşıladı ki, muhtemelen, bu sözler, Ziyâd'ın nasıl bir beklenti ve hatta çözüm arayışı içinde olduğuna da delâlet etmekteydi. Mugîre ise ona, tabiri caizse, son dakika haberlerini getirdiğini söyledikten sonra,⁴³⁸ Muaviye'nin onun hakkında bazı endişeleri olduğunu, bu yüzden elçi olarak kendisini gönderdiğini ifade etti. Devamında Ziyâd'a, bu işe (hilâfete) el atacak olan bir tek Hz. Hasan'ın olduğunu, onun da Muaviye'ye beyat ettiğini söyledi. Dolayısıyla artık bir an önce Muaviye'nin ona olan ilgisi, ihtiyacı sona ermeden derhal kendisini beyata hazırlamasını yani bir anlamda bu yeni duruma, yeni halifeye alışması gerektiğini telkin etti. Bunun üzerine Ziyâd, Mugîre'den, kendisine yol göstermesini, lafi dolandırmadan

⁴³⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 176-178; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 268; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁴³¹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴³² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y. Mugîre, zaman kaybetmeden yola çıktığında, elinde Ziyâd için yazılmış bir emannâme vardı; bkz. Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257.

⁴³³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 424; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 185.

⁴³⁴ Taberî, a.y.

⁴³⁵ Bu sırada Ziyâd evinde, genişçe bir salondaydı ve güneşe dönük bir şekilde oturur halde duruyordu; bkz. Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 268.

⁴³⁶ İbn Abdirabbih, a.y.

⁴³⁷ Gadbân, a.g.e., s. 253.

⁴³⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.

fikrini açıkça söylemesini; zira istişaresinde samimi olduğunu söyledi.⁴³⁹ Mugîre ise ona, şimdi söyleyeceği şeylerin belki de hoşuna gitmeyeceğini zira gerçeklerin böyle bir yönü olduğunu vurguladıktan sonra⁴⁴⁰ Ziyâd'a, ipini Muaviye'nin ipiyle birleştirmesini (bir araya gelmek suretiyle güçlerini birleştirmelerini), daha fazla vakit kaybetmeden onun yanına gitmesini;⁴⁴¹ nitekim Allah Teâlâ'nın hükmünü vereceğini söyledi.⁴⁴² Ayrıca ona "İnsanların gösterdiklerini görmezden, söylediklerini işitmezden gel!"⁴⁴³ demek suretiyle, beyat etmesi halinde alacağı tenkit veya kınamalardan gocunmamasını tavsiye etti. Bunun üzerine Ziyâd Mugîre'ye, tam yerinde söylenmesi gereken birşey söylediğini, taşı gediğine oturttuğunu,⁴⁴⁴ dolayısıyla görüşlerini isabetli bularak ona hak verdiğini belirtti. Bu görüşmenin akabinde Mugîre'nin oradan ayrılmasından bir veya iki gün sonra Ziyâd'ın Muaviye'ye doğru yola çıktığı kaydedilir.⁴⁴⁵

Bazı rivayetlere göre, Mugîre'nin geri dönüşünün akabinde Muaviye –aldığı rapor üzerine-⁴⁴⁶ Ziyâd'a bir emannâme gönderdi.⁴⁴⁷ Bunun üzerine, Muaviye'den gelen bu davet ile Ziyâd, el-Mincâb b. Râşid ed-Dabbî'yi ve Hârise b. Bedr el-Ğudanî'yi de yanına alarak yola çıktı.⁴⁴⁸ Bu noktada, Muaviye'nin İbn Hâzim'e,⁴⁴⁹ küçük bir birlikle beraber Fâris'e giderek Ziyâd'ı kendisine getirmesini emrettiği; bu sebeple yola çıkan İbn Hâzim'in Sûku'l-Ehvâz veya Errecan⁴⁵⁰ mevkiinde Ziyâd'la karşılaştığı rivayet edilir.⁴⁵¹ Bir diğer rivayette ise, Abdullah b. Hâzim'i Fâris'e gönderen kişinin vali Abdullah b. Âmir

⁴³⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 201; Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁴⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.

⁴⁴¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 269; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴⁴² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴⁴³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

⁴⁴⁴ İbn Abdirabbih, a.y.

⁴⁴⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

⁴⁴⁶ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 290.

⁴⁴⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 179; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 422-423; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 257; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 184; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁴⁸ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 178-179; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 423; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁴⁹ Bu noktada, Abdullah b. Hâzim'in, (Hz.Ali döneminde) Ziyâd'ın Basra'da İbn Abbas'a vekâlet ettiği günlerde, Muaviye tarafından oraya gönderilen İbn Hadramî'nin muhalefet hareketine katıldığı, hatta onunla beraber yakılmaktan son anda kurtulduğuna dair rivayetleri hatırlamak yerinde olacaktır.

⁴⁵⁰ Ürünlerinin bolluğuyla bilinen, Isbahan, İstahr, Ramhürmüz arasında kalan ve hem Şiraz hem de Sûku'l-Ehvâz'a 60 fersah uzaklıkta olan bu büyük şehir, Fâris topraklarındandır; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. I, s. 143.

⁴⁵¹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 178-179.

olduğu ve ona Ziyâd'ı, bulduğu yerde yakalayıp getirmesini emrettiği nakledilir.⁴⁵² Neticede, yola çıkan İbn Hâzim, Errecan mevkiinde Ziyâd'la karşılaşınca, atının yularını tutarak Ziyâd'a aşağıya inmesini söyledi. Bu durum karşısında öfkelenen el-Mincâb'ın, İbn Hâzim'e müdahale etmesiyle beraber Ziyâd, Muaviye'den kendisine emannâme geldiğini söyleyince İbn Hâzim yollarından çekildi.⁴⁵³

Bu hususta nakledilmiş olan başka bir rivayete göre ise İbn Hâzim Errecan veya Sûku'l-Ehvâz mevkiinde Ziyâd'la karşılaştığında –ki Ziyâd bu esnada oturur haldeydi- Ziyâd'a kaba ve sert davrandı. Buna karşın el-Mincâb da ona hakaret etti. Ziyâd ise kendisinden ne istediğini İbn Hâzim'e sorunca o, “Seni alıp Basra'ya götürmek istiyorum” dedi. Ziyâd da “Ben zaten oraya gidiyorum” cevabını verince İbn Hâzim mahçup bir halde oradan ayrıldı. Yine rivayete göre İbn Hâzim, Ziyâd'ın kendisine Muaviye'nin güven mektubunu göstermesiyle, şayet Muaviye'ye gidiyorsa yolunu kesecek hali olmadığını söyledikten sonra Sâbûr'a⁴⁵⁴ yöneldi; Ziyâd da Mâh-ı Behzâân⁴⁵⁵ mevkiine geçti ve nihayetinde Muaviyenin yanına vardı (42/662).⁴⁵⁶

Bu arada Ziyâd'ın Şam'a yöneldiğini duyan Mugîre de ondan evvel Muaviye'nin yanına gitmek maksadıyla harekete geçmişti. Ziyâd ise Istahr'dan yola çıkmak suretiyle Errecan, Behzâân, sonra Hulvan⁴⁵⁷ üzerinden Medâin'e⁴⁵⁸ kadar geldi. Abdurrahman da bu gelişmeyi Muaviye'ye bildirmek üzere yola düştü. Nihayetinde Ziyâd, Şam'a geldi. Mugîre ise Ziyâd'dan yaklaşık bir ay sonra oraya vardı.⁴⁵⁹ Muaviye ona, Ziyâd'ın kendisinden çok daha uzak mesafeden gelmesine rağmen onu geçtiğini söyleyince Mugîre:

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 423; İbn Haldûn, a.y. (Burada, İbn Âmir'in Hz. Osman döneminde valilik yaptığı esnada, kâtibi Ziyâd'ın onun yokluğunda kanal kazdırmasından dolayı patlak veren bir kızgınlığı oduğunu da hatırlamak gerekir).

⁴⁵³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 178-179; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 423; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁵⁴ Errecan yakınlarında olan Sâbûr, Fâris'e bağlı beldelerdendir; bkz. el-Bekrî el-Endelüsî, a.g.e., C. III, s. 711.

⁴⁵⁵ Yâkût el-Hamevî'nin eserinde “Mâh-ı Behrâân” şeklinde rastladığımız bu mevki, Nihavend topraklarındandır; bkz. a.g.e., C. V, s. 49. Keza aynı eserde “Râzân”a bağlı olarak atıf yapılan bu mevki, Bağdat Sevâdında, pekçok köyü içine alan bir nâhiye olarak izah edilmiştir; bkz. a.g.e., C. III, s. 12.

⁴⁵⁶ Taberî, a.g.e., C. V, s. 179.

⁴⁵⁷ Irak-ı Arap ile Irak-ı Acem sınırında kurulmuş olan bu şehir, Bağdat'ın kuzeydoğusunda, Bağdat-Horasan yolu üzerinde ve Hulvançay'ın sol yanında yer alır; bkz. Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. II, ss. 290-294; Tahsin Yazıcı, “Hulvân”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 345-346.

⁴⁵⁸ Bugünkü Bağdat'ın güneydoğusunda (Partlar ve Sâsânîler tarafından) kurulan ve yedi şehirden meydana gelen Medâin, Sâsânîler'in başkenti idi; bkz. Casim Avcı, “Medâin”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 289-291.

⁴⁵⁹ Taberî, a.y.

"Ziyâd, ziyadelik (daha fazla şey) umarak geldi; ben ise noksanlık (kaybetme) korkusuyla geldim; dolayısıyla gelişlerimiz de buna göre oldu" sözleriyle hissiyatını ortaya koydu.⁴⁶⁰ Mugîre böylece, ileriki günlere dair hem kendisi hem de Ziyâd hakkındaki öngörü ve tahminlerini dile getirmiş oldu ki, zaman, onun, bu görüşlerinde ne denli isabetli olduğunu gösterecekti.

Ziyâd, Muaviye'nin yanına geldiğinde Muaviye ona, uykularının kaçmasının en önemli müsebbiplerinden olan, hep merak ettiği o hususu yani Fâris diyarının mallarını ne yaptığını sordu.⁴⁶¹ Ziyâd da bunlardan bir kısmını Hz. Ali'ye gönderdiğini, bir kısmını ihtiyaca binaen gerekli yerlere harcadığını, geri kalanı da Müslümanlara emanet ettiğini belirtti. Bu durum karşısında Muaviye, gerek harcadığı ve gerekse yanında kalan mallar konusunda Ziyâd'ın yaptığı açıklamayı kabul etti. Lâkin beraberinde getirdiği malları ondan almayı da ihmal etmedi.⁴⁶² Bu bağlamda Ziyâd'ın, Muaviye'ye, iki milyon dirhem ödeyeceği teminatını verdiği gelen rivayetler arasındadır.⁴⁶³

Ziyâd'ın Muaviye'ye malların hesabını verirken, onları, asker maaşları, erzak-kumanyaları, bağış, kefalet gibi yerlere harcadığını, geri kalanı ise halka emanet ettiğini söylediği de nakledilir.⁴⁶⁴ Bir başka rivayete göre ise, Ziyâd Muaviye'ye, malların geri kalan kısmını halka emanet ettiğini söyleyince Muaviye tereddüte düştü, rahatsız oldu. Bu arada Ziyâd, sözünü ettiği halka –kendi adamlarına- mektup yazarak, onlara bıraktığı emanet malları işaretle, "Biz emaneti göklere, yere ve dağlara yükledik (de onu yüklenmekten kaçındılar)⁴⁶⁵ ayetini hatırlattı ve onlardan, kendilerine emanet bıraktığı bu mallar hakkında iyi düşüncelerini, dikkatli olmalarını, yanı sıra onları özenle korumalarını istedi. İlâveten Muaviye'ye de bu mallardan bahsettiğini onlara bildirdi. Ayrıca Ziyâd, elçisiyle gizlice mektuplaşarak ona tüm bu olanları Muaviye'ye ihbar edecek, onun endişelenmesini sağlayacak şekilde kulağına su kaçırarak birilerini bulmasını emretti. Ziyâd'ın görevlendirdiği elçi, tıpkı Ziyâd'ın istediği gibi, haberlerin etrafa yayılmasını, Muaviye'nin kulağına gitmesini sağladı. Binaenaleyh Muaviye, bu gizli mektuplaşmaları ve konuşulanları öğrenince, Ziyâd'a şunları söyledi: "Bana karşı tuzak kurmuş, hile yapmış

⁴⁶⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.

⁴⁶¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 423; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁶² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁶³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁴⁶⁴ Taberî, a.y.

⁴⁶⁵ Ahzâb, 33/72.

olmandan korkuyorum; o halde dilediğin şey üzere benimle anlaş”. Bundan sonra Ziyâd, Muaviye’yle (belli bir miktar doğrultusunda) anlaştı ve ona –yanında olan şeylerden⁴⁶⁶-bir milyon dirhem ödedi.⁴⁶⁷ Böylece aralarındaki mal mevzusu kapanmış, ikili arasındaki gerilimin başını çeken bu mesele bu şekilde hallolmuş oldu.⁴⁶⁸

Ziyâd, başvurduğu bu strateji ile, Muaviye’yle arasında süregelen malî problemi çözmüş oldu. Muhtemelen Ziyâd’ın bu işteki gayesi de başından beri özenle sakladığı (ve hatta zaman zaman Muaviye’ye karşı koz olarak kullandığı) mallarının tümünü kaybetmektense, bir kısmını vermek suretiyle bu işten kurtulmaktı.

Ziyâd’ın Muaviye’ye gelişi ve aralarındaki Fâris malları sorununun çözümüne dair kaynaklarda zikredilen bir diğer rivayete göre ise, hilâfeti Hz. Hasan’dan devraldığı sene Ziyâd’a gönderdiği mektuplardan bir sonuç elde edemeyen Muaviye, 42/662 senesinde Ziyâd’a şöyle bir mektup daha gönderdi: “Seni, kendini mahvetmeye sevk eden şey nedir? Bana (gel ve Fâris⁴⁶⁹) mallarından eline ne kadar geçtiğini, bunların ne kadarının elinden çıktığını –harcandığını-, ne kadarının yanında kaldığını bana bildir; böylece güvenli bir şekilde istersen bizim yanımızda ikamet edersin, istersen de kendini güvende hissettiğin yere geri dönersin”. İşte bunun üzerine Ziyâd –Muaviye’ye gitmek üzere- Fâris’ten yola çıktı.⁴⁷⁰ Rivayetin devamında, Mugîre’nin, Ziyâd’ın Muaviye’ye gideceğini öğrenince onun kendisinden evvel Muaviye’yle buluşmasından korkarak derhal yola koyulduğu, lâkin Ziyâd’ın daha önce Şam’a vardığı da belirtilir. İlâveten, Ziyâd Şam’a vardığında Muaviye’nin ona izzet ü ikramda bulunduğu⁴⁷¹, beraberinde bulunan malları ondan aldığı ve tasarruf ettiği mallar hakkındaki ifadesini onayladığı,⁴⁷² hatta “sen zaten halifelerimizin emîni (güvendiği bir kimse) idin” sözleriyle onu taltif ettiği ifade edilir.⁴⁷³

Ziyâd’ın Muaviye’ye gelişi ve Mugîre’nin bundaki rolüne işaret eden farklı bir rivayete göre ise, Muaviye Kûfe’deyken Mugîre ona, dehâ ve re’yi ile nam salmış olan

⁴⁶⁶ Taberî, a.y.

⁴⁶⁷ Taberî, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 423-424.

⁴⁶⁸ Taberî, a.y. Ziyâd’ın ayrıca bu işin sonunda Muaviye’ye şöyle dediği de nakledilir: “Ey müminlerin emîri, benim valilikten sahip olduğum mallarım vardı. Bu malların yanımda kalıcı olmasını temenni ettim. (Fakat) valilikten elde ettiklerim de gitti”; bkz. Taberî, a.y.

⁴⁶⁹ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 24.

⁴⁷⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 178; İbn Kesîr, a.y.

⁴⁷¹ İbn Kesîr, a.y.

⁴⁷² Taberî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

⁴⁷³ Taberî, a.y.

Ziyâd'ın, Fâris'teki kalesinde karargâh kurmuş bir şekilde bekliyor olmasına nasıl razı olduğunu sordu. Muaviye ise, Mugîre'nin bu hususta bir fikri veya planı olduğunu anlamış olsa gerek, ona kafasından neler geçirdiğini sorunca Mugîre, Ziyâd'a gidip onu kendisine getirebileceğini söyledi. Bunun üzerine Muaviye, "o halde (söylediğini) yap" diyerek Mugîre'yi Fâris'e gönderdi.⁴⁷⁴

Muaviye'nin Ziyâd'ı yanına çekmek amacıyla Mugîre'yi devreye soktuğuyla ilgili bir diğer rivayete göre de, Ziyâd'ın Fâris topraklarında kaldığı her gün Muaviye'nin huzursuzluğu artmaktaydı. Zira Muaviye'nin, Ziyâd'a yazdığı sindirme mektuplarının yanı sıra, oğullarının tutuklanmaları hatta öldürülmeleri talimatları dahi Ziyâd'ı yıldırmaya yetmemişti. Mademki Muaviye açısından, Ziyâd ile ortak bir paydada buluşmak gerekliydi, bu sebeple başka yol veya yöntemler denenmeliydi. Binaenaleyh Muaviye bu kez Mugîre'yi, içerisinde Ziyâd hakkında mültefit sözler olan, onu kendisine yakınlaştıran, hatta babası Ebû Süfyan'ın nesebine istilhâk eden bir mektupla⁴⁷⁵ beraber, elçi olarak Ziyâd'a gönderdi. Mugîre, aynı zamanda, iki tarafla da yakın ilişkileri olan bir kişi olması hasebiyle, Ziyâd'a, yolunu Muaviye'nin yoluyla birleştirmesini öğütledi. Bu görüşmenin akabinde Ziyâd, iki veya üç gün bu meseleyi düşündü. Ardından insanları toplayarak minbere çıktı ve Allah'a hamd ü sena ettikten sonra, zihninde yaptığı değerlendirmeleri aksettiren, şu konuşmayı yaptı: "Tutulduğunuz/sizi sürükleyen belayı defedin; üzerinize olan afiyetinin devamı hususunda Allah'a dua edin. Osman'ın katlinden itibaren insanların işleri/halleri hususunda iyice düşündüm, tefekkür ettim ve onların kurbanlar gibi olduğunu gördüm; her bayramda kesilip duruyorlar. Bu iki gün (Cemel ve Sıffin) –ki Ziyâd, her ikisine de iştirak etmemişti- 100 binden fazla kişiyi yok etti; üstelik onlardan her biri kendisinin, hakkın tâlibi, imamın tâbii ve davasında basîret üzere olduğunu iddia etmekteydi. Eğer iş böyle idiyse, katil de maktul de cennettedir. Oysa hayır; hiç de öyle değil. İşin şekli insanlara hayli şüpheli, zor ve karmaşık geldi. Ben işin ta başa -o eski kanlı günlere- dönmesinden korkuyorum. Bir kişi için dinin selameti nasıl olur? İşte ben

⁴⁷⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

⁴⁷⁵ "Müminlerin emiri Muaviye b. Ebî Süfyan'dan Ziyâd b. Ebî Süfyan'a" diye başlayan ve "Senin bana karşı olan sû-i zannın ve buğzun, seni, bana olan akrabalık –bağını- koparmaya, yakınlığımı (kan bağımı) , nesebimi ve saygınlığımı reddetmeye sevk etti. Sanki sen benim kardeşim değilsin; sanki Sahr b. Harb senin ve benim babamız (atamız) değil." diyerek devam eden bu mektup şöyle bitiyordu: "Eğer benim yanımı ister ve bana güvenirsen, işte sana emirlik (emirlikse emirlik); yok eğer benim yanımı istemez ve benim sözüme güvenmezsen, bu da güzel bir iştir; ne aleyhime ne de lehimedir, vesselam"; bkz. Safvet, a.g.e., C. II, s. 254.

insanların durumu hakkında çok düşündüm ve iki sonuçtan en hayırlısının, uzak durmak olduğunu gördüm. Sizin için akibeti hoşunuza gidecek olan işleri yapacağım. Sizin itaatiniz de beni memnun eder, inşallah".⁴⁷⁶ Yaptığı konuşmanın ardından Ziyâd, Hz. Ali'nin sembol valisi olarak çıktığı minberden, Muaviye'nin saflarına katılmaya karar vermiş bir lider olarak indi.

Ziyâd daha sonra -kendisinden aldığı davet mektubuna istinaden- Muaviye'ye ondan güvence istediğini belirten bir mektup yazdı⁴⁷⁷; Muaviye de ona, kendi elleriyle yazdığı bir teminat mektubu gönderdi. Böylece Ziyâd'ın Şam'a gelmesi sağlanmış oldu.⁴⁷⁸

Ziyâd'ın değişen şartları ve gidişatı dikkate alarak iyice düşünüp hesabını yaptıktan sonra Muaviye'nin saflarına katılması, ileri görüşlülüğüyle tanınan Ziyâd için, geleceğe yönelik sağlam adımlar atmasını sağlayacak tek çıkış kapısı olmalıydı. Muaviye'nin de kendisi hakkındaki endişesinin ve bitmek bilmeyen çabalarının farkında olan Ziyâd, muhtemelen, Muaviye'ye sadece beyat etmediğinin aynı zamanda yeni iktidarın önemli bir parçası olacağını da hem idrâki hem de beklentisi içindeydi.⁴⁷⁹ Aynı şekilde Muaviye de, Ziyâd'ı kazanmakla, dehâ olarak tanınan isimlerle tesis ve tahkim ettiği kadrosunun adeta eksik parçasını tamamlayacaktı. Bundan sonra Ziyâd'ı tadrîcen kendisine yakınlaştıran Muaviye, bu uğurda, onu babasına nisbet ederek kardeşi ilan etmek suretiyle bütün şimşekleri üzerine çekmekte dahi tereddüt etmeyecekti.

Genel anlamda bakıldığında Muaviye, kime yatırım yapacağını iyi hesaplayan, bu uğurda bütün imkânları seferber eden, siyasî anlamda başarılı bir yatırımcıydı.⁴⁸⁰ Aynı şekilde o, maharetli kişileri elde eden ve onlarla sürekli dayanışma içerisinde bulunan bir

⁴⁷⁶ Ferruh, a.g.e., C. I, s. 389; Safvet, a.g.e., C. II, s. 255.

⁴⁷⁷ Mektubunda, "Şayet yazdığın bu mektubunu sahih bir yemin ve güzel bir niyetle yazmışsan ve bununla iyilik murad etmişsen, kalbimde meveddet ve kabul tohumlarını ekmiş olacaksın; yok eğer hile, tuzak ve fesad murad etmişsen, şüphesiz ki nefis, içinde bozukluk ve çürüklük olan şeye karşı direnir" cümleleriyle temkinli davranan Ziyâd, sözlerinin devamında, mektubu okuduğunda çok şaşırıldığını, öyle ki o an etrafındaki hiç kimseyi görmeyecek kadar derinden etkilendiğini de belirtmeyi ihmal etmedi; bkz. Safvet, a.y.

⁴⁷⁸ Safvet, a.y.

⁴⁷⁹ Nitekim -bir önceki sayfada zikredilen- Ziyâd'ın Muaviye'ye gelişinden kısa bir süre önce Muaviye'nin kendisine gönderdiği mektupta Muaviye ona, aralarındaki düşmanlığın ne kadar yersiz olduğunu zira aynı babanın evlatları olduklarını; dolayısıyla artık birleşmeleri gerektiğini bu nedenle de ona, emirlikse emirlik, ne isterse sunmaya hazır olduğunu söylemişti. Ziyâd ise ona -bir zamanlar yaptığının aksine- gayet müspet duruşla, eğer söylediklerinde samimi ise bunların hiçbirine itirazı olmadığını belirtmişti; bkz. Safvet, a.y.

⁴⁸⁰ Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, İstanbul, 1996, ss. 56-57.

idareci olarak⁴⁸¹, yönetimdeki istikrarını, kendi dehâsının yanı sıra iyi bir ekip kurmasına borçluydu.⁴⁸²

⁴⁸¹ Âdem Apak, **Hız. Osman Dönemi Devlet Siyaseti**, İstanbul, 2003, s. 124.

⁴⁸² Demircan, **Ali-Muaviye Kavgası**, a.g.e., ss. 56-57.

İKİNCİ BÖLÜM
EMEVÎLER DÖNEMİNDE
ZİYÂD B. EBÎH

I. MUAVİYE B. EBÎ SÜFYAN DÖNEMİ

Ziyâd b. Ebîh, Muaviye'nin ısrarlı girişimleri ve kendisinin hesaplı değerlendirmeleri neticesinde, kurulan yeni iktidara katılmaya karar verdikten sonra Şam'a gelerek Muaviye'ye beyat etmişti. Gerçekleşen bu buluşmada taraflar, aralarındaki mal davasını da, daha önce bahsedildiği gibi, "Ziyâd'ın beyanı ve Muaviye'nin onu tasdiki" şeklinde halletmişlerdi. Muaviye tarafından iltifat ve ikram gören Ziyâd,¹ bu görüşmenin ardından muhatabından Kûfe'de oturmasına müsaade etmesini istemiş, Muaviye de bu talebe olumlu cevap vermişti.² Bu şartlar altında Kûfe'ye giden Ziyâd, burada kaldığı sürece, şehrin valisi ve kadim dostu Mugîre b. Şu'be'den de saygı ve itibar gördü.³

Ziyâd'ın Kûfe'ye gitmek istemesinin sebepleri olarak, aralarında barışın sağlandığı daha ilk günlerde onun, Şam'da, Muaviye'nin gözünün önünde bulunmak istemeyişi, keza ilk etapta, Hz. Ali taraftarlarının ve akrabalarının ağırlıkta olduğu bu şehirde kendini daha rahat hissedebileceği, yine özellikle kendisinin Muaviye'ye beyat etmesinde önemli rolü olduğu kaydedilen Mugîre'nin Kûfe'de (vali) oluşu ve Kûfe'nin Basra'ya göre emniyet açısından da daha tercih edilir bir görünüm arz ettiği gibi hususları akla getirmektedir.

Ziyâd, her ne kadar Kûfe'de yaşama noktasında Muaviye'den izin alsa da bu süreçte onun kontrolü altında olmuştur. Zira Muaviye, Ziyâd'ın Kûfe'ye gitmesinin bir takım mahsurları olduğunu biliyordu ve bu şehrin, her ne kadar kendisine beyat etseler de, kalplerinde kin ve buğz besleyen insanların mesken tuttuğu bir yer olduğu aşıkardı. Nitekim o, Ziyâd'ın zaman zaman cemaatle namaza katılmadığını haber alınca, derhal Kûfe valisi Mugîre'ye bir uyarı mektubu göndererek,⁴ Ziyâd ve ayrıca Hucr b. Adiy, Süleyman b. Surâd, Şeb'es b. Rib'î, İbnü'l-Kevvâ ve Amr İbnü'l-Hamık'ın cemaatle namaz kılmalarını sağlamasını emretmişti. Muaviye'nin bu talimatını titizlikle yerine getiren Mugîre'nin girişimleriyle, bu isimler devamlı olarak onunla beraber namaza

¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, a.g.e., C. VIII, s. 24; İbn Haldûn, **Târih**, a.g.e., C. III, s. 7.

² Taberî, **Tarih**, a.g.e., C. V, s. 179; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, a.g.e., C. V, s. 195; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 424; İbn Haldûn, a.y.

³ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, a.y.; Ebu'l-Fidâ, **el-Muhtasar**, a.g.e., C. I, s. 257; Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb**, a.g.e., C. XX, ss. 184-185. Ziyâd'ın, Kûfe'ye geldiğinde vali Mugîre'den itibar gördüğüne işaret eden bir rivayete göre Mugîre, namaz vakti girdiğinde Ziyâd'a: "Öne geç ve namazı sen kıldır" demiş; Ziyâd ise bunu yapamayacağını; çünkü bir idareci olarak onun, namaz kıldırılmaya kendisinden daha müstehak olduğunu söylemişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 179-180.

⁴ Gadbân, **Muaviye b. Ebî Süfyan**, a.g.e., s. 256.

gelmeye başladılar.⁵ Anlaşılan o ki bu uygulama, Ziyâd'ın ve keza diğer isimlerin bir nevi gizli-saklı işler çevirmediğinin yani güvenilirliğinin alâmeti gibiydi. Muaviye'nin ise, böyle bir yöntemle onları kontrol etmek istemesi tabî ve dahi gerekliydi; çünkü adı geçenler Hz. Ali taraftarlarındandı; beyatları da kolay alınmamıştı.⁶ Öte yandan bu süreçte Mugîre, bir idareci olarak, bir taraftan takibi emredilen Ziyâd ve arkadaşlarına mukayyet olmakla mükellef iken, diğer taraftan da Ziyâd'la olan köklü ilişkisini sürdürme şeklinde dengeli bir siyaset takip ediyordu.

A. ZİYÂD B. EBÎH'İN MUAVİYE TARAFINDAN İSTİLHÂKI

Muaviye b. Ebî Süfyan, Ziyâd'ı saflarına katabilmek için uzun süren uğraşlar vermiş, bu süreçte onu kazanmak uğruna pek çok girişimde bulunmuştu. Kimi zaman sert, tehditkâr, kimi zaman olabildiğince ılımlı ve uzlaşmacı bir üslupla, gözüne kestirdiği Ziyâd'ı Hz. Ali döneminden bu yana takip etmiş, nihayetinde 42/662 senesinde onu yanına çekmeyi başarmıştı. Muaviye'nin, ilk etapta sadece beyatını almaya muvaffak olduğu Ziyâd'la ilgili hesapları elbette bununla sınırlı değildi; önce onu kendisine yakınlaştıracak, ardından da yeni tesis edeceği iktidarın geleceği açısından ihtiyacı olan desteği alacaktı. İşte Muaviye, hedefleri doğrultusunda başta kendi kabilesi Ümeyyeoğulları olmak üzere toplumun hemen her kesiminden gelecek itiraz ve eleştirilere kulak tıkayarak Ziyâd'ın, babası Ebû Süfyan'ın oğlu olduğunu beyan etmekten çekinmedi. Böylece onu babasının nesbine katmak suretiyle kardeşi ilan ederek, aralarındaki ilişkiyi iyice düğümlemiş oldu.⁷

1. İstilhâk Hadisesi

Hatırlanacağı üzere Muaviye, daha evvel de, Ziyâd'ın kardeşi olduğunu dile getirmiş; üstelik bunu, Hz. Ali'nin sağlığında ve Ziyâd onun Faris valisiyken gündeme getirerek Ziyâd'ın zihnine bu konuda çeldirici tohumlar atmaya çalışmıştı. Her ne kadar o dönemde Ziyâd bu görüşe iltifat etmese de, Hz. Ali'nin vefatı ve Hz. Hasan'ın hilâfeti

⁵ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., a.y.

⁷ İbn Hallikân, eserinde, Muaviye'nin Ziyâd'ın kalbini kazanmak ve onun, tıpkı bir zamanlar Hz. Ali'ye bağlı olduğu gibi, kendisine bağlı olmasını sağlamak için yollar aradığını ve bu bağlamda onu istilhâk ettiğini belirtir; **Vefeyâtü'l-A'yân**, a.g.e., C. VI, s. 358.

Muaviye'ye devrinden sonra, gelişen şartların da sevkiyle Muaviye'ye beyat edince, bu hususun tekrar gündeme geleceğini de öngörmüş olmalıydı.⁸

Muaviye'ye beyat ettikten sonra, Fâris'ten birlikte geldiği yakın adamlarıyla Kûfe'ye yerleşen ve hayatında yeni bir sayfa açan Ziyâd, burada, iktidarın kendisine nasıl bir rol biçileceğini beklemeye başladı; lâkin bu, ilk andan itibaren pasif bir bekleyiş değildi. Nitekim kaynaklarda bu duruma atıf yapan, üstelik Ebû Süfyan'ın nesebine bağlanma işini yeniden alevlendiren tarafın bizzat Ziyâd olduğuna işaret eden bazı rivayetler mevcuttur. Nitekim Ziyâd, Şam'a geldiğinde Muaviye'yi tedirgin eden mal mevzuuna dair ona hesap verip belli bir miktar üzerinde onunla anlaştıktan sonra Kûfe'ye doğru yola çıkmıştı ki, yolda Muaviye'nin yanına gitmekte olan Maskala b. Hubeyre eş-Şeybânî ile karşılaştı.⁹ Ziyâd ona önce, nereye gittiği,¹⁰ Muaviye'ye ne zaman beyat ettiği ve ondan ne kadar para aldığı hakkında sorular sordu;¹¹ sonra da bir anlaşma teklif etti. Buna göre, şimdi söyleyeceklerini Muaviye'ye iletirse, yarısı hemen yarısı da iş bittikten sonra olmak üzere,¹² kendisine toplam 20 bin dirhem vermeyi vaad etti;¹³ akabinde de ondan Muaviye'ye -kendisinin ve insanların kanaatiymiş gibi göstererek- şunları söylemesini istedi: “Ziyâd, Fâris illerinin karasını da denizini de yuttu; seninle ise 2 milyon dirhem karşılığında anlaşmaya vardı. Böylece o seni bu miktara razı etmek suretiyle kandırmış oldu. Ayrıca ben insanların söylediklerinin de doğru olduğunu düşünüyorum”. Devamında Ziyâd Maskala'ya, Muaviye “İnsanlar neler söylüyor?” diye sorduğunda ise “Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın oğlu olduğu söyleniyor” demesini istedi. Ziyâd'ın teklifini kabul eden Maskala, aynen anlaştıkları gibi Muaviye'ye giderek Ziyâd'ın kendisine telkin ettiği cümleleri tekrarlamak suretiyle üzerine düşeni yaptı. Maskala'yı dinleyen Muaviye ona,

⁸ Bu hususta Ahmet Cevdet Paşa, her ne kadar Ziyâd'ın ilk zamanlar Muaviye'nin onu Ebû Süfyan'a nisbet etme vaatlerine karşı çıktığıysa da, Muaviye'nin sözlerinin onun kalbinde yer ettiğini; zira Ebû Süfyan gibi bir Kureyş liderinin nesebine dahil olmanın kendisi için büyük bir kazanç ve övünç vesilesi olacağını gördüğünü, bu nedenle de konunun yeniden açılması için, kendisinin Ebû Süfyan'ın oğlu olduğu haberlerinin insanlar arasında yayılmasını sağladığını belirtir. O, ayrıca bunun, Muaviye'nin de hoşuna gittiğini dolayısıyla zihinlerinde bir ittifak oluştuğunu ifade eder; bkz. A. Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, a.g.e., s. 612.

⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 201; İbn Asâkir, **Tarihu Medîneti Dımaşk**, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 190.

¹⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 201.

¹¹ İbn Asâkir, **Tarihu Medîneti Dımaşk**, a.g.e., C. XIX, s. 172.

¹² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172.

¹³ Ziyâd'ın bu hususla ilgili olarak Maskala'ya sadece 10 bin dirhem ödediği kaydedilir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 174.

insanlar gerçekten bunu (Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın oğlu olduğunu) mu söylüyor dediğinde o, “evet” cevabıyla sözlerini teyid etti. Bu olay kaynaklarda Muaviye'nin Ziyâd'ı kardeşi ilan etmesine vesile olan, onu harekete geçiren önemli bir sâik olarak kaydedilmektedir.¹⁴

Rivayetin bir bölümünde Maskala'nın Muaviye'yle konuştuğunda, onun da Ziyâd'ı babasının nesebine katma konusunda meyyal olduğunu gördüğü, dolayısıyla bu şekilde Maskala'nın durumu sadece kolaylaştırdığı belirtildikten sonra, ikisinin bu hususta anlaşarak Ziyâd'a şahitlik edecek kişilerin getirilmesini kararlaştırdıkları da zikredilmektedir.¹⁵

Bu bahiste ifade etmek gerekir ki, söz konusu rivayetlerde Ziyâd'ın Muaviye'ye gelerek onunla belli bir miktar üzerinde anlaşmasının akabinde Maskala ile ilgili bu hadisenin zikredilmesi, bahsedilen iki gelişmenin aynı veya çok yakın zamanlı gerçekleşen olaylar olduğu izlenimini verse de, Ziyâd'ın Muaviye'ye gelişi (42/662) ile onun tarafından istilhâk edilişi (44/664) arasında zaman farkı olduğunu hatırlatmak icab eder. Dolayısıyla, bu hususunun belli ve planlı bir süreç dahilinde gelişme gösterdiği aşikârdır.¹⁶

Mantıksal açıdan bakıldığında da, Muaviye'nin Ziyâd'la musalaha ettikten hemen sonra, kendince gerekli şartların oluşmasını beklemeden böyle bir adım atması da pek kendisinden beklenecek bir adım değildir. Nitekim onun, Ziyâd'ın Kûfe'de iskânına izin vermekle birlikte, bir müddet daha takibini istemesi de buna işaret eder. Ayrıca söz konusu –yaklaşık iki yıllık- sürecin, Muaviye'nin Ziyâd'ı nesebine katmasına giden yolun stratejik bir parçası olduğunu da söylemek mümkündür.

Kaynaklarda, Ziyâd b. Ebîh'in Muaviye tarafından istilhâk edilmesi, mescitte, insanların huzurunda ve şahitlerin beyanlarıyla gerçekleştirilen büyük bir meclis

¹⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, a.g.e., C. V, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 172-173. Bu rivayet, Maskala ismi zikredilmeksizin aynı eserin 173-174. sayfalarında ve bazı farklılıklarla tekrar edilmiştir; bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, a.y.; Nüveyrî, a.y.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, a.y.; Nüveyrî, a.y.

¹⁶ Bu bağlamda, (zaman aralığını veya süreci ortaya koyma adına) daha evvel geçen örnekleri hatırlamanın yanı sıra, şu rivayete vurgu yapmak da faydalı olacaktır: Ziyâd birgün Ebû Bekre'ye müminlerin emirinin, kendisini birtakım sebep ve delillere binaen (Ebû Süfyan'ın nesebine katmak) istediğini; oysa kendisinin Ubeyd'in yatağında dünyaya geldiğini ve Rasûlullah'ın da “Her kim babasından başkasını baba olarak iddia ederse, cehennemdeki yerine hazırlansın” dediğini bildiğini söylemişti. İşte, Ziyâd'ın Ebû Bekre ile istişâre ettiğini, onun ağzını yokladığını veya nabzını ölçtüğünü düşündüren bu konuşma, Ziyâd'ın Muaviye tarafından kardeş ilân edilmesinden bir yıl önce meydana gelmişti; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 174; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, a.g.e., C. III, ss. 496-497; a.mlf., *Tarihu'l-İslâm*, a.g.e., C. IV, ss. 208-209.

görünümünde aktarılmaktadır. Buna göre Ziyâd'ın, Muaviye'nin yanına ikinci defa gelişi esnasında ikili, beraberce minbere çıkmışlar, Muaviye, Ziyâd'ı yanına oturtmuş; daha sonra Allah'a hamd ü senâ ile başladığı hitabında insanlara, Ziyâd'ın da kendi ev halkından olduğunu anladığını ve bu konuda şahitlik edecek olan kimler varsa derhal yapmaları gerektiğini belirtmişti.¹⁷ Bunun üzerine insanlar, Ebû Süfyan'ın, henüz hayattayken Ziyâd'ın kendi sulbünden olduğunu ikrar ettiğine dair şehâdette bulunmuşlar¹⁸ kaynaklarda geçen bir diğer şekliyle, insanların huzuruna çıkarılan şahitler, Ziyâd'ın, Ebû Süfyan'ın nesebinden olduğuna dair şahitlik etmişlerdi.¹⁹

Şahit olarak dinlenenlerden Ebû Meryem es-Selûlî, Ebû Süfyan'ın Taif'e gelerek, meyhanesinde bir süre kaldığını, sonra kendisinden bir fahişe istediğini, bunun üzerine kendisinin de ona Sümeyye'yi getirdiğini söyledi.²⁰ Ebû Meryem, akabinde Sümeyye'nin gelmesiyle Ebû Süfyan'ın onunla beraber olduğunu, ikisinin birlikte sabahladıklarını anlattı. Konuşması esnasında o, Ebû Süfyan'ın Sümeyye hakkında kullandığı bir takım müstehcen ifadeleri de ayrıntılarıyla aktarınca Ziyâd'ın müdahalesi gecikmedi: “ Sus ey Ebû Meryem! Adamların annelerine sövme (yoksa senin de) annene sövülür.”²¹ Sen buraya şehadet etmeye çağırıldın; kötülemeğe değil!”²² Bunun üzerine Ebû Meryem yerine oturdu.²³

Şahitlerden bir diğeri ise, benzer şekilde ayağa kalkarak, bir başka olay üzerinden şehadette bulundu. O, birgün Hz. Ömer'in Ziyâd'ı elinden tutarak insanların huzuruna çıkarıp konuşturduğunu, bu sırada orada bulunanlardan birinin (beğeni bâbında) “keşke onun babası soylu biri olsaydı...” dediğini, bu sırada da hemen yanında duran Ebû

¹⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 202.

¹⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Dineverî, **el-Ahbâru't-Tivâl**, a.g.e., s. 203; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât**, a.g.e., C. II, s. 31.

¹⁹ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, ss. 257-258; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 9.

²⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Ya'kûbî, **Tarih**, a.g.e., C. II, s. 219; İbn Abdîrabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 267; Mes'ûdî, **Mürûc**, a.g.e., C. III, s. 16; İbnü'l-Esîr, a.y. Bu arada Ebû Meryem'in, ifadesinde, Sümeyye'ye, şeref ve itibarını iyi bildiği Ebû Süfyan'ın birlikte olmak için bir kadın istediğini anlattığında, Sümeyye'nin ona “Benim kocam Ubeyd, kendi sürüsünden/malından getirir” dediği de kaydedilir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

²¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

²² Ebu'l-Fidâ, a.y.; Nüveyrî, a.y.

²³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

Süfyan'ın "Onu, anası Sümeyye'nin rahmine benden başkası yerleştirmede ve onun benden başka babası yoktur" dediğine şahit olduğunu anlattı.²⁴

Şahitlerden Ebu'l-Beydâ en-Nehdî'ye sıra gelince, o da, Ebû Süfyan'ın câhiliyye dönemindeyken Sümeyye ile cinsel ilişkiye girdiğine, hatta bu ilişkinin hemen ardından Sümeyye'ye lanet ederek ne kadar da pis koktuğundan bahsettiğine dahi şahit olduğunu belirtti. Ebu'l-Beydâ'nın bu ifadeleri de Ziyâd'ı rahatsız etti; Ziyâd ona "Şahitlik et; çirkeflik değil! Zira sen buraya şehadette bulunmak için çağırıldın; sövmek için değil!" sözleriyle çıkıştı.²⁵

Bu bahisteki bir başka anlatıma göre ise Ziyâd'ın kendisi dört şahit getirerek²⁶ ifade vermelerini sağlamıştı.²⁷ Bu şahitlerden biri, Ali b. Ebî Tâlib'den öğrendiğini söylediği bir hadiseyi anlattı. Buna göre Hz. Ömer, konuşmasını çok beğendiği Ziyâd'ı halkın huzuruna çıkararak hitap gücünü bir de onların karşısında göstermesini istemiş, bunun üzerine konuşma yapan Ziyâd herkesin beğenisini kazanmış, nitekim içlerinden Ebû Süfyan "O benim oğlumdur..." demekten kendini alamamıştı. Akabinde Hz. Ali ona "O halde seni onu iddia etmekten men eden şey nedir?" diye sorunca, Ebû Süfyan, Hz. Ömer'den çok korktuğunu dile getirmişti.²⁸

Daha sonra gelen şahit Ziyâd el-Hemedânî de, kendinden öncekinin anlattıklarına aynen katıldığını söylemek suretiyle şehadette bulundu.²⁹

²⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

²⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 202-203.

²⁶ Rivayette, "dört şahit" ifadesi geçmekle birlikte, şahitlik ettiklerinden bahsedilen üç kişi vardır.

²⁷ Ziyâd'ın şahit getirmesiyle ilgili aktarılan bir rivayete göre de Ziyâd, Kûfeliler'e "Ben sizin yararınıza olacak bir şeyi sizden istemeye geldim; benim nesebimi Ebû Süfyan'a nisbet etmenizi istiyorum" deyince onlar, yalancı şahitlikle olacaksa asla yapamayacaklarını söylemişlerdi. Bunun üzerine Ziyâd Basra'ya gitmiş ve oradan bir veya birkaç adam onu Muaviye'ye ilhâk etmek üzere şahitlik etmişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 215; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 442. Bu rivayetin aynı zamanda, Kûfe halkının nezdinde istilhâkın makbul olmadığına işaret ettiği söylenebilir.

²⁸ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218.

²⁹ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 219. Rivayetin devamına göre, konuşması esnasında Ziyâd b. Ebîh kendisine Hz. Ali hakkında ne düşündüğünü sorunca o, "Ali seni Fâris'e tayin ettiğinde senin kavlin/görüşün gibi; ki o senin, Ebû Süfyan'ın oğlu olduğunu ifade etmişti" demişti. Bu ifadede, daha önce de belirtildiği gibi, Hz. Ali'nin Ebû Süfyan'ın ağzından çıkmış olan malum cümlelere şahit olması ve onları aktarmasına atf yapıldığı kuvvetle muhtemeldir. Keza hatırlanacağı üzere Hz. Ali, Fâris valisi Ziyâd'a gönderdiği ve Muaviye'nin hilelerine karşı dikkatli olması hususunda onu uyardığı mektubunda da, Ebû Süfyan'ın, Ziyâd'ın kendi oğlu olduğunu söylediğini fakat bunun haddi aşmış bir söz, hata veya dil sürçmesinden başka bir şey olmadığını söylemişti.

Bir sonraki şahit olan Ebû Meryem ise, Hz. Ali'nin bu şehâdetinden (yukarıda zikredilen olaydan) haberdar olmadığını, bu bahiste ancak kendi yaşadığı bir hadiseyi anlatabileceğini söyledi. O, Ebû Süfyan'ın bir sefer dönüşü kendisine uğradığını, sarhoş olduktan sonra, bazı yönlerini pek beğenmese de Sümeyye ile ilişkiye girdiğini, hatta sonrasında Ebû Süfyan'ın kendisine Sümeyye ile yaşadıklarından açıkça bahsettiğini anlattı. Bunun üzerine Ziyâd, ağzından çıkan kelimelere dikkat etmesi konusunda kendisine müdahale edince Ebû Meryem, kendisinin, ne olduysa onu aynen ve doğru olarak anlattığını,³⁰ üstelik bu işten muaf tutulsaydı daha memnun olacağını söyledi.³¹

İstihâk mevzuunda yaşananları kısaca aktaran bir diğer rivayete göre ise Muaviye, Ziyâd'ı nesebine katma kararını uygulamak üzere harekete geçince, Ziyâd b. Esmâ el-Hermâzî, Mâlik b. Rabîa (Ebû Meryem) es-Selûlî ve Münzir b. Zübeyr b. Avvâm bu konuda şahitlik ederek, Ebû Süfyan'ın Halife Ömer zamanında Hz. Ali'ye Ziyâd'ın kendi oğlu olduğunu söylediğini ifade etmişlerdir.³² Ancak rivayet, Hz. Ömer döneminde yaşanan bu hadiseden ziyade, Ebû Meryem'in anlattıklarının, Muaviye'nin Ziyâd'ı babasının nesebine katma hususuna dair inancını ve teşebbüsünü kuvvetlendirdiğini belirtmektedir. Nitekim Ebû Meryem, bu işin başlangıcını işaret etmekte, dolayısıyla Ziyâd'ın annesi Sümeyye ile Ebû Süfyan'ı, câhiliyye döneminde zina üzere kendisinin buluşturduğunu söylemekteydi.³³

Şahitlerin isim ve beyanlarından bahseden bir diğer rivayet ise, önceki rivayette zikredilen üç ismin yanına başkalarını da ekler. Buna göre, Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın nesebine bağlanmasıyla ilgili olarak, Cüveyriye binti Ebû Süfyan³⁴, Müstevrid b. Kudâme el-Bâhilî, İbni Ebî Nasr es-Sekafî, Zeyd b. Nüfeyl el-Ezdî, Şu'be b. el-Alkam el-Mâzinî'nin yanı sıra, Benî Amr b. Şeybân'dan ve Benî Müstalik'ten birer kişinin ifade verdiği, bunlardan Münzir b. Zübeyr dışında hepsinin “Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın oğlu

³⁰ Ya'kûbî, a.y.; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16.

³¹ Mes'ûdî, a.y.

³² Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 14-15; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 43. (Ziyâd ailesinin, Münzir b. Zübeyr'e, Hz. Ali'nin Ziyâd hakkında anlattığı bu olay hakkında şahitlik ettiği için teşekkür ettiği de kaydedilir; bkz. Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, a.g.e., ss. 244-245.

³³ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 15.

³⁴ Bir rivayete göre Cüveyriye, Ziyâd'a, kardeşi Muaviye'nin bu işi hakkında konuşmak istediğine dair haber göndermiş; Ziyâd da kalkıp gelmişti. Akabinde Cüveyriye onun, yanına girmesine izin vermiş, hatta önündeki örtüyü kaldırarak ona, “Ebû Meryem'in bana söylediğine göre, sen benim kardeşimsin” demişti. Bu konuşmanın ardından Muaviye Ziyâd'ı mescide götürmüş, insanları oraya toplayarak Ebû Meryem'i dinlemelerini istemişti; bkz. Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 16.

olduğuna” şahitlik ettiği bildirilir. Münzir ise, Ziyâd’ın Ebû Süfyan’ın oğlu olduğunu söyleyemeyeceğini, lâkin bizzat kendisinin Hz. Ali’yi, Ebû Süfyan’ın Ziyâd’ın kendi oğlu olduğunu söylediğini anlatırken işittiğini belirtti.³⁵

şahitlerin beyanlarının ardından Ziyâd ayağa kalkarak sözlerine hamd ü senâ ile başladıktan sonra şunları söyledi: “Bu, evvelini bilmediğim bir iştir; sonrasını da bilmiyorum.³⁶ Muhakkak ki müminlerin emirinin ve şahitlerin söylediklerini işittiniz. Ben bu işin hakikatini biliyor, doğrusunu yanlışından ayırıyor değilim; o (Muaviye) ve onlar (şahitler) daha iyi biliyor.³⁷ İnsanların hakkımda ortaya attıkları, atıp tuttıkları (şeyleri) üzerimden kaldıran ve onların benden gidermeye çalıştıklarını ise bende muhafaza eden Allah’a şükürler olsun”.³⁸

Ziyâd’ın hamd ederek söylediği bu cümlelerinde, kendisi hakkında soyu ile ilgili olarak, insanların sarf ettiği küçük düşürücü sözler veya onun nesebine dair ortaya atılan bir takım göndermelere atıf yaptığı; böylelikle, kendisini nesep yönünden beğenmeyen, kınayan insanlara, onların söylediklerinin aksine, Allah’ın, kendisinin asaletini koruduğunu, bunu da bu şekilde ortaya koyduğunu ifade ettiği görölür.

Muaviye ve şahitlerin sözleri doğruysa, üzerindeki ithamlardan kendisini kurtaran Allah’a şükrettiğini; yok eğer bâtılsa, bunu da Muaviye ve şahitlerin daha iyi bildiğini belirten Ziyâd,³⁹ sözlerinin devamında –o zamana kadarki emeklerine karşı minnettarlığını ifade edercesine- Ubeyd’in, çok iyi bir baba⁴⁰/rabîb⁴¹ ve teşekküre lâyıık bir veli olduğunu belirten Ziyâd, daha sonra minberden indi.⁴²

Bu olaydan sonra Muaviye, Ziyâd’a Kûfe’ye gitmesini ve muhtemelen kendisine tevdi edilecek vazifeyi beklemesini emretti. Böylelikle Kûfe’ye geri dönen Ziyâd, Süleyman b. Rabîa el-Bâhilî’nin evinde konakladı. Bir süre sonra Muaviye’den, Basra

³⁵ İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43.

³⁶ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 268; Safvet, **Cemheratü Hutabi’l-Arab**, a.g.e., C. II, s. 257.

³⁷ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 202-203; Ya’kûbî, a.g.e., C. II, s. 219; İbn Abdirabbih, a.y.; Mes’ûdî, a.g.e., C. III, s. 16.

³⁸ İbn Abdirabbih, a.y.; Safvet, a.y.

³⁹ Ya’kûbî, a.y.

⁴⁰ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Ya’kûbî, a.y.; İbn Abdirabbih, a.y.; Safvet, a.y.

⁴¹ İbn Abdirabbih, a.y.; Mes’ûdî, a.g.e., C. III, s. 16; Safvet, a.y.

⁴² Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Ya’kûbî, a.y.; Mes’ûdî, a.y.

valiliğine atandığına dair mektup gelince Kûfe'den ayrılarak Basra'ya doğru yola çıktı.⁴³ Böylelikle Muaviye'nin, Ziyâd'ı bu ikinci kez Kûfe'ye gönderişinde, ilkinin aksine, hayli rahatlamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır; zira artık karşısında, hakkında bazı tereddütlere sahip olduğu bir Ziyâd değil, beklentileri karşılanmaya başlanmış, onunla aynı yolda yürümek için iştiaqla bekleyen ve nihayet kardeşlik bağıyla kendisine bağladığı bir Ziyâd vardı.

Neticede, rivayetlerden anlaşılan o ki, gerek Ziyâd'ın Hz. Ali'nin valisi olarak Fâris'teki başarılı yönetimi, gerek halifenin vefatından sonra beyat etmeyişinin ve muhtemel neticelerinin zihninde yarattığı endişe, gerek onu kendi yanına çekerek iktidarını kuvvetlendirme arzusu ve gerekse Ziyâd'ın kendi babasının sulbünden olduğuna dair şehadet edenlerin ifadeleri sonucunda Muaviye, herkesin huzurunda, Ziyâd'ı kendi nesebine ilhâk etti. Ayrıca Muaviye'nin, beyatinin mükâfatı olarak Ziyâd'ı kardeş ilân ettiği söylenebilirse de⁴⁴, bu mümkün ama eksik bir değerlendirme olur; zira bu fikrin çok daha evvelinden beri Muaviye'nin zihninde veya planları arasında olduğu ve Ziyâd'ı bu konuda taciz de ettiği rivayetlerde geçmektedir.

Muaviye'nin, yürüttüğü mücadeleyi bir takım hukukî gerekçelerle temellendiren bir siyasî olarak, bu hususta da dikkatli davrandığı, her ne kadar Müslüman toplumun tasvip etmediği bir durum da olsa onun, en azından kendince geçerli bir takım delillerle hareket ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu doğrultuda şahitlik yapan isimler, geçmişte yaşanan, bizzat işittikleri veya şahit oldukları bazı hadiseleri anlatmak suretiyle konuya netlik kazandırarak, Muaviye'ye davasında destek olmuşlardır.

İstilhak hususunda göze çarpan bir diğer husus da, şahitlerin Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın oğlu olduğuna delâlet eden beyanlarının, iki olay etrafında tezahür ettiği veya şekillendiğidir. Bunlardan biri, Hz. Ömer döneminde yaşandığı kaydedilen ve şahitlerin doğrudan Ebû Süfyan'dan veya Hz. Ali'nin ağzından duyduklarını söyledikleri, içerisinde "Ebû Süfyan'ın Ziyâd'ın kendi oğlu olduğunu" belirttiği bir konuşmaya dayanırken; diğeri, Ebû Süfyan'ın câhiliyye döneminde Sümeyye ile cinsel ilişkiye girdiği temeline dayanır.

⁴³ Dineverî, a.g.e., s. 203.

⁴⁴ Mehmed Zihni Efendi, **el-Hakâik**, a.g.e., C. I, s. 75.

2. Ziyâd'ın İstilhakı Hakkında Kullanılan Tabirler

Ziyâd'ın, Muaviye tarafından Ebû Süfyan'ın nesebine katılması hadisesi, kaynaklarda genellikle “istilhâk”,⁴⁵ “iddia”⁴⁶ “ilhâk”,⁴⁷ ve nadiren “tebenni”⁴⁸ gibi kavramlarla ifade edilmiş; aralarındaki bazı farklılıklarla birlikte, bu kavramlar birbirinin yerine veya bir arada kullanılmışlardır.⁴⁹ Genel anlamda kişiler arasında nesep bağı kurulmasını ihtiva eden bu ifadelere bakıldığında, bir kimsenin aralarında kan bağı olsun veya olmasın bir başkasını kendi nesebine katmak istemesi ve bu doğrultuda beyanda bulunması (ikrar), bazen istilhâk olarak ifade edilirken, bazen de aynı kökten gelen “di’ve, iddiâ” gibi kavramlarla ifade edilmiştir. Dolayısıyla, bir kimse başka bir kimseyi nesebine dahil etmesi halinde onu “ilhâk” etmiş olmaktadır. Nadiren kullanılan “tebennâ” ifadesi ise, evlât edinme anlamına gelmekte olup⁵⁰ aslında daha ziyade evlâtlık hukukuyla alâkalı ve diğer ifadelerden mahiyet olarak da daha farklı bir hususiyet arzeder.⁵¹

Bu bağlamda, içerik olarak, bir kimseyi -kan bağı olsun veya olmasın- kendi nesebine sonradan dahil etme, kişinin babasından başkasına nisbet edilmesi ya da babası olmayan birini baba olarak iddia etmesi yahut da bir kimsenin kendi çocuğu olduğunu itiraf etme gibi anlamlara delâlet eden söz konusu kavramlara hamledilen bu hadise, gerek sebep, gerek süreç ve gerekse sonuçları itibarıyla hayli eleştiriler almış; yanı sıra günümüze taşınan meşruiyyet tartışmalarına sebep olmuştur. Burada, konuyla ilgili kullanılan kelimeler üzerinde, genişçe değerlendirmeler yapan, yanı sıra bu hususu izah ederken başvurulan kavramların birbirinin yerine kullanılmalarındaki hataları ve bunlar

⁴⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 214; İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 267; Mes’ûdî, a.g.e., C. III, s. 15; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 526; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 440; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 358; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 190; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, VIII, 28; İbn Hacer, a.g.e., C. VI, ss. 225, 356.

⁴⁶ İbn Sa'd, **et-Tabakât**, a.g.e., C. V, s. 99; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 202; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218; İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. V, s. 299; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 165, 166 vd.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 359; Zehebî, a.y.; İbn Kesîr, a.y..

⁴⁷ Ya'kûbî, a.y.; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 14; Zirikli, **A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 90.

⁴⁸ Zirikli, a.y.

⁴⁹ Ya'kûbî, a.y.; Mes'ûdî, a.y.; İbn Abdilberr, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.y.; İbn Kesîr, a.y.; Zirikli, a.y.

⁵⁰ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, a.g.e., C. I, s. 364. Ayrıca bkz. M. Akif Aydın, “Evlât Edinme”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 527-529.

⁵¹ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, ss. 251-252; Zebîdî, **Tâcü'l-Arûs**, I-X, C. VII, Beyrut, ts., ss. 60-61. Kelimeler arasındaki nüanslar hakkında geniş bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Ella Landau-Tasseran, “Adoption, Acknowledgement of Paternity and False Genealogical Claims in Arabian and Islamic Societies”, a.g.m.

arasındaki nüansları ele alan bir çalışmadan bu yönüyle bahsetmek uygun olacaktır. Buna göre, çoğu zaman “adoption/tebennâ”, “acknowledgement of paternity/istilhâk, iddi’â, ikrâr veya i’tirâf” terimleri birbirine karıştırılmış olup, aralarındaki farklılıklara dikkat edilmeksizin birbirinin yerine kullanılmışlardır. Bu bağlamda, ana hatlarıyla, adoption (tebennâ/evlat edinme) hadisesinde evlat edinen, evlât edinileni, (biyolojik oğlu değil de) evlâtlık olarak nesebine geçirdiğini, yani çocuğun evlâtlık olduğunu belirtir; oysa acknowledgement of paternity dediği istilhâk veya iddi’â durumunda ise kişinin, bir başkasını, öz oğlu olarak ya da kendisini onun biyolojik babası olarak ilan etmesi söz konusudur. Keza, evlat edinmenin aksine, istilhâk/iddi’â durumlarında, ahlakî açıdan sıkıntılı bir davranışın yanı sıra, nesebe katılan kişinin annesinin ya bir cariye ya da bir fahişe olması hasebiyle düşük bir statüye delâlet söz konusudur; yani istilhâk/iddi’â hadisesinin karakterinde bir alay edilme ve aşağılanma sebebi vardır. Bu alay konusu olma durumu, yalan üzerine bina edilmiş şüpheli bir istilhâk hadisesinde ise son derece ön plana çıkar. Örneğin, Velid b. Mugîre, babası tarafından istilhâk edildiğinde 17 yaşında olduğundan kendisiyle alay edilirdi; zira bu şu anlamı ima etmekteydi: O, Mugîre’nin gerçek oğlu olsaydı, çok daha önce onu nesebine katardı.⁵²

İslâm’da ilk olduğu kaydedilen ve en meşhur olan böyle bir istilhâk hadisesi, Ziyâd b. Ebîh’le ilgilidir. Buna göre Muaviye, Ziyâd’ın, babası Ebû Süfyan’ın oğlu ve kendisinin de kardeşi olduğunu beyan etmişti ki, Ziyâd’ın annesi Sümeyye ile Ebû Süfyan arasında yaşanan bu ilişki gayri meşru idi; zira Ebû Süfyan Sümeyye’nin ne kocası ne de mevlâsı idi. Nitekim bu istilhâk, gerek annelerine zina ithamında bulunduğu için Ziyâd’a kızan kardeşleri tarafından; gerekse, asil neseplerine ve Ebû Süfyan’ın ismine bir zinâ ayıbı bulaştırdığından dolayı Ümeyye ailesi tarafından şiddetli tepki görmüştü. Bazıları ise

⁵² Landau-Tasseran, a.g.m., ss. 172-174. Yanı sıra, istilhâkın iki yönü olup, bunlardan birinin gerçek baba-oğul ilişkisine/neseblendirmesine, diğersinin de sahte baba-oğul ilişkisine/neseblendirmesine tekabül ettiğini; işte ikinci durumdaki istilhâkın, aslında evlat edinmenin kılık değiştirmiş hali olduğunu söyleyen yazarlar da vardır. Nitekim bazıları, İslâm, evlat edinmeyi yasaklayınca, Müslümanların başka bir yol olarak istilhâka yöneldiklerini daha doğrusu, evlat edinmenin, istilhâk formuna dönüştüğünü söylerler; bkz. David Santillana, Istituzioni di diritto musulmano Malichita con riguardo anche al sistema sciafiita, Roma, 1925, C. I, s.239’dan naklen Landau-Tasseran, a.g.m., ss. 188-189. Landau-Tasseran ise bu değerlendirmeye ilgili olarak, buna rağmen aralarındaki şu önemli ayırımın unutulmaması gerektiğine dikkat çeker: İstilhâkta, “müstelhak” yani nesebe katılan kişi, “müstelhak” yani nesebe katan kişi tarafından öz oğul olarak ilan edilir; evlâtlık olarak değil. Böylelikle istilhâk, tamamen yabancı dahi olsa bir başkasını kendi nesebine katmak için başvuru olan “yasal bir hile” haline geldi. Şayet, pek çok kişinin inandığı gibi, Muaviye babası hakkında yalan söylüyorsa, Ziyâd’ın istilhâkı tam da bu meseleyle ilgili bir örnek olacaktır; bkz. a.g.m., s. 187.

Muaviye'nin bu uygulamasına din dışı olduğu gerekçesiyle muhalefet etmişti. Bu uygulamaya karşı çıkanların ileri sürdüğü iki argüman vardı: Birincisi, Ebû Süfyan asla Ziyâd'ın biyolojik babası değildir; bu nedenle bu istilhâk tamamen yalan üzerine kurulmuştur. İkincisi de, Ebû Süfyan Ziyâd'ın biyolojik babası olsa bile, hukuken onun babası olamayacağıdır; zira Hz. Peygamber'in firâş prensibine⁵³ göre çocuk doğduğu yatağa (annenin evli olduğu kocaya/-cariyeyse- mevlâsına) ait olduğundan, Ziyâd annesinin kocasına atfedilmelidir.⁵⁴

Bunları belirttikten sonra, istilhâk ve onunla karıştırılan diğer bazı kelimelerin anlam ve kullanımlarını ele almaya devam eden yazar (Landau-Tasserou, Ella), istilhâkın literatürde, eklemek, katmak, bağlamak (to attach) manalarına geldiğini belirtir. Kelime, gruplar hakkında kullanıldığında, bir grubun diğerinin içinde asimile olmasını ifade ederken; bireyler için kullanıldığında ise ister gerçek ister kurgu üzerine bina edilmiş olsun, (acknowledgement of paternity) yani babalık itirafını, bir “tanıma”yı temsil eder. Bu bağlamda, istilhâk kelimesinin kökeninde bir “çok anlamlılık” olup, duruma göre bazen (acknowledgement) babalık itirafı, bazen de yalan iddia (falsely claim) olarak addedilebilir. Örneğin, Hâris b. Kelede, cariyesi Sümeyye'nin oğlu olan Ebû Bekre'yi oğlu olarak beyan edip nesebine kattığında, onu istilhâk etmiş oldu (acknowledgement); ancak Muaviye aynı kadının diğer oğlu olan Ziyâd'ı kardeş ilan ettiğinde, bu kez, onun yalan iddiada (falsely claim) bulunduğu söylendi.⁵⁵

Benzer şekilde, “müstelhak”⁵⁶ ifadesinin tekabül ettiği iki durum olabilir; birincisi, babası tarafından i'tirâf ve kabul edilen çocuk; ikincisi ise -negatif anlamda- şüpheli temeller üzerine i'tirâf ve kabul edilen çocuk.⁵⁷ Aynı kökten gelen “lahak” ve keza “mülhak” ifadeleri ise, daha açık olup, “babasından başkasına bağlanmış çocuk”⁵⁸ şeklinde bir çağrışım içerir; dolayısıyla bunda aşağılayıcı ve utanç verici bir durum söz

⁵³ Buharî, **Sahîh**, Büyû', 3, 100; Husûmât, 6; Vesâyâ, 4; Megâzî, 53; Ferâiz, 18, 29; Müslim, **Sahîh**, Radâ, 36, 38; Tirmizî, **Sünen**, Vesâyâ, 5; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Talâk, 34.

⁵⁴ Yazar burada, istilhâka karşı argüman olarak gündeme getirilen hadislerin de -hata olarak görülen- Ziyâd'ın Muaviye tarafından istilhâkından sonra, itiraz bağlamında öne çıkarıldıklarını; buna karşın, ironik bir şekilde Muaviye'nin ise, verdiği kararın doğruluğu ve meşruluğu hakkında ısrarcı olduğuna dair bir yorum getirir; bkz. Landau-Tasserou, a.g.m., s. 173.

⁵⁵ Landau-Tasserou, a.g.m., ss. 179-180.

⁵⁶ İbn Manzûr, a.g.e., C. XII, ss. 251-252.

⁵⁷ Landau-Tasserou, a.g.m., ss. 179-180.

⁵⁸ İbn Manzûr, a.y.; Zebîdî, a.g.e., C. VII, ss. 60-61.

konusudur.⁵⁹ Lakin burada şunu da ilave etmek gerekir ki, aynı köke tekabül eden ilhâk ifadesi, genel anlam bağlamında “kattı, bağladı, tabi kıldı” anlamlarına gelir; nitekim müellifin aynı eserde kullandığı “Hz. Peygamber, çocuğun nesebini, efendisine ilhâk etti; onu iddia eden zânîye değil” ifadesi buna örnektir.⁶⁰

Bu bahiste bir diğer terim de, “iddi’â”dır. Buna göre, *iddi’â*, “li, ilâ” gibi eklerle birlikte kullanıldığında “onu nesebine kattı, kendine atfetti, onun kendi adıyla çağrılmasını istedi anlamına gelmekte olup, hem evlat edinme (tebennâ) hem de babası olduğunu itirâf ve kabul etme, babalık iddiasında bulunma (istilhâk) durumuna işaret edebilir. Buna karşın *iddi’â* ifadesi mutlak anlamda kullanıldığında ise, “çocuğun, kendi öz oğlu, kendisinin de çocuğun öz babası olduğunu beyan etti”⁶¹ demektir. Bu doğrultuda *iddi’â*, gerçekler üzerine kurulu itirâflara tekabül ettiği gibi, yalan, mesnedsiz hadiseler üzerine kurulmuş itirâflara da tekabül edebilir. Örneğin, Hâris b. Kelede’nin (Sümeyye’nin oğlu) Nâfi’i *iddi’âsı* gerçek olarak kabul edilirken, Muaviye’nin Ziyâd’ı *iddi’âsı* yalan olarak addedilmişti ki, her iki olayda da “*iddi’â*” kavramı kullanılmıştır.⁶²

İddi’â tabiriyle ilgili önemli bir nokta da, bu kelimenin öte yandan, çocuğun, babasından başka bir kimseyi baba olarak iddia etmesi şeklindedir ki, bu duruma, Ziyâd’la ilgili gündeme getirilen hadîs-i şerîflerin içeriğinde de rastlamak mümkündür.

İddi’â ifadesini, hem nötr hem de negatif bir vecihle algılamak gerekirken, aynı kökten gelen “di’ve” ise, büyük çoğunlukla, yalanlar üzerine kurulmuş olan istilhâkı ve dolayısıyla hileli nesebi işaret eder,⁶³ dolayısıyla negatif çağrışımlara sebep olur. Binaenaleyh, meşrû sayılan neseb tayinleri hakkında di’ve ifadesi değil, büyük çoğunlukla “istilhâk” ifadesi tercih edilir. Keza, istilhâkı kınayan hadîslerin mevcut olmayışına karşın -câhiliyye ve fuhuş ile ilişkilendirilen- “di’ve”yi açıkça kınayan hadîsler vardır.⁶⁴ Benzer şekilde “da’iyy” ifadesinin de küçük düşürücü bir çağrışımı vardır ki, hileli, yalan neseplendirmeyele ilişkili olarak algılanan bu durumdaki insanlar, Arap toplumunda

⁵⁹ Landau-Tasserou, a.g.m., ss. 180-181.

⁶⁰ İbn Manzûr, a.y..

⁶¹ İbn Manzûr, a.y.; Landau-Tasserou, a.g.m., s. 182.

⁶² Landau-Tasserou, a.y.

⁶³ İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 363; Landau-Tasserou, a.g.m., ss. 183-184.

⁶⁴ İbn Abdilberr, **et-Temhid**, I-XXVI, thk. Muhammed el-Fellâh, C. VIII, Rabat, 1980, ss. 182-183; İbn Manzûr, a.g.e., C. IV, s. 363.

kınarıydı. Bir kandırma ve hileyi çağrıştıran, sahte neseb iddialarını akla getiren bu ifadenin kullanım bulduğu en meşhur isim de, Ziyâd b. Ebîh olmuştur.⁶⁵

Özetle, konuyla ilgili olarak kullanılan temel kavramlar olan (tebennâ, istilhâk, iddi'â, ilhâk gibi ifadeler ve türevleri, yani evlat edinme, babalık ilan ve irâfında bulunma, yalan neseb iddia etme veya nesebine dahil etme gibi gibi anlam ve açılımlar taşıyan terimler, birbirinden farklı manalar taşırlar. Bu bağlamda söz konusu kelimelerle ilgili müstakil bir yazı kaleme alan ve bu çalışmasından kesitler aktardığımız yazar da, makalesinde, bu mesele hakkında değerlendirmeler yapan müelliflerin, hem konunun mahiyeti hem de konuyla ilişkili olarak kullanılan kavramlar hakkında net bir düşünceye ve ortak bir tavra sahip olmadıklarını söyledikten sonra, bu durumun özellikle kullandıkları terimlere yansıdığını, dolayısıyla çoğu zaman isabetli olmayan tercihlerde bulduklarını belirtir.

3. İstilhâk Bağlamında, Neseb Tespitinin Fıkhî Boyutu

İslâm hukukuna göre bir kimsenin nesebinin sabit olması konusuna ana hatlarıyla değinmenin, Ziyâd'ın neseblendirilmesine dair yapılan itiraz veya eleştirilerin anlaşılması ve değerlendirilmesi açısından katkı sağlayacaktır.

Çocuğu, ana-babasına ve ailesine bağlayan kan ve soy bağıını ifade eden neseb, İslâm dininde, Kur'an ve sünnet doğrultusunda bir takım prensiplerle tesbit edilmiştir.⁶⁶ Buna göre İslâm, babalara çocuklarının nesebini inkâr etmeyi veya kadına çocuğunun nesebini babadan başkasına nisbet etmeyi yasakladığı gibi, çocukların da kendi babalarından başkasına neseb iddia etmesini haram kılmıştır.⁶⁷ Nitekim hadîs-i şerîfte şöyle buyrulur: “Bilerek (babası olmadığını bildiği halde), babasından başka kimseye neseb iddiasında bulunan kişiye cennet haramdır”.⁶⁸

Nesebi bilinmeyen bir çocuk hakkında, bir kimsenin “bu benim çocuğumdur” şeklinde ikrarda bulunması halinde ise, bir takım şartların gerçekleşmesi durumunda,

⁶⁵ Landau-Tasserou, a.g.m., ss. 183-184.

⁶⁶ Hamdi Döndüren, **Delilleriyle Aile İlmihali**, İstanbul, 1995, s. 297; İbrahim Kâfi Dönmez, “Neseb”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, s. 573.

⁶⁷ Döndüren, a.g.e., s. 297.

⁶⁸ Buharî, **Sahîh**, Menâkıb, 5, Ferâiz, 29; Müslim, **Sahîh**, İman, 112, 114, 115; Tirmizî, **Sünen**, Vesâyâ, 5; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Edeb, 119; İbn Mâce, **Sünen**, Edeb, 119, 123.

çocuk kabul etsin veya etmesin nesebi ondan sabit olur, bunu sonucu olarak da aralarında miras gibi haklar da tezahür eder.

Bir çocuğun nesebinin sabit olmasının bazı yolları vardır. Buna göre, çocuğun anne yönünden nesebi, ister meşrû ister gayri meşrû bir şekilde olsun onu doğuran kadına bağlanırken; babaya nisbeti ise şu dört durumda gerçekleşebilir: Sahîh veya fâsit evlilik,⁶⁹ şüpheye dayalı cinsel ilişki⁷⁰ ya da babanın çocuğun nesebini tanıması. Bunun dışında zinâ mahsûlü olan çocuğun nesebi ise babaya bağlanamaz; zira Hz. Peygamber “Çocuk, yatak sahibine aittir; zinâ eden için ise “حجر” (taş/recm) veya mahrumluk/hak sahibi olamama vardır”⁷¹ buyurmuştur ki⁷², burada yatak sahibinden maksat, çocuğun annesiyle evli olan erkektir. Bu zikredilenler dışında, neseb tesbitinin başka yolları daha vardır ki, bunlardan biri “ikrâr”, bir diğeri de “beyyine” yoluyla nesebin tesbitidir.⁷³

İkrar (bir erkeğin “bu çocuk benimdir” veya “bu benim babamdır” diye beyanda bulunması) yoluyla nesebin sabit olması için gereken şartlara bakıldığında, bazı önemli noktaların varlığı göze çarpar. Örneğin, ikrar yoluyla ispatta, “ikrarda bulunulmanın nesebi, başkasından sabit olmamalıdır; nesebi başkasından sabitse bu karar bâtil olur”.⁷⁴ Zira Hz. Peygamber’in, nesebini babasından başkasına isnâd eden veya kendi efendisinden başkasını efendi edinen kimseye lanet ettiği rivayet edilmiştir.⁷⁵ Ayrıca bu şartlara, çocuğun zina mahsûlü olmaması, babayla arasında uygun bir yaş farkının olması gibi durumlar da eklenebilir. Önemli olan bir diğer husus ise, nesebin üçüncü bir kişiye

⁶⁹ Rukûn ve şartları tam olan evlilik sahîh iken, meydana gelme şartları tam olmakla birlikte sıhhat şartlarında bazı eksikler olan evliliklerdir; bkz. Döndüren, a.g.e., ss. 199, 204.

⁷⁰ Ne sahîh ne de fâsit nikâhın olmadığı cinsel birleşmede, iyi niyet ve bir özür durumu mevcuttur. Örneğin, erkeğin daha önce görmeyip vekil aracılığıyla evlendiği bir kadın yerine hataen başka kadınla ilişkiye girmesi veya yatağında bulunan kadını karısı zannedip onunla birlikte olması buna örnektir; bkz. Döndüren, a.g.e., ss. 300-303).

⁷¹ Buhârî, **Sahîh**, Büyû’, 3, 100; Husûmât, 6; Vesâyâ, 4; Megâzî, 53; Ferâiz, 18, 29; Müslim, **Sahîh**, Radâ, 36, 38; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Talâk, 34. Hadîs-i şerîfin bir başka versiyonu da “Çocuk, yatak sahibine aittir; zinâ edene ise taş/mahrumluk vardır. Kim ki babasından başkasını (baba olarak) iddia ederse ya da kendi efendisinden başkasını efendi edinirse Allah’ın laneti onun üzerine olur; ayrıca onların tasarruf ları da Allah tarafından kabul edilmez” şeklindedir; bkz. Tirmizî, **Sünen**, Vesâyâ, 5.

⁷² Hz. Aişe’den nakledildiğine göre, Sa’d b. Ebî Vakas ve Abd b. Zem’a, bir çocuk hakkında husûmete düşmüşlerdi. Sa’d, Hz. Peygamber’e çocuğun kardeşinin oğlu Utbe’ye ait olduğunu, Utbe’nin bunu kendisine söylediğini ayrıca aralarındaki benzerliği vurgularken, Abd ise onun kendi kardeşi olduğunu ve annesinin nikâhlı kocasının yani babasının yatağında doğduğunu söylüyordu. Rasûlullah, çocuğa baktı ve Utbe’ye olan açık benzerliğine rağmen, Abd’ı haklı buldu; onu yatağında doğduğu babasına nisbet etti; bkz. Buhârî, **Sahîh**, Ferâiz, 28.

⁷³ Döndüren, a.g.e., s. 304; Dönmez, “Nesep”, a.g.md., C. XXXII, s. 573.

⁷⁴ Döndüren, a.y.

⁷⁵ Tirmizî, **Sünen**, Vesâyâ, 5; İbn Mâce, **Sünen**, Hudûd, 36.

yükletilmesi ile ilgilidir. Meselâ, bir kişi başka biri hakkında “Bu benim kardeşimdir, amcamdır...” diye ikrarda bulunduğunda, aslında o kişinin nesebini babasına bağlamış olmaktadır. Bu bağlamda kişinin böyle bir ikrarda bulunması durumunda ya babasının da bu ikrara katılması ya da ikrarın doğru olduğunu beyyine yoluyla ispat etmesi yahut da baba daha evvel ölmüşse mirasçılardan iki kişinin bu tanımayı kabul etmesi şarttır, zira şayet tanıma, bu yollardan biri ile desteklenmezse, sadece tanıyan kişiyi bağlar.⁷⁶

Neseb tesbiti yollarından bir diğeri de beyyine (sağlam bir delil) yoluyla isbattır ki, bu ikrardan daha kuvvetli bir yoldur. Beyyine sayılan deliller ise, Ebû Hanife ve İmam Muhammed’e göre iki erkek veya bir erkek-iki kadın; Mâlikîlere göre yalnız iki erkek; Şâfîî, Hanbelî ve Ebû Yusuf’a göre bütün mirasçıların yapacağı şahitliklerdir. Şahitliğin ise, bizzat görme veya işitmeye dayanması gerekir; aksi halde şahitlik caiz olmaz.⁷⁷

4. Gelen Tepkiler ve Eleştiriler Açısından İstihâk Hadisesi

Ziyâd b. Ebîh’in Muaviye tarafından, Ebû Süfyan’ın nesebine ilhâk edilmesi, başta Ümeyyeoğulları ve Ziyâd’ın yakınları olmak üzere, aralarında ehl-i beyt, alimler ve şairlerin de olduğu, toplumun önemli kesiminden tepki almıştır. Bu tepkinin ciddi bir kısmı, Hz. Peygamber’in sünnetine veya şer’î hükümlere aykırı olduğu gerekçesiyle dinî kaygılar taşırken, bir kısmı da bu işin, karşılıklı menfaatlara hizmet eden, iktidara yatırım yapan politik bir girişimden başka bir şey olmadığı noktasında siyasî kaygılardan beslenir; keza iddia edilen meselenin hakikate aykırı olduğu da itiraz bağlamında öne sürülen tezlerdendir. Yanı sıra, Ziyâd’la araları bir şekilde açılmış olan insanların da şahsî bir takım sâiklerle bu olaya tepki gösterdiklerini, zaman zaman bunu Ziyâd’a karşı koz olarak kullandıklarını da belirtmek gerekir. Eleştirilerin göze çarpan bir diğer yönü de, gerek ferdî gerekse kabilevî anlamda taşıdığı itibar kaygılarıdır. Bununla birlikte, çıkış noktası ne olursa olsun, gelen tepki ve eleştirilerin ortak noktası, istihâk hadisesi karşısında, hem sebep hem de sonuçlarına binaen duyulan rahatsızlıktır.

Burada son olarak vurgulanabilecek bir diğer husus da, gelen eleştiri veya itirazların dinî, siyasî, şahsî gibi belli yönleriyle ön plana çıkmış olsalar da, bu şekilde tek

⁷⁶ Döndüren, a.g.e., s. 304-305; Dönmez, a.g.md., C. XXXII, s. 574.

⁷⁷ Döndüren, a.g.e., s. 305.

bir sebebe hasredilemeyeceği, hapsedilemeyeceği yani bunları kesin çizgilerle birbirinden ayırmanın doğru olmayacağıdır. Nitekim bu durum, örnek olarak verilen rivayetlerin mahiyetinde kendini gösterecektir.

a. Ziyâd'ın Yakınlarından Gelen Eleştiriler

Muaviye'nin, insanların huzurunda, şahitlerin beyanlarıyla Ziyâd'ı kardeş ilân etmesi, çeşitli yönlerden gelen eleştiri oklarının hedefi olmuştu. Aralarında Ziyâd'ın akrabalarının da bulunduğu bir kısım insanlar, Ziyâd'ın nesebinin Ebû Süfyan'a bağlanmasına karşı çıkmışlar, bunu yaparken de dinî bazı söylemlerle itirazlarını temellendirmiş veya güçlendirmişlerdi.

En genel anlamda bu muhalefete göre, hem Kur'ân-ı Kerîm hem de Hz. Peygamber, müslümanları câhiliyye adetlerine, o dönemdeki yanlış uygulamalara bir daha geri dönmemeye çağırdığı halde Muaviye bu hükmü çiğnemiş, üstelik Hz. Peygamber'in hadislerine aykırı hareket etmişti. Aşağıda işleneceği üzere, bu doğrultuda iki hadîs-i şerîf ön plana çıkarıldığı görülür ki, bunlardan birincisi kısaca "firâş" diğeri ise "iddiâ" bağlamındaki hadîslerdir. Buna göre, Rasûlullah (as), "Çocuk kimin yatağında doğmuşsa onun nesebine aittir; zina edene ise taş veya mahrumluk vardır"⁷⁸ demiş iken,⁷⁹ Muaviye'nin Ziyâd'ı nesebine ilhâk etmesi, birçok rivayette de ifade edildiği şekliyle, İslâm şeriatinin veya Rasûlullah'ın sünnetinin alenen çiğnendiğini gösteren ilk hadise⁸⁰ veya İslâm'da batıl üzere verilmiş ilk hüküm olarak yorumlanmıştı.⁸¹ Nitekim, Ziyâd'la akrabalığı olan Ebû Bekre, Yunus b. Ubeyd es-Sekâfî, Yunus b. Saîd b. Ubeyd es-Sekâfî gibi isimlerin de yukarıda zikredilen hadîs-i şerîflere özellikle firâş hadîsine atıf yapmak suretiyle istilhâk olayına karşı çıktıkları görülür. Örneğin, rivayete göre, bu hadisenin ardından Muaviye'yle görüşmek isteyen Yunus b. Saîd, Cuma namazını fırsat bilerek Muaviye'nin karşısına dikilmiş ve minberde konuşmakta olan Muaviye'ye: "Ey Muaviye!

⁷⁸ Buharî, **Sahîh**, Büyû', 3, 100; Husûmât, 6; Vesâyâ, 4; Megâzî, 53; Ferâiz, 18, 29; Müslim, **Sahîh**, Radâ, 36, 38; Tirmizî, **Sünen**, Vesâyâ, 5; Ebû Dâvûd, **Sünen**, Talâk, 34.

⁷⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 214-215; İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 267; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, ss. 258-259.

⁸⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 179; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 444; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 258.

⁸¹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım**, a.g.e., ss. 341, 343. Ayrıca bu hadise, Araçlar arasına veya Kûfe'ye giren ilk zül olarak da tavsif edilmiştir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 179; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 213.

Rasûlullah (sav), çocuğun, yatağında doğduğu kişiye ait olup, zina edene taş veya mahrumluk gerektiğine hükmetti; oysa sen –tam tersi- çocuğu zina edene, taşı/mahrumluğu ise zevce (çocuğun, yatağında doğduğu kişiye) ait kıldın. Öyleyse Allah’tan kork; vallahi, Ziyâd Ebû Süfyan’ın oğlu nasıl olur? Şüphesiz ki o, benim kölemdir ve aynı zamanda halamın (Safiyye binti Ubeyd) azad ettiği mevlâdır” demişti. Muaviye ise ona, ya susmasını ya da kendisini en ağır şekilde cezalandıracağını söyleyince Yunus, bu işi artık Allah’a havale ettiğini belirtmekle yetinmişti.⁸²

Yukarıda bahsedilen diyalogun bir benzerinin Muaviye ile Yunus b. Ubeyd arasında geçtiğini gösteren bir başka rivayete göre ise Muaviye, istilhâkı inkâr eden Yunus b. Ubeyd’e, bu duruma bir son vermesini aksi halde inadını nasıl kıracağını iyi bildiğini söyleyerek onu susturmuştu.⁸³ Zira Yunus b. Ubeyd, şahitlerin ifadelerinin ardından ayağa kalkarak Muaviye’ye Rasûlullah’ın firâş hadîsini hatırlatmış; bu şekilde Ebû Meryem’in Ebû Süfyan’ın zina ettiğine şahitliğiyle, Allah’ın kitabı ve Peygamber’in sünnetine aykırı bir karar verildiğini söylemişti. Gelecek bütün itiraz ve tepkileri göze alarak Ziyâd’ı nesebine katan ve kararına karşı çıkılmasına meydan vermeyen Muaviye, Yunus b. Ubeyd’i keskin bir dille uyarmıştı.⁸⁴

Ziyâd’ın Muaviye tarafından Ebû Süfyan’ın nesebine ilhâk edilmesine ilk karşı çıkanlardan biri de Ebû Bekre’dir. Onun, hemen her kesimden tepki çeken bu olaydan duyduğu rahatsızlığı hiç de saklamadığını gösteren rivayetler vardır. Örneğin, zaman zaman insanlar Ebû Bekre’ye gelerek istilhâk kararından duydukları memnuniyetsizliği, hayreti ifade ederken, Rasûlullah’ın “Her kim İslâm’da babası olmayan bir kimseyi –öyle olmadığını bildiği halde- baba olarak iddia ederse Cennet ona haram olur” hadîsini hatırlattıklarında Ebû Bekre, bu hadîsi kendisinin de çok iyi bildiğini, hatta onu Rasûlullah’tan işittiğini söylerdi.⁸⁵ Bu suretle o, hem bu işe razı olmadığını hem de istilhâk kararı karşısındaki etkisizliğini ve çaresizliğini belli etmiştir.⁸⁶

⁸² Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, a.g.e., C. V, s. 203.

⁸³ İbn Hacer, a.g.e., C. VI, s. 356.

⁸⁴ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 16-17.

⁸⁵ Söz konusu hadise kaynaklarda, Ebû Osman’ın, bu hadîsi Sa’d b. Ebî Vakkas’ın ağzından, Rasûlullah’ın böyle dediğini işittiği şeklinde rivayet edildiği gibi (bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 176; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29); doğrudan Ebû Osman’ın ağzından da (Sa’d b. Ebî Vakkas’ın ismi zikredilmeksizin) kaydedilir. (İbn Hacer, a.g.e., C. II, s. 43).

⁸⁶ İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.; İbn Hacer, a.y.

Muaviye'nin, Ziyâd'ı kardeş ilan etmesi, Ziyâd'ın akrabaları açısından farklı yönlerden duyulan rahatsızlıkların ya da rencide oluşun da ifadesi gibiydi. Nitekim Ebû Bekre, kardeşi Ziyâd'ın, anneleri Sümeyye'nin zina ettiğini herkesin huzurunda tasdik etmesi anlamına gelen istilhâka başından beri razı değildi. Nitekim Muaviye'nin kararını ve Ziyâd'ın da buna rıza gösterdiğini öğrendiğinde, bir daha Ziyâd'la asla konuşmayacağına yemin etti⁸⁷; Ziyâd'ın bu şekilde, annesine zina nispet ettiğini (zinâkâr dediğini), babasını da kendinden uzaklaştırdığını (reddettiğini) söyledi. Ebû Bekre'nin, artık Ziyâd'la asla konuşmayacağı dışında yemin ederek söylediği bir şey daha vardı ki, o da anneleri olan Sümeyye'nin, Ebû Süfyan'ı gördüğünü hiç bilmediği idi.⁸⁸ Bütün bunlar, onun rahatsızlığının, dinî hassasiyetlerinin yanı sıra, annesinin zina yaptığının herkesin huzurunda tescillenmesinden ve aynı zamanda insanların Ziyâd'a olan tepkilerini ona yönlendirmelerinden de kaynaklandığına işaret eder mahiyettedir.

Ebû Bekre'nin, istilhâka karşı çıkarken dikkat çektiği noktalardan biri de, bu işin sonuçları açısından taşıdığı bir takım mahsurları olduğu idi. Onun bu bağlamda yaptığı uyarılara bakıldığında kardeşi Ziyâd'ın itibarından, daha doğrusu küçük düşmesinden endişe ettiği de görülür. Şöyle ki, Ebû Bekre, Ziyâd birgün hacca giderse (Rasûlullah'ın hanımı ve aynı zamanda Ebû Süfyan'ın kızı olan) Ümmü Habîbe'ye karşı nasıl davranacağını, onunla nasıl görüşeceğini sorgulamak suretiyle, şayet Ziyâd Ümmü Habîbe'yi ziyaret etmek ister de o da buna izin verirse, bunun, Ümmü Habîbe için bir musîbet ve aynı zamanda Rasûlullah'a karşı büyük bir saygısızlık olacağını; izin vermezse de Ziyâd için büyük bir rezalet olacağını söylemekteydi.⁸⁹

Bu bahiste daha geniş bir anlatım sunan bir rivayete göre ise, Ziyâd'ın, hacca gitmek üzere Muaviye'den izin aldığını duyan Ebû Bekre, Ziyâd'ın evine gitti;⁹⁰ kûs olduğundan, onunla muhatap olmayarak sadece oğullarına selam verdikten sonra şunları

⁸⁷ Hatırlanacağı üzere daha evvel, istilhâk hususunu Ebû Bekre'ye açıp onunla istişare eden Ziyâd, kendi ağzıyla, Rasûlullah'ın "Kim babasından başkasını iddia ederse Cehennem'deki yerine hazırlansın" hadisini iyi bildiğini söylemişti; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 174; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 496-497; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, ss. 208-209. Bu doğrultuda, belki de Ebû Bekre, sadece 1 yıl evvel bu sözleri sarf etmiş olan Ziyâd'ın, Muaviye'nin istilhâk talebini, daha önce yaptığı gibi, yine reddedeceği beklentisindeydi.

⁸⁸ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım**, a.g.e., s. 343; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 358; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193.

⁸⁹ İbn Abdilberr, a.y.; Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 444; İbn Hallikân, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁹⁰ İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 273; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 445.

söyledi : “Ey kardeşimin çocukları! Sizin babanız, Ebû Süfyan’a nisbet olunmakla, İslâm’da büyük bir iş yüklendi; vallahi ben Sümeyye’nin zina ettiğini kesinlikle bilmem. Şimdi ise babanız hacca gitmek istiyor; elbette Medine’ye de uğrayacak ve orada bulunan Rasûlullah’ın hanımı, Ebû Süfyan’ın kızı Ümmü Habîbe’yi ziyaret etmek isteyecektir. Eğer Ümmü Habîbe ona izin verir ve onunla iki kardeş gibi oturursa, bu durum, Rasûlullah’a karşı büyük bir saygısızlık; izin vermemesi halinde ise Ziyâd için ebediyen unutulmayacak bir utanç⁹¹ ve alay konusu, keza düşmanları için de yalanlama vesilesi olacaktır”.⁹² Bir diğer rivayette ise Ebû Bekre’nin sözlerine şu cümlelerle başladığı belirtilir: “Senin o ahmak baban var ya; İslam’da üç büyük günah işledi; birincisi, Mugîre aleyhindeki zina davasında ketûm davrandı. İkincisi; kendisini Ubeyd’den uzaklaştırarak Ebû Süfyan’a attetti ki yemin ederim Ebû Süfyan Sümeyye’yi asla görmemişti. Üçüncüsü de, Ümmü Habibe’ye rağmen Hacca gitmeye kastetmesidir; zira Ümmü Habibe’nin onunla görüşmesi de görüşmemesi de musibete yol açacaktır.”⁹³

Her ne kadar kırgınlığı ve kızgınlığı olsa da, kardeşine yönelik nasihat ve uyarı içeren sözlerinin ardından Ebû Bekre, oradan ayrıldı.⁹⁴ Bu hadisenin akabinde Ziyâd’ın Ebû Bekre hakkında, onun kendisine çok önemli bir nasihatte bulunduğunu söylediği ve hacca gitmekten vazgeçtiği⁹⁵ ya da hacca gitmekle beraber Ümmü Habîbe’yi ziyaret etme fikrinden vazgeçtiği kaydedilir.⁹⁶

b. Ümeyyeoğulları’ndan Gelen Eleştiriler

Ziyâd’ın Muaviye tarafından kardeş kabul edilmesi yani bir anlamda Ziyâd ve Muaviye’nin aynı nesepte birleşmesi durumu, aslında Ziyâd’ın akrabalarından çok, Muaviye’nin akrabaları olan Ümeyyeoğullarını rahatsız etmiştir. Bu durum, özellikle Ümeyyeoğulları tarafından, Ziyâd b. Ubeyd er-Rûmî’nin Benî Ümeyye b. Abdişems’e dönüştürülmesi hasebiyle kerih görülmüştür.⁹⁷ Bu bağlamda Ziyâd’ın Muaviye’nin kardeşi konumuna gelmesi, Ümeyyeoğulları için evvela, Emevî iktidarında söz sahibi olmaktan

⁹¹ Ya’kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; İbn Abdırabbih, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁹² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 445. (Rivayetin bir diğer versiyonunda, bu sözler, Ebû Bekre’nin Ziyâd’ın oğullarından birini kenara çekip babana şunları söyle dediği şeklinde kaydedilmiştir; a.y.

⁹³ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 210.

⁹⁴ İbn Abdırabbih, a.y.

⁹⁵ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Ya’kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁹⁶ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 358; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193.

⁹⁷ Ebu’l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 258.

uzaklaşmak hatta çemberin dışında kalmak demekti ki, kaynaklarda onların ağızlarından aktarılan cümleler, yaşadıkları bu rahatsızlığa işaret eder mahiyettedir.

Rivayete göre, Muaviye Ziyâd'ı kardeş ilan ettiğinde, Benî Ümeyye'den aralarında kabilenin önde gelen isimlerinden Mervan b. Hakem ve kardeşi Abdurrahman b. Hakem'in de bulunduğu bir grup, Muaviye'nin yanına gittiler. Bu sırada Abdurrahman, Muaviye'ye, Ziyâd'ı nesebine katmakla onlara –yönetimde daha ağırlıklı bir konum bekleyen diğer Ümeyyeoğulları'na- karşı bir çokluk oluşturma/güçlenme peşinde olduğunu söyleyerek tepki gösterdi; dolayısıyla Muaviye'nin bu işteki niyetine dair fikrini ortaya koydu.⁹⁸ Nitekim, yönetimi süresince, kendi kabilesi olan Ümeyyeoğullarının idare üzerindeki etkisini en alt düzeyde tutmaya özen gösteren Muaviye⁹⁹, onları, Hicaz valiliği gibi sembolik görevlerle istihdam etmekle yetinmiş; hatta bu süreçte dahi onları sık sık değiştirmek veya birbirlerine düşürmek suretiyle, yönetimde kendisine alternatif olmalarına izin vermemişti.¹⁰⁰ Görünen o ki, Ziyâd'ın Muaviye tarafından istilhâkı, Emevî ailesi nezdinde, kendilerinin pasivize edilmeleri yolunda atılmış adımlardan, politik girişimlerden biriydi ve onlar bu hoşnutsuzluklarını açıkça dile getiriyorlardı.

Hasılı, Abdurrahman'ın bu çıkışı karşısında Muaviye, ona değil de Mervan'a yönelerek, kardeşine mukayyet olmasını; zira şayet kendisinin hilmi ve müsamahası olmasaydı ona daha farklı muamele edeceğini söyledi. Ayrıca Muaviye, Abdurrahman'ın, Ziyâd ve kendisi hakkında söylediği şiirden de haberdar olduğunu belirtti ki,¹⁰¹ şiirde Muaviye'nin, babasına (istilhâkın reddiyle) iffetli denmesine sinirlenirken, (istilhâkın kabulüyle) zânî denmesine nasıl rıza gösterdiği;¹⁰² keza onun Ziyâd'la olan akrabalığının, ancak filin eşekle olan akrabalığı kadar olduğu; dolayısıyla Sümeyye'nin hamileliğiyle Ebû Süfyan'ın ilgisinin olmadığı vurgulanmaktaydı.¹⁰³ Bu şiir Muaviye'ye ulaşınca o

⁹⁸ İbn Abdilberr, a.y.; İbn Hallikân a.g.e., C. VI, s. 359; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 191.

⁹⁹ Aycan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan**, a.g.e., s. 196.

¹⁰⁰ Â. Apak, **Asabiyet**, İstanbul, 2004, s. 202.

¹⁰¹ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 359; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 191.

¹⁰² Gerek genel anlamda gerekse Abdurrahman'ın Muaviye'ye yönelik söylediği, istilhâk suretiyle babasına zânî denmesine nasıl razı olduğu gibi ifadelere binaen, Ümeyyeoğullarının, neseplerine bir zînâ mahsulünün karıştırılmasından rahatsız olduklarını düşünmek mümkünse de (bkz. A. Cevdet Paşa, a.g.e., ss. 612-613), rivayetlerin geneline ve bağlamlarına bakıldığında, tepkilerin daha ziyade siyasî kaygıları çağrıştırdığı görülür.

¹⁰³ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 16-17; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, ss. 526-527; İbn Hallikân, a.y.; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 259; Nüveyrî, a.y. Söz konusu rivayetlerde, bu şiirin, ünlü şâir Yezid b. Müferrîğ'e ait olduğu da ayrıca belirtilmiştir. Bu bağlamda şiirin Abdurrahman b. Hakem veya İbn Müferrîğ'den

Abdurrahman'a, Ziyâd'a gidip onun gönlünü almaktan başka hiçbir şekilde bu hatasını affetmeyeceğini söylemişti. Nitekim Abdurrahman, kendisinden özür dilemek üzere Muaviye'ye gittiğinde Muaviye onu içeri almamıştı. Abdurrahman, hem aile büyüğü Mervan'ın nasihati, hem de Muaviye'nin tavrının tesiriyle Ziyâd'ın yanına gittiğinde Ziyâd ona, bu söylenmeyecek sözleri nasıl da söylediğini sorunca Abdurrahman ondan zoraki olduğu anlaşılan bir özür diledi. Ziyâd ise kişilik olarak kendisini beğenmemesine ve söylediği şiirlere rağmen özrünü kabul ettiğini, ayrıca bir ihtiyacı varsa karşılanacağını belirtti. Bunun üzerine Abdurrahman ondan, özrünü kabul ettiğine dair Muaviye'ye mektup yazmasını isteyince Ziyâd, kâtibini çağırdı ve olup biteni anlattığı bir mektup yazdırdı. Ziyâd'dan aldığı bu mektupla Muaviye'ye giden Abdurrahman, bu suretle Muaviye tarafından affedildi.¹⁰⁴

Emevî ailesinden istilhâk kararına tepki gösterenlerden biri de yine Mervan b. Hakem'in kardeşlerinden olan Hâris b. Hakem'dir. O, Muaviye'nin Ziyâd'ı Ebû Süfyan'ın oğlu olarak ilan ettiğini öğrendiğinde, Muaviye'nin bunu sırf Benî Âs b. Ümeyye karşısında güç elde etmek için yaptığını; çünkü onun hilâfet konusunda Mervan'ın kendisiyle mücadeleye girişmesinden korktuğunu hatta bu meyanda Muaviye'nin, kendisinden (Hâris'ten) dahi tedirgin olduğunu söylemişti. Hâris'in bu sözleri Muaviye'ye ulaşınca, Medine valisi olan Mervan b. Hakem'e mektup yazarak, kardeşinin neler konuştuğundan haberdar olduğunu; kendisinin, Mervan'dan korkmak bir yana, onun hilâfet görevine lâyük olmasını ve bu işi ona teslim etmeyi temenni ettiğini, dolayısıyla Hâris'in, ya böyle konuşmaktan vazgeçmesini ya da başına gelecekleri beklemesini söyledi. Bunun üzerine Mervan derhal kardeşini çağırdı ve ona, ne yazık ki mektupta Muaviye'nin açıkça Ziyâd'ı nesebine ilhâk ettiğini belirttiğini, (artık bu aşamadan sonra) Muaviye'ye gidip özür dilemekten başka bir yol olmadığını, keza onun karşısında inat etmenin bir sonuç getirmeyeceğini anlattı. Mervan'ın tavsiyesini yerine getirmek üzere harekete geçen Hâris,

hangisine ait olduğu konusunda ihtilâf bulunduğu ve bu durumun bazı mısralardaki yansımalarına da değinilmiştir. Ayrıca bazı rivayetlere göre de, İbn Müferrîğ, yukarıda geçen cümlelerin şahsına ait olmadığını; Abdurrahman'ın söylediği bu sözleri, onunmuş gibi -İbn Müferrîğ'e izafe ederek kullandığını ifade etmiştir; bkz. İbn Abdilber, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, **Kitabü'l-Egânî**, a.g.e., C. XVIII, ss. 271-272.

¹⁰⁴ Rivayetin devamında, Abdurrahman'ın Ziyâd'dan özür dilerken sarfettiği "Sen, Âl-i Harb içerisinde bir ziyadesin" ifadesiyle aslında (zannedildiği gibi) Ziyâd'ın aile için bir ziyadeliğilütuf, ikram değil, bilakis fazlalık olduğunu kastettiğini ama -Allah onu rezil etsin dediği- Ziyâd'ın bunu anlamadığını söylediği belirtilir. İbn Abdilber, a.g.e., C. II, ss. 529-530.

Muaviye'nin yanına gitti ve ona şunları söyledi: “Ey müminlerin emiri! Eğer sen bu zamana dek sırt çevirdiğimiz Ziyâd'ın durumu hakkında bizi döndürseydin (aydınlatsaydın veya haberdar etseydin), biz bu işte senin arzuna uyardık. (Bundan böyle) Ziyâd senin ve bizim kardeşimizdir, vesselam.¹⁰⁵ Dinlediklerinden hayli memnun kalan Muaviye, Hâris'e hediyelerle ikramda bulunurken Hâris de eski sözlerini geri almasının yanı sıra, Muaviye ve Emevî ailesinin itibarı hakkında övgüler dizince taraflar arasında mesele, en azından zahirde halledilmiş oldu.¹⁰⁶

Ziyâd'ın, Ebû Süfyan'ın oğlu olduğu iddiası, Muaviye'nin Basra valilerinden olup Ziyâd'la arası pek de iyi olmayan Abdullah b. Âmir¹⁰⁷ tarafından da açıkça reddedilmiştir. Bu hususa işaret eden bir rivayete göre Ziyâd, yanında Abdükays kabilesinden olduğu belirtilen bir adamla beraber Muaviye'nin yanına geldiğinde, bu zat, İbn Âmir'e gitmek üzere Ziyâd'dan izin istemiş; Ziyâd da aralarında geçecek konuşmaları kendisine anlatması şartıyla ona müsaade etmişti. İbn Âmir bu adama, belki de Ziyâd'a anlatacağını da tahmin ederek, “Hadi, hadi! Sümeyye'nin oğlu, benim yaptıklarımı beğenmiyor, âmillerimi de kötülüyor. Oysa ben, Kureyş'ten öyle adamlar getirirdim ki, Ebû Süfyan'ın Sümeyye'yi görmediğine yemin ederler” dedi. İbn Âmir'in bu sözlerini öğrenen Ziyâd, olup bitenleri Muaviye'ye anlatınca Muaviye kızdı ve kapıcısına, İbn Âmir gelirse onu kovmasını emretti. Nitekim, Muaviye'ye geldiğinde içeri alınmayan İbn Âmir, çareyi Yezid'in yanına gitmekte buldu. İbn Âmir'in şikâyetini dinleyen Yezid, onu da yanına alarak Muaviye'ye gitti. İbn Âmir'i karşısında gören Muaviye, ilk etapta ona yüz çevirse de, ısrarla kapıda beklediğini görünce ona şunları söyledi: “Ey İbn Âmir! Ziyâd hakkında bazı şeyler söylemişsin; bunları gerçekten sen mi söyledin? Araplar çok iyi bilir ki, ben câhiliye döneminde izzet sahibi idim; İslâm'a girince İslâm benim bu izzetimi daha da artırdı. Dolayısıyla ben, Ziyâd'la, azlıktan çokluğa ulaşmadığım gibi, zilletten izzete de onunla ulaşmış değilim. Lâkin ben Ziyâd'ın bir hakkı olduğunu öğrendim ve bunu ona tevdi etmek

¹⁰⁵ İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 299-300.

¹⁰⁶ İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 300.

¹⁰⁷ Burada Ziyâd'ın, Hz. Osman döneminde Basra valisi olan İbn Âmir'in yardımcığını yaptığı sırada, valinin şehir dışında olduğu esnada ondan izinsiz kanal açtırarak bir takım icraatlara girişmesinin, ikilinin arasına bir soğukluk soktuğunu hatırlamak gerekir. Muaviye döneminde ise Basra'daki istikrarsızlık karşısında çaresiz kalan İbn Âmir -ileride bahsedileceği üzere- Ziyâd'a danışsa da, onun “kılıcını kınından çek” tavsiyesine uymamış; bir süre sonra da valilikten azledilmişti. Bu bağlamda Ziyâd'ın, İbn Âmir'in valilikteki icraatlarını, kararlarını beğenmediği veya yetersiz bulduğu da gelen rivayetlerden anlaşılmaktadır; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 212-215; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 440-442).

istedim”. Bu konuşmanın ardından İbn Âmir, Ziyâd’ın yanına giderek onu zor da olsa (barışmaya) razı etti.¹⁰⁸

Muaviye’nin İbn Âmir’e hitaben söylediği bu cümlelerden anlaşıldığına göre İbn Âmir, sadece, Ziyâd’ın babasının Ebû Süfyan olamayacağına dair konuşmamış; aynı zamanda Muaviye’nin bu işteki maksadıyla ilgili de birşeyler söylemiş olmalıydı ki, Muaviye’den böyle bir tepki gördü. Muhtemelen İbn Âmir de, Hâris ve Abdurrahman b. Hakem kardeşler gibi, Muaviye’nin, Ziyâd’ı nesebine katmak suretiye onunla kendileri aleyhine bir ittifak kurduğu ve bu sayede iktidarını sağlamlaştırmayı hedeflediği fikrindeydi. Muaviye ise işin hakikatının onların söylediği gibi olmadığını vurguladıktan sonra, aldığı kararla ilgili gerekçesini açıkça ortaya koydu: “Ziyâd’ın (bizim üzerimizde, görmezden gelemeyeceğimiz) bir hakkı vardı; ben de bu hakkı ona teslim ettim”.

Ziyâd’ın Muaviye tarafından istilhâkından memnun olmayanların yanı sıra, Muaviye’nin oğlu Yezid’in yaptığı gibi,¹⁰⁹ yeri geldikçe -istilhâka atıf yaparak- ona nasıl nesep ve itibar kazandırıldığı da kendisine hatırlatılmaktaydı. Örneğin, Ziyâd birgün, Muaviye tarafından görevlendirildiği Irak bölgesinden geldiğinde beraberinde Muaviye için değerli hediyeler getirmiş; bu da Muaviye’nin çok hoşuna gitmişti. Ziyâd, hediyeleri verirken Muaviye’ye, Irak’ı onun için dize getirdiğini, haracını topladığını ve yine onun için en kıymetli şeyleri getirdiğini söyleyince, orada bulunan Yezid araya girerek “Elbette bunları yaptın; çünkü biz seni Sakîf’ten Kureys’e, Ubeyd’den Ebû Süfyan’a, kalemden minberlere (üst düzey görevlere) naklettik” dedi.¹¹⁰

¹⁰⁸ Belâzürî, *Ensâbü’l-Eşraf*, a.g.e., C. V, ss. 231-232; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 214-215; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, a.g.e., C. III, ss. 441-442. Bir rivayete göre de, Muaviye’nin kendisine Irak’ın haracını ne zaman getireceğini sorması üzerine, bu soruda bir mana veya ima hisseden İbn Âmir, “Bu söylediğin şey, sana akraba olarak aslında benden daha uzak birinin sözüdür” demişti. Muhtemelen İbn Âmir, Ziyâd’ın Muaviye’yi kendisi (valilikten azli) hakkında yönlendirdiğini ya da etkilediğini düşünmekteydi. Binaenaleyh, Muaviye’nin yanından gayrı memnun bir şekilde ayrılan İbn Âmir, Yezid’e gidip de Muaviye’yle aralarındaki bu gerginliği şikâyet edince, Yezid ona, anlaşılın, Ziyâd’ı kızdıracak bir şey yaptığını, (o nedenle böyle bir soruyla bir nevi itham edildiğini) ve bunun telafisinin de ancak Ziyâd’ı razı etmekten geçtiğini zira babasının da bu şekilde kendisini affedebileceğini söylemişti. Bunun üzerine Ziyâd’a giden İbn Âmir, onun tarafından gayet iyi karşılanmıştı. Bu ziyaretin ardından Ziyâd, olup biteni Muaviye’ye aktardıktan sonra Muaviye İbn Âmir’i affetmişti; bkz. İbn Abdîrabbih, a.g.e., C. V, s. 271.

¹⁰⁹ Wellhausen, bu süreçte yaşananlara dair değerlendirme yaparken, başta Yezid olmak üzere Emevî ailesinden pek çok kimsenin bu duruma bir anlam veremediğini, bu işten bir şey anlamadıklarını; dolayısıyla uzunca bir müddet, bu tabiri caizse birden ortaya çıkan üvey kardeş ile aralarında gerginlik olduğunu ifade eder; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, a.g.e., s. 57.

¹¹⁰ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 359; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 228.

c. Toplum Kesimlerinden Gelen Eleştiriler

Ziyâd'ın, Ebû Süfyan'ın nesebine geçirilmesi, çeşitli yönleriyle, sadece her iki tarafın akrabalarının değil; Ehl-i beytin de aralarında olduğu toplumun diğer önde gelen kesimlerinin de tepkisini çekmiştir.

Kaynaklarda, Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın nesebine bağlanması hükmünün, Ehl-i beyt nazarında geçerli olmadığına veya ciddiye alınmadığına işaret eden ilgi çekici rivayetler vardır. Bunlardan birine göre Ziyâd, Muaviye tarafından kardeş ilan edilip bir süre sonra da vali tayin edilince, eski dostları olan Hz. Ali taraftarlarıyla araları açılmıştı. Nitekim o, Muaviye tarafından kendilerine eman verilmiş olduğu halde, bu topluluktan İbn Serh adlı zâtı takibata alınca, bu durum İbn Serh tarafından, Ziyâd'ın kendisine musallat olduğu gerekçesiyle Hz. Hasan'a şikâyet edilmişti. Hz. Hasan da Ziyâd'a bir mektup yazarak bu durumdan duyduğu rahatsızlığı ifade etmiş ve ondan bu baskıya bir son vermesini istemişti. Hz. Hasan'ın mektubunun başlığında “Hasan'dan¹¹¹/Hasan b. Ali'den Ziyâd'a” cümlesini gören Ziyâd ise, hem kendi ismini önce zikrettiği hem de onu Ebû Süfyan'a nisbet etmediği için Hz. Hasan'a öfkelenmiş ve ona “Ziyâd b. Ebî Süfyan'dan Hasan'a” ibaresiyle başlayan bir mektupla şöyle karşılık vermişti: “Senin ve babanın dostlarından olan fasıkların yönlendirdiği bir adam hakkında bana bir şeyler yazmışsın. Allah'a yemin olsun, ben, senin derinle etin arasında olsalar dahi o fasıkları yakalayacağım ki, bana göre yiyeceğim etlerin en güzeli, içinde senden bir parça olan ettir.”¹¹²

Bu hususla ilgili bir rivayet daha vardır ki, Ziyâd'ın Hz. Hasan'a yazdığı bu mektuptaki öfkenin sebebini daha anlaşılır hale getirmektedir. Buna göre Hz. Hasan, “Hasan b. Fatıma'dan Ziyâd b. Sümeyye'ye” diyerek başladığı mektubunun hemen girişinde firâş hadisini zikretmek suretiyle istilhâk karşısındaki tavrını açıkça ortaya koymuştu. Bu sebeple olsa gerek akabinde Ziyâd, Hz. Hasan'a babasının dostlarına göz açtırmayacağını sert cümlelerle ifade eden bir mektupla cevap vermişti.¹¹³

¹¹¹ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 360.

¹¹² Câhiz, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, a.g.e., C. II, ss. 299-300; İbn Abdirabbih, a.g.e., C. V, s. 273; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 359-360. İbn Asâkir'de ise Ziyâd'ın Hz. Hasan'a mektubundaki hitabın “Ziyâd b. Ebî Süfyan'dan Hasan b. Fatıma'ya” şeklinde olduğu kaydedilir; a.g.e., C. XIX, s. 198.

¹¹³ İbn Asâkir, a.y.

Mektup Hz. Hasan'a ulaştığında onu derhal Muaviye'ye gönderdi;¹¹⁴ Ziyâd'ı şikâyet ettiği kendi mektubunun içine, Ziyâd'ın kendisine yazdığı mektubu da ekledi.¹¹⁵ Mektubu okuyan Muaviye ise hem kızdı,¹¹⁶ hem de şaşırıldı;¹¹⁷ akabinde de Ziyâd'a bu hissiyatını bildiren hayli manidar bir mektup gönderdi. Muaviye mektubunda Ziyâd'a, kendisinin eman verdiği bu kimselerden uzak durmasını, bu konudaki emrinden dışarı çıkmamasını bildirdi; ayrıca, Hz. Hasan'a yazdığı mektupta onu babasına nisbet etmediği gibi Rasûlullah'ın kızı olan annesi Fatımatü'z-Zehrâ'ya da nisbet etmeyişi sebebiyle de kendisini çok şaşırttığını, bundan sonra ikisinden birini tercih etmesi gerektiğini söyledi.¹¹⁸ Öte yandan Ziyâd'a Hz. Hasan'ı fîsk ile itham ettiğini; oysa kendisinin bu hususta Hz. Hasan'dan çok daha önde olduğunu belirttikten sonra, Hz. Hasan'a yazdığı mektuptaki hitap cümlelerini özellikle nesep bağlamında eleştirdi.¹¹⁹ Muaviye'nin Ziyâd'ı uyarırken ona, biri Ebû Süfyan'dan diğeri Sümeyye'den gelen iki (farklı) yönünün olduğu; bir yönüyle Ebû Süfyan'ın hilm ve basiretini andırırken, diğeri yönüyle Sümeyye'ye benzediği yorumunu yapması, yani onun bu tür hatalı davranışlarını annesine hamletmek suretiyle Ziyâd'ı eleştirmesi de dikkate şayandır.¹²⁰

Söz konusu rivayet istilhâk hususunda Hz. Hasan'ın görüş ve duruşunu sergilemesinin yanı sıra, Ziyâd'ın, kendisine "İbn Ebî Süfyan" şeklinde hitap etmeyenlere karşı ne denli sert tepkiler verdiğinin de göstergesidir. Onun bu tavrının muhatabının, henüz uzak olmayan bir tarihte, sadakatle hizmet ettiği Hz. Ali'nin oğlu ve aynı zamanda Muaviye'ye beyat etmediği günlerde, "...aramızda Rasûlullah'ın amcasının oğlu var!.." diyerek ona kafa tuttuğu isimlerden olan, Hz. Hasan olması da ayrıca ilgi çekicidir.

Kaynaklarda, Ehl-i Beyt'ten bir diğeri isim olan, müminlerin annesi Hz. Aişe'yle ilgili olarak ise, onun istilhâka dair tavrını yansıtan iki farklı rivayete rastlanır. Bunlardan birincisine göre Ziyâd, Hz. Aişe'ye, "Ziyâd b. Ebî Süfyan'dan..." hitabıyla başlayan bir mektup yazmış; bu şekilde, Hz. Aişe'nin de kendisine aynı ifadeyi kullanarak hitap

¹¹⁴ Câhiz, a.g.e., C. II, s. 299; İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 360.

¹¹⁵ İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Asâkir, a.y.

¹¹⁶ Câhiz, a.y.; İbn Hallikân, a.y.

¹¹⁷ İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbn Hallikân, a.y.

¹¹⁸ Câhiz, a.y.; İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Hallikân, a.y.

¹¹⁹ İbn Hallikân, a.y.

¹²⁰ Câhiz, a.y.; İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 198-199; İbn Hallikân, a.y. Söz konusu hadisenin, benzer şekilde, fakat bu kez Hz. Hasan yerine Hz. Hüseyin'in ismiyle de nakledildiğini belirtmek gerekir; bkz. İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 360-362).

edeceğini ve böylece bu mektubu, insanlara karşı delil olarak kullanabileceğini ummuştu. Ancak Hz. Aîşe cevabî mektubunda Ziyâd'a, istilhâka atıf yapmayan ve fakat aynı zamanda sanki onu rencide veya tahrik etmek de istemeyen bir ifadeyle "Müminlerin annesi Aîşe'den oğlu Ziyâd'a..." şeklinde hitap etmişti.¹²¹

Hz. Aîşe'yle ilgili bir diğer rivayet ise, onun Ziyâd'a "İbn Ebî Süfyan" dediğine işaret etmekte olup, önce Hz. Âîşe'nin kardeşi Abdurrahman'ın sonra da bizzat Hz. Âîşe'nin Ziyâd'a yazdığı bir mektuptan bahseder. Buna göre, Abdurrahman'ın azadlısı olan Mürre, bir ihtiyacı hakkında Ziyâd'a mektup yazması için Abdurrahman'a ricada bulunmuş; o da, Mürre'nin talebini geri çevirmeyerek bir mektup kaleme almıştı. Ancak Abdurrahman bu mektupta "Abdurrahman'dan Ziyâd'a" ibaresini kullanmış; Ziyâd'ın nesebini belirtmemiştir.¹²²

Burada bir parantez açmak gerekirse, Abdurrahman'ın Ziyâd'ı Ebû Süfyan'a nisbet etmeyerek istilhâka yönelik tavrını ortaya koymasının dışında, dikkat çekici olan bir diğer husus ise, Abdurrahman'ın, şahsını ifade ederken de -tıpkı Ziyâd'a yaptığı gibi- nesebini zikretmemeyi tercih etmiş olmasıdır. Zira, muhtemelen Ziyâd'ı Ebû Süfyan'a nisbet etmek istemediğinden sadece "Ziyâd" ifadesini kullanan Abdurrahman, buna karşın kendisini nesebiyle takdim ettiğinde (Hz. Hasan'la ilgili rivayette geçtiği gibi) Ziyâd'dan gelecek reaksiyonu hesaba katarak, böyle bir yol tutmuş olabilir. Ancak Ziyâd'ın, kendisine "İbn Ebî Süfyan" demeyen -Ehl-i beyt dahil olmak üzere- halkın hiçbir kesimine toleranslı davranmadığı ortadayken, "İbn Ebî Süfyan" hitabıyla kaleme alınmayan bir mektubun Ziyâd nezdinde masum ve makbul olduğunu veya hoşgörüyü karşılanacağını söylemek pek de mümkün olmayacaktır. Nitekim Mürre, Abdurrahman'a böyle bir referans mektubuyla Ziyâd'ın yanına gidemeyeceğini; çünkü bu ifadeyi gören Ziyâd'ın, ihtiyacını gidermek şöyle dursun, kendisine zarar vereceğini söyledikten sonra bu kez Hz. Âîşe'ye müracaat etti.¹²³ Rivayete göre o, Hz. Âîşe'den, kendisi için Ziyâd'a bir mektup yazmasını rica ederken, "Ziyâd b. Ebî Süfyan'a" ifadesini kullanmasını özellikle istedi. Hz. Âîşe de, Mürre'ye yardımcı olmak üzere Ziyâd'a, içerisinde Mürre hakkında tavsiyeler bulunan¹²⁴

¹²¹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 444; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 10.

¹²² İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, ss. 99-100; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177.

¹²³ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, ss. 99-100; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177.

¹²⁴ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 502-503.

ve “Müminlerin annesi Âişe’den Ziyâd b. Ebî Süfyan’a” diye başlayan bir mektup yazdı. Mürre, mektubu alıp Ziyâd’a götürdüğünde Ziyâd, ona yarın tekrar gelmesini söyledi. Ertesi gün insanları toplayan Ziyâd, herkesin huzurunda Mürre’ye mektubu bilhassa “Müminlerin annesi Âişe’den Ziyâd b. Ebî Süfyan’a” ifadesini okuttu; daha sonra da Mürre’nin ihtiyacını karşıladı.¹²⁵ Bir başka anlatıma göre Ziyâd, Hz. Âişe’nin mektubundaki bu ifadeyi görünce, hayli sevindi; “Bakın; bu, müminlerin annesinin bana yazdığı mektuptur” diyerek mektubu herkese gösterdi. Ayrıca Mürre’ye çeşitli bağış ve ikramlarda bulunmasının yanı sıra Übülle nehri kenarında bir araziyi ikta olarak verdi.¹²⁶

Rivayet üzerinde düşünüldüğünde, Hz. Âişe’nin Ziyâd’a “İbn Ebî Süfyan” şeklinde hitap etmesi, doğrudan, onun istilhâkın meşruiyetini kabul ettiği ile değil, aslında, Ziyâd’ın insanların ihtiyaçlarına ancak bu şekilde cevap verdiğini görmesi, dolayısıyla Mürre’nin hacetinin giderilmesi ile ilgili -yardım amaçlı- olmalıdır. Bu bağlamda söz konusu hitap şekli her ne kadar Ziyâd için bir hüccet ve beyan ifade etse de, muhtemelen Hz. Âişe için böyle bir kabul veya amaçla yazılmış değildir.

Ziyâd’ın Muaviye tarafından istilhâk edilmesine karşı çıkanlardan biri de, Basra’da yaşayan meşhur âlimlerden Hasan el-Basrî olmuştur. O, Ziyâd’ın İbn Ebî Süfyan olarak tescilini kabul etmemesinin yanı sıra,¹²⁷ bu hususta şahitlik eden Basralılar’ı da açıkça kınıyor;¹²⁸ Rasûlullah’ın “Çocuk, yatağa aittir; zina edene ise taş veya mahrumluk vardır” hadisine dayanarak istilhâk kararının geçersiz olacağını söylüyordu.¹²⁹ Hasan el-Basrî ayrıca, Muaviye’yi helâk eden icraatlarından birinin, Hz. Peygamber’in hükmüne rağmen, Ziyâd’ı nesebine katması olduğunu ifade ediyordu.¹³⁰

İstilhâk hadisesine hemen her kesimden gelen eleştiri ve tepkilerin, ilk zamanlarla sınırlı kalmayıp sonraki yıllarda da, hem Ziyâd’a hem de evlâdına yansiyacak şekilde, hemen her fırsatta, üstelik boyut değiştirerek devam ettiği görülür. Nitekim bazı rivayetlerde, bu olayın, bilhassa Ziyâd ve çocuklarının muhalifleri tarafından, eleştiri dozu

¹²⁵ İbn Sa’d, a.y.; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 521; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177.

¹²⁶ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 503.

¹²⁷ İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 488; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28.

¹²⁸ İbnü’l-Cevzî, a.y.

¹²⁹ İbnü’l-Cevzî, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Ebu’l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 259; İbn Kesîr, a.y.

¹³⁰ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Ebu’l-Fidâ, a.y.

ve düzeyi aşılacak suretiyle, Ziyâd ve ailesine karşı alay, hatta tahkîr malzemesi yapıldığı da göze çarpar ki, buna öncülük edenler ise şairlerdir.

Ziyâd'a ve çocuklarına karşı en sivri dilli cümlelerle muhalefet edenlerden biri, âl-i Ziyâd hakkındaki hicivleriyle şöhret bulan, ünlü şair İbn Müferrîğ'dir.¹³¹ Özellikle Ziyâd'ın oğulları Abbad ve Ubeydullah döneminde eleştiri sınırlarını iyice aşan şâir, Ziyâd'ın annesi Sümeyye hakkında, onun fahişeliğine gönderme yaparak, asla temizlenmeyecek lekeler taşıdığı, Ziyâd'ın hiçbir zaman bir Kureyşli olamayacağı, zaten onun gerçek babasının da aslında bilinmediği gibi temaları öne çıkararak aileyi hicvetmiştir.¹³²

Özetle, Ziyâd'ın Muaviye tarafından istilhâkı, Ziyâd'ın aile fertleri, Muaviye'nin akrabaları olan Ümeyyeoğulları, Hz. Hasan örneğinde olduğu gibi Ehl-i beyt mensupları, Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukta olduğu Kûfe halkı,¹³³ devlet kademelerinde görev alan bazı bürokratlar, şairler, alimler gibi toplumun elit kesiminden gelen eleştiri ve kınamaların hedefi oldu. Bir başka ifadeyle, Ziyâd'ın hem Hz. Peygamber'in hadîslerine muhalefet ettiğini hem de anneleri Sümeyye'yi küçük düşürdüğünü düşünen yakınlarının yanı sıra, iktidardaki konumları, ayrıca aile itibarları adına sahip oldukları kaygılarla Ümeyyeoğulları,¹³⁴ istilhâkı geçerli saymayan veya ciddiye almayan Ehl-i beyt mensupları, istilhâkın yalancı şahitlikle gerçekleştiğini belirten Kûfe halkı, Ziyâd'la kafa yapıları uyuşmayan, onun ağırlığından hoşlanmayan veya "Ziyâd'ın gölgesinde kalan¹³⁵" devlet görevlileri, yalanlamak ve alay etmek suretiyle istilhâkı kınayan şairler, ayrıca Muaviye'nin şer'î hükümleri alenen çiğnediğini ve kendisini helâka sürüklediğini söyleyen

¹³¹ Kenan Demirayak, "İbn Müferrîğ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XX, İstanbul, 1999, s. 216. Kaynaklarda Yezid b. Rebî'a b. Müferrîğ el-Himyerî (bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVIII, s. 254) veya Yezid b. Ziyâd b. Rebî'a b. Müferrîğ el-Himyerî (bkz. Belâzürî, **el-Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 399; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, I-VII, thk. İhsan Abbas, C. VI, Beyrut, 1993, s. 2837; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 342) olarak kaydedilen şâirin hicivleri, hem kendisi hem de Ziyâd'ın muhalifleri tarafından dilden dile dolaşmış ve birçok insan İbn Müferrîğ'in sloganlaşan cümleleriyle Ziyâd ve ailesini yermiştir; bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVIII, ss. 270 vd.).

¹³² Ayrıntılı şiirler için özellikle bkz. İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, ss. 527 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVIII, ss. 270 vd.; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 343 vd., 362.

¹³³ Hatırlanacağı üzere Ziyâd, Kûfe halkından istilhâk konusunda kendisine destek vermelerini istemiş; Kûfeliler ise bu talebe olumsuz yanıt vermişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 215; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 210; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 442.

¹³⁴ Rubin, "'Al-Walad li'l-Firâsh' on the Islamic Campaign against 'Zinâ'", a.g.m. s. 14. Rubin, burada ayrıca, Ümeyyeoğulları başta itiraz etseler de daha sonra istilhâkın yararlı sonuçlarını gördüler, der.

¹³⁵ Rubin, a.g.m., s. 14.

Hasan el-Basrî gibi alimler, istilhâk üzerine yapılan eleştiri ya da itirazlarda ön plana çıkan örnekler olmuşlardır.

5. İstilhâk Hakkındaki Eleştiri ve Tartışmalara Dair Değerlendirmeler

Dinî gerekçelere istinaden, Ziyâd'ın nesebinin bu şekilde sabit olamayacağını söyleyen önemli bir kesim, hem Ziyâd'ın (annesinin kocası/yatağında doğduğu kişi olan) Ubeyd'i veya bağlı olduğu efendisini reddederek bir başkasını baba olarak iddia etmesi açısından, hem de Ebû Süfyan'ın Sümeyye ile zinâ etmesinin doğru olması halinde de bu defa zinâ mahsûlü olacağından yine onun nesebine bağlanamayacağı yönünden istilhâka karşı çıkmaktadırlar. Bu görüşe göre Muaviye, zaten nesebi olan birini kendi babasının nesebine katmaya çalışmak veya bir zinâ neticesinde doğan çocuğu babasının nesebine ilhâk etmekle bu konudaki dinî hükümleri çiğnemiş oluyordu. Ancak yukarıda bahsedilen birçok eleştiri veya itiraz noktalarına değinen bir başka rivayette, Ubeyd'in Ziyâd'ın babası olmadığı, onun yalnızca bir mürâî yani Ziyâd'ı büyüten kişi olduğu, dolayısıyla Ziyâd'ın "İbn Ubeyd" nisbesine sahip olmadığı; keza Ubeyd'le ilgili böyle rivayetlerin, istilhâktan sonra ortaya atılmış ve Ziyâd'a baba bularak onu babasını reddeden, nefyeden konuma düşürmek isteyenlerin ileri sürdüğü hikâye olduğu kaydedilir. Yine bu doğrultuda, Ziyâd'ın ne Hâris b. Kelede ne de Ubeyd tarafından neseplerine katılmadığı; binaenaleyh, bu şartlar altında –herhangi bir nesebe bağlanmamış olan Ziyâd'ın- Ebû Süfyan'ın ikrarına ve dolayısıyla onun nesebine bağlanmaya açık olduğu belirtilir. Yine yukarıda değinilen ve konunun zina yönüyle ilgili getirilen itirazlara verilen cevaba göre ise, Ebû Süfyan "câhiliyye döneminde" Sümeyye ile birlikte olmuştu; İslâm ise kendinden öncekileri silmiştir. Buna göre, Ebû Süfyan'ın İslâm'a girdikten sonra Ziyâd'ın oğlu olduğunu ikrar etmesini ve Muaviye'nin de şahitlerin desteğiyle bunu ispat etmeye çalışmasını zinâ nedeniyle reddetmek, Ebû Süfyan'ı müslümanlığı öncesi yaptığı bir işle yargılamak demektir.¹³⁶

Öte yandan meseleye, Muaviye'nin mazereti –art niyetli olmadığı- açısından yaklaşan bazı kimseler ise, onun Ziyâd'ı câhiliyye dönemi nikâhlarından birine dayanarak nesebine ilhâk ettiğini söylerler. Ancak İslâm, câhiliyye dönemindeki nikâh çeşitlerini haram kılmış, geçersiz saymıştı. Binaenaleyh Muaviye, Ziyâd'ı Ebû Süfyan'ın nesebine

¹³⁶ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım**, a.g.e., ss. 341 vd.

bağlamakla, câhiliyye döneminin bâtil bir nikâh çeşidiyle İslâm'ın kabul ettiği nikâh arasında bir fark görmemişti. Oysa bu, Müslümanlar tarafından ittifâken reddedilen ve daha evvel İslâm toplumunda Muaviye'ye delil olabilecek bir başka örneği olmayan bir uygulamaydı.¹³⁷

Muaviye'nin, câhiliyye döneminin bir uygulamasını İslâmî dönemde devam ettirdiğini söyleyen bir diğer görüşe göre ise Ziyâd, Ubeyd adlı bir köleden doğmuş idi. Ancak Araplar, Ziyâd büyüüp de zekâ ve dehâsıyla dikkat çekmeye başlayınca bu çocuğu, Ubeyd gibi meçhul bir kölenin adıyla değil de, kendi babasının oğlu anlamında "İbn Ebîh" şeklinde çağırır olmuşlardı. Bu teze göre, Sümeyye ile Ebû Süfyan cinsel ilişkiye girmemiş olduğundan, ortada bir zinâ olmayıp Muaviye'nin Ziyâd'ı ilhâkı, câhiliyye'den kalma bir adet olan istilhâk uygulamasıydı. Nitekim câhiliyye döneminde bir kimse, kan bağı olmayan yabancı bir kişiyi nesebine katarak kendi ailesinden sayabilirdi; bu kişi hür ise kendisine "da'î", köle ise "mevlâ" denirdi. Örneğin Emevîler'in atası olan Ümeyye, Zekvân adlı köleyi kendi nesebine ilhâk ederek Ebû Amr künyesini vermiş; bu hadiseden sonra o, Ebû Amr b. Ümeyye adıyla anılır olmuştu. Hasılı Muaviye de, yasaklanmasına rağmen, câhiliyye döneminden kalma bu alışkanlığı sürdüren bir uygulamaya imza atmıştı.¹³⁸

Muaviye'nin, bu uygulamasıyla bir bid'at ortaya koyduğunu veya dinî hükümlere muhalif hareket ettiğini öne süren yaygın görüşlere karşın, elde edilen bir takım kayıtlar ise, istilhâkın, Hz. Ömer zamanında da birtakım şartlar doğrultusunda uygulandığını, bazı kurallara bağlandığını göstermektedir. Şöyle ki, câhiliyye döneminde gerçekleşen bir ilişkiden dünyaya gelmiş olan zinâ mahsulü çocuk, -firâş iddiası olmamak/nesebi olan bir çocuğu iddia etmemek kaydıyla- onu iddia eden kişiye ilhâk edilirdi. Lâkin cinsel ilişki ve keza iddia olayı İslâmî dönemde olursa bu iddia geçersiz sayılırdı.¹³⁹

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 445. Bu hususta İbn Haldun eserinde, Ebû Süfyan'ın Sümeyye ile câhiliyye nikâhlarından birine göre ilişkiye girdiği, Ziyâd'ın bunun sonucunda dünyaya geldiği; Ebû Süfyan'ın ise Ziyâd'ın durumunu (kendi çocuğu olduğunu) ikrar etmekle birlikte bunu gizli tuttuğunu kaydeder; ta ki Ziyâd büyüüp de Ebû Mûsâ'nın kâtipliği ve Hz.Ömer'in verdiği pek çok görevi başarıyla yürütüp göze çarpmaya başlayana kadar bunu sürdürdüğünü belirtir; akabinde de Ebû Süfyan'ın itirafta bulunduğu malum olayı aktarır; a.g.e., C. III, s. 9.

¹³⁸ Günaltay, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, a.g.e., ss. 136-137, dn. 6, 7.

¹³⁹ Beyhâkî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, I-X, C. VII, Haydarabad, 1355 H., s. 402; İbn Abdilberr, **et-Temhid**, a.g.e., C. VIII, ss. 193-194. Hal böyleyken, sonraki fıkıhçıların bu hadiseye karşı çıkmalarının sebebi olarak, Muaviye'nin Ziyâd'ı nesebine ilhak etmesini kabul etmeyişleri ihtimaline işaret eden I. Hasson'a

Hz. Ömer'in istilhâk uygulamasını bir şekilde devam ettirdiği ile ilgili başka bir görüşe göre de Hz. Ömer, câhiliyye döneminde dünyaya gelen veled-i zinâların iddiâ edilmelerini devam ettirdi.¹⁴⁰ Nitekim Hz. Ömer, tek müddeî olması durumunda çocuğu ona nisbet eder, birden fazla müddeî olması durumunda ise yaşlı bir bilirkişi (neseb bilgini) çağırarak onun re'yyine göre karar verirdi.¹⁴¹ Görüş sahibi (Rubin, Uri), bunları aktardıktan sonra, müslüman müelliflerin ise, Hz. Ömer'in di'veyi (neseb iddiasını) ancak firâş iddiası taşımaması halinde uyguladığını söylediklerini¹⁴² belirtir; firâş iddia edildiğinde ise, biyolojik babayla olan kan akrabalığının hükümsüz sayıldığını ifade eder; buna örnek olarak da, bilirkişinin “Nutfe falancaya aittir; firâş ise falanca başka kimseye aittir” demesi halinde, Hz. Ömer'in “Doğru, fakat Allah'ın elçisi firâş (sahibi) lehine hükmetmiştir”¹⁴³ dediğini belirtir.¹⁴⁴ O halde, firâşa (nikâhlı kocaya) rağmen Hz. Ömer'in Câhiliyye'de zinâ üzere doğan çocukları, iddia sahibine ilhâk ettiğini söylemek büyük bir cehalet, aşırı bir gaflettir.¹⁴⁵

Konu hakkında yapılan tartışmalara çok yönlü bakan ve eserinde istilhâk hadisesini ve delil olarak sunulan olayların anlatıldığı rivayetleri uzunca değerlendiren bir müellif olan Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin görüşlerini de burada aktarmak uygun olacaktır. Evvela belirtmek gerekir ki, bahsi geçen müellif, konuyla ilgili tesbit ve yorumlarını uzunca anlattığı eserinde, fikirlerini, “Muaviye'nin Ziyâd'ı istilhâk etmesinin, bâtil ve şer'î hükümlere aykırı bir iş oduğu” şeklindeki yorumların isabetsizliği ana fikri etrafında ortaya

göre, öte yandan, Emevî taraftarı yazarlar açınsındansa Muaviye, istilhâkı gerçekleştirirken –hukuk dışı davranma kastında değil, bilakis- bunun yasal olduğu kanaatindeydi; bkz. Hasson, “Ziyâd b. Abîhi”, a.g.md., C. XI, s. 520.

¹⁴⁰ Rubin, a.g.m., s. 11. Yazar, Hz. Peygamber'in, firâş ilkesiyle, İslâm'da di'veye mahal bırakmamasına rağmen, bu uygulamanın Hz. Peygamber'den sonra tamamen dışlanmadığını söyleyerek Hz. Ömer'in bazı uygulamalarını örnek gösterse de, (bkz Rubin, a.y.) bunun câhiliyye dönemindeki uygulamalarla aynı olmadığı, bir takım şartların arandığı ve dolayısıyla Hz. Peygamber'in hadîsinin temel ilkesi olan “firâş” vurgusuna muhalif olmadığı gibi hususlar, konu çerçevesinde de işleneceği üzere, unutulmamalıdır. Ayrıca yazar, bu doğrultudaki görüşlerine paralel olarak, makalesinde özellikle Muaviye döneminde, halifenin koyduğu kuralların veya yaptığı uygulamaların –şer'î hükümlerle bağdaşmasa da- bağlayıcı olduğunu naklettikten sonra, Muaviye'nin Kur'an'ın di've karşıtı mesajına rağmen Ziyâd'ı nesebine katmasını buna örnek olarak gösterir; bkz. Rubin, a.g.m., s. 20.

¹⁴¹ Beyhâkî, a.g.e., C. X, s. 263; İbn Abdilberr, **et-Temhid**, a.g.e., C. VIII, ss. 182-183.

¹⁴² İbn Abdilberr, a.y.

¹⁴³ Beyhâkî, a.g.e., C. VII, s. 402; İbn Abdilberr, **et-Temhid**, a.g.e., C. VIII, ss. 193-194; el-Müttakî el-Hindî, **Kenzü'l-Ummâl**, I-XVIII, thk. Safvet es-Sekkâ - Bekrî el-Hayyânî, C. VI, Beyrut, 1979, s. 198. Ayrıca kaynaklarda, Hz. Ali'nin de kendisine gelen benzer bir olayda firâş hadisine göre hükmettiği de belirtilir; el-Müttakî el-Hindî, a.g.e., C. VI, s. 199.

¹⁴⁴ Rubin, a.g.m., ss. 11-12.

¹⁴⁵ İbn Abdilberr, **et-Temhid**, a.g.e., C. VIII, s. 193.

koyar: Ebû Bekr İbnü'l-Arabî eserinde, Muaviye'nin Ziyâd'ı istilhâk etmesiyle ilgili olarak, İslâm hükümlerinin alenen çiğnendiği ve böylece yeni bir bidat ihdâs edildiği gibi şeyler söylense de aslında işin hiç de öyle olmadığını söyler; buraya kadar bahsi geçen ve istilhâka temel teşkil eden rivayetleri, eleştiri noktalarını da dikkate alarak değerlendirmeye tabi tutar. Bu meyanda müellif, istilhâkın şer'î hükümlere aykırı, bâtıl bir mevzu olmadığını; bilakis sahih bir iş olduğunu; zira istilhâkı geçersiz kılacak kat'î deliller ya da sebepler olmadığı gibi, istilhâkın, kendi lehine delil olarak ortaya sürülen zorlama rivayetlere de ihtiyacı olmadığını; çünkü tüm bunların istilhâkı ne nefyettiğini ne de ispat ettiğini ortaya koymaya çalışır.¹⁴⁶ Buna göre o, ilk olarak, Ubeyd'le ilgili rivayetlerin yani Ubeyd'in Ziyâd'ın babası olduğu, Ziyâd'ın onun nesebine bağlı olduğu, Ziyâd'ın onu satın alarak azad ettiği ve bazı insanların da bu hareketi nedeniyle Ziyâd'a gıpta ile baktığı gibi hususların akla ve genel konjunktöre aykırı olduğunu; keza bunların Ziyâd'ın istilhâk edilmesinden sonra yayılan rivayetler olduğunu delilleriyle uzunca anlatır. Sonuçta müellif bunların birçoğunun, Ziyâd'a bir baba nisbet etmek suretiyle onu babasını reddeden konumuna getirmek isteyenlerin anlattıkları hikâyeler olduğunu belirtir.¹⁴⁷

Müellif, ikinci olarak, Amr b. el-Âs'ın Ziyâd'ın konuşmasına hayran kaldığını dile getirdiği, Hz. Ömer döneminde yaşanan malum hadiseye de değinerek, Amr'ın Ziyâd'dan asla aşağı kalır bir ilim ve fesâhati olmadığını söylemek suretiyle, onun Ziyâd'ı bu derece beğenmesini gerçek dışı bulur. O, söz konusu rivayetin devamında aktarılan ve Ebû Süfyan'ın Ziyâd'ın oğlu olduğunu itiraf etse de Hz. Ömer'den korktuğu için bunu ilân etmediği kısmını da reddeder. Nitekim Ebû Süfyan'ın, Hz. Ömer'den korkmasına gerek olmadığını; zira bu durumda iki ihtimalin hasıl olacağını; yani Hz. Ömer'in bunu ya Ebû Süfyan'ın bir zannı olarak görüp geçeceğini ya da reddedeceğini belirtir. Zira Hz. Ömer'in, câhiliyye döneminde yaptığı bir iş nedeniyle Ebû Süfyan'ı cezalandırmayacağını söyleyen müellif, bunların hem dinî hem de ilmî bilgidен yoksun kimseler tarafından icad edilmiş rivayetler olduklarını ifade eder.¹⁴⁸

Müellifin kritik ettiği bir diğer husus da, Muaviye'nin, Hz. Ali tarafından valilikle görevlendirilen Ziyâd'a onun kardeşi olduğunu öne süren bir mektup göndermesi ve daha

¹⁴⁶ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım**, a.g.e., ss. 241 vd.

¹⁴⁷ A.e., s. 241-243.

¹⁴⁸ A.e., s. 244-245.

sonra cereyan eden mektup trafiği hakkındadır. O, bu mektuplaşmaları genel anlamda sahîh kabul etmekle beraber, tafsîlâtta pek çok sunî eklemelerin bulunduğunu savunur.¹⁴⁹

Önceki paragraflarda belirtildiği gibi, Ubeyd ile ilgili rivayetleri makbul saymayarak saf dışı bırakan müellif, Sümeyye'nin mevlâsı olan Hâris b. Kelede'nin de Ziyâd'ı nesebine bağlamadığını belirttikten sonra, böyle bir çocuğu kim iddia eder de, iddiaya daha layık bir başka müddeî de olmazsa, çocuk iddia edenindir; o halde Muaviye'yi bu konuda ta'n etmek yersizdir, der. Ardından, o halde sahâbe niçin bu işi çirkin gördü, inkâr etti diye soranlara ise müellif, bunun ictihâdî bir mesele olduğunu ve görüş farklılığından kaynaklandığını söyler.¹⁵⁰

Tüm bunları genişçe izah ettikten sonra ise, Saîd b. el-Müseyyeb'den nakledilen, “istilhâkın sahîh olmayıp bâtıl bir iş olduğu” veya “Allah Rasûlü'nün hükmünün alenen reddedildiği ilk vakıa olduğu¹⁵¹” şeklindeki yorumun Saîd'in ve ayrıca onun gibi düşünen başka sahâbî ve tâbîlerin görüşü olduğunu belirtir. Ardından bu değerlendirmesini genişleterek, bu işin ümmetin uzlaşmadığı, fakîhlerin ihtilâf ettiği bir meseleye dönüştüğünü, dolayısıyla bu konu üzerine itikadî bir boyutun tesis edilemeyeceğini, ihtilâf olan bir konuda itikat oluşturulamayacağını söyler, akabinde, bunun bid'at ve bâtıl bir iş olduğu gibi sözlerin muteber sayılamayacağını vurgular. Bunun bir işareti olarak, İmam

¹⁴⁹ A.e., s. 245.

¹⁵⁰ A.e., s. 246.

¹⁵¹ Buna benzer şekilde, kaynaklarda, istilhâkın, “İslâm'da Araplar arasına sokulmuş, musallat edilmiş ilk hastalık veya fitne olduğu” da ifade edilir (bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 178) ki, Rubin, bu eserdeki söz konusu ifadenin, Kûfeli Şîî alimlerden Ebû İshâk es-Sabî'î tarafından da nakledildiğini söylemek suretiyle bir nevi Şîî geleneğin konuya bakış açısını ortaya koyar. Aynı şekilde o, Hz. Hasan'ın Ziyâd'a yazdığı mektupta Ziyâd b. Sümeyye dedikten hemen sonra firâş hadîsini zikretmesinin (bkz. İbn Asâkir, a.y.), Hz. Hasan'ın Ziyâd'ın istilhâkını geçersiz saydığını gösterdiğini; dolayısıyla bu rivayetin Şîî alimlerin görüşlerini oluşturan temellerden olduğunu belirtir. Ayrıca, firâş ilkesinin bilinçli bir şekilde sirkülasyonun, yaygınlaşmasının ilk failleri olarak Suriyeli muhaddisleri gösteren Rubin, örnek olarak Taberânî'nin eserinde geçen ve senesinde Velid b. Abdilmelik'in mevlâsının olduğu 201 no.lu firâş hadîsini (bkz. **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, C. XXII, Kahire, 1983, s. 83) gösterir. İlâveten o, firâş ilkesinin –istilhâka mu'teriz olacak şekilde- Hicaz ve Irak'ta da yayıldığını örnekleriyle anlatır. Nihayetinde, firâş hadîsinin Ziyâd'ın Muaviye tarafından istilhâk edilmesiyle popülerite kazanarak kaynaklarda genişçe işlenir hale geldiğine işaret eden Rubin'in makalesinin temelinde, aslında, zinâ ve sonuçlarının firâş hadîsiyle önlenmeye çalışıldığı fikri yatar. Tüm bu aktarımlar arasında yazarın dikkat çektiği farklı bir nokta da, bu tür iddiaların (di've), câriyelerin doğurduğu çocuklar üzerinde, genellikle câriyenin sahibi öldüğünde ve bu tartışmalı çocuk ölen sahibin mirasının bir parçası olduğunda yapıldığıdır; bkz. Rubin, a.g.m., ss. 5-24.

Mâlik'in istilhâkı makbul saydığı ve Muvatta adlı eserinde Ziyâd'a "Ziyâd b. Ebû Süfyan" dediğini belirtir.¹⁵²

İbnü'l-Arabî'den örnek olarak verilen bu tartışma çerçevesinin de işaret ettiği gibi, bazı müellifler istilhâkın Kur'an ve Sünnete aykırı olarak, câhiliyye döneminin alışılmış bir uygulamasının devamı mahiyetinde gerçekleştirildiği ya da daha sert bir ifade şekliyle Muaviye'nin şer'î hükümlere rağmen aldığı bir karar olduğu ana fikri etrafında değerlendirmeler yaparken, bazıları ise istilhâkın bir takım delillere ve şartlara binaen aslında şer'î hükümlere muhalif olmadığı ekseninde görüş beyan ederler.

Anlaşılan o ki istilhâk, çeşitli yönleriyle hemen her dönemde tartışma konusu olmuş, farklı bakış açılarına sahip olan müelliflerce değişik cihetlerden değerlendirmelere tabi tutulmuştur. Buna göre, gerek istilhâk olayının bizzat kendisi, gerek sebep ve sonuçları, gerekse islâmî pratikteki konumu pek çok cihetten tenkide tabi tutulmuştur. Ziyâd'ın istilhâk edilmesinden bahseden eleştiri sahipleri, kimi zaman, "bu tamamıyla uydurmadır, bid'attir" şeklinde net hüküm bildirirken, buna karşın diğer bazıları -bu hadisesinin meşruiyetini reddetmekle birlikte- itirazlarının sebeplerini izah yoluna gitmiştir. Bunların bir kısmına göre Sümeyye'nin Ebû Süfyan'dan hamile kalarak Ziyâd'ı doğurduğu (bu husustaki şahitlerin beyanları) doğru bir ihtimal de olsa, "firâş" ve "iddia" ile ilgili dinî hükümlere binaen, bu istilhâkın şer'an bâtil olduğu sonucu ortaya çıkar. Diğer bir kısmına göre ise -şer'î hükümlere istinaden istilhâkın yanlış olmasının yanı sıra -ki zaten Ebû Süfyan Ziyâd'ın babası değildir- şahitlerin bu meyandaki ifadeleri de hakikati yansıtmamaktadır.

İstilhâkın reddi bağlamında gelen itirazların bir bölümü de tüm bu tartışmaların ötesinde başka bir noktada durur ki, bu da her ne kadar meşru bir görünüm kazandırılmaya çalışılsa veya dinî bir husus kimliğiyle incelense de, bunun aslında tamamen siyaseten atılmış bir adım ve karşılıklı menfaate dayanan politik bir girişim olduğu şeklindedir.

Muaviye'yi mazur gören bir kesim ise Muaviye'nin, câhiliyye'den alışık oldukları istilhâk uygulamasını devam ettirdiğini lâkin bazı iddiaların aksine şer'î hükümleri çiğnemek gibi bir gayesinin olmadığını ileri sürer. Bir diğer kesim ise, Hz. Ömer tarafından uygulanan bir takım örneklerden yola çıkarak istilhâkın bu dönemde de farklı

¹⁵² Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, a.g.e., s. 246-247.

şekilde uygulandığını söyler. Dolayısıyla Hz. Ömer'in koyduğu şartlara istinaden, Muaviye'nin Ziyâd'ı ilhâkının da benzeri geçerli bir uygulama olabileceğine işaret eder. Öte yandan, Muaviye'nin, Ziyâd'ı nesebine katması hadisesinde, yaşanmış olaylara binaen, şahit de getirmek suretiyle istilhâkı gerçekleştirdiğini ve böylece Ziyâd'a hakkını teslim ettiğini ifade eden diğer bazı rivayetler ise, olayı bu yönden değerlendirmektedirler.

İstilhâk hususu çerçevesinde değinilmesi gereken dikkat çekici bir rivayet daha vardır ki, o da Muaviye'nin Ziyâd'ı istilhâkının ilk sayılsa da son olmadığını; onun başka bir istilhâk girişiminde daha bulunduğunu gösterir. Buna göre Muaviye, Şam halkından olan Cünâde b. Ebî Ümeyye¹⁵³ adlı bir kişiyi de, Ziyâd'a yaptığı gibi istilhâk etmek istemiş; fakat Cünâde Muaviye'nin ısrarına rağmen bunu kabul etmemişti.¹⁵⁴ Bu olayla ilgili bir diğer rivayette ise, Cünâde'nin, Muaviye tarafından istilhâk edilmek istendiğinde, Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan nakledilen, Rasûlullah'ın iddiâ ile ilgili malûm hadîsi kendisine söylenince bunu reddettiği kaydedilir.¹⁵⁵

6. İstilhâka Gösterilen Tepkiler Karşısında Muaviye ve Ziyâd'ın Tutumu

Muaviye, mescitte toplanan büyük bir kalabalığın huzurunda, şahitlerin ifadelerine dayanarak Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın nesebinden olduğunu söylemek suretiyle onu kardeş ilân etmişti. Ancak, beklendiği gibi, bu durum pek çok sebebe binâen insanların çoğu tarafından hoş karşılanmadı, kabul görmedi veya inandırıcı bulunmadı. Buna karşın, gelecek itirazlara karşı net bir tavır ortaya koyan Muaviye ve Ziyâd, bu konuda itiraz kabul etmeyip eleştirilere geçit vermedikleri gibi, bu mesele üzerinden muhalefet yapan insanlarla mücadele ettiler; diyalog, baskı, tehdit gibi ikna yöntemlerinin yanı sıra maddî birtakım tedbirlerle onları susturmaya veya dizginlemeye çalıştılar. Dolayısıyla insanların

¹⁵³ Cünâde b. Ebî Ümeyye, el-Ezdî, (İbn Sa'd, a.g.e., C. IX, s. 443; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. I, s. 557); ez-Zehrânî, (İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, I-IV, thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid, C. I, Beyrut, 1995, s. 317); ed-Devsî (İbn Hazm, **Cemheratü Ensâbi'l-Arab**, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire ts., s. 386; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.y.; İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, a.y.) gibi nisbelerle kaydedilmiş olup, gerek babasının ismi ve gerekse sahabî olup olmadığına dair ihtilâflı rivayetler vardır. Cünâde hakkında daha geniş bilgi ve muhtelif rivayetler için bilhassa bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XI, ss. 292-300; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. I, ss. 557-561). Bazı rivayetlerde emîr olarak kaydedilen (bkz. İbn Hazm, **Cemhera**, a.g.e., s. 386), keza başarılı bir deniz komutanı olup Muaviye'nin tayiniyle Mısır'ın fethine katıldığı (bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XI, ss. 296-297) ve ayrıca Kıbrıs fâtihi olduğu (Taberî, a.g.e., C. V, s. 288) belirtilen Cünâde'nin, h. 80, 86 veya 75 yılında vefat ettiği belirtilmiştir; bkz. İbn Hacer, **Tehzîbü't-Tehzîb**, a.y.

¹⁵⁴ İbn Hazm, **Cemhera**, a.g.e., s. 386.

¹⁵⁵ Abdurrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, **el-Musannef**, I-XII, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî, C. IX, Beyrut, 1972, s. 51; İbn Asâkir, a.g.e., C. XI, s. 297.

pek çoğu bir süre sonra gönüllü veya gönülsüz olarak durumu kabullendiler ya da kabullenmiş gibi yaptılar.

Muaviye'nin, istilhâka karşı çıkanlara gecikmeksizin müdahale ettiğini gösteren bir rivayette onun, Ziyâd ailesinin mevlâsı olan (Safiyye binti Ubeyd'in kardeşi) Saîd b. Ubeyd'e elçi göndererek onu ikna ve razı ettiği kaydedilir. Buna karşın oğlu Yunus b. Saîd aynı rızayı göstermeyip inat edince ise, kendine çeki düzen vermezse sonunun iyi olmayacağı tehdidiyle onu susturduğu görülür.¹⁵⁶ Keza Muaviye, aynı aileden istilhâkı inkâr eden Yunus b. Ubeyd'e de, bu duruma bir son vermesini aksi halde inadını nasıl kıracağını iyi bildiğini söyleyerek tehditkâr bir üslupla onu uyarılmıştı.¹⁵⁷

Ziyâd'ın eski akrabalarından gelen tepkilere karşı gösterilen bu tavır, Muaviye tarafından, kendi akrabalarından yükselen muhalif seslere karşı da gösterilmiş; o, Ziyâd'a dair aldığı bu kararın çiğnenmesine müsaade etmemiştir. Nitekim Muaviye, Mervan b. Hakem ve kardeşleri Hâris¹⁵⁸ ve Abdurrahman'ın itirazlarına cevap vermiş, onlara izahatta bulunmuş ve artık bu konuda inat etmemeleri gerektiğini tembihen belirtmiştir.¹⁵⁹

Muaviye, kendi valilerinden İbn Âmir'e de Ziyâd üzerinden istilhâka yaptığı göndermeler nedeniyle tepki göstererek kendisinden yüz çevirmiş; daha sonra oğlu Yezid'in araya girmesiyle onunla görüşmeyi kabul etmişti. O, İbn Âmir'e önce hem Ziyâd hem de kendisi hakkında sarf ettiği cümlelerin çok çirkin olduğunu söylemiş, sonra ona, ithamda bulunduğu konulara dair açıklama yapmış; ardından da bunun tek telafisinin Ziyâd'dan özür dilemekten geçtiğini belirtmişti.¹⁶⁰

İstilhâk olayına binaen, ne Muaviye ne de Ziyâd, hayatları boyunca ve aynı şekilde öldükten sonra bu konu bağlamında tenkide uğramaktan kurtulamamışlardır. Bunun en bariz örneklerinden biri de, yıllarca hem Ziyâd ve ailesini hem de Muaviye'yi hicvederek şehir şehir dolaşan, daha doğrusu kaçan İbn Müferriğ'dir. Onun tahrîk ve tahkîr edici sözleri karşısında, Ziyâd'ın oğlu Abbad veya Ubeydullah onu öldürmek için Muaviye'den izin istediğinde, Muaviye temkinli davranmış; öldürülmemesini fakat tehdit edilmesini

¹⁵⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 203.

¹⁵⁷ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 16-17; İbn Hacer, a.g.e., C. VI, s. 356.

¹⁵⁸ İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 299-300.

¹⁵⁹ İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 526; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 359; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 191.

¹⁶⁰ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 214-215; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 441-442.

emretmişti. Ayrıca Muaviye, İbn Müferriğ'in takibini ve hapsedilmesini de uygun bulmuştu.¹⁶¹

Ziyâd'ın da tıpkı Muaviye gibi, istilhâk kararını kabul etmeyenlere karşı duyarsız kalmadığı görülür. Nitekim bu bağlamda onun, mektubunda kendisine “İbn Ebî Süfyan” şeklinde hitap etmeyen Hz. Hasan'a, Muaviye'yi dahi hayrete düşürecek veya rahatsız edecek tarzda bir cevabî mektup yazdığı daha önce belirtilmişti.¹⁶²

Çeşitli ikna yollarının yanı sıra paranın devreye sokulması, Muaviye gibi Ziyâd'ın da kullandığı yöntemlerden biriydi. Rivayete göre Ziyâd, Basra valisi olduğu günlerde, âmâ bir zât olan Ebu'l-Arabân/Uryân el-Mahzûmî'ye uğramıştı, ki o bu sırada Kureyşli bir grubun da içinde olduğu bir mecliste oturmaktaydı. Ziyâd geldiğinde bir hareketlenme olmuş olacak ki Ebu'l-Arabân, bu gürültünün neyin nesi olduğunu sordu; kendisine “Ziyâd b. Ebî Süfyan geldi” denince de “Vallahi Ebû Süfyan, (oğul olarak) geride sadece Yezid, Muaviye, Utbe, Anbese, Hanzala ve Muhammed'i bıraktı; Ziyâd da nereden çıktı?” dedi. Onun bu sözlerini işiten Muaviye ise, hemen Ziyâd'a mektup yazarak onun ağzını kapatmasını söyleyince Ziyâd, Ebu'l-Arabân'a iki yüz dinar gönderdi. Bunun üzerine Ebu'l-Arabân, aldığı hediyeden memnuniyetini dile getirdi. Ertesi gün Ziyâd, onu ziyarete gidip de kendisine selam verdiğinde, Ebu'l-Arabân'ın ağlamaya başladığını gördü; kendisine neden ağladığını sorunca ise o, Ebû Süfyan'ın sesindeki sağlamlığı, basîreti, Ziyâd'ın sesinde bulduğunu ifade etti.¹⁶³

Bu hadiseyi bazı farklılıklarla aktaran benzer bir rivayete göre ise, içlerinde Araplar arasında tanınmış âmâ bir zâtın da olduğu Benî Mahzum'dan bir heyet, Muaviye'yle görüşmek üzere onun yanına gelmiş; içeri girmek için kapısının önünde beklemekteydi. Bu esnada Ziyâd gelip selam vererek içeriye girince, âmâ olan zât, “bu adam kimdir?” diye sormuş; “Ziyâd b. Ebî Süfyan” cevabını alınca da şunları söylemişti: “Vallahi, yalan! Ebû Süfyan benim arkadaşım, beraber çok vakit geçirirdik; insanlar içinde onu ve oğullarını en iyi ben tanırım ki o, hâşâ zinâdan uzaktır”. Bunları işiten Ziyâd Muaviye'ye, bu âmâyı bertaraf etmesini; zira onun, kendisinin nesebini ta'n ettiğini ve böylece Şam halkının

¹⁶¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 400-404; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 317-321; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 522-525.

¹⁶² Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 299-300; İbn Abdırabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 273; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 359-360.

¹⁶³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 229; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 177-178.

inançlarını bozduğunu ifade etti. Bunun üzerine Muaviye, onu kendisinin susturmasını söylemek suretiyle işi Ziyâd'a havale edince Ziyâd, âmâyâ bin dinar gönderdi. Ertesi gün Ziyâd'la karşılaşan bu zât ise birdenbire ağlamaya başlayarak şunları söyledi: “Sizler, benimle Ebû Süfyan arasındaki meveddet ve ülfeti bilirsiniz; ben de onun tabiatındaki saflığı bilirim. İşte ben, onun bu saflığını oğlu Ziyâd'ın sesinde işittim; onu hatırladım ve ağladım”.¹⁶⁴

Bu konudaki başka bir rivayette ise Ziyâd'ın, hutbe esnasında kendisine “Baban kim?” diye soran bir kişiyi öldürttüğü; dolayısıyla babası üzerinden fitne çıkarmak veya bu konuyu kullanarak kendisine hakaret ya da muhalefet etmek isteyenlere göz yummadığına işaret edilir.¹⁶⁵

Ziyâd'ın, istilhâka karşı çıkan veya bu konu üzerinden muhalefet yürütenlere müdahale etmesinin yanı sıra, birçok nedenden dolayı meşruiyeti benimsenmeyen bu hadiseyi, insanların nezdinde makbul ve muteber kılmak için de bir takım girişimlerde bulunduğu görülür. Nitekim Ziyâd'ın Hz. Aişe'ye, “Ziyâd b. Ebî Süfyan'dan...” hitabıyla başlayan bir mektup yazması, karşılığında Hz. Aişe'nin de kendisine aynı ifadeyi kullanarak hitap edeceğini ve böylece kendisinin bu mektubu, Ebû Süfyan'a bağlanan nesebine meşruiyet kazandırma yolunda insanlara karşı delil olarak kullanabileceğini umması bunun bariz bir örneğidir.¹⁶⁶

Son olarak, Ziyâd'ın istilhâka karşı çıkanlara karşı etkili bir savunma ve saldırı yöntemi olarak değerlendirilebilecek farklı bir yola başvurduğunu söylemek mümkündür. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre Ziyâd, mesâlib tarzında (bir kavmin ayıpları, eksik veya kusurları anlamında olup¹⁶⁷ ferdî anlamda bireylere değil, kabile, etnik grup veya klanlara ait ayıplar, hatalar ya da kötü özelliklerden bahseden¹⁶⁸) bir kitap yazdırmış, üstelik o bunu yapan ilk kişi olmuştu.¹⁶⁹

¹⁶⁴ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 358.

¹⁶⁵ İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 52.

¹⁶⁶ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 177; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 444; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193.

¹⁶⁷ Ferruh, **Tarihu'l-Edebi'l-Arabî**, a.g.e., C. I, s. 388; Ch. Pellat, “Mathâlîb”, **The Encyclopaedia of Islam Second Edition**, I-XIII, C. VI, s. 828.

¹⁶⁸ Pellat, a.g.md., C. VI, s. 828.

¹⁶⁹ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, a.g.e., s. 89; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XX, s. 77; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364.

Rivayete göre Ziyâd, Muaviye tarafından kardeş ilan edildikten sonra babası ve nesebi hakkında ta'n edilince, oğullarını çağırarak onlara, kendilerine yaptıkları gibi Arapları ta'n etmelerini, ayıplarını ortaya dökmelerini söylemiş,¹⁷⁰ böylece Arapları eleştiren, hedef alan bir mesâlib kitabı telif etmişti.¹⁷¹

Bir başka rivayete göre Ziyâd iddia (Ebû Süfyan'ın nesebine ilhak) edildiğinde Arapların bunu ikrar etmediğini görünce, kitâbü'l-mesâlib işine girişmiş, bu nedenle bütün ayıp ve utanç içeren şeyleri, doğru-yanlış hepsini Arapların üzerine yapıştırmıştı. Sonra onun bu mesâlib kitabının üzerine, kendisi de Ziyâd gibi bir daî (iddia edilmiş) olan Heysem b. Adiy bir şeyler eklemiş ve bu yolla ehl-i büyûtâtı ayıplamak istemişti. Bunu yapanlardan biri de aslı yahûdî olan Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ olup o, Ziyâd'ın kitabını yenilemiş ve kitaba ilavelerde bulunmuştu.¹⁷² Rivayetin devamına göre Abdümelik b. Mervan, Ziyâd'ın Mesâlib kitabı kendisine okunduğunda öfkelenmiş, kitabın içinde yazan uydurma şeylere hayret etmiş, daha sonra da kitabı yaktırmıştı.¹⁷³

7. İstilhâkın Ziyâd'ın Nesebi Hakkındaki İhtilâflara Yansıması

Kaynaklarda Ziyâd'ın nesebinden bahseden rivayetlere bakıldığında, bir kısmının onun nesebini istilhâk öncesi ve sonrası diye ayırarak, onun istilhâktan evvel Ziyâd b. Ubeyd şeklinde çağırıldığını söylediği;¹⁷⁴ bir kısmının ise, onun bu dönemde "İbn Ubeyd" in yanı sıra Ziyâd b. Ebîh¹⁷⁵, Ziyâd b. Ümmih, Ziyâd b. Sümeyye şeklinde de anıldığından bahsettiği görülür.¹⁷⁶ Rivayetler bu bağlamda değerlendirildiğinde istilhâktan

¹⁷⁰ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 364.

¹⁷¹ Ferruh, a.g.e., C. I, s. 388.

¹⁷² Bundan sonra, senevî (hayrın ve şerrin olmak üzere iki ilah olduğunu söyleyen) ve zındık olduğu kesin olan Gaylân eş-Şu'ûbî bu konuda bir şeyler yapmıştı. Şiddetli kavmiyetçi ve asabiyet sahibi olan Gaylân, Tâhir b. Hüseyin için ilk defa olmak üzere Benî Hâşim'den bahseden bir mesâlib ortaya koymuş, burada Benî Hâşim'in kadınlarından annelerinden, yapıp ettiklerinden bahseden (anlaşılan o ki mahremiyeti olan konuları ilk kez ele alan) Gaylân, bu sülaleyi anlatmaya Rasûlullah'tan başlamış,... ardından onun ehl-i beyti sonra Kureys'in batınlarına, sonra da diğer Araplara değinmiş, her türlü yalan ve ithamı onlara yapıştırmış, haklarında bir sürü bâtil haber ortaya koymuştu. Gaylân, yaptığı bu iş nedeniyle Tâhir b. Hüseyin'den iki yüz bin dirhem almıştı; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XX, ss. 77-78).

¹⁷³ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XX, ss. 77-78.

¹⁷⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., ss. 114, 203, 260; İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. II, s. 288; İbn Abdilberr, a.g.e., C. II, s. 523; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 43.

¹⁷⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 136; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193.

¹⁷⁶ İbn Hallikân, a.y.; Nüveyrî, a.y.; Safvet, a.g.e., C. II, ss. 253-254.

önce Ziyâd'a "İbn Ubeyd" dendiği daha ağırlıklı olarak kaydedilmiş olmakla beraber, belirtildiği gibi, bu hususta kaynaklarda tek bir isim üzerinde ittifak söz konusu değildir.

Öte yandan Ziyâd'ın, Ebû Süfyan'ın nesebine ilhâkından sonra ise insanların geneli tarafından "Ziyâd b. Ebî Süfyan" nisbesiyle anılır veya tanınır olduğu¹⁷⁷ ya da bazı kaynaklardaki ifadesiyle "İbn Ebî Süfyan"a dönüştüğü¹⁷⁸ zikredilmekle beraber, onun (yine istilhâktan sonra) "Ziyâd b. Ebîh"¹⁷⁹, Ziyâd b. Ümmih, Ziyâd b. Sümeyye" şeklinde de anıldığı kaydedilmiştir.¹⁸⁰ Bu durumu, bazı insanların Ziyâd'a olan kızgınlıklarını ifade ederken kullandıkları cümlelerde de dolaylı olarak görmek mümkündür.¹⁸¹

Ayrıca kaynakların birçoğunda, Ziyâd hakkında, "Ziyâd b. Ubeyd" ifadesi de dahil olmak üzere¹⁸² ona "Ziyâd b. Ebîh, Ziyâd b. Ümmih, Ziyâd b. Sümeyye" dendiği şeklinde rivayetler aktarılırken, istilhâk öncesi ve sonrası şeklinde bir ayırım yapılmadığını da belirtmek gerekir.¹⁸³

Rivayetlerin bağlamından anlaşılan o ki, Ziyâd hakkında kullanılan söz konusu nisbelerin istilhâk öncesi ya da sonrası yahut da hem istilhâk öncesi hem de sonrasında kullanılıyor olması mümkündür; bir başka ifadeyle, bu nisbelerin istilhâk öncesi kullanılıyor olup, istilhâktan sonra da dinî veya siyasî çeşitli sebeplerden mütevellit Ziyâd'a "İbn Ebî Süfyan" demek istemeyenler tarafından kullanılmaya devam ettiği de ihtimal dahilindedir. Bir başka açıdan bakıldığında ise, bu ifadelerin Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın nesebine dahil edilmesinden sonra muhalefet veya hakaret amacıyla ortaya çıkarılmış ve yaygınlaştırılmış olması da hafife alınmayacak bir ihtimaldir. Yine bu bağlamda rivayetlerden, Ziyâd'ın önceleri "İbn Ubeyd" şeklinde anılmakta olup, Ebû Süfyan'ın onu kendi nesebine katan ifadelerinden ve bilhassa istilhâktan sonra, babası

¹⁷⁷ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 163-166; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât**, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, **el-Vâfi**, a.g.e., C. XV, s. 6; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

¹⁷⁸ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 42.

¹⁷⁹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, a.g.e., ss. 240-241; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 43; Gadbân, **Muaviye b. Ebî Süfyan**, a.g.e., s. 268.

¹⁸⁰ İbn Hacer, a.y.

¹⁸¹ İbn Habîb, **Kitabül-'l-Muhabber**, a.g.e., s. 479; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 214-215, 217; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 441-442; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 361.

¹⁸² İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 163-166; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494.

¹⁸³ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 164 vd.; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336; Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât**, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6; Safvet, a.g.e., C. II, s. 256.

hakkındaki şüpheden dolayı, “İbn Ebîh” şeklinde ya da -yine aynı sebepten- annesine atıfla, “İbn Ümmih”, “İbn Sümeyye” şeklinde anılması da mümkündür.

Babası hakkındaki belirsizlikten dolayı Ziyâd’ın gerek istilhâk öncesi, gerekse sonrası “İbn Ebîh” ifadesiyle anılması da imkân dahilinde olup, bazı rivayetlere göre Sümeyye’nin zinâ yaptığı dolayısıyla doğurduğu çocuğun babasının şüpheli olduğu durumu buna mesned teşkil edebilir.

Ziyâd’a, Muaviye’nin onu nesebine katmasının ardından “İbn Ebî Süfyan” denirken, Emevî Devleti’nin inkırâzından sonra “İbn Ebîh” ve “İbn Sümeyye” denmeye başlandığı rivayeti de, konuya ışık tutması açısından dikkat çekicidir.¹⁸⁴ Ayrıca, Ziyâd’ın, Ubeyd adlı bir köleden doğduğu ancak, büyüüp de zekâ ve dehâsıyla dikkat çekmeye başlayınca Arapların bu çocuğu, Ubeyd’e layık görmeyip, onun gibi meçhul bir kölenin adıyla değil de, kendi babasının oğlu anlamında “İbn Ebîh” şeklinde çağırır oldukları yorumu da konuya dair farklı bir bakış açısıdır.¹⁸⁵

8. Abbasîler Dönemi’nde İstilhâkın Geçersiz Kılınması

Kaynaklarda, 44/664 senesinde Muaviye’nin aldığı kararla Ebû Süfyan’a bağlanmış olan Ziyâd ve ailesinin nesebinin, 160/777’de¹⁸⁶, bu istilhâkı kınayan Abbasî halifesi Mehdî b. Mansûr tarafından, Sakîf’li Ubeyd’in nesebine döndürülmesinin emredildiği kaydedilir ki,¹⁸⁷ söz konusu hadisenin şu şekilde cereyan ettiği nakledilmektedir:

Ziyâd’ın anne bir kardeşi Ebû Bekre’nin aile efrâdından olan Hakem adlı¹⁸⁸ bir kişi, halîfe Mehdî’ye gelerek bazı sıkıntılarını arz ederek Hz. Peygamber’e velâ yoluyla olan yakınlığını aracı kılarak Mehdî’ye yaklaşmaya çalıştı. Mehdî, pek çok kişinin, ihtiyaç hissettikleri zamanlarda bu yola başvurarak kendileriyle yakınlık kurabilmek için böyle neseb meselelerini gündeme getirdiklerini belirtti; bu zât ise lakin kendilerinin bunu kesinlikle ispat edebileceklerini söyledi. Daha sonra Mehdî’den kendisinin ve yanı sıra Ebû

¹⁸⁴ İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 42.

¹⁸⁵ Günaltay, a.g.e., ss. 136-137, dn. 6, 7.

¹⁸⁶ Söz konusu sürecin h. 159 yılına tekabül ettiği de kaydedilir; bkz. Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 132; Ebu’l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 305.

¹⁸⁷ Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 129; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. VIII, s. 237; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. V, s. 235; Ebu’l-Fidâ, a.y.; Kalkaşendî, **Meâsiru’l-İnâfe**, I-III, thk. Abdüsettâr Ahmed Ferrâc, C. I, Beyrut, ts., s. 185.

¹⁸⁸ Taberî, a.y.

Bekre ailesinin diğer mensuplarının velâ bağlamında Hz. Peygamber'e nisbet edilmesini isteyen bu zât ayrıca, Hz. Peygamber'in firâş hadisinden yüz çevirdiği halde, onun nesebine (Kureys) bağlanan Ziyâd ailesinin ise, Hz. Peygamber'in nesebinden çıkarılarak, Sakîf'in azadlılarından olan Ubeyd'e döndürülmesini istedi. Bunun üzerine harekete geçen Mehdî, Ebû Bekre ailesinin nesebinin velâen Hz. Peygamber'e; Ziyâd ailesinin nesebinin ise Sakîf'e bağlanması emrini verdi. Bu bağlamda, kararın ilanı için Basra âmili Muhammed b. Süleyman¹⁸⁹ veya Muhammed b. Musa'ya¹⁹⁰, mescitte herkesin huzurunda okunması üzere bir mektup gönderen Mehdî, ayrıca Ebû Bekre ailesinden kendileriyle ilgili kararı kabul edenlerin, mallarını kendi arzularıyla terk etmek durumunda olacaklarını, reddedenlerin ise mallarına dokunulmayacağını da bildirdi. Bunun üzerine, üç kişi hariç diğer aile fertlerinin söz konusu şartla birlikte kararı kabul ettikleri kaydedilir. Binaenaleyh, bu gelişmeye paralel olarak, âl-i Ziyâd'ın nesebi de Kureys'ten çıkarılarak Ubeyd'e bağlanmış¹⁹¹ ve böylece, istilhâk hükmü ilgâ olunmuş;¹⁹² istilhâktan sonra Abdümenâf'a yani Arab'a dönüşen Ziyâd, tekrar mevlâ kimliğine döndürülmüş oldu.¹⁹³ Mehdî'nin, almış olduğu bu kararların tüm belde ve şehirlere bildirilmesi için de ayrıca talimat verdiği gelen rivayetler arasındadır.¹⁹⁴

Halîfe Mehdî'nin Ziyâd ailesi hakkındaki nesep değişikliği kararını almasında etkili olduğu belirtilen bir başka rivayete göre ise, bir gün, bu aileden es-Suğdî b. Selm b. Harb b. Ziyâd, Mehdî'nin yanına gitmiş, Mehdî ona kim olduğunu sorunca o "Ben senin amcamın oğluyum" demişti. Mehdî bu kez, hangi amcasının oğlu olduğunu sorduğunda es-Suğdî neseb zincirini saymış; Mehdî ise "ey zânî Sümeyye'nin oğlu; ne zamandan beri benim amcamın oğlu oluyorsun!" diyerek kızmış ve derhal dışarı çıkarılmasını emretmişti.¹⁹⁵ Olayın ardından Ziyâd'ın istilhâk meselesini araştıran Mehdî, oğlu Harun

¹⁸⁹ Taberî, a.y.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, a.y.

¹⁹¹ Taberî, a.g.e., C. VIII, ss. 129-130; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

¹⁹² Yûsuf el-Işş, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, Dımaşk, 2007, s. 147.

¹⁹³ Minkârî, **Vak'atü Sıffin**, a.g.e., s. 367. Minkârî, burada, Ziyâd'ın Muaviye'nin tacizlerine karşılık verirken kullandığı, "...Benim kılıçla savaşılan nasıl bir *ahmer* (احمر) olduğumu görür" ifadesindeki bu lafzı, mevlâları anlatan, dolayısıyla Arap olmayışa işaret eden bir sıfat olarak izah eder. Ayrıca, İ. Hasson da Ziyâd'la ilgili makalesinde, bu rivayete atıfla, Ziyâd'ın kendi ağzıyla -Arap olmayan- asıl kökenine işaret ettiğini belirtir; bkz. Hasson, "Ziyâd b. Abîhi", a.g.md., C. XI, s. 519.

¹⁹⁴ Makdisî, **Kitabü'l-Bed'**, a.g.e., C. VI, ss. 95-96.

¹⁹⁵ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y. Bu hadise esnasında şunların cereyan ettiği de anlatılır: es-Suğdî dışarı atıldığında, İsa b. Musa veya Musa b. Musa olduğu belirtilen kişi ona, kendisinden sonra mü'minlerin emîrinin ona Ziyâd ve ailesi hakkında konuyla ilgili sorular sorduğunu, kendisininse bir

Reşid'e, Basra valisine hitaben, Ziyâd ailesinin Kureyş ve Arapların kayıtlı olduğu divandan (soy kütüğünden) çıkarılarak Sakîf kabilesine iadeten kaydedilmesi talimatını içeren bir mektup yazmasını emretmişti.¹⁹⁶

Mehdî, gerek Kur'an, gerekse Hz. Peygamber'in hükümlerine muhalif olarak Ziyâd'ın nasıl istilhâk edildiğini anlatan bildiri niteliğindeki mektubunda,¹⁹⁷ Muaviye'nin nasıl çirkin ve uydurma bir karar verdiğini; bu bağlamda, Ziyâd'ın Ebû Süfyan'ın tasarrufunda veya firâşında doğmadığını, keza Ubeyd'in ve Sümeyye'nin de Ebû Süfyan'ın mülkündeki köleler olmadıklarını, dolayısıyla bu işin bir yolu, kabul edilecek bir tarafı bulunmadığını uzunca anlattı. Muaviye'nin, kendi kararını, Allah'ın emri ve Rasûlullah'ın hükmünün önüne geçirdiğini; onlara değil kendi hevasına göre hareket ettiğini söyleyen Mehdî, konuşmasını, Allah'ın emirlerine muhalafet edenlerin durum ve akıbetiyle ilgili birçok âyet-i kerîmeyle de destekledi. Binaenaleyh o, Ziyâd'ın ve aile efradının neseblerinin, baba olarak Ubeyd'e, anne olarak Sümeyye'ye ilhâk edilmesine; dolayısıyla bu hususta, Muaviye'nin aksine, Rasûlullah'ın kavline ve salih, hidâyet üzere olan imamların icmâna ittiba edilmesine hükmettiğini açıkladı. Nitekim kendisinin, Hz. Peygamber'e yakınlığı, onun yolunu tutması, sünnetini ihyâsı ve bâtılı ilgâsı gibi nedenlerle, bu kararı alma ve uygulama hususunda da, en fazla hak sahibi olduğunu söyleyen Mehdî, mektubunu, âmiline hitâben ve bir kez daha kararını açıklayan şu cümlelerle bitirdi: "Bu, mü'minlerin emîrinin Ziyâd ve evlâdı hakkındaki hükmüdür; onları babaları Ziyâd b. Ubeyd'e, anneleri Sümeyye'ye ilhâk et; bu şekilde kaydet ve ayrıca bunu tüm Müslümanlara ilan et ki, onu doğru şekliyle tanısinlar. Mü'minlerin emîri, Basra kadısına ve görevli divan sahibine de böyle (yapılmasını) yazmıştır. Vesselâm."¹⁹⁸

şeyler anlattığını söyledi; fakat, esasen meseleyi bir an önce kendisine iyice anlatmasını ve böylece kendisinin de mü'minlerin emîrini bilgilendirebileceğini belirtti. es-Suğdî de kendisinden isteneni yaptı; durumu anlatan bir mektup yazdı ve ona gönderdi. İşte bu gelişmelerin akabinde Mehdî, Ziyâd ve ailesinin önceki neseblerine döndürülmelerine hükmetti; bkz. Taberî, a.y.

¹⁹⁶ Taberî, a.y.

¹⁹⁷ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

¹⁹⁸ Taberî, a.g.e., C. VIII, ss. 130-132. Söz konusu rivayetin devamında, Basra valisi Muhammed b. Süleyman'a gönderilmiş olan bu mektubun bir benzerinin Abdülmelik b. Eyyûb b. Zabyân en-Nümeyrî'ye de gönderildiği; ancak onun, gerek kendisinin Kays kabilesiyle olan ilişkisi/yakınlığı ve gerekse bu kavimden olan bir kişinin oradan ihrâc edilerek başka yere kaydedilmesini kerîh görmesi sebebiyle, anlaşılan o ki asabiyet ruhuyla, bu hükmü infaz etmediği kaydedilir; bkz. Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 132. Rivayette adı geçen Abdülmelik en-Nümeyrî'den maksadın, dîvân sâhibi denen görevli âmir olabileceği gibi; İbn Kesîr'in, "Basra nâibi, Mehdî'nin emri olan bu hükmü infaz etmemiştir" (bkz. **el-Bidâye**, a.g.e., C. XIII, s. 483) rivayetine bakılarak bu kişinin, o sırada vali Muhammed b. Süleyman'a

Böylelikle Mehdi, Muaviye'nin almış olduğu istilhâk kararını, Kitap ve Sünnet hükümlerini ihlâl ettiği; keza Hz. Peygamber'in firâş ve iddiâ ile ilgili hadislerine ters düştüğü gerekçesiyle reddederek, Ziyâd'ı asıl nesebine geri döndürmüştü.¹⁹⁹

Ancak ilginçtir ki, bu olaydan bir süre sonra, âl-i Ziyâd'ın, Kureyş kütüğünden silinseler de, sonrasında âmillere rüşvet vermek suretiyle neseplerini tekrar önceki haline (Kureyş'e) döndürdükleri de gelen rivayetler arasındadır. Ayrıca, kardeşlerin bu şekilde farklı neseplere bağlanmalarına dair, Hâlid en-Neccâr'dan²⁰⁰ veya İbn Müferriğ'den²⁰¹ bir şiir dahi nakledilmiştir: “Bana göre Ziyâd, Nâfi' ve Ebû Bekre'den yoktur ilginç; biri Kureyş'tenim der, diğeri mevlâyım; Arabım der bir diğeri...”²⁰²

B- SİYASETTE ZİRVE DÖNEMİ: IRAK VALİLİĞİ

Şam'a gelerek Muaviye'ye beyat eden, ardından konaklamayı tercih ettiği Kûfe'de kaldığı süre boyunca gösterdiği istikrarla Muaviye'nin beklentilerini karşılayan ve nihayetinde –yaklaşık iki yıl sonunda- onun tarafından nesebine ilhak edilen Ziyâd, herkesin tahmin ettiği gibi, valilik göreviyle de taltif edildi. Aslında denebilir ki bu tayin Ziyâd için bir taltif olmaktan ziyade, Muaviye için bir kazanç idi. Nitekim Ziyâd, daha önce gerek valilik gerekse diğer birçok resmî görev altında bu bölgede idarecilik yapmış, isyanları bastırmış, Basra'yı iyi tanıyan, tecrübeli bir isimdi. Neticede Muaviye tarafından Basra ve hemen akabinde Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman valiliklerine atanan Ziyâd, bir süre sonra Mugîre b. Şu'be'nin ölmesiyle Kûfe valiliğiyle de görevlendirildi.

Basra'da vekâlet eden kişi olduğu da düşünülebilir; lakin söz konusu rivayetlerde bu hususta herhangi bir açıklama yapılmadığını belirtmek gerekir.

¹⁹⁹ Rubin, a.g.m., s. 17. Konuyla ilgili açıklama yapan bir diğer araştırmacı Landau-Tasseran ise, her ne kadar Ziyâd'ın istilhâkiyle ilgili olarak firâş prensibi gündeme getirilse de, bir başka vak'ada bu gerekçenin itiraz sebebi olarak gösterilmediğine dikkat çeker. Şöyle ki, Abbasîler dönemine damgasını vurmuş olan Bermekî ailesinin önde gelen ismi Hâlid b. Bermekî'le ilgili (bkz. Hakkı Dursun Yıldız, “Bermekîler”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 517-520) bir rivayete göre, Hâlid'in annesi, Belh şehrinin fethi esnasında esir düşünce (Kuteybe b. Müslim'in kardeşi) Abdullah b. Müslim'e verilmişti. Kısa süre sonra antlaşma imzalanıp da kocası Bermekî'e geri verildiğinde ise Abdullah'tan hamile idi. Nitekim, Mehdi'nin hilâfeti boyunca, Abdullah b. Müslim'in diğer çocukları, Hâlid'in kendi kardeşleri olduğunu iddia ettiseler de bir süre sonra bu iddiadan vazgeçirildiler; ancak bu vazgeçişin sebebi firâş ilkesi değildi; bu husus, gündeme dahi gelmemiştir; Landau-Tasseran, a.g.m., s. 178.

²⁰⁰ Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 130; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. V, ss. 235-236.

²⁰¹ İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 362.

²⁰² Taberî, a.g.e., C. VIII, s. 130; İbnü'l-Esîr, a.y.; İbn Hallikân, a.y.

Böylelikle Muaviye, Irak bölgesinin yani doğu İslâm coğrafyasının idaresini Ziyâd'a emanet etmiş oldu.

Elbette, Ziyâd'a böylesine geniş bir coğrafyanın idareciliğinin verilmesinin temelinde içerideki anarşik hareketler ve bağlı vilayetlerde yapılma anlaşma ihlâlleri yatmakta idi.²⁰³

1. Basra, Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman Valiliklerine Atanması

İstilhâkın ardından Şam'dan Kûfe'ye dönüp Muaviye'nin kendisine tevdi edeceği vazifeyi beklemeye koyulan Ziyâd'ın varlığı, özellikle bu bekleyiş sürecinde Muaviye'nin diğer valileri için bir tedirginlik sebebi oldu. Çünkü o, Muaviye'ye beyatından itibaren, diğer valilere kendi yerlerine tayin edileceği endişesi yaşıyordu.²⁰⁴ İstilhâk sonrası iyice hissedilen bu durum ise, öncelikle Ziyâd'ın ikâmet ettiği Kûfe şehrinin valisi Mugîre'de kendini gösterdi. Görünen o ki, Ziyâd-Muaviye yakınlaşması, iki eski iyi dostun arasına rekabet sokmakta ve zamanla dengeleri Ziyâd lehine bozmakta gecikmemişti.

Rivayete göre, Muaviye'nin Ziyâd'ı Kûfe'ye geri göndermesinin ardından, insanlar Mugîre'ye Ziyâd'ın Kûfe valiliği için Muaviye'den gelecek atamayı beklediğini söyleyince Mugîre, derhal Muaviye'ye giderek istifa etmek istemiş; ondan, kendisine Kaysîlerin yaşadığı Karkisiyye'den evler verilmesi suretiyle görevden azlini talep etmişti. Muaviye ise Arabın dehâlarından sayılan bu isimden gelebilecek zarara sebebiyet vermemek adına, onu görevinin başına dönmeye ikna etmişti. Bunun üzerine Kûfe'ye dönen Mugîre ise gece vakti Ziyâd'a haber göndererek onun şehirden ayrılmasını sağlamıştı. Bir başka rivayete göre ise Muaviye, Kûfe'deki Ziyâd'a haber göndererek şehri terk etmesini ve Basra'ya gitmesini emretmişti.²⁰⁵

Mugîre'nin bu konudaki huzursuzluğunu anlatan bir diğer rivayete göre ise Ziyâd, Muaviye'nin yanından Kûfe'ye dönüp de, Süleyman b. Rabîa el-Bâhilî'nin evinde, Basra valiliğine dair atama mektubunu beklemeye başlayınca, Mugîre kendi makamı adına tedirgin oldu ve Vâil b. Hicr'i ağzını yoklaması için Ziyâd'a gönderdi; ancak Ziyâd'la görüşen Vâil ondan herhangi bir bilgi elde edemedi. Zaten kısa bir süre sonra Muaviye'nin

²⁰³ Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyan*, a.g.e., s. 196.

²⁰⁴ A.e. s. 146.

²⁰⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 217; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, a.g.e., C. III, s. 448.

elçisi de Şam'dan gelerek Ziyâd'a Basra'ya gitmesi emrini bildirdi. Böylelikle Basra'ya giden Ziyâd, Basra, Horasan ve Sicistan valiliğine de tayin edilmekle kalmamış, yanı sıra Hind, Bahreyn ve Uman'ın idaresi de onun uhdesine verilmişti (45/665-666).²⁰⁶

Basra, Muaviye tarafından önce Busr b. Ebî Ertat, daha sonra da Abdullah b. Âmir'in idaresine verilmişti. 41/661-662 senesinden itibaren Basra'nın valiliğini yürütmekte olan İbn Âmir, yumuşak huylu bir insan olarak, kargaşa çıkaran gruplara karşı sert tedbirler almayınca yönetimdeki boşluğu fırsat bilenler şehri iyice karıştırmışlardı. Bu bunalım karşısında çareler arayan İbn Âmir, Ziyâd'ın kendisine sert tedbirler alması gerektiği şeklinde yaptığı tavsiyeleri ise, uygulayamayacağını söyleyerek reddetmişti.²⁰⁷

Basra'nın bu durumuna işaret eden bir rivayete göre Muaviye kendisiyle görüşmek üzere Basra'dan Şam'a gelen bir heyete halkın durumunu sorduğunda, içlerinden İbnü'l-Kevvâ Abdullah b. Ebi'l-Evfâ, Basra halkının hiç de iyi durumda olmadığını zira eşkiyanın şehirde kol gezdiğini, vali İbn Âmir'in ise zayıf bir insan olarak hakimiyet kuramadığını söyledi.²⁰⁸ Heyet Basra'ya geri döndüğünde İbnü'l-Kevvâ'nın kendisi hakkında söylediklerini İbn Âmir'e anlatınca İbn Âmir çok sinirlendi; hatta İbnü'l-Kevvâ'nın en büyük düşmanı olduğu söylenen Abdullah b. Ebî Şeyh veya Tufeyl b. Avf el-Yeskürî'yi Horasan'a vali olarak gönderdi. İşte tüm bu olup bitenlerin ardından Muaviye, İbn Âmir'i görevden aldı.²⁰⁹

Konuyla ilgili olarak, Muaviye'nin İbn Âmir ve Basra'nın durumu hakkında bu işittiklerinin ilk olmadığı ve onun yeni kararlar almak üzere tefekkür halinde olup, nihayetinde orayı Ziyâd'ın ellerine teslim etmekten başka çıkar bir yol olmadığına kanaat

²⁰⁶ Taberî, a.g.e., C. V, s. 216; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 448; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28. Bir rivayete göre de Ziyâd'ın tayini 44/664 senesinde olmuştu; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 222; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 154.

²⁰⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 440; İbn Haldûn, **Târih**, a.g.e., C. III, s. 8. Muhammed Gadbân eserinde bu olaydan bahsederken, Kûfe'de (vazife) bekleyen Ziyâd'ın, etrafta ve bilhassa Basra'da katlanarak devam etmekte olan fitne-fesat karşısında adeta kelepçeli bir arslan gibi olduğunu; ancak harekete geçmek için elinde ne bir yetki ne de bir yol bulunmadığından hapsedilmiş bir arslan gibi beklediğini ifade eder. Akabinde de Ziyâd'ın -bu ruh halini yansıtır şekilde- İbn Âmir'e "kılıcımı çek" dediğini belirtir; bkz. Gadbân, **Muaviye b. Ebî Süfyan**, a.g.e., s. 266.

²⁰⁸ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 212-213; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28. Rivayetin bir diğer şekline göre ise İbn Âmir Şam'a heyet gönderdiğinde, İbnü'l-Kevvâ orada bulunan ve Kûfe'den gelmiş olan heyetin içerisindeydi. Hatta o Muaviye'ye Basra halkının nasıl isyan halinde olup şehri kargaşaya boğduklarını anlattığında Muaviye ona, şikâyet etmekte olduğu Basra halkının tam karşılarında olduğunu söylemişti; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, 213; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 440-441; İbn Haldûn, **Târih**, a.y.

²⁰⁹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 441; İbn Haldûn, **Târih**, a.y.

getirdiği; dolayısıyla akrabalığına aldırılmayarak ümmetin maslahatı için İbn Âmir'in azline, yerine Ziyâd'ın tayinine hükmettiği belirtilir.²¹⁰ Buna göre, her ne kadar Muaviye'nin Ziyâd'ı Basra'ya tayininin sebebi olarak İbn Âmir'in orayı iyi yönetememesi, dolayısıyla iktidarın taze kan arayışı durumu söz konusu olsa da, bunun ötesinde, bu tayinin, kötü gidişâtın doğal bir sonucu veya yeni bir çare arayışı olmaktan ziyade, zaten Muaviye'nin başından beri planları arasında olduğu payı da unutulmamalıdır. Binaenaleyh Muaviye'nin Ziyâd'ı Basra'ya tayininin, bir nevi çift yönlü bir sebep-sonuç ilişkisi taşıdığı da düşünülebilir; buna göre, İbn Âmir Basra'da otoriteyi tesis edemediği ve işler artık çığırından çıktığı için Muaviye'nin onu azledip yerine Ziyâd'ı tayin ettiği tesbitinin yanına, Muaviye'nin, iktidarının selâmeti adına yanına çektiği, tecrübeli ve güçlü bir yönetici, keza Basra'yı çok iyi tanıyan bir isim olan Ziyâd'ı istimal etmek için İbn Âmir'i azlettiği tesbitini eklemek yanlış olmayacaktır.

Velhasıl, İbn Âmir idaresi altındaki Basra'da işler gittikçe kötüleşince Muaviye, Abdullah b. Âmir'e haber göndererek onu Şam'a çağırdı; İbn Âmir gelince, ona gayet iyi davranıp ikramda bulundu; hatta işle ilgili hiçbir konu açmadığı gibi²¹¹- ona görevinin başına dönmesini söyledi. Ancak sıra vedalaşma faslına geldiğinde Muaviye, İbn Âmir'e kendisinden üç şey istediğini belirterek, bunları kabul etmesini belirtti; İbn Âmir de onayladı. Buna göre Muaviye, ondan öncelikle işi (valilik görevini) kendisine geri vermesini (istifa etmesini), Arafatta'ki malını ve ayrıca Mekke'deki evlerini kendisine vermesi istedi; İbn Âmir kabul ettiğini söyledi. Akabinde İbn Âmir de ona kendisinden üç talebi olduğunu ve bunların kabul edilmesini belirtince bu kez Muaviye onları kabul ettiğini belirtti. Buna göre İbn Âmir Muaviye'den Arafatta'ki malını geri istedi; ayrıca bir âmil olarak hesaba çekilmemeyi ve icraatlarının takip edilmemesini, bir de kızı Hind'i kendisiyle nikâhlanmasını istedi; Muaviye de kabul etti.²¹²

Bir başka ifadeye göre Muaviye, İbn Âmir'e, görevinden kendiliğinden çekilmesini sağlayacak hatta onu buna mecbur edecek şekilde, iki yol gösterdi; yaptıklarından dolayı hesaba çekilmek ve takibata uğramak suretiyle tekrar vazifeye dönmeyi mi yoksa görevinden azlolanla kaydıyla bu mükâfatlara sahip olmayı mı istediğini sordu. İbn Âmir,

²¹⁰ Gadbân, a.g.e., ss. 267-268.

²¹¹ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, ss. 27-28.

²¹² Taberî, a.g.e., C. V, ss. 213-214; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 441; İbn Kesîr, a.y.; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, ss. 8-9.

ikinci seçeneği tercih ettiğini söyleyerek oradan ayrıldı. Bunun üzerine Muaviye, onu Basra'dan azletti,²¹³ daha doğrusu İbn Âmir, bu şartlar karşılığında Basra'daki görevinden çekilmiş, istifa etmiş oldu.²¹⁴

Bu gelişmenin akabinde Muaviye, H. 45/M. 665 senesi girdiğinde Basra'ya Hâris b. Abdillâh el-Ezdî'yi tayin etti; fakat dört ay sonra onu da azlederek yerine Ziyâd'ı Basra valisi olarak atadı.²¹⁵ Muaviye'nin, nesebine ilhâk ederek şimşekleri üzerine çektiği Ziyâd'ı, öteden beri araları pek de iyi olmayan Abdullâh b. Âmir'in hemen ardından Basra valiliğine getirmeyip bir süre beklemeyi tercih ederek bir ara atama yapması da, onun stratejik planlarından sayılabilir. Ayrıca Muaviye'nin, bu denli fesada uğramış bir şehri, ordu göndererek veya askerî müdahale yoluyla değil de -Ziyâd'dan başkası olmayan- güçlü bir valinin tesis edeceği sağlam bir iktidarla hakimiyet altına alma düşüncesi de, Muaviye'nin, bu amaca paralel olan stratejik yöntemlerinden biriydi. Benzer şekilde, ileride bahsedileceği üzere, Ziyâd'ın da Basra'da otoriteyi tesis etmek adına uyguladığı tedbirî ve cezaî uygulamalarıyla, sıkıyönetimiyle halkın üzerine asker sevketmeden, idaresi altındaki insanlarla sıcak savaşa girişmeden istikrarı sağlamak niyetinde olduğu kaydedilir.²¹⁶

a. Yönetim İlkeleri: Basra Hutbesi ve Ortaya Koyduğu Prensipler

Basra'nın yanı sıra Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman'ın da idarecisi olarak atanan Ziyâd, h. 45 yılı Rabûlâhir²¹⁷ veya Cemâziyelevvel ayının başlarında²¹⁸ Basra'ya girdiğinde şehirde ahlaksızlık,²¹⁹ yolsuzluk, kötülük namına ne varsa açıkça

²¹³ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.y.; İbn Haldûn, **Târih**, a.g.e., C. III, s. 9.

²¹⁴ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28; İbn Haldûn, **Târih**, a.y.

²¹⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 216; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 447; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 28. Muaviye'nin Ziyâd'ı Abdullâh b. Âmir'in hemen ardından Basra'ya tayin ettiği de nakledilir; bkz. İbn A'sem, a.g.e., C. IV, s. 297; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 262.

²¹⁶ İşş, a.g.e., s. 148.

²¹⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 217; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

²¹⁸ Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²¹⁹ Ziyâd'ın Basra'ya geldiğinde sayıları yediyüzü bulan genel evleri (mâhûr) yıktığı rivayet edilmiştir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşraf**, a.g.e., C. V, s. 211. Benzer bir rivayette ise Ziyâd'ın mevâhîri yıktığı ifade edilirken bunların içki evleri olduğu ifade edilmiştir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 193. Bu rivayetlerden, yıkılan bu yapıların içki ve fuhuş işlerinin birlikte yapıldığı yerler olduğu şeklinde bir telife gitmek mümkündür.

işlenmekte olup bir kaos halinin hakim olduğu kaydedilir.²²⁰ Bu şartlar altında, Muaviye'nin halka karşı adalet ve insafla hareket etmesi ve fakat şakîlere karşı da çok dikkatli olması telkinlerinin ardından²²¹ Basra'ya ayak basan Ziyâd²²² halkı mescitte toplayarak minbere çıktı;²²³ daha ilk andan itibaren şehirde yapacağı değişiklikleri, takip edeceği yol haritasını, gerektiğinde almaktan çekinmeyeceği tedbirleri, vermekten sakınmayacağı cezaları net ve sert bir dille uzun uzun anlattı. Kendi idare tarzını, yönetim ilkelerini şeffaf bir şekilde ortaya koyan Ziyâd, Basra halkına aynı şeffaflığı kendilerinden de beklediğini; kurallara uydukları takdirde kimse zarar görmeden şehirde huzur ortamının sağlanacağını ifade etti. Bu meyanda, hutbenin uzunluğu ve sert üslubunun, Basra halkının içinde bulunduğu durumun vehâmetinden kaynaklandığını söylemek de yanlış olmayacaktır.

Ziyâd'ın, "söz söyleme sanatının bir başyapıtı" olarak nitelendirilen²²⁴ bu meşhur hutbesinin, gerek edebî yönünün kuvvetliliği ve gerekse bazı rivayetlere göre hamdelesiz²²⁵ ve aynı zamanda salvelesiz²²⁶ başlaması ve keza bu yönüyle bir ilk olması²²⁷ nedeniyle kaynaklarda ayrı bir yeri vardır. Fakat bu rivayetin aksine Ziyâd'ın usulsüz bir şekilde hamdelesiz değil, bilakis Allah'a hamd ü senâ eyledikten sonra konuşmasına başladığı da kaydedilir.²²⁸ Ziyâd'ın hutbesine başlarken hamdele ve salvelesiz bir şekilde doğrudan söze girdiği rivayeti ele alındığında, onun bu tarzının dikkatleri çekmek, artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını ve bu süreçte gerekli gördüğünde hiçbirşeyi yapmaktan sakınmayacağını göstermek, binaenaleyh insanlarda şok etkisi yaratmak amacı taşıyabileceği düşüncesi de akla gelmektedir.

²²⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 205; Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 199; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

²²¹ Muaviye'nin bu tembihleri karşısında Ziyâd ona, aynen öyle davranacağı ve başarılı olacağı teminatını verdi; bkz. İbnü'l-A'sem, a.g.e., C. IV, s. 301.

²²² Ziyâd Basra'ya ayak bastığında etraftaki evlere dikkatlice baktıktan sonra, gelişinden memnun olan nice insanların belki de daha sonra üzüleceğine; memnun olmayan nicelerinin ise daha sonra belki de kendisinden memnun kalacağına işaret ettiği; akabinde de mescide yönelerek minbere çıktığı kaydedilir; bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, I-IV, C. II, Kahire, 1996, s. 241.

²²³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 205; Dineverî, a.g.e., s. 203; İbnü'l-A'sem, a.g.e., C. IV, s. 302.

²²⁴ Hasson, "Ziyâd b. Abîhi", a.g.md., C. XI, s. 520.

²²⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 217; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 199; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 447; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 193.

²²⁶ Câhız, a.g.e., C. II, ss. 6, 62; İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 241; İbn Abdirabbih, a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., C. I, s. 309.

²²⁷ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.y.

²²⁸ Câhız, a.g.e., C. II, s. 62; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Dineverî, a.y.; İbnü'l-A'sem, a.y.; Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

Velhasıl, Ziyâd'ın konuşmasına başlarken (Yüce Allah'ı hamd ve övgü anlamında) tahmîd ve temcîd ile giriş yapmadığına binâen onun bu girişsiz hutbesi “Betra”²²⁹ veya Buteyrâ²³⁰ olarak anılmıştır.²³¹ Çeşitli kaynaklarda bazı farklılıklarla nakledilmiş olan bu hutbeyi, gerek Ziyâd ve onun yönetim prensiplerini; gerekse Basra'nın o zamanki durumunu gözler önüne sermesi bakımından aktarmak ve değerlendirmek icab eder. Buna göre, Ziyâd'ın Allah'a hamd ederek başladığı rivayetine binâen hutbenin girişi şöyledir: “Lütuf ve ihsânından dolayı Allah'a hamd olsun ki, biz O'nun, nimetlerini ve ikrâmını artırmasını isteriz. Allah'ım, bizlere bol nimetler verdiğin gibi, onlara şükretmeyi de bize ilhâm et.”²³²

Muhakkak ki, kara cehâlet, kör dalâlet ve kişiyi ateşe sürükleyen sapıklık, sefih kimselerin içinde olduğu ve hilm sahiplerini de içine alan bu durum, küçüklerin görerek büyüdüğü, büyüklerin ise sakınmadığı büyük işlerdendir. Sanki sizler, Allah'ın kitabını okumamış; O'nun, ebedî hayatta, itaat ehline vaad ettiği mükâfatı ve masiyet ehline vaad ettiği elîm azabı iştmemiş gibisiniz. Yoksa dünyanın gözünü kör ettiği, şehvetlerin kulaklarını tıkadığı, fânî hayatı bâkî hayata tercih etmiş kimselerden mi olmak istiyorsunuz?

Zayıf insanların küçük düşürülmesine ve malının gaspedilmesine ses çıkarmıyorsunuz; sizin İslâm'da ihdâs ettiğiniz bu şeylerin daha önce yapılmış olduğunu mu zannediyorsunuz? Çok sayıda korumasız gemilerin güpegündüz soyulması da nedir?²³³ İcinizde gündüz ve gece vakitlerinde yapılan bu gasp ve yağmalamalara engel olacak bir yiğit yok mudur? Dini uzaklaştırarak akrabalığı öne çıkarıyorsunuz. Peki, boş mazeretleriniz ve suistimalciliği savunmanız da ne oluyor? Sizler, ileriye düşünmeyen, akibetinden korkmayan sefih kimselere, böyle yakınlarınıza arka çıkıyorsunuz. Hilm sahibi olmadığınız gibi bu beyinsiz insanların da peşine takılmışsınız; bu nedenle de onlar

²²⁹ Betra kelimesi, “بتر” kökünden gelmekte olup kopuk, kesik, kısa tutulan, tamamlanmadan kesintiye uğrayan, gerisi olmayan, kurumuş, hayrı kalmamış gibi anlamlarının yanı sıra, Ziyâd'ın Basra'daki hutbesi gibi, Allah'a hamd ve Peygamber'e salât ile başlamayan (bkz. İbn Manzûr, a.g.e., C. I, s. 309) keza besmelesiz yani Allah'ın adı zikredilmeksizin başlanan hutbelere verilen isimdir; bkz. Nüveyrî, a.y.

²³⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 179.

²³¹ Câhız, a.g.e., C. II, s. 6.

²³² Câhız, a.g.e., C. II, s. 62; Taberî, a.g.e., C. V, s. 218; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 199; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 447; Nüveyrî, a.y.

²³³ Nitekim Ziyâd'ın, ilerleyen günlerde, bir gemiyi durdurarak vali adına para toplayan bir adamı yakalatarak elini kestirdiği nakledilmiştir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 231.

İslâm'ın hükümlerine zarar verdiler, sizin arkanızdan şüphe çukurlarında tüneyerek yol tuttular. İşte bunları (kötülük yuvalarını) yerle bir edip, yakıp yıkana dek yemek içmek bana haram olsun. Ben bu işin daha evvel nasıl halledildiyse yine ancak o şekilde halledilebileceğini düşünüyorum ki, o (yol) da içinde zayıflık olmayan yumuşaklık ve zulme varmayan bir sertliktir.²³⁴

Allah'a yemin olsun ki, bir kimseyi velâyetine alanı alınanla, şehirde oturanı göçenle, bize yöneleni bizden kaçanla, itaat edeni isyan edenle, sağlıklı olanı hasta olanla sorumlu tutacağım.²³⁵ Öyle ki, sizden biriniz bir diğerini gördüğünde “Saîd/Süayd öldü; Sa'd'ı kurtarın”²³⁶ diyeceksiniz; ya böyle olacak ya da kendinizi doğrultacaksınız.

Minberden yapılan konuşmaların yalanları meşhurdur (boldur). Eğer benim de yalan söylediğimi görürseniz veya işitirseniz, bana karşı gelme ve beni suçlama hakkınız olur; lâkin bilin ki aynı haklar benim için de geçerlidir. İçinizden bir kimseye bir görev verilir de o bu esnada bir zarara uğrarsa onun zararını ben tazmin ederim. Geceleri dolaşmaya gelince, bundan muhakkak sakının; zira kim bu suçla karşıma getirilirse kanını dökerim. Bu işi(n başlama zamanını) ise, haber Kûfe'nin bir ucundan diğerine ulaşınca dek erteliyor, size mühlet veriyorum.

Câhiliyye düşüncelerinden de kesinlikle sakının; kimin böyle iddialarla ortaya çıktığını haber alırsam dilini keserim. Sizler, daha önce olmayan pek çok şey ihdâs ettiniz; biz de her bir yeni günaha mukabil yeni cezalar ihdâs ettik. Bir kimseyi boğanı boğacak, yakarı yakacak, ev yıkanın evini yıkacak, kabir soyanı, diri diri kabre gömeceğiz. O halde elinizi ve dilinizi benim üzerimden çekin ki, ben de elimi ve dilimi sizin üzerinizden

²³⁴ Bu ifade, daha evvel Hz. Ömer'in bir kimseyi devlet işiyle görevlendirirken ona telkin ettiği, zayıflığa varmayan bir yumuşaklık, zorbalığa varmayan bir sertlikle muamele etmesi şeklindeki emrine benzer; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 181).

²³⁵ Ziyâd'ın, halkın her bir ferdini birbirinden sorumlu tutmaya yönelik bu kararlılığına binaen o, Basra'nın önde gelen kabile reislerini, hatırı sayılır kimseleri toplayarak bu konuda onlara ultimatom verdiği; bu bağlamda, şayet Basra'yla Horasan arasında bir ip dahi zayi olacak olursa bunun hesabını kime soracağını, onu kimden alacağını iyi bildiğini söylemek suretiyle onları uyardığı rivayet edilmiştir; bkz. İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

²³⁶ Bu ifade Araçlar arasında kullanılan bir meseldir (bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 241). Hutbedeki bağlamına bakıldığında ise, artık herkesin birbirine karşı sorumlu olup birbirini görmezden gelemeyeceği; dolayısıyla şer işlerle uğraşanlar etkisiz hale getirildiğinde diğerlerinin onun davasını sürdürmek yerine bilakis, “bari geri kalanları helâk olmaktan kurtaralım” demeleri anlamında kullanılabileceği de muhtemeldir.

çekeyim. Kim ki, halkın ittifak ettiği bir hususun hilâfına hareket eder, fitne çıkarırsa, onun boynunu vururum.

Daha önceden benimle sizden bazıları arasında açık veya gizli düşmanlık, kin, nefret olmuştur; ben bunların hepsini kulak ardı ediyor ve ayaklarımın altına alıyorum. İhsan sahibi olanlar bu hallerini arttırarak devam ettirsinler; kötülük peşinde olanlar ise kötülüklerini bir an evvel terk etsinler. Vallahi, bilsem ki içinizden biri bana olan nefretinden dolayı hastalanıp öldü; o bunu açığa vurmadıkça ben de onun gizlisini açığa çıkarmam, ifşa etmem; şayet o bunu açığa çıkarırsa düşünmem (gereğini yaparım). O halde durumlarınızı gözden geçirin, kendinize dikkat edin. Benim gelişime üzülen niceleri daha sonra sevinecek; sevinen niceleri de daha sonra üzülecek, kötü hissedecektir.

Ey insanlar! Bizler sizin üzerinize idareci ve koruyucu olduk; Allah'ın bize verdiği güç ile sizi idare edecek, O'nun bize havale ettiği ganimetle sizi himaye edeceğiz. Sizin, istediğimiz hususlarda bize itaat etmeniz; bizim de üstlendiğimiz görevlerde size karşı adalet ve infafla davranmamız gerekir. Öyleyse bize yardımcı olmak suretiyle adaletimizi ve ganimetimizi (size dağıtmamızı) isteyin (hak edin).

Bilin ki, ben ne kadar ihmalkâr davransam da, şu üç konuda asla ihmâlde bulunmam: Gece yarısı bile olsa gelip kapımı çalan birinin ihtiyacını asla geri çevirmem; zamanı gelen maaşlarınızı, rızıklarınızı asla hapsedmem (geciktirmem); (durduk yere) orduyu üzerinize salmam veya onları çok uzun süreliğine uzak yerlere göndermem. O halde idarecileriniz için Allah'tan hayır isteyiniz; zira onlar sizi yetiştiren idarecileriniz ve yöneldiğiniz sığınaklarınızdır. Siz iyi olursanız onlar da size karşı iyi olurlar. Kalplerinize onların buğzunu sokmayın; sonra öfkeniz artar, üzüntünüz daha da uzar ve maksadınıza da ulaşamazsınız, ki şayet ulaşacak olsaydınız da bu sizin aleyhinize olurdu. Ben, Allah'tan herkesin birbirine yardımcı olmasını sağlamasını dilerim. Benim sizinle ilgili olarak bir şeyi uyguladığımı gördüğünüzde siz de onu hemen uygulamaya geçin. Allah'a yemin olsun ki, aranızda çok sayıda benim sayemde yere yıkılacak olan vardır; ona göre herkes bunlardan biri olmaktan sakınsın.²³⁷ Uzun ve her cümlesiyle şimşekleri üzerine çeken

²³⁷ Câhız, a.g.e., C. II, ss. 62-65; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 218-221; İbnü'l-A'sem, a.g.e., C. IV, ss. 302-304; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, ss. 199-201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 179-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 447-450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 193-196.

hutbesinin ardından Ziyâd minberden indi.²³⁸ Bu hutbenin, hem ifade hem de içerik bakımından onu dinleyenler üzerinde etki bırakmaması düşünülemezdi. Nitekim Ziyâd sözlerine son verdikten sonra Abdullah b. Ehem²³⁹ ayağa kalkarak, ona kendisine Allah tarafından nasıl hikmet ve hitabet gücü verildiğine şahit olduklarını söyledi. Ziyâd ise ona, bahsettiği asıl kişinin Hz. Dâvud olduğunu söylemek suretiyle cevap verdi. Bu arada el-Ahnef b. Kays söze katılarak, Ziyâd'a ne güzel konuştuğunu; senânın belâdan, şükrün de nimetten sonra olduğunu söyledikten sonra, dikkat çekicidir ki, kendilerinin musibeti görmeden senâ etmeyecek (insanlar) olduklarını ifade edince, Ziyâd da onu tasdik etti. Ardından Haricîlerden Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye, Allah'ın kendilerine onun söylediklerinin aksine başka şeyler bildirdiğini; zira Kur'an'da, hiçkimsenin bir başkasının günahını yüklenmeyeceğini ve insan için kendi yapıp ettiklerinden başkasının olmadığını²⁴⁰ belirtildiğini,²⁴¹ oysa Ziyâd'ın iyiyi kötüden, âsîyi itaat edenden, gideni gelenden, komşuyu komşudan sorumlu tutacağını söylediğini hatırlattı.²⁴² Ebû Bilâl'in fısıldayarak söylediği bu sözleri Ziyâd duydu ve ona, hutbesinde söylediklerinin arkasında olduğunu ikrar edercesine şu cevabı verdi: "Biz, sen ve arkadaşların hakkında irade ettiğimiz (sonuca), kana batmadan, bâtıla sapmadan ulaşamayız."²⁴³

Açıkça görüldüğü gibi Ziyâd, Basra halkına artık yeni bir sayfanın açılmakta olduğunu, yöneticilerine itaat etmekten başka kendilerine huzur getirecek bir yol olmadığını, kötülüğe bizzat bulaşmamaları, bulaşanları da himâye etmemeleri gerektiğini, akıllıca davranarak taraflarını iyi seçmelerini; zira kendisinin karşı tarafa göz açtırmayacağını ve bu uğurda en sert tedbirleri almak ve müdahalede bulunmaktan asla çekinmeyeceğini peşinen söyledi, beklentilerini sıraladı. Keza geçmişe sünger çektiğini belirten Ziyâd, Basra halkına artık ayaklarını denk almaları gerektiğini; zira kendisinin şehirde asayiş sağlamadan rahat edemeyeceğini, bu nedenle de işlenen her suçun sahibine

²³⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 205; Dineverî, a.g.e., s. 204; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 181.

²³⁹ Bu kişinin Nuaym b. İbrahim el-Minkarî olduğu da rivayet edilmiştir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 180.

²⁴⁰ Necm Sûresi, 53/38-39.

²⁴¹ Câhız, a.g.e., C. II, s. 65; İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 242; Taberî, a.g.e., C. V, s. 221; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 180-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 196.

²⁴² Câhız, a.y.; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 189.

²⁴³ Câhız, a.y.; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 189, 218; Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

misliyle geri döneceğini vurguladı. Bu doğrultuda, daha önce duyulmamış cezalardan bahseden Ziyâd, ayrıntılarını verdiği sokağa çıkma yasağına da özellikle dikkat çekti.

Ziyâd'ın hutbesindeki ifadelerle alakalı olarak –aktarmayı uygun bulduğumuz- bir değerlendirmede, oradaki bazı hususların İslâmî örfe ve şer'î hükümlere aykırı olup, bu örneklerin hilâfetin saltanata dönüşümünün tezahürleri olduğu noktasındadır. Buna göre örneğin, herkesin bir diğerrinin günahından sorumlu tutulması, suçu işleyenle diğerrinin eşit sayılması, kan dökme, boynunu vurma, dil kesme gibi cezalar verilmesi, keza hedefe ulaşmak uğruna meşru veya değil her yolun mümkün görülmesi, bu yolda da korku, güç, saldırı ve katle yaslanması, İslâm'a muhalif uygulamalar olup hilâfetten saltanata kayışın sinyalleri olarak görülebilir.²⁴⁴

Yukarıdaki örnekle ilgili olarak, bir kimsenin işlemiş olduğu suç nedeniyle bedel olarak başkasının cezalandırılmasının şer'î hukuka aykırı olduğu söylenmekle birlikte, bunun zaman zaman idarecilerin halkı korkutmak ve suçun önüne geçmek amaçlı istemeyerek de olsa başvurdukları bir yol olduğu; fakat sağlayacağı yararın kısa vadeli olacağı da belirtilmiştir. Dolayısıyla bu bağlamda Ziyâd'ın da, bölge halkı için böyle bir olağanüstü yönetimi uygun veya zarûrî gördüğü; bu doğrultuda, yeni tür suçları işleyenleri aynı şekilde kendi yöntemleriyle cezalandırdığı görülür. Bir diğerr açıdan ifade etmek gerekir ki, Ziyâd'ın uyguladığı bu siyaset, yapılan tüm eleştirilerin ötesinde, halk üzerinde etkisini göstermiş; dahilî emniyet genel anlamda tesis edilebilmiştir. İlâveten, bir idareciye başarılı denebilmesi için onun kötülüğü en az zararla bertaraf etmesi bir ölçü olarak kabul edildiğinde, aslında tüm bunlara rağmen Ziyâd'ın, suların durulmadığı bu bölgede en az kan döken valilerden sayılabileceği ifade edilir. Nitekim, bazı tarihçilerin de belirttiği gibi, Ziyâd, almış olduğu bu cezâî tedbirler sayesinde az sayıda kişiyi cezalandırmak durumunda kalmıştır; zira halk onun, söylediklerini yapacağını bildiği için, korkmuş ve suçtan uzak durmak istemiştir. Hasılı, katı uygulamaları ve aldığı tepkilere rağmen, Ziyâd'ın valiliği süreci, bölge halkı için bir refah ve emniyet dönemi olmuş; başlarına

²⁴⁴ Yanı sıra, hilâfette halifeye itaat onun Allah'a ve Rasûlü'ne bağlılığı ölçüsüyle tartılırken, saltanatta ise gücün, yetkinin Allah'tan alındığı, dolayısıyla gücün yönetilene değil yöneticiye ait kılınp kendilerine mutlak itaat şartı; hilâfette mal millete ait iken, saltanatta ise -Ziyâd'ın dediği gibi- Allah tarafından kendilerine havale edilen bir hak olması gibi noktalar da hilâfetten saltanata geçişin örnekleri olarak yorumlanmıştır; bkz. Gadbân, a.g.e., ss. 272 vd.

gelen daha mutedil idareleri fırsat bilerek karışıklıklara yol açan bölge halkı,²⁴⁵ daha doğrusu muhalif gruplar, ancak bu tarzda bir siyasete uyum göstermiştir.

b. Valilik Süresince Gerçekleştirdiği İcraatlar: Düzen ve Asayişin Sağlanması

Bundan sonra Ziyâd, yazdığı bir mektupla, tüm şehir halkına okunması ve duyurulmasını sağladığı²⁴⁶ hutbesinde beyan ettiği sözleri icraata dökmeye, planlarını uygulamaya koyuldu. Bu doğrultuda, şehrin bir numaralı problemi olan can ve mal güvenliğinin bulunmayışı noktasında harekete geçen ve Abdullah b. Hısn'ı emniyet biriminin başına geçiren Ziyâd, hutbesinde vurguladığı sokağa çıkma yasağını derhal başlattı. Buna göre, yasakla ilgili haber Kûfe'ye varıp bu konuda kendisine bilgi ulaştırılıncaya kadar bir süre halka mühlet verdi. İleriki zamanlarda da özenle devam ettirilen bu yasakla ilgili Ziyâd'ın bir uygulama usûlü vardı: O, yatsı namazını tehir eder, olabildiğince ağır kıldırır, namaz tamamlandıktan sonra da birine Bakara Sûresi veya onun gibi uzun bir sûreyi tertîl üzere okumasını emrederdi. Ardından, bir insanın şehrin en uzak, ücra köşesine varacağı kadar bir zaman bekler; daha sonra emniyet görevlilerine, şehre dağılarak sokak sokak dolaşmalarını ve rastladıkları herkesi öldürmelerini emrederdi.²⁴⁷

Ziyâd'ın sokağa çıkma yasağı hususunda ne kadar tavizsiz olduğunu gösteren bir rivayete göre, gecenin birinde emniyet kuvvetleri sokakta buldukları bir bedevîyi Ziyâd'a getirmiş; bedevî süt getirmek veya mal satmak için şehre geldiğini, uykusu gelince bir köşede uyuyakaldığını ve en önemlisi ilân edilen bu yasaktan da haberi olmadığını anlattı.²⁴⁸ Onu dinleyen Ziyâd “Doğru söylediğin kanaatindeyim; fakat bu ümmetin salâhi için²⁴⁹, kendi kendimi yalancı çıkarmayı istemediğim için²⁵⁰ senin öldürülmen gerekir” diyerek boynunun vurulmasını emretmişti.²⁵¹

²⁴⁵ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, a.g.e., C. II, s. 296.

²⁴⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 215.

²⁴⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 219; Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 196; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

²⁴⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 206-207; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y. Rivayete göre Ziyâd'ın emniyet amiri Abbâd, sokakta uyurken bulduğu bu adamın yasaktan habersiz olduğunu anlayınca ona acımış (öldürmemiş); sabah olunca da Ziyâd'ın huzuruna getirmişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

²⁴⁹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

²⁵⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 207.

²⁵¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 206-207; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

Şehirde daha önce benzeri görülmemiş bir yönetim sergileyen Ziyâd, kendinden önceki valilerin yapmadıklarını yaptı; şüphe veya zan üzerine bile olsa müsamaha göstermeyip kural ihlallerine göz yummadı. Bu bağlamda onun pek çok kişiyi hesaba çektiği, takibata aldırıldığı veya öldürdüğü rivayet edilir. Nitekim Ziyâd'ın, idarenin otoritesini gerçek anlamda sağlamlaştıran, Muaviye'nin hakimiyetini pekiştiren ilk kişinin Ziyâd olduğunun kaydedilmesi²⁵² raslantı değildir. Keza bu haliyle Ziyâd, devletin gücünü halka hissettiren valilerin başında gelmiştir.

Bu bağlamda yönetimi süresince uyguladığı sıra dışı ceza veya infazlar, Ziyâd'ın "hukuk tanımaz" bir idareci²⁵³ veya böyle bir siyasetin bir nevi temsilcisi olarak sembolleşmesini de beraberinde getirmiş; bu bağlamda o, ileride bahsedileceği üzere, ister istemez haleflerinin de örneği ve öncüsü olmuştur.

Ziyâd'ın söz konusu icraatleriyle ilgili olarak yapılan ve onun, bir vali olmaktan öte, aynı zamanda hakim ve infaz memuru gibi davrandığı ve yargısız infazlar gerçekleştirdiği²⁵⁴ şeklindeki tesbiti de birkaç açıdan ele almak gerekir. Örneğin gerek Muaviye ve gerekse sonraki birçok Emevî halifelerinin, otoritenin tesis edilemediği veya yetersiz kaldığı yer ve zamanlarda, etkin olacaklarına inandıkları isimleri işbaşına getirerek geniş yetkilerle techiz etmek suretiyle bir halife (vekili) gibi davranmalarını sağladıkları görülür. Bu isimlerin başta geleni de, merkezi otorite-güçlü vali işbirliğinin gözde örneği, Muaviye'nin iktidarı ve devletin bekası adına –hala büyük tenkitler alan- birçok işin altında imzası olan Ziyâd'dır.²⁵⁵ Ziyâd'ın yukarıda belirtildiği gibi, bir hakim veya infaz memuru gibi davranmasının halife adına yürüttüğü mücadelenin ve halifenin kendisine verdiği olağanüstü sayılabilecek hakların, yetkilerin bir tecellisi olduğunu söylemek gerekir. Ayrıca Ziyâd'ın, suç ve cezayı daha baştan eşleştirerek açıklığa kavuşturması, hangi durumlarda yakalananların ne gibi cezalar alacağını ve bu konuda da şehrin ıslahı için affın söz konusu olmadığını ilânı, verilen hüküm veya cezaların bir sürpriz olmadığını gösterir. İlâveten, Ziyâd tarafından suç işleyenlere karşı alınan tedbir veya yapılacak

²⁵² Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

²⁵³ Metin Yılmaz, "İslâm Tarihinde (Emevî-Abbâsî Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması", **İSTEM**, C. II, S. 3, Konya, 2004, s. 140.

²⁵⁴ A.g.m., s. 142.

²⁵⁵ Melek Yılmaz Gömbeyaz, "Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri", **UÜİFD**, C. XIX, S. 1, Bursa, 2010, s. 310.

infazların Muaviye'ye rağmen hayata geçirilmediğini, Ziyâd'ın bu icraatlarının Muaviye'nin izin ve inisiyatifi dahilinde olduğu da ayrıca unutulmaması gereken bir noktadır.

Onun, yönetimde başarılı olarak şehirde istikrarı sağlamak ve böylece hem kendisinin hem de Muaviye'nin otoritesini kuvvetlendirmek adına uyguladığı yöntemlerin, doğruluk veya meşruluk tartışmaları bir yana, kısa sürede sonuç vermeye başladığı bir gerçektir. Ziyâd'ın idaresi altında şehirde korkuya dayalı bir güven ortamı hasıl oldu; cezaların ağırlığı karşısında Basra halkı Ziyâd'dan korkar, fakat birbirlerinden korkmaz, ya da bir başka ifadeyle insanlar Ziyâd'ın korkusundan birbirlerine zarar veremez hale geldi. Öyle ki, bir kişinin elinden yere düşen herhangi bir şeye, sahibi geri gelip onu alıncaya dek kimse elini sürmezdi; böylece eşyasını kaybeden kişi onu bulup alabilirdi.²⁵⁶ Üstelik artık insanlar kapısını kilitleme ihtiyacı dahi hissetmiyordu.²⁵⁷

Şehirde anarşik faaliyetlere mahal vermek istemeyen Ziyâd, suçun tekrarlanmaması adına suçlulara ibretlik cezalar vermiş; muhtemelen, müsamahanın ne yeri ne de zamanı olduğu kanaatiyle, yasakları çiğneyenleri, hutbesinde söylediği gibi misliyle cezalandırmıştı. Örneğin Ziyâd, huzuruna getirilen kabir soyguncularının diri diri gömülmelerini emretmişti. Rivayete göre o, bir kabir soygunu hadisesinde Nâfi b. Hâris'i yanına çağırmış, ona, soyguncuyu yakalaması için, gidip henüz o gün defnedilmiş olan bir kabrin yakınında gizlice beklemesini, böylece kabri soymaya gelecek olan harâmîyi yakalayabileceğini söyledi. Ziyâd'ın emrini yerine getiren Nâfi, tıpkı onun öngördüğü gibi yeni defnedilmiş bir mezarın başında iken soyguncuyu yakaladı; soyguncu, Ziyâd'ın emriyle diri diri kabre gömüldü. Benzer şekilde Ziyâd, bir çocuğu suda boğanı suda boğdurmuş, bir meskeni kundaklayanı ise diri diri yaktırmıştı.²⁵⁸

²⁵⁶ İbn A'sem, a.g.e., C. IV, s. 301; Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.y. Bu durumun bir örneği de, altın, ipek ve kadife kumaşlar gibi değerli malların, Basra'nın uzak bir bölgesinde bir gün-bir gece bekletildiği halde hiç kimsenin onlara dokunmaya cesaret edemediği; Ziyâd'ın ise daha sonra bir elçi gönderip onları aldırıldığı rivayettir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 206.

²⁵⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 225; İbn A'sem, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

²⁵⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 207. Nitekim Ziyâd şöyle derdi: "Kim bir çocuğa içki içirirse, ona haddini bildiririz; kim bir evin duvarını dahi delerse onu kalbinden deleriz; kim de bir kabri soyarsa, onu o kabre diri diri gömeriz"; bkz. İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

Ziyâd'ın Basra'ya geldiğinde yaşadığı şu hadise de, şehrin emniyet açısından nasıl bir çöküntü içinde olduğunu göstermesi bakımından, diğer örnekler gibi, kayda değerdir. Buna göre Ziyâd, şehre geldiği ilk günlerde geceleri teftiş amaçlı dolaşmaya çıktığında evlerden birinden tekbir sesleri veya başka birtakım sesler geldiğini işitti. Yanındaki şurtasına evin kime ait olduğunu ve niçin böyle bir şey yapıldığını sorunca o, evin Ubeyd b. Umeyr'e ait olduğunu ve tekbir seslerinin sebebinin de baskın ve hırsızlıktan korunmak amaçlı olduğunu söyledi; hatta öyle ki, toplumun bir kadın feryat edip yardım çağrısında bulursa kimsenin gidip ona yardım etmeyecek hale geldiğini belirtti.²⁵⁹ Ziyâd ise şurtasına artık böyle şeylere gerek kalmayacağını, zira kaybettikleri şeyi (güven ve huzuru) kendisinin onlara temin edeceğinin garantisini verdi.²⁶⁰ Bir diğer rivayete göre ise Ziyâd, böyle bireysel tedbirlerin bir çare olmadığını ve derhal kendisinin bu işe el atacağını belirttikten sonra sabahleyin herkesi mescitte topladı ve onlara olan ikazını yineledi: “ Ey insanlar! Ben, asla sabredemeyeceğim bir şey öğrendim; oysa size, üç şeyi²⁶¹ burada olanların olmayanlara bildireceği kadar bir mühlet vermiştim ve yatsı namazından sonra (mühlet sona erdiğinde) kim dışarıda bulunursa onun boynunu vurdurmuştum” diyerek ikazını yenilemişti.²⁶²

Başlangıçta bazılarının Ziyâd'ın bu sözlerinden bahsederken –muhtemelen bunları uygulanabilir olarak görmeyip Ziyâd'ın sadece kendilerini korkutmaya çalıştığını düşündüklerinden olsa gerek- onlarla alay ettikleri rivayet edilse de,²⁶³ Ziyâd söylediklerinde ne kadar ciddi olduğunu ilerleyen günlerde onlara fiilî olarak gösterdi. Buna göre o, emniyet görevlisi Abbâd b. Husayn el-Habatî'yi çağırdı ve ona sokakları teftiş etmesini söyledi; Abbâd ise teftiş esnasında, yatsı namazından sonra sokağa çıkan kimi bulduysa öldürdü. Öyle ki rivayete göre sabah olduğunda meydanda 500 kelle vardı. Ziyâd'ın sonraki gecelerde de mütemadiyen sürdürdüğü bu sıkıyönetim uygulamasının sonucunda insanlar, yatsı namazı bitiminde imamın selam vermesiyle birlikte alelacele yerinden kalkar, hatta bazen telaştan ayakkabılarını bırakırlardı. Sonra bir münâdî,

²⁵⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 206; Taberî, a.y.

²⁶⁰ Taberî, a.y.

²⁶¹ Ziyâd burada muhtemelen ilk hutbesinde söylediği “Gece yarısı bile olsa gelip kapımı çalan birinin ihtiyacını asla geri çevirmem; zamanı gelen maaşlarınızı, rızıklarınızı asla hapsedmem (geciktirmem); (durduk yere) orduyu üzerinize salmam” cümlelerini kastetmektedir.

²⁶² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

²⁶³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

kimsenin kapısını kilitlememesini, keza kilitleyenlerin kendi zimmetleri (koruma) altında olmayacağını²⁶⁴ ve herhangi bir kayıp durumunda kendilerinin onu tazmin edeceklerini nidâen söylerdi.²⁶⁵ Böylece insanlar hırsızlıktan korkmadan kapılarını açık bırakır olmuşlardı.²⁶⁶

Basra halkı, daha önce kimseden çekinmedikleri kadar Ziyâd'dan çekindiler;²⁶⁷ rivayette geçtiği şekliyle, şer peşindeki insanlar ondan nefret ederlerken, iyiler onu sevdiler.²⁶⁸ Buna karşın Ziyâd da, hutbesinde söz verdiği gibi, (fitne fesattan uzak duran) halka karşı cömert davrandı; bolca atalar dağıttı.²⁶⁹ Mamafih Basra, tıpkı Hz. Ömer zamanında olduğu gibi emîn bir şehir haline geldi; fakat A. Cevdet Paşa'ya göre, o zamanki emniyet hali, Allah korkusundan iken, bu defaki Ziyâd korkusundan kaynaklanmaktaydı.²⁷⁰ Birçok tesbit içeren bu yoruma, aslında Hz. Ömer zamanında da Basra'da hasıl olan emniyet halinin sadece Allah korkusundan kaynaklanmayıp, aynı zamanda, pek çok tarihî rivayetin hatırlattığı gibi, (muktedir bir idareci olan) Hz. Ömer korkusundan da sadır olduğunu eklemek gerekir.

Basra'da giriştiği ıslahat faaliyetleri kapsamında Ziyâd,²⁷¹ emniyet kuvvetlerinin sayısını 4000'e çıkardı. O, valiler arasında ilk defa, elinde mızrak ve demir âsâları bulunan bir birlik kurdu ki, bunlar Ziyâd'ın önünde yürüyerek bir nevi geçit töreni yaparlardı. Ayrıca Ziyâd, 500 kişiden oluşan ve Basra Camii'nin yanından hiç ayrılmayan bir muhafız birliği de oluşturmuştu.²⁷² İdaresi altındaki yerlerde fitne-fesada tahammülü olmayan,

²⁶⁴ Kapıların kapatılmaması uyarısı, Ziyâd'ın emniyeti sağlama noktasında ne kadar iddialı olduğunun bir tezahürü olabileceği gibi, insanların kapalı kapılar ardında gizli planlar yapmalarını önlemek amaçlı tedbirî bir uygulama olduğu da düşünülebilir.

²⁶⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 206.

²⁶⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; İbn A'sem, a.g.e., C. IV, s. 301; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

²⁶⁷ İbn A'sem, a.y.; Taberî, a.y. Suça karşı oluşan bu çekingenliğin ana sebebine işaret eder mahiyetteki bir rivayete göre Ziyâd, "İnsanlara halifeye itaati şart koşan, bu uğurda taviz vermeyen, zan üzere tutuklayıp şüphe üzere cezalandıran ve insanları korku üzere yöneten kişi" olarak nitelendirilmişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 225; İbn A'sem, a.y.

²⁶⁸ İbn A'sem, a.y. Rivayette ayrıca, bu hususa örnek olarak Hârise b. Bedr el-Gudâni'nin Ziyâd hakkında söylediği bir şiir nakledilmiştir. Şiirde, Ziyâd'ın hem Halife'nin kıymetli kardeşi, hem de değerli bir emir ve vezir olduğundan, adaleti sağlama uğruna verdiği mücadeleden bahsedilmektedir.

²⁶⁹ Taberî, a.y. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

²⁷⁰ A. Cevdet Paşa, a.g.e., s. 613.

²⁷¹ Aycan, a.g.e., s. 147.

²⁷² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 229; Taberî, **Tarih**, a.g.e., C. V, s. 224; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 11.

dolayısıyla onların ıslahı için sıkı tedbirler alan Ziyâd'a, girilen bu yolun çok ürkütücü olduğu söylendiğinde o, tek düşündüğü şeyin şehri ıslah etmek olduğunu; zira bunu başaramazsa ileride başlarına çok daha kötü şeylerin geleceğini, asıl şiddetin o zaman ortaya çıkacağını söyledi. Velhasıl Ziyâd, bu şartlar altında, hedeflediği asayışı sağlamadan herhangi başka faaliyetlere girişmedi; ancak öncelikli gayesi olan hakimiyeti tesis ettikten sonra diğer alanlarda da birtakım icraatlara girişerek başarılı atılım ve yatırımlar yapacaktı.²⁷³

c) Yeni Dönem/Yeni Düzen: Bölgenin Şekillenmesi

Ziyâd, idaresi altındaki bölgelerde devletin düzen ve otoritesini temin etmek üzere yönetime geçtiğinde, başta sahabîler olmak üzere aralarında akrabalarının ve başka Sakîfliler'in de bulunduğu bir idarî kadro oluşturdu. Bu doğrultuda o, idârî, hukukî, malî gibi değişik alan ve kademelerde, İmran b. Husayn el-Huzâî, Enes b. Mâlik, Abdurrahman b. Semure, Semure b. Cündeb, Hakem b. Amr el-Gıfârî gibi sahâbîleri isti'mâl etmesinin yanı sıra²⁷⁴, kardeşi Ebû Bekre'nin oğullarından Abdurrahman'ı beytûlmâlin²⁷⁵; Ravvâd'ı²⁷⁶ Dâru'r-rızk'ın²⁷⁷/Medînetü'r-rızk'ın;²⁷⁸ Ubeydullah'ı²⁷⁹ ise Fâris'in idaresiyle ilgili işlerde görevlendirdi,²⁸⁰ kayınbiraderi olan Zürâra b. Evfâ'yı Basra kadılığına tayin etti.²⁸¹

Bölgede istikrarı sağlamak adına sahabîlerin yardımına başvuran ve onları danışmanlıktan valiliğe kadar pek çok görevde istihdâm eden Ziyâd'ın tayinleri, akrabalarını çeşitli mevkilere ataması yönünden eleştiriye müsait olsa da, birkaç hususun varlığına dikkat etmek icab eder. Örneğin, genç yaştan itibaren, sorunlarıyla yöneticileri

²⁷³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

²⁷⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 213; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, a.g.e., C. VIII, s. 28.

²⁷⁵ Bir başka rivayette Abdurrahman'ın Übülle'ye tayin edildiği kaydedilir; bkz. İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 271.

²⁷⁶ Farklı bir rivayette ise –harf hatası olsa gerek- Davud olarak geçer; bkz. İbn Abdirabbih, a.y.

²⁷⁷ Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 8.

²⁷⁸ İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.

²⁷⁹ Rivayetinin bir diğer versiyonunda bu isim Abdullah olarak nakledilirken (bkz. İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.); bir diğerinde ise Dâru'r-Rızk sorumlusu olarak önce Abdullah b. Hâris b. Nevfel'in; onun akabinde Ravvâd'ın görev yaptığı belirtilmektedir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 223.

²⁸⁰ İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.y.

²⁸¹ Ziyâd'ın, bir süre sonra Basra kadılığından affını isteyen İmran b. Husayn'ın yerine, Abdullah b. Fudâlâ el-Leysi'yi, daha sonra onun kardeşi Âsım'ı, akabinde ise kayınbiraderi olan Zürâra b. Evfâ'yı tayin ettiği kaydedilir; bkz. Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

bunaltan Basra ve Fâris gibi çeşitli bölgelerin idareciliğini yapan, siyasî hayatın içinde yoğrulmuş olan Ziyâd'ın, "ehliyet-liyâkat" vasfını göz ardı ederek, sadece akrabası olması hasebiyle bir kimseyi tayin edeceğini düşünmek, sahip olduğu siyasal birikim ve edindiği tecrübeye binâen, Ziyâd'dan beklenecek bir tavır görünümünde olmadığı gibi, keza Muaviye'den de kabul görececek bir durum değildir. Ayrıca onun, akrabaları arasından istihdam ettiği kişilerin oranı, ağırlıklı, genel idarî kadronun içinde göze batacak bir nicelik teşkil etmemektedir. Nitekim Ziyâd'ın, tercihlerini hangi kriterlere göre yaptığına işaret eden bir rivayete göre, Ziyâd'ın bir diğer kardeşi olan Nâfi'in birgün Ziyâd'a gelerek, Ebû Bekre'nin çocuklarını isti'mâl ettiğini, lâkin kendisinin çocuklarına görev vermediğini söylemek suretiyle ona sitem ettiğinde Ziyâd'ın Nâfi'e onun çocuklarını yetersiz; Ebû Bekre'nin çocuklarını ise yeterli gördüğünü söylediği kaydedilir.²⁸²

Ziyâd, Basra ve bağlı vilayetlerin yönetimiyle ilgili olarak gerekli atamaları yapmanın yanı sıra, ciddî bir adım daha attı; Basra'yı beş büyük grubun çatısı altında birleştirdi. Buna göre o, önceki idareciler döneminde çeşitli kabilelerin belli yerlerde ve şekillerde yerleştirildiği bir şehir olan Basra'yı,²⁸³ daha iyi yönetebilmek adına, askerî, idarî, ictimâî ve iktisadî hedef ve menfaatlere binaen, Temîm, Bekr, Ebu'l-Âliye, Ezd ve Abdikays şeklinde²⁸⁴ beş büyük kabileye ayırdı (Ahmâs).²⁸⁵

İlk etapta, askerî sahada kolaylık sağlanması, savaşların ve dolayısıyla ordunun sevk ve idaresinde rahatlığın temini gibi askerî sebepler zahiren ön plana çıksa da, hatta bu sistem sayesinde düzenli ordu ve fetihler meydana gelse de²⁸⁶, Ziyâd'ın bu uygulamasının bozulan sosyal düzenin ıslahı,²⁸⁷ kabileciliği, kabileler arasındaki dengeyi veya devlet-kabile ilişkisini, en genel anlamda asabiyeti kontrol altında tutma maksadı taşıdığı da aşikârdır. Binaenaleyh, sayısal anlamda kabileler arasında oluşturulmaya çalışılan bu muvâzenenin niceliğe bağımlı bir çaba olmadığını, bunun ötesinde, idarî ve malî gibi pek

²⁸² İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.

²⁸³ Minkârî, **Vak'atü Sıffin**, a.g.e., s. 117; Salih A. Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye**, a.g.e., ss. 30 vd.; Akyüz, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, a.g.e., s. 29.

²⁸⁴ Ali, a.g.e., s. 41; Akyüz, a.y.

²⁸⁵ İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

²⁸⁶ Ziyâd'ın ortaya koyduğu bu taksim şeklinin, Emevî Devleti'nin yıkılışına dek sürdüğü de gelen rivayetler arasındadır; bkz. Ali, a.g.e., ss. 40-41.

²⁸⁷ Bâkır "Basra", a.g.md., C. V, s. 110.

çok alanda sağlanacak olan istikrar ve getirilerin de ana hedeflerin arasında olduğunu görmek mümkündür.

Ziyâd, denge anlayışıyla oluşturmaya çalıştığı kabilelerin tanzimi hususunda zaman zaman zorlandı; soy ağacından sapmak ve bir takım değişikliklere gitmek durumunda kaldı. Bu bağlamda o, tamamlanamayan bazı Arap aşiretlerini, başka kabilelere dahil ederken; buna mukabil bazı Acem aşiretlerini de Arap kabilelerin (çatısı) altına dahil etmek suretiyle sistematize etmiştir.²⁸⁸

Basra'daki kabile düzeninde bu şekilde revizyona giden Ziyâd, benzer hedef ve politikalara istinaden, Horasan'da da bir takım ıslahatlara girişmişti. Nitekim, Ziyâd öncesi dönemde Horasan, bağlı olduğu Basra'daki buhrandan payını almış ve iç karışıklıklar burada da kendini göstermişti; bunun temelinde ise kabile çatışmaları ve tabii ki çıkar mücadelesi yatmaktaydı. Şöyle ki, vali İbn Âmir, Horasan'ın Kaysî idarecisi Kays b. el-Heysen'in yerine Kays'ın dayısının oğlu olan Abdullah b. Hazim'i tayin etmek isteyince, aralarında çekişme olmuş; yaşananlara öfkelenen Kaysîler, durumu Muaviye'ye şikâyet etmişlerdi.²⁸⁹ Binaenaleyh, Basra ve bağlı vilayetlerdeki idarî zaafllara veya yönetim boşluklarına işaret eden şikâyetlerin artışı, yeni bir valinin geleceğinin de güçlü sinyalleriydi ki, bu isim de, Horasan'da istikrarın ancak onun idaresi altında sağlanacağı Ziyâd'dan başkası değildi.

Ziyâd, Basra'daki fitne ve fesadın etkisi altında kalan bu vilayeti²⁹⁰, dört kısma ayırarak idare etmeyi tercih etmiştir. O, dört bölge haline getirdiği Horasan'ın her bir bölgesine ayrı idareciler tayin etmiş; bu bağlamda, Merv'e Umeyr b. Ahmer el-Yeşkûrî, Nisabur/Ebreşehr'e Huleyd b. Abdullah el-Hanefî, Mervü'r-Rûz, Fâriyâb ve Tâlekân'a Kays b. el-Heysen, Herât, Bâzigis, Kâdis ve Bûşenc'e Nâfi b. Hâlid et-Tâhî yönetici olarak atanmıştır.²⁹¹

²⁸⁸ Örneğin, Ehvâz, Hicaz ve Acem halkından bazı aşiretleri Temîm humsuna sokan Ziyâd, Umanlı birçok aşireti de Ehl-i Âliye humsuna dahil etmişti; bkz. Ali, a.g.e., ss. 41-42.

²⁸⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 209-210.

²⁹⁰ Aycan, a.g.e., s. 147.

²⁹¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, a.y.

Emevîler döneminde önemi giderek artan²⁹² ve yönetim konusunda zafiyet kabul etmeyen Basra, siyaseten hem becerisi hem de birikimi olan Ziyâd'ın idaresi altında adeta yeniden şekillenmekte, yeni bir döneme girmektedir. Öte yandan Ziyâd'ın, Muaviye'nin iktidarına musallat olan Haricî eylemlerine çözüm bulunması ve ayrıca Hz. Ali taraftarlarının pasivize edilmesi gibi temel dahilî problemlerle mücadele etmesi gerekmektedir.

d) Haricîlerle İlişkiler

Sâbık Halife Hz. Ali döneminde, gerek ona, gerekse kendileri gibi düşünmeyen halka karşı düşmanca davranan, onları küfürle itham ederek katlini vacip gören ve bu fikirlerini eyleme dökmekten çekinmeyen Haricîler, Emevîler döneminde de bir diğer baş düşmanları olarak gördükleri Muaviye ve iktidarına karşı benzer tavırlarını sürdürdüler. Özellikle Hz. Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye bırakmasıyla adeta alevlenen, ivme kazanan Haricî hareketin Basra kolu ise, Hz. Ali tarafından hezimete uğratıldıkları Nehrevan'dan kurtulan Mis'ar b. Fedekî et-Temîmî tarafından kuruldu; buradaki ilk Haricî isyanı ise, Muaviye'nin iktidara geldiği sene, Müslümanlardan oluşan bir grubun Haricîler tarafından öldürülmesi şeklinde tezahür etti.²⁹³ Çeşitli aralıklarla devam eden bu aktif muhalefet hareketi, Ziyâd'ın işbaşına gelmesiyle ise tabiri caizse köşeye sıkıştı; büyük organize ayaklanmalardan ziyade, daha küçük çaplı ayaklanmalarla yetinmek durumunda kaldı. Bu bağlamda Ziyâd, yönetimini üstlendiği Basra ve bağlı bölgelerde Haricîlere göz açtırmamaya çalıştı.

(1) Sehm b. Gâlib ve Yezîd b. Mâlik'in İsyanları

Ziyâd'ın valiliğinin ikinci yılında, Sehm b. Gâlib el-Hüceymî²⁹⁴ ve el-Hatîm el-Bâhilî olarak tanınan Yezîd b. Mâlik isyan çıkararak çeşitli bölgelerde karışıklığa yol açmışlardı.²⁹⁵ Aslında Sehm b. Gâlib, Hatîm'in de aralarında olduğu yaklaşık yetmiş kadar Haricî ile beraber Muaviye'nin daha evvelki Basra valisi Abdullah b. Âmir döneminde

²⁹² Bâkır, "Basra", a.g.md. C. V, s. 110.

²⁹³ Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâricîler", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 171.

²⁹⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 179; Halife b. Hayyât, **Tarih**, a.g.e., ss. 204, 207; Taberî, a.g.e., C. V, s. 228; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 454.

²⁹⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 179; Halife b. Hayyât, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 19.

valiye karşı ayaklanma başlatmıştı.²⁹⁶ Rivayete göre isyancılar, Basra ile Cisreyn arasında bir mevkide konakladıklarında, gazadan dönmekte olan ve yanında oğluyla yeğeni de bulunan Ubâde b. Kurs el-Leysî'yle karşılaşmışlar; onlara “kim olduklarını sorunca”, “bizler Müslüman kimseleriz” cevabını aldıkları halde “yalan söylüyorsunuz” diyerek onları itham etmişlerdi. Buna karşın Ubâde, önceleri Rasûlullah'ı yalanlayan ve ona karşı savaşan biri iken, daha sonra Müslüman olduğunu ve Hz. Peygamber'in de bunu kabul ettiğini; dolayısıyla kendilerinin de bu beyanı kabul etmeleri gerektiğini söylese de, Haricîler onları öldürmüşlerdi. Bunun üzerine İbn Âmir, bu asilere karşı bizzat harekât düzenleyerek çarpışmış; neticede asilerin birçoğu öldürülürken kalan kısmı da kaçmayı başarmıştı; bunların arasında Sehm ve Hatîm ikilisi de vardı. Ardından İbn Âmir kendilerine eman teklif etmiş; onlar da kabul edince geri dönmüşlerdi. Olaylardan haberdar olan Muaviye her ne kadar İbn Âmir'e onları öldürmesi gerektiğini söylediye de o, verdiği eman nedeniyle bunu yapmamış; böylece onlar, İbn Âmir'in azline kadar bu teminatla yaşamışlardı.²⁹⁷

İbn Âmir'den bu şekilde eman alarak hayatta kalan Sehm ve Gâlib, Ziyâd vali olarak Basra'ya gelince –bir rivayete göre, Ziyâd'ın kendileri hakkındaki bu eman kararını sürdürmeyeceği korkusuyla²⁹⁸ - şehirden uzaklaşarak Ahvâz'a gittiler.²⁹⁹ Burada Tahkîm ve başka birçok mesele üzerinden faaliyetlerine devam eden Sehm³⁰⁰ liderliğinde bir araya gelen kişiler, Basra'ya doğru hareket ettiler. Bu sırada yolda rastladıkları bir grubu Yahudî olduklarını öğrendiklerinde serbest bırakırlarken, buna karşın yolda karşılaştıkları bir diğer kişi olan Kudâme b. Maz'ûn'un mevlâsı Sa'd'ı Müslüman olduğu halde öldürdüler. Nihayetinde Sehm, Basra'ya vardığında ise adamları etrafından dağıldı; yalnız kalan Sehm de saklanmak zorunda kaldı. Bir başka rivayete göre ise, aksine, Sehm şehirde bir yere saklanınca etrafındaki adamlar dağılmak durumunda kaldı. Binaenaleyh, bu şartlar altında çare arayan Sehm, anlaşılan o ki, Ziyâd'dan eman istemekten başka bir yol bulamadı;

²⁹⁶ Ona Hatîm denmesinin sebebinin yüzünde bulunan bir iz olduğu nakledilmektedir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 179; Taberî, a.g.e., C. V, s. 171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 417.

²⁹⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 179-180; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 417-418.

²⁹⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 180.

²⁹⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 207; Taberî, a.g.e., C. V, s. 228; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 418.

³⁰⁰ Aycan, a.g.e., s. 162.

Ziyâd ise onun bu talebini reddetmekle kalmadı, Sehm'in peşine düşerek onu yakalattı, öldürttü ve evinin kapısına astırdı.³⁰¹

Muhtemelen, daha evvel de eman istediği halde tekrar isyan eden Sehm hakkında, ileride de benzer sorunlar çıkarabileceği ve başını ağrıtabileceğini düşünen Ziyâd, işi - Muaviye'nin daha önce İbn Âmir'e emrettiği, fakat onun yapmadığı gibi- kökten halletme yoluna gitmiş; nitekim devlete isyan edenlere göz açtırmayacağı vaadinde ne kadar kararlı olduğunu gösterircesine ve ibret olsun diye Sehm'in cesedini evinin önünde teşhir etmişti.

Öte yandan bir başka rivayete göre Sehm, Ziyâd vefat edinceye dek gizlenerek hayatını devam ettirmiş; ancak Ziyâd'dan sonra oğlu Ubeydullah tarafından (54/674 veya daha öncesinde) öldürülerek asılmıştı.³⁰²

Hatîm'le ilgili olarak ise, Ziyâd'ın ona (İbn Âmir döneminde işledikleri) Ubâde cinayetiyle ilgili olarak, onu öldürüp öldürmediğini sorduğu; Hatîm'in ise cinayeti inkâr ettiği; bunun üzerine Ziyâd'ın onu Bahreyn'e sürgüne gönderdiği; fakat bir süre sonra geri gelmesine izin verdiği kaydedilir.³⁰³ Buna göre Hatîm, Ziyâd'ın Bahreyn'de bulunan elçisine, Ziyâd'ın kendisine haksızlık yaptığını, bu sürgünü hak etmediğini Ziyâd'a bildirmesini istemiş; Ziyâd da onun geri dönmesine izin vermişti. Hatîm Basra'ya geri döndüğünde Ziyâd ona her daim evinde kalmasını, bir gece bile olsa başka bir yerde gecelememesini şart koşmuş; öte yandan Hatîm'in kabiledaşı olan Müslim b. Amr el-Bâhilî'ye³⁰⁴ ona göz kulak olmasını emretmişti. Müslim ise, bu işe doğrudan karışmayacağını; ancak evinden başka bir yerde konaklaması halinde Hatîm'i ihbar ederek kendisine yardımcı olacağını söylemiş ve öyle de yapmıştı. Nitekim Hatîm'in evinde kalmadığına dair Müslim'den aldığı istihbarat üzerine harekete geçen Ziyâd, neticede Hatîm'in öldürülmesini emretmişti. (46/666).³⁰⁵

³⁰¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Halife b. Hayyât, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁰² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y. Sehm'in öldürülmesinin, h. 44 yılı veya daha öncesine (bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.) yahut da Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah döneminde (Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.) gerçekleştiğine dair rivayetler bulunmakla birlikte, bunların isabetli olduğu söylenemez; zira Sehm'in ikinci kez ayaklanması da, bunun neticesinde öldürülmesi de Ziyâd'ın valiliği döneminde olmuştur; bkz. Aycan, a.g.e., s. 162.

³⁰³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁰⁴ Müslim, yakın tarihte -Velid b. Abdilmelik döneminde- Horasan ve Maverâünnehir fatihi olarak anılmasını sağlayan fetihlerin kumandanı olacak olan Kuteybe b. Müslim'in babasıdır; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁰⁵ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

Rivayete göre Hatim, Ziyâd'ın huzuruna getirildiğinde Ziyâd ona gece nerede kaldığını sorunca o, “yaklaş da söyleyeyim” demişti; Ziyâd ise onun aklından geçenleri anlamışcasına, diyecek bir şeyi varsa, bu işle mükellef kıldığı Müslim b. Amr'a söylemesini isteyince Hatîm, niyetini açıkça ortaya koyan şu cümleleri söylemişti: “Vallahi şayet bana yaklaşıydın, fırsat bulsaydım senin kulağımı koparacaktım”. İşte bu hadiseden sonra Ziyâd, geceleri gizli gizli faaliyetlerini devam ettirmeye çalışan Hatîm adlı bu Haricî'nin öldürülmesini ve boş bir araziye atılmasını emretmişti.³⁰⁶ Böylece Ziyâd'ın, güvenilirliğinin teminatı olarak kendisine şart koştuğu, bir başka ifadeyle bir takım işler çevirmediğinin delâleti sayılan bu kuralı ihlal eden Hatîm, verdiği sözü bozmakla, Ziyâd nezdinde, isyan bayrağını çekmiş ve kendi sonunu hazırlamış oldu.

Ayrıca Ziyâd, Hatîm ile beraber isyan etmeye hazırlanan, Erâke ve Ümmü Serî' adlı iki kadını da yakalatarak öldürmüştür. Bazı rivayetlerde onun bu infazını eleştiren, kınayan şiirlere rastlamak mümkündür.³⁰⁷

(2) Hârise b. Sahr'ın İsyân Girişimi

Bu dönemde Haricîlerin faaliyetlerinin Irak bölgesinde yoğunlaşsa da, burayla sınırlı kalmadığı,³⁰⁸ hem fikirsel hem de eylemsel olarak varlıklarının tezahürlerinin başka yerlerde de ortaya çıktığı görülür. Örneğin, Muaviye b. Ebî Süfyan'ın Mısır'a sürgün ettiği Hârise b. Sahr el-Kaynî orada Hâricilerden bir grupla karşılaşmış, yaptıkları görüşmeler neticesinde onların fikirlerinden etkilenmiş ve Haricî kimliğiyle vali Ziyâd'a karşı isyan hazırlıklarına başlamıştı. Bu amaç doğrultusunda Mısır'dan Irak bölgesine doğru harekete geçen Hârise, buraya vardığında maksadını gerçekleştirmeye fırsat bulamadan, durumu haber alan Ziyâd tarafından engellenmiştir. Nitekim Ziyâd'ın askerlerinden kaçarak Kudâa kabilesine sığınmak suretiyle eman arayan Hârise, ancak bu kabileden bazı kişilerin onun adına Muaviye'den eman almasıyla hayatta kalabilmiştir.³⁰⁹

Rivayetten yola çıkarak, idare ile arası açılan kimselerin, muhalif gruplara katılarak bir oluşum içine girdiği, intikam alma derdine düştüğü; keza Haricîler'in, fikirleriyle

³⁰⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y. Bu rivayetin devamına göre onun cesedini karısı 'Amra taşıyarak bir kabre defnetmişti.

³⁰⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 180-181.

³⁰⁸ Aycan, a.g.e., s. 163.

³⁰⁹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 182.

insanları ikna güçlerinin olduğu; Mısır'da yaşayan ve Haricîler'e katılan Hârise'nin, burada değil de Irak bölgesine giderek orada ayaklanmayı tercih etmesinin, buranın Haricî faaliyetlerin merkezi olmasıyla sıkı ilişkili olduğu gibi çıkarımlar akla gelmektedir. Yine, Ziyâd'ın istihbârâtteki başarısı; isyanları, olmadan evvel önleme gaye veya gayreti; keza, kabilelerin devreye girerek kefil olmasıyla ve muhtemelen Hârise'nin de ciddi bir tehlike arz etmemesine binaen, Muaviye'nin böyle eman talebelerini çoğu zaman geri çevirmediği gibi hususlar da bahse değer noktalardandır. Ancak unutmamak gerekir ki, Muaviye, Haricîler'in de aralarında olduğu muhalif kesime karşı genel anlamda halîm bir idareci kimliğiyle öne çıksa da, valilerinin böyle bir hoşgörü siyaseti gütmelerini istememiştir.³¹⁰ Nitekim o, valilerinin sert ve hatta şedîd uygulamalarına müdahale etmediği gibi, cezaların infazı noktasında da arkalarında olmuş; en azından, cezalar ondan habersiz infaz edilmemiştir.³¹¹

Netice olarak daha valilik öncesi Kûfe'de ikâmet ettiği günlerde, etrafta olup bitenlerin vehâmeti hakkında fikir beyan eden; mevcut idarecileri gerekli önlemleri almakta yetersiz kaldıkları noktasında uyarıcı ve Basra'ya geldiği günden itibaren bu rahatsızlığını dile getiren Ziyâd, aldığı bir dizi olağanüstü tedbirle tahakkümünü ortaya koydu. Onun, Basra'da halka hitaben îrâd ettiği hutbe de, başta Haricîler olmak üzere muhalefette haddi aşan âsîlere ultiमतom niteliğindedir. Hatırlanacağı üzere hutbe, suçun cezasının sadece sahibine değil, ona engel olmayan herkese kesileceğini; bu bağlamda herkesin, her kesimin aklını başına alması gerektiğini; itaatsizliğe devam etmeleri halinde misliyle cezalandırılarak kaybedenlerden olacaklarını ilân ediyordu.³¹² Öte yandan, muhalefetleri düşünce bazında kalanlara dokunulmayacağını; nitekim nefretlerinden

³¹⁰ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 174 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 420 vd.

³¹¹ Nitekim bu değerlendirmeye katkı sağlayacak bir rivayete göre, Muaviye, valisi Ziyâd'a, insanları tek bir siyasetle yönetemeyeceklerini; her zaman yumuşak olurlarsa insanların şımararak rahat durmayacaklarını; her daim şiddetli olmaları halinde ise onları helâka sürükleyeceklerini söylemişti. Muaviye, sözlerinin devamında Ziyâd'a "Sen şedîd ve katı ol; ben de halîm ve affedici olayım. Böylece biri korkup da -bir kapı aradığında- içeriye gireceği bir kapı bulsun" diyerek, nasıl bir siyasî işbirliği arzuladığını ifade etmişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 91-92; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 272; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 136.

³¹² Hatırlanacağı üzere, Haricîlerden Ebû Bilâl Mirdâs b. Üdeyye, Ziyâd'ın bu sözlerinden rahatsız olmuş; Allah'ın kendilerine onun söylediklerinin aksine başka şeyler bildirdiğini, zira Kur'an'da, hiçkimsenin bir başkasının günahını yüklenmeyeceğinin belirtildiğini, dolayısıyla Ziyâd'ın bu söylediğinin haksızlık içeren keyfî bir uygulama olduğunu fısıldamıştı. Bunu duyan Ziyâd ise, adeta, vermek istediği mesajı almak istemeyenlere, ileriki günlerde aralarında yaşanacak olan çetin günlere işaret etmek suretiyle cevap vermişti; Câhiz, a.g.e., C. II, s. 65; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 189.

çatlasalar da bunu dışa vurmayanların görmezden gelineceğini; ancak bu düşmanlığın fiiliyata dökülmesi halinde ise Ziyâd'ın elinden kurtulamayacaklarını ifade ediyordu.³¹³ Haricîlerle mücadele sürecinde Ziyâd'ın, zaman zaman Basra'nın önde gelen kabile reislerini, hatırı sayılır kimseleri toplayarak bu muhaliflerin yalnızlaştırılması noktasında destek istemesi, hatta onları zorlaması,³¹⁴ onun bu muhalif gruplara vurduğu en ciddi darbelerden olmuştu. Ayrıca Ziyâd'ın, kendilerini düzeltmez ve aralarındaki asileri bertaraf etmezlerse, maaşlarının kesileceği şeklindeki tehditleri de muhalifler için durumu iyice zorlaştırmıştı.³¹⁵

(3) Kureyb ve Zehhâf Ayaklanması

İleride genişçe bahsedileceği üzere, Mugîre b. Şu'be'nin vefatının ardından (50/670) Kûfe'nin de kendisine bağlanmasıyla tüm doğu vilayetlerinin valisi haline gelen Ziyâd'ın³¹⁶ öncelikli hedefi, isyancılara göz açtırmamak suretiyle bölgeye bir çeki düzen vermektir. Bu doğrultuda içinde ilkleri de barındıran ve hâlâ eleştiriler alan pek çok yöntem uygulayan Ziyâd, bölgede iç huzurun sağlanması adına, devletin askerlerinden çok halkın yardımına odaklandı. Bu meyanda o, pek çok hutbesinde bölge halkını asilere destek olmak bir yana, onların faaliyetlerine karşı sessiz dahi kalmamaları; aksi halde maddî-manevî zarara uğramaktan kurtulamayacakları şeklinde uyarıyordu. Böylece, bölgede zuhur eden pek çok isyan, büyük ölçüde halkın gönüllü veya zorunlu yardımıyla bastırıldı ki, Kureyb ve Zehhâf'ın isyanı da bu şekilde bertaraf edilen örneklerden biridir.

Ziyâd, Mugîre'nin vefatıyla Kûfe'nin de idaresini ele alınca, muhalif grupların iki ana üssünü bir arada kontrol altında tutabilmek için senenin yarısını Basra'da diğer yarısını da Kûfe'de geçirmektedir.³¹⁷ Tabii olarak bu durum, Ziyâd'ın bizzat bulunmadığı bölgede, bazı muhaliflerin kıpırdanmasına, birtakım faaliyetlere girişmelerine de zemin hazırlayabiliyordu. Nitekim Ziyâd'ın Basra'da Semûre b. Cündeb'i halef bırakarak

³¹³ Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 62-65; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 218-221; İbnü'l-A'sem, a.g.e., C. IV, ss. 302-304; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, ss. 199-201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 179-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 447-450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 193-196.

³¹⁴ İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

³¹⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 238; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 463.

³¹⁶ İbn Sa'd, a.g.e., C. IX, ss. 98-99; Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 211-212; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 207; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 232-234; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, c. 34; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 461.

³¹⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 234; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 184; İbnü'l-Cevzî, a.g.e.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 496; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62.

Kûfe'ye geçtiği günlerde, aynı zamanda teyze çocukları olan Kureyb b. Mürre el-Ezdî ve Zehhâf b. Zahr et-Tâî, topladıkları bir grup âsî ile birlikte,³¹⁸ Basra'da isyan girişimi başlattılar.³¹⁹ Ancak asiler, ayaklanmanın henüz başlangıç aşamasında, liderin Kureyb veya Zehhâf'tan hangisi olacağına ve nasıl hareket edeceklerine dair fikir birliğine varamayarak çözülmeye başladılar. Rivayete göre, bu topluluğun isyan hazırlıklarında olduğunu öğrenen Ziyâd, emniyet güçlerini onların üzerine sevk etti; durumu öğrenen âsîler ise, bu kez ne yapacakları hususunda fikir ayrılığına düştü. Onlardan bir kısmı, “önce savaşalım; sonra bir imam seçeriz” derken, diğer bir kısmı ise “imamsız savaş olmaz” demek suretiyle buna itiraz etti.³²⁰ Böylelikle, birlik ve düzene sahip olamayan Haricîler, şehirde rastgele saldırılar düzenlemeye başladılar.³²¹ Bu bağlamda Basra sokaklarına dalarak karşılaştıkları insanları öldüren grup, eylemlerini bir inanç prensibi veya dinî bir vecibenin ifası olarak görmekteydi.³²² Onların şehirdeki anarşik faaliyetlerine örnek olacak bir rivayette anlatıldığı kadarıyla, sayıları 70 kadar olan bu Haricîler, bir Ramazan gecesinde, Benî Yeşkûr'un yanında konakladıktan sonra Benî Dubey'a b. Rebî'a b. Nizâr'ın mescidine yönelmiş ve yolda karşılaştıkları, onları şurta zannederek kendilerine selam veren yaşlı bir adamı öldürmüşlerdi.³²³ Buna karşın çok kısa zamanda Basra halkı, hem kendi emniyetleri için hem de Ziyâd'ın kulaklarına küpe eylediği tehditkâr sözlerinin etkisiyle, asilere karşı harekete geçti; içlerinden Benî Ali ve Benî Râsib'e mensub bir grup genç Haricîlere saldırarak onları ok yağmuruna tuttu. Nihayetinde Abdullah b. Evs et-Tâhî tarafından öldürülerek kellesi alınan Kureyb ve diğer isyancılar, şehir halkı tarafından etkisiz hale getirildiler. Öte yandan Kûfe'den dönmekte olan Ziyâd da, asilerin, kendi kabilelerinin de aralarında olduğu şehir halkı tarafından bertaraf edilmesinden duyduğu hoşnutluğu

³¹⁸ Bu grubun, 60, 70 veya 80 kişiden oluştuğu rivayet edilir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 182.

³¹⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 211-212; 219-222; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 182-183; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 232; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 237-238; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 463. Kureyb ve Zehhâf'ın, Nehrevan ehlinden sonra, isyan eden ilk Harûrî/Haricîler olduğu da kaydedilir; bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 222; Taberî, a.g.e., C. V, s. 238.

³²⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y. Bazı raviler Kureyb'in imam seçtiğini söylerken, bazıları ise Zehhâf'ın seçtiğini söylerler; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 183.

³²¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 219-221; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 182-183; Müberred, **el-Kâmil**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-IV, C. II, Kahire, 1997, s. 179; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³²² Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 183.

³²³ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 221; Müberred, a.g.e., C. II, s. 179; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y. Bu adamın isminin Hakkâk (bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.); Habkân (bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 221) veya Ru'be b. el-Mahbel ed-Daba'î (bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 219; Müberred, a.y.) olduğu kaydedilir.

bildirmekle birlikte, şayet bu isyanı bastırmasalardı kendilerini hapse göndereceğini belirtmek suretiyle, şehir halkına gözdağı vermeyi de ihmal etmedi.³²⁴ Nitekim, Ziyâd'ın bu sözlerinin ardından Benî Ali ve Benî Râsib'in, asileri kendilerinin öldürdükleri hususunda iddialaştığı; öyle ki, çatışmanın geçtiği yerlerdeki okların sayılmasına karar verildiği; sonuçta da Benî Ali'ye ait okların daha fazla olduğunun tesbit edildiği şeklindeki rivayetin varlığı, Ziyâd'ın otoritesinin kabileler üzerindeki tesirini göstermesi açısından ayrıca önemlidir.³²⁵

Söz konusu hadiselerin cereyan ettiği süreci, bazı farklılıklarla birlikte, zaman zaman daha ayrıntılı olarak anlatan başka rivayetler de vardır. Buna göre, Basra halkını taciz eden Haricîler, Dubey'aoğullarından öldürdükleri yaşlı adamın yanı sıra, başkalarına da saldırmışlar; Ezd'e mensup Benî Kutay'a'dan bir kişiyi de darb etmiş ve öldürmüşlerdi.³²⁶ Bu iki hadiseyi bağlantılı olarak aktaran bir diğer rivayete göre, yaşlı adamın öldürülmesinin ardından insanlar bağrıışmaya başlayınca, Benî Kutay'a'dan bir adam, elinde kılıçla dışarı çıktığında, insanlar evlerinin üstlerinden "Harûrîler! Harûrîler! Canını kurtar!" nidalarıyla adamı uyarsalar da, onlar "Biz Harûrî değiliz; şurtayız" diyerek adamı kandırmışlar, ardından da katletmişlerdi.³²⁷ Akabinde Kutay'aoğullarının mescidine giderek baskın yapan, kapıları tutarak oradaki insanları alıkoyan Haricîler karşısında içeridekiler korku içerisinde saklanacak yer aradılar. Bu sırada Bükeyr b. Vâil et-Tâhî bir örtüye gizlenerek kendini Haricîlerden korumak istediye de kılıç darbelerinden kurtulamadı,³²⁸ rivayete göre başarabilen kaçtı; diğerleri ise öldürüldü.³²⁹ Sonra Râsiboğullarının yanına giden Haricîler, onlarla çatışmaya girdiler. Ayrıca, Kûfe'den Basra'ya bir ihtiyaç için gelmiş olan Haccâr b. Ebcer el-İclî adlı bir kişiyi de darb ederek yaraladılar; bu zat, kendisini himayesine alan Benî Râsib'den bir kişinin koruması sayesinde canını zor kurtardı.³³⁰

Basra sokaklarında saldırgan bir şekilde dolaşan Haricî grubun vukûatlarına işaret eden bir başka rivayete göre, Benî Kutay'a'ya mensub bir adam evinin kapısının önüne

³²⁴ Halîfe b. Hayyât, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³²⁵ Halîfe b. Hayyât, a.y.

³²⁶ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 183-184; Müberred, a.y.

³²⁷ Müberred, a.y.

³²⁸ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

³²⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 219-220.

³³⁰ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 184.

çıkış ve bu esnada asilerle karşılaşmıştı. Asiler adamın kapısına gelerek ona kılıçla saldırmışlar; başından yaralanan adam kendini evine atmak suretiyle, öldürülmekten sonra kurtulmuştu.³³¹ Daha sonra bu kez Benî Ali'nin yaşadığı mahalleye doğru yönelen Haricîler, bu topluluk karşısında ise muhtemelen ummadıkları bir direnişle karşılaşınca, tutunamadılar. Nitekim, iyi birer okçu olan Benî Ali mensupları, kendilerine yaklaşmakta olan isyancıları ok yağmuruna tuttular ve onları etkisiz hale getirdiler.³³² Rivayetin devamına göre, geri kalanlar Müzeyne'ye giderek, Mudar ve diğer kabilelerden kendilerine katılmasını bekledikleri 80 kişi ile birleştilerse de Ezd'e mensup Benî Tâhiye, Müzeyne ve diğer bazı kabilelerin onlarla savaşmasıyla hezimete uğramaktan kurtulamadılar.³³³

İsyanın bastırılmasıyla ilgili bir başka rivayete göre ise, yaşanan bu ani gelişmeler üzerine harekete geçen 500 kişilik şurta ekibi, Râsiboğullarıyla birlikte asilerle savaştılar; onları bir evde sıkıştırarak muhasara altına aldılar. Ardından yanındaki insanlarla beraber eve giren Abbâd b. Husayn, Kureyb'e yöneldi; aralarında geçen mücadelenin sonunda Abbâd, Kureyb'i kılıç darbesiyle yere yıktı ve öldürdü; evde sıkıştırılan diğer Haricîler de aynı şekilde öldürüldü. Akabinde Abbâd, Ziyâd'ı memnun etmek adına vazifesini başarıyla yerine getirdiğini gösterir mahiyette, Kureyb'in kellesini Ziyâd'a gönderdi. Zira Abbâd, operasyonun başından beri, gerek olup bitenler ve gerekse başa gelecek herhangi bir mağlubiyet durumunda hesap verme bağlamında Ziyâd'dan korkmaktaydı.³³⁴

Basra'ya dönmek üzere Kûfe'den yola çıkan Ziyâd³³⁵ şehre vardığında elleri mızraklı şurtaları görünce onlara, hayli ürkek ve yorgun göründüklerini ima ettikten sonra, başta Kureyb ve Zehhâf olmak üzere tüm asilerin asılmasını emretti. Ziyâd, kendisine gelerek, idam cezası verdiği Haricîler hakkında “Selam size; tertemiz geldiniz! Artık

³³¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 220.

³³² Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 220-221; Müberred, a.y. Rivayetin devamına göre, sağ kalanlar ertesi gün Sa'dîlerin kabristanında asılarak infaz edilmiş; onları bu şekilde gören Haricî bir kadın ise onların Cennetlik olduklarını ifade edince; o da asılmak suretiyle aynı akıbete uğramıştı. Burada aktarılan bir ayrıntı ise, suç işleme konusunda halk nezdinde oluşan korku halinin tezahürü mahiyetindedir. Buna göre, bu Haricî kadın asıldığında, üzerinde dirhemler olduğu halde hiç kimsenin onlara dokunmadığı belirtilir; bkz. Halîfe b. Hayyât, a.y. Bu rivayetle ilgili olarak şunu da ilavet etmek gerekir ki, Haricî kadının ifadeleri ve ardından asılması hadisesinin, ileride gelecek olan bir başka rivayette görüleceği üzere, Ziyâd'ın Basra'ya döndüğü sırada ve onun huzurunda gerçekleştiği de kaydedilmiştir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 183-184.

³³³ Müberred, a.g.e., C. II, ss. 179-180.

³³⁴ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.

³³⁵ Bu rivayete göre, Ziyâd'ın Kûfe'de bulunduğu sırada Basra'da Ubeydullah b. Ebî Bekre ona vekâlet etmekteydi; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 184.

ebediyen kalmak üzere girin Cennet'e...”³³⁶ ayetini okuyan Haricîlerden bir cariyenin de, savunduğu o asilerle birlikte asılması talimatını verdi. Ayrıca insanlara, herhangi bir kabileden bir Haricî çıkar da o kabile ona karşı savaşmazsa, bir daha kendilerine ata verilmeyeceğini ifade eden Ziyâd, daha sonra Kureyb ve Zehhâf'ın akrabalarını sürgüne gönderdi.³³⁷ Zira Ziyâd, Basra'da huzursuzluğa yol açan Kureyb ve Zehhâf'ın isyanında sorumlu olduklarını düşündüğü bazı Ezdlileri öldürmek için Muaviye'den izin istemiş; ancak alamamıştı. Bunun üzerine Muaviye'den onları sürgün etme hususunda onay alan Ziyâd, yaklaşık 130 kişiyi (53/673) Mesleme b. Muhalled'in idaresi altındaki Mısır'a sürgün etmişti.³³⁸

Bu isyan hareketi sürecinde yaşananlara dair farklı bilgiler aktaran başka bir rivayette ise, asilere müdahale eden kişinin Ziyâd'ın Basra'daki görevlisi Ubeydullah b. Ebî Bekre olduğu da kaydedilir. Buna göre, Ubeydullah asilerle savaşmış; fakat onlara güç yetiremeyeceğini görünce durumu Ziyâd'a anlatan bir mektup yazarak ondan acil yardım istemişti. Bunun üzerine yola çıkan Ziyâd şehre gelerek imâret binasından halka seslenmiş; onlara, içlerinde buldukları bu vaziyetin hesabını sormak suretiyle, bundan böyle şayet bir kişi dahi isyan ederse, sadece onu değil mensubu olduğu kabileden de kimseyi sağ bırakmayacağını söylemiş ve bilhassa kabile liderlerini bu konuda göreve çağırmıştı. Bunun üzerine Basra'nın önde gelen isimleri söz almışlar ve özürlerini beyan etmişlerdi.³³⁹ Nitekim Ziyâd'ın, şehir halkına yaptığı konuşmasında, “Vallahi, ya siz onları kefenlersiniz; ya da ben sizden başlarım (kefenlemeye) ve yine yemin ederim ki, onlardan bir kişi dahi kurtulursa, bir dirhem dahi atâ alamazsınız” dediği; bunun üzerine de insanların harekete geçerek asileri öldürdüğü de gelen bilgiler arasındadır.³⁴⁰

Kureyb ve Zehhâf'ın isyanının akabinde cereyan eden hadiselerle bakıldığında, onları savunan veya onlarla aynı görüşleri paylaştıklarını dile getirenlerin de kadın-erkek

³³⁶ Zümer Sûresi, 39/73.

³³⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Esrâf**, a.g.e., C. V, ss. 183-184. Konuyla ilgili olarak, Ziyâd Basra'ya vardığında onu Şakîk b. Sevr, Haccâr b. Ebcer ve Abbâd b. Husayn'ın karşıladığını belirten bir başka rivayete göre ise Ziyâd, Benî Ali'ye hitaben şayet Haricîlerle mücadele etmezlerse maaşlarının kesileceğini söylemiş; bunun ardından kabile mensupları, Haricîlere karşı harekete geçmişlerdi; bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 222.

³³⁸ Makrîzî, **Hıtât**, I-II, C. I, Beyrut, ts., s. 298; C. II, s. 107. Rivayetin devamında, Mısır'a sürgün edilen bu grubun Fustât şehrine yerleştikten sonra küçük bir çarşı imar ettikleri ve bu çarşının zamanla onlara nisbetle “Süveykatü'l-İrâkıyyîn” yani “İraklılar'ın çarşıcığı” diye anılır olduğu kaydedilir.

³³⁹ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 232.

³⁴⁰ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 237-238; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 463.

ayırt edilmeksizin cezalandırıldığı görülür. Örneğin, bu ikilinin öncülük ettiği ayaklanma girişimine müdahil olan, katkı sağlayan Haricî bir kadının Ziyâd'ın emriyle denize atıldığı bilgisine sahibiz. Ayrıca Ziyâd'ın, Zehhâf'ın karısını Şakîk b. Sevr; Kureyb'in karısını da Abbâd b. el-Husayn adlı şahıslara hibe ettiği; ancak Abbâd'ın kadını ailesine geri gönderdiği kaydedilmektedir. Benzer bir rivayette anlatıldığına göre ise Ziyâd, yakalanıp kendisine getirilen Haricî bir kadının asılmasını ve utanç verici bir şekilde (soyularak) cezalandırılmasını emretmiş; daha sonra da böyle davranan her kadının aynı akibete uğrayacağını belirtmişti. Öyle ki, bundan sonra Haricî kadınlar, aynı şekilde cezalandırılmaktan korktukları için gizlenmişler, Haricî faaliyetlere davet edildiklerinde, çırılçıplak soyulma cezasından korktuklarını belirterek harekete katılmayı reddetmişlerdi.³⁴¹

Haricîlerin Basra sokaklarında gerçekleştirdikleri bu ölçsüz saldırıların, sadece şehir halkı değil başka Haricî gruplar tarafından dahi aşırı bulunarak kınandıklarını da ifade etmek gerekir. Nitekim, Ziyâd'a muhalifliğiyle bilinen Haricî Ebû Bilâl, hiçbir şekilde Kureyb'in yaptıklarını tasvip edemeyeceğini; kendisinin asla böyle şeyler yapamayacağını; zira bu şekilde sağa-sola saldırarak adam öldürmenin kabul edilebilir bir şey olmadığını ifade etmek suretiyle onları eleştirmişti.³⁴²

Kureyb ve Zehhâf'ın Basra'daki bu ayaklanmalarının bir diğer yansıması da, rivayetlere göre, Ziyâd'ın bu hadiseden sonra Haricîlere karşı daha şedîd bir tavır takındığı; keza Basra'daki vekili Semûre b. Cündeb'e de aynı şekilde davranmasını emrettiği; bundan sonra Semûre'nin Basra'da çok fazla Haricîyi öldürdüğü şeklindedir.³⁴³ Öte yandan, şehir halkının da bilhassa olayda adı ön saflarda geçen Ezd kabilesine mensup kişilerin, bu isyan hareketinin ardından Ziyâd'ın kendilerine verdiği açık ihtar³⁴⁴ sonrası gözlerinin iyice korktuğu, dolayısıyla bundan böyle Haricî olduğunu anladıkları kişileri yakalayıp kendi elleriyle Ziyâd'a teslim ettikleri kaydedilir.³⁴⁵

³⁴¹ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, ss. 184-185; Müberred, a.g.e., C. II, s. 180.

³⁴² Halife b. Hayyât, a.g.e., s. 222; Müberred, a.g.e., C. II, s. 179.

³⁴³ Halife b. Hayyât, a.y.

³⁴⁴ "Her kavim kendi içindeki beyinsizleri bertaraf edemiyor mu? Şayet siz bu ateşi söndürmezseniz; alevlendiriyorsunuz/destekliyorsunuz demektir"; bkz. Müberred, a.g.e., C. II, s. 180.

³⁴⁵ Müberred, a.y.

Hasılı Ziyâd, idaresi boyunca gerek Haricîler gerekse başka gruplar olsun hiçbirinin, tesis ettiği asayiş ortamını bozmasına, devlet düzenine karşı çıkararak gerilimi tırmandırmasına izin vermemiş; bu doğrultuda asileri ve bilhassa elebaşlarını infaz etmekten çekinmemiştir. Aslında, Haricîlerin kıyâmına fırsat tanımayacak şekilde sert bir yönetim sergileyen Ziyâd'ın iş başına gelmesiyle, Haricîlik için yeni bir dönem başlamıştır demek uygun olacaktır.³⁴⁶ Öte yandan Ziyâd'ın valiliği süresince, Muaviye'nin genel politikasının da bir tezahürü olarak, hatasından vazgeçip eman dileyen, beyatini tazeleyen kişilerin affedildiği; keza, muhalif fikir sahiplerinin, düşüncelerini provokasyon veya isyan şekline dönüştürmedikçe, devlet ve toplum düzeni için tehlike oluşturmadıkça cezalandırılmadığı da görülmektedir. Bu bağlamda Ziyâd'ın, halkın canına ve malına zarar veren Haricîler'in, yaptıklarının aynıyla cezalandırılmalarını, öldürdükleri gibi öldürülmelerini emretmesine karşın, Haricîlikten vazgeçenlerin ise para, elbise gibi hediyelerle taltif ve teşvik edilmesi de Ziyâd'ın bu doğrultudaki uygulamalarından biri olarak göze çarpar.³⁴⁷ Nitekim rivayete göre Ziyâd birgün yakalanarak huzuruna getirilen bir Haricînin karşısında, Allah'a hamd ve Peygamber'e salât u selâm ettikten sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ı hayırla anmış; Haricî ise Hz. Osman'ı zikretmemekle beraber ilk iki halife hakkında Ziyâd'ın sözlerini aynen tasdik etmiş; akabinde de ona, “Bize karşı gelmeyene biz asla saldırmayız” sözünü hatırlatarak kendisine zarar vermemesini istemişti. Bunun üzerine Ziyâd, itaat üzere olduğunu ima eden bu adama, ayakkabı, elbise, hayvan gibi birtakım hediyeler de vermek suretiyle onu serbest bırakmıştı.³⁴⁸ Benzer şekilde Ziyâd'ın, bazı Haricîlere îmâ ile “Sanırım ayağınızdaki hastalıklar sizin bana gelmenize engel oluyor” dediği; onların “evet, öyle” demesi üzerine ise onlara yardım ederek yanına getirttiği ve “Benim yanımda konuşun; ben yokmuşum gibi...” demek suretiyle yaklaşım gösterdiği kaydedilir.³⁴⁹ Bu bağlamda, bazı rivayetlerde Ziyâd'ın Haricîlere pasif haldeki veya düşünce boyutundaki fikirlerinden dolayı değil ancak provakasyon ve gerek kavli gerekse fiilî eylemlerinden dolayı kılıç çektiği; bunun dışında ise onları -gizli saklı iş çevirmemelerine atıfla- kendisinin yanında

³⁴⁶ Fığlalı, “Hâricîler”, a.g.md., C. XVI, s. 170.

³⁴⁷ Belâzürî, **Ensâbü'l-Esrâf**, a.g.e., C. V, s. 181; Müberred, a.g.e., C. II, ss. 190-191.

³⁴⁸ Müberred, a.y. Ayrıca rivayetin devamında, Ziyâd'ın yanından ayrılan Haricînin, kendisine Ziyâd'la neler konuştuklarını soranlara şunları söylediği nakledilir: “Ben, öyle bir adamın yanına girdim ki, kendi şahsına dahi zarar veremez. İşte Allah, görmüş olduğunuz bu şeyleri Ziyâd'dan alıp bana verdi”.

³⁴⁹ Müberred, a.y.

konuşmaya, sohbet etmeye davet ettiği de görülür. Nitekim Ziyâd'ın Haricîlere nasıl davrandığını özetle anlatan şu ifade de buna işaret eder: “O, Haricî olduğunu açıkça ilan eden (böylelikle fitne-fesada davetiye çıkararı) öldürür; gizleyenin ise gittiği bu yanlış yoldan dönerek kendini düzeltmesini isterdi; fitne görülmeden kılıcını çekmezdi.”³⁵⁰

Ulaştığımız bir başka rivayet de, Ziyâd'ın Haricîlere karşı yaklaşımının körü körüne cezalandırma şeklinde olmayıp, kendilerini düzeltmeleri için onlara fırsat tanıdığına, imkanlar sunduğuna işaret eder mahiyettedir. Buna göre Ziyâd, Haricî görüşleri benimsediğini bildiği, katılığı ve cesaretiyle tanınan³⁵¹ Ebu'l-Hayr adlı bir kişiyi yanına çağırılmış ve onu Cündî Sâbûr civarına aylık 4 bin, yıllık 100 bin dirhem ücretle vali olarak görevlendirmişti. Öyle ki bu zât, itaat etmekten ve toplumun önde gelenlerinin arasında bulunmaktan daha hayırlı bir şey olmadığını söyler olmuştu. Ancak, bir süre sonra Ziyâd'la bir hususta anlaşamayınca, daha doğrusu Ziyâd onun hakkında bazı şüphelere düşünce, öfkelenerek Ziyâd'a kafa tutan Ebu'l-Hayr, hapse atılmış ve ölünceye kadar da oradan çıkamamıştı.³⁵²

Basra'da yaşanan bir başka Haricî saldırısının akabinde yaşananlar da, Haricîler'le mücadelede göze çarpan önemli bir hususa işaret eder ki o da, kan dökmekten çekinmeyen asilere karşı, mağdur olan halkın, özellikle de zarar gören kimsenin mensubu olduğu kabilenin gerek Ziyâd korkusu ve gerekse intikam arzusuyla mukabelede bulunduğudur. Ziyâd'ın Basra'da cami işleriyle görevlendirdiği, Benî Temîm'den Şeybân b. Abdullah es-Sa'dî, evinin kapısına yaslanmış halde, başlarını Abbâd b. Husayn'ın çektiği bir kaç Haricî tarafından saldırıya uğramış ve bu sırada hem kendisi hem de oğlu öldürülmüştü. İnsanların büyük tepkisini çeken söz konusu saldırının ardından, aynı kabilede Bişr b. Utbe et-Temîmî, olayın faillerinin peşine düşmüş ve onları öldürmüştü.³⁵³ Bu hadisenin akabinde yanına getirilen bir Haricî hakkında Ziyâd, onun, Şeybân'ı öldürdükleri gibi öldürülmesini emretmişti.³⁵⁴

³⁵⁰ Müberred, a.g.e., C. II, s. 191.

³⁵¹ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. II, s. 294.

³⁵² Müberred, a.y.

³⁵³ Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.y.; Müberred, a.g.e., C. II, s. 192.

³⁵⁴ Müberred, a.y.

Haricî isyanları, Emevîler döneminde tüm tedbir ve tecziyelere rağmen belli aralıklarla yoğunlaşan veya azalan biçimlerde devam etmiş; tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Muaviye'nin iktidar yıllarında onun başını ağrıtan ana problemlerin başında gelen Haricî hareketi, ne Abdullah b. Âmir veya Mugîre b. Şu'be gibi daha ılımlı bir siyaset güden valilerin, ne de Ziyâd ve oğlu Ubeydullah gibi daha sert müdahalelerde bulunan valilerin dönemlerinde, halk-devlet işbirliğinin yarattığı baskıya rağmen, muhalefet motivasyonunu yitirmemiş, varlığını muhafaza etmiştir.

(4) Urve b. Üdeyye'nin Öldürülmesi

Hz. Ali'ye karşı Nehrevan'da savaştan ve uğradıkları hezimete rağmen bu savaştan sağ kurtululardan biri olan Urve b. Üdeyye'nin ölümü hakkında kaynaklarda birçok rivayet rastlamak mümkündür. Her ne kadar, rivayetlerin geneline bakıldığında onun Ziyâd'dan sonra vali olan oğlu Ubeydullah tarafından öldürüldüğü kaydedilse de,³⁵⁵ başka rivayetler Urve'nin, Ziyâd'ın valiliği döneminde öldürüldüğünü gösterdiğinden³⁵⁶, burada bu isme de değinmek uygun olacaktır.

Buna göre Ziyâd, karşısına getirilen Haricîlerden Urve b. Üdeyye'ye Hulefâ-i Râşidîn ve Muaviye hakkında sorular yöneltilmiş; o ise, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'i hayırla anmış; Hz. Osman'ın ilk altı yılını övmesinin ardından onun daha sonra küfre düştüğünü belirtmiş; Hz. Ali'nin ise Tahkîm nedeniyle kâfir olduğunu söylemişti. Ziyâd ona Muaviye hakkında neler düşündüğünü sorunca ise Urve, çirkin sözlerle Muaviye'ye hakaret etmişti. Son olarak Ziyâd ona kendisi hakkındaki fikrinin ne olduğunu sorunca Urve, karşısında bulunan Ziyâd'a: “Senin başlangıcın zinâ, sonun ise iddiâdır. Sen, Rabb'ine asi bir kişisin!” demek suretiyle hissiyatını açıkça dışa vurmuş; dolayısıyla hem ona hem de onun nezdinde Muaviye'ye olan muhalefetini ikrar etmişti. İşte, aralarında geçen bu diyalogun ardından Ziyâd'ın Urve'nin boynunun vurulmasını emrettiği kaydedilmektedir.³⁵⁷

³⁵⁵ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 312-314; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 517-519; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 181.

³⁵⁶ Müberred, a.g.e., C. II, s. 134; İbn Ebi'l-Hadîd, **Şerhu Nehci'l-Belâga**, I-V, thk. Komisyon, C. I, Beyrut, 1983, s. 465.

³⁵⁷ Müberred, a.y.

(5) Muaviye'nin Suikastçisi Burek'in İnfazı

Ziyâd'ın Basra'da her türlü tedbiri alarak, ortalığı karıştırmak isteyen Haricîlere göz açtırmadığına dair birçok örneğin yanı sıra, kaynaklarda, onun eski bir Haricî ile hesaplaşmasından da bahsedilir ki; bu durum Muaviye'ye suikast düzenleyerek onu ortadan kaldırmaya teşebbüs eden, ilk Haricîlerden Burek lakablı Haccac b. Ubeydullah ile ilgilidir.³⁵⁸

Malum olduğu üzere, gerek Hz. Ali ile Muaviye arasında gerçekleşen Siffin Savaşı ve ardından gelişen Tahkîm hadisesi sürecinde yaşananlara, gerekse bu sürecin sonuç ve yansımalarına karşı tepkisel muhalefet geliştiren Haricîler, sürecin baş aktörleri olarak gördükleri Hz. Ali ve Muaviye'den kurtulmanın yollarını aramışlardı. Bu doğrultuda, söz konusu kanaatlerin buluşturduğu bir grup Haricî, bir araya gelerek olayların müsebbibi olarak gördükleri Hz. Ali, Muaviye ve bir de –Tâhkîme götüren sürecin fikrî mimarı olan- Amr b. Âs'ı öldürmeye karar vermişlerdi. Nihayetinde planlarını uygulamaya geçen Haricîlerin gerçekleştirdikleri suikast sonucu Hz. Ali öldürülürken; Amr b. el-Âs namaza gitmediği için saldırıya maruz kalmamış; Muaviye ise suikastten yaralı olarak kurtulmuştu.³⁵⁹ Buna göre, Muaviye'nin suikastçisi olarak belirlenen Burek, Muaviye'nin sabah namazına gidişini fırsat bilerek aniden yolunu kesmiş ve kılıç darbesiyle onu yaralamıştı. Rivayet edilir ki Muaviye, zehirli kılıçla açılan bu yaranın iyileştirilebilmesi için kendisini kısır bırakacak bir tedaviyi, zaten evlatlarının olduğunu belirterek, kabul etmek durumunda kalmış; böylece o, yara yerinin dağlanması ve üzerine içtiği bir ilaç sayesinde zehirlenmekten kurtulsa da, bir daha çocuk sahibi olamamıştı.³⁶⁰

Söz konusu hadiseden sonra Muaviye'nin Burek'i öldürttüğünden başka³⁶¹ veya bir elini ve ayağını kestirdikten sonra serbest bıraktığı; onun da Basra'ya yerleşerek evlenip çoluk-çocuk sahibi olduğu; Ziyâd Basra'ya gelinceye dek bu şekilde yaşadığı da

³⁵⁸ Müberred, a.g.e., C. II, s. 149; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 143 vd.; Taberânî, a.g.e., C. I, ss. 97 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 387 vd. İlk Haricîlerden olan Burek'le ilgili bir önemli kayıt da, Haricîlerin sloganı olarak addedilen “Lâ hukme illâ lillâh” ifadesini ilk telaffuz eden kişi olduğu şeklindedir; bkz. Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihâl**, I-II, thk. Emîr Ali Mühennâ - Ali Hasen Fâ'ûr, C. I, Beyrut, 1993, s. 136.

³⁵⁹ Taberî, a.y.; Taberânî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁶⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 149; Taberânî, a.g.e., C. I, ss. 100-101; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 393.

³⁶¹ Taberî, a.y.; Taberânî, a.g.e., C. I, s. 100; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

kaydedilir.³⁶² Rivayete göre Ziyâd, Basra'ya gelip de onu görünce, “Senin çocuğun oluyor; müminlerin emîrinin ise senin yüzünden çocuğu olmuyor” diyerek onu öldürtüp darağacına astırmak suretiyle teşhir etmişti.³⁶³

e. Hz. Ali Taraftarları ile İlişkiler

Ziyâd, Basra'ya vali olarak geldiğinde irad ettiği, halîfeye mutlak itaati merkeze alan hutbesinde tüm halkı, hâssaten Haricîlerle Hz. Ali taraftarları başta olmak üzere iktidar karşıtlarını açıkça uyararak, kendi yönetim tarzını onlara göre belirleyeceğini; onların hareketlerine paralel bir siyaset güdeceğini bildirmişti. Bu doğrultuda onun Basra'daki valilik sürecine bakıldığında, Hz. Ali taraftarlarından ziyade, büyük ölçüde Haricîlerle mücadele ettiği; onların faaliyet ve ayaklanmalarıyla uğraşmak durumunda kaldığı görülür.

Basra'da, Haricîlerin çıkardıkları huzursuzlukların yanında, Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukla hissî olarak yürüttüğü muhalefetin gayet pasif seyrettiği söylenebilir. Bunda, Hz. Ali taraftarlarının hem fikrî hem de eylemsel bazda Haricîlere benzemeyişleri; özellikle onların başvurduğu şiddet içerikli yöntemleri kullanarak dava güdecek bir yapıya sahip olmayışları gibi faktörlerin yanı sıra, Ziyâd'ın onları sıkı takibât altında tutmasının da payı olduğu kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, Ziyâd'ın aşırı kontrolü altında herhangi bir aktif ve geniş çaplı bir yapılanma süreci gerçekleştiremeyen bu kesim, Basra'da daha ziyade sessiz çılgılık görünümünde olmuştur.

Kaynaklarda, Ziyâd döneminde Basra'da onunla Hz. Ali taraftarları arasındaki ilişkiye işaret eden az sayıda rivayet vardır ki, bunlar Ziyâd'ın, iktidarın gölgesini, her daim, Basra'da yaşayan Hz. Ali taraftarlarının üzerinde tuttuğunu, onları hissedilir derecede sıkıyönetim çemberinde pasivize etmeye ve kontrol altında tutmaya çalıştığını gösterir. Buna göre Hz. Hasan, Basra'da Hz. Ali taraftarlarına yapılan baskıyı, Ziyâd'ın onları nasıl takibâta aldığını, bunalttığını ve hatta öldürttüğünü öğrendiğinde, şöyle dua etmişti: “Allah'ım, Ziyâd öldürülmesin; ölsün! Çünkü öldürülme beraberinde kefareti getirir”. Bu şekilde, Hz. Hasan'ın, Basra'daki Hz. Ali taraftarlarının üzerindeki baskıdan duyduğu rahatsızlık nedeniyle, Ziyâd'ın ölümünün tabîî bir şekilde olması; başına,

³⁶² Müberred, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁶³ Müberred, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 393-394.

günahlarının vebâlini hafifletecek hiçbir şeyin gelmemesi için dua ettiğini belirten benzer bir rivayette de Hz. Hasan'ın tavaf ettiği bir sırada kendisine “Ziyâd öldürüldü” şeklinde bir haber verildiğinde onun “oysa, öldürülmede kefâret vardır” dediği; yani ahirette Ziyâd'ın cezasını hafifletecek hiçbir durumunun olmaması yönünde beddua ettiği nakledilir.³⁶⁴ Benzer şekilde, daha evvel genişçe bahsedildiği üzere, Ziyâd vali olduktan sonra, Muaviye tarafından kendilerine eman verilmiş olduğu halde, bazı Hz. Ali taraftarlarını takibata alınca, bu durum Hz. Hasan'a şikâyet edilmiş; Hz. Hasan da Ziyâd'a bir mektup yazarak ondan bu baskıya bir son vermesini istemişti. Ancak Ziyâd cephesinden olumlu bir karşılık göremeyen Hz. Hasan, bu kez Muaviye'ye başvurarak, hem yaşananlardan hem de bu süreçte Ziyâd'ın kendisine olan tavırlarından duyduğu rahatsızlığı kendisine yazdığı bir mektupla dile getirmişti.³⁶⁵

Hz. Ali taraftarlarının Basra'daki durumuna dair söylenebilecek bir diğer husus da, -rivayetlerin azlığından da anlaşılacağı üzere- Şia'nın Basra'da pek de yaygın ve etkin olmadığıdır.³⁶⁶ Bu doğrultuda, Basra'da bulunan Hz. Ali taraftarlarının, Kûfe'deki yönetim aleyhtarlarıyla mukayese edildiğinde, aktivist yönü ağır basan bir yapıya sahip olmadıkları söylenebilir. Ayrıca ifade etmek gerekir ki, çok değil, bundan birkaç yıl önce kendisi de koyu bir Hz. Ali taraftarı olan ve onun adına Muaviye'ye karşı dava yürüten Ziyâd, tıpkı vaktinde Hz. Ali için olduğu gibi, bu kez Muaviye'nin saflarında, onun adına gayretle mücadele eden bir isim oldu. Her ne kadar sâdikâne bir şekilde hizmet ettiği isimler değişse de, Ziyâd'ın yönetimdeki disiplin anlayışı ve hedeflediği mutlak başarı ilkesi pek de değişmedi.

Mevcut rivayetlerin işaret ettiği bir diğer nokta da şudur ki, yakın tarihte, Hz. Ali'nin ölümünün ardından, onun bütün memurları arasında Muaviye'ye karşı en uzun süre mukavemet gösteren Ziyâd,³⁶⁷ Muaviye'nin emâreti altında Basra'da eski dostlarının faaliyetlerine göz yummamış; bir bakıma onlarla daha kötü şartlarda karşı karşıya gelme ihtimalinin de önüne geçmiştir.

³⁶⁴ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, a.g.e., C. V, ss. 212, 286; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 228; C. XIX, ss. 200, 202; Kütübî, a.g.e., C. II, ss. 32-33.

³⁶⁵ Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 299-300; İbn Abdîrabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, a.g.e., C. V, s. 273; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 198; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, ss. 359-360.

³⁶⁶ Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukûtu*, a.g.e., s. 60.

³⁶⁷ Wellhausen, a.g.e., s. 57.

2. Ziyâd'ın İdaresi Altındaki Diğer Bölgelerde Yaşanan Gelişmeler

Hatırlanacağı üzere, 45/665 senesinde Ziyâd'ı Basra valisi olarak atayan Muaviye, yanı sıra Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman gibi doğunun merkezlerini de Ziyâd'a bağlamıştı. Kaynaklarda, bu bölgelerde olup bitenlerle ilgili nakledilen rivayetlere bakıldığında ise, başarılı ve sistemli bir şekilde yürütülen fetih hareketlerinden ve bu süreçte yaşanan bazı hadiselerden bahsedildiği göze çarpar.

a. (Horasan, Sicistan, Hind ve Mâverâünnehr Eksenli) Askerî Faaliyetler ve Fetih Hareketleri

(1) Hakem b. Amr el-Gifârî Dönemi Fetihleri

Daha evvel de ifade edildiği gibi, Basra'da eşkiyanın eline geçmiş olan kontrolü halife adına geri almakta kararlı olan ve bu doğrultuda, şehirde yaşayan kabilelerin tanzimiyle ilgili bir takım reformlara giden Ziyâd, Horasan'da da bazı ıslahatlara girişerek, bölgeyi dört kısma ayırmış ve bunların her birine ayrı idareciler tayin etmişti. Bu bağlamda, Merv'e Umeyr b. Ahmer el-Yeşkürî³⁶⁸, Nisabur/Ebreşehr'e Huleyd b. Abdullah el-Hanefî, Mervü'r-Rûz, Fâriyâb ve Tâlekân'a Kays b. el-Heyssem, Herât, Bâzigis, Kâdis ve Bûşenc'e Nâfi b. Hâlid et-Tâhî³⁶⁹ atanmıştı.³⁷⁰

Benzeri, sadece düzenli devlet geleneğinde görülebilen tedbirler alan³⁷¹ ve Horasan'ı bu şekilde idarî bölgelere taksim eden Ziyâd, H. 47 senesinde ise genel valilik görevini ashâbdan Hakem b. Amr el-Gifârî'ye vermek suretiyle, buraları onun idaresi altında birleştirdi.³⁷² Horasan'a gönderdiği Hakem'e idarede yardımcı olmaları üzere başka görevliler de tayin eden Ziyâd, özellikle, sorumlu oldukları mıntıkların haracını titizlikle

³⁶⁸ Umeyr, Arapları Merv'e iskân eden ilk kiş idi; bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576.

³⁶⁹ Kaynaklarda Nâfi ile ilgili olarak aktarılan bir bilgiye göre o, atanmasından bir süre sonra Ziyâd tarafından görevden alınmış ve mallarının bir kısmına el konulmuştu; bunun ana sebebi de, baş danışmanı olarak istihdam ettiği kişinin onun hakkında Ziyâd'a ihbar mahiyetinde şikâyetlerde bulunması idi; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197.

³⁷⁰ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

³⁷¹ Aycan, a.g.e., s. 196.

³⁷² Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 229; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y. Bir başka rivayette ise, Muaviye Ziyâd'a, Rasûlullah'ın ashâbından birini Horasan'a göndermesini emretmiş; Ziyâd da bunun üzerine Hakem'i oraya tayin etmişti. Ayrıca Hakem'in Horasan'a gidişi –rivayetlerin genelinden farklı olarak- 45/665 değil 44/664 senesinde olmuştu; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 222; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 154.

toplamakla görevli olan bu kişilere, Hakem'in sözünden çıkmamalarını, onunla birlikte hareket etmelerini emretti.³⁷³

Kaynaklarda, Hakem'in Horasan'a tayininin bir yanlış anlaşılma ekseninde gerçekleştiğine dair rivayetler bulunmaktadır.³⁷⁴ Şöyle ki, Ziyâd birgün hâcibine, Horasan'a tayin etmek niyetinde olduğu Hakem b. Ebi'l-Âs es-Sekaffî'yi kastederek "Bana Hakem'i çağır!" demiş; o da Hakem b. Amr el-Gıfârî'yi getirmişti. Hakem'i karşısında gören Ziyâd, aslında kendisinin muradının bu olmadığını; fakat Allah Teâlâ'nın böyle irade etmesinde bir hayır ve nasib durumu olduğunu, onun Rasûlullah'ın ashabından şeref sahibi bir kimse olup göreve lâıyk olduğunu belirtmek suretiyle Hakem b. Amr'ı Horasan valiliğiyle görevlendirmişti.³⁷⁵ Burada, her ne kadar Hakem'in tayin sürecinin, bir yanlış anlama neticesinde tezahür ettiği görülse de, Ziyâd'ın onun bu işi yapabileceğine dair taşıdığı kanaate binâen bu tayine onay verdiği çok daha makuldür. Nitekim Hakem'in Horasan valiliği süresince başarılı fetihler gerçekleştirerek İslâm coğrafyasına önemli katkılarda bulunacak olması bunun bir işareti sayılabilir.

Genel anlamda bakıldığında, Muaviye'nin iktidara geldiği ilk yıllarda, Horasan'da gerçekleştirilen askerî harekâtların ana amacı, şartlar gereği, bölgeyi kontrol altına almak; yanı sıra da Mâverâünnehr civarına daha ziyade taciz mahiyetinde saldırılar düzenlemektir.³⁷⁶ Böylece bir yandan bölgede iç düzen ve istikrar sağlanacak, öte yandan da aynı amaç doğrultusunda civar merkezlere düzenlenen seferlerle bölgede hakimiyetin kuvvetlenmesi sağlanacaktı.

Ziyâd'ın Basra valisi olmasıyla birlikte, farklı bir boyut kazanan askerî faaliyetler, artık düzenli hale gelerek, taciz saldırılarından öte, planlı ve sistematik bir çerçevede kazandı.³⁷⁷ İşte bu çerçevede Ziyâd döneminde Horasan civarında yürütülen başarılı fetih hareketlerine bakıldığında, en çok telaffuz edilen isimlerin başında Hakem b. Amr'ın olduğu görülür.

³⁷³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 225-226; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 11.

³⁷⁴ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197.

³⁷⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.y.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; Nüveyrî, a.y.

³⁷⁶ Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi-3 (Emevîler Dönemi)**, İstanbul, 2008, s. 67.

³⁷⁷ Osman Çetin, "Horasan", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, s. 236; Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi-3**, a.g.e., C. III, s. 67.

Valiliğe atıldığı ilk günlerden vefatına kadar birçok gaza ve fetih gerçekleştiren Hakem'in önemli askeri faaliyetlerinden biri, Herat'tan başlayarak, daha sonra Cûzcân'ı fethederek merkez vilayetlerden olan Merv'e ulaşmasıdır.³⁷⁸ Yanı sıra Hakem, Gûr ve Ferâvende'ye yönelerek, irtidad etmiş olan bölge halkıyla yaptığı gaza sonucunda birçok esir ve ganimetle birlikte buraları fethetmişti.³⁷⁹ Ayrıca, Ceyhun nehrini geçen ve Mâverâünnehr'e ayak basan Hakem, çok sayıda fetihler gerçekleştirmese de -buralarda gerçekleştirdiği birçok akınla³⁸⁰- yapılacak fetihlerin kapısını aralamış; o, "Mâverâünnehr'de namaz kılan/kıldırın ilk kişi" kaydıyla tarihte yerini almıştır.³⁸¹

Gerçekleştirdiği birçok seferde, Ziyâd döneminin bir diğer önemli komutanı olan Mühelleb b. Ebî Suфра ile birlikte hareket eden Hakem, özellikle Türklerle karşı karşıya geldikleri yerlerde Mühelleb'in desteğiyle başarılar elde etmiştir. Buna göre, Ziyâd'ın sevkiyle,³⁸² Eşel dağlarına tekabül eden Türklerin yaşadığı dağlık bölgeye sefer düzenleyen Hakem ve Mühelleb, başarılı bir gaza sürecinin ardından, ellerinde bol ganimetle birlikte dönüş yolunda iken Türkler tarafından abluka altına alınmışlardı.³⁸³ Bu durumda bir kez daha devreye giren Mühelleb, onların ileri gelenlerinden birini ele geçirmiş ve onu kullanmak suretiyle, kapatılan çıkış noktalarının açılmasını sağlamış,³⁸⁴ bu nedenle de büyük takdir toplamıştı.³⁸⁵ Ayrıca, Ziyâd ile Hakem arasında yapılan fetih harekât planına göre başlatılan akınlar sonucunda³⁸⁶ Hakem komutasındaki İslam ordusu

³⁷⁸ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 222; Taberî, a.g.e., C. V, s. 251; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 154. Bu süreçte çekilen bazı zorlukları anlatan bir rivayete göre askerler, uzun süren zorlu sefer esnasında beraberlerinde bulunan hayvanları yemek durumunda kalmışlardı; bkz. Ya'kûbî, a.y.

³⁷⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 229-230; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 455-456; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 11. (Aynı kaynaklarda, Hakem'in bu seferden döndükten sonra Merv'de vefat ettiğine dair nakiller vardır).

³⁸⁰ İbn Haldûn, a.y.

³⁸¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.g.e., C. V, s. 286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 456.

³⁸² Ziyâd'ın Hakem'e bir mektup yazarak, bölgede yaşayan Türkler hakkında "Onların silahları keçe; kap-kacakları ise altındır" diyerek onları gazaya yönlendirdiği kaydedilir; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 250-251.

³⁸³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 251; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29.

³⁸⁴ Buna göre, ele geçirdikleri gence, kendilerine sıkıştıkları dar boğazdan bir çıkış yolu göstermesini aksi halde onu öldüreceklerini söyleyen Mühelleb, aldığı bilgi üzerine harekete geçerek, çıkış yollarından bir tanesinde gece vakti çok sayıda ateş yakmışlar; Türkler'in buraya yönelmesiyle de kendileri bir başka yolu kullanarak oradan kurtulmuşlardı; bkz. Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

³⁸⁵ Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXI, İstanbul, 2006, s. 511. Ayrıca, önemli işlere imza atan bu isim hakkındaki bir rivayette ise Ziyâd'ın, Basra'dan Kûfe'ye dönüşü esnasında kendisine eşlik eden Mühelleb'e, onu Horasan'a vali tayin edeceğini söylediği fakat ömrünün buna vefa etmediği kaydedilir; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e. C. V, s. 239.

³⁸⁶ Mehmet Ali Sönmez, "Hakem b. Amr", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XV, İstanbul, 1997, s. 175.

Toharistan'a gelmiş, buralarda başarılı gazalar gerçekleştirmiş;³⁸⁷ Ceyhun nehrinin ötesinde Sâgâniyân da dahil olmak üzere, Türklere ait olan topraklar fethedilmişti.³⁸⁸ Bu süreçte Ziyâd'ın, Mâverâünnehr'e yönelik yapılacak olan fetihlerin daha iyi sevk ve idaresi için, ordugâh merkezlerini Basra ve Kûfe'den Merv'e taşıdığını; keza civar şehirlere askerler yerleştirilerek buraları, Türkistan fetihleri için birer üs haline getirdiğini ve bu teşkilatlanmanın akabinde bölgedeki fetih hareketlerinin canlanarak devam ettirildiğini de belirtmek gerekir.³⁸⁹

Sonuç olarak, Ziyâd'ın plan ve idaresi, Hakem'in komutası ve Mühelleb'in katkılarıyla gerçekleştirilen bu seferler, devletin toprak ve sınır emniyetini kuvvetlendirmekle kalmamış; bol miktarda esir ve ganimetin de ele geçirilmesini sağlamıştı. Bu ganimetleri konumuz açısından önemli kılan husus ise, bu yüklü ganimetin taksiminde Muaviye ile Hakem arasında yaşanan anlaşmazlık veya emre itaatsizlik durumunun, Hakem'in valilikten azline, hapsine ve nihayetinde ölümüne kadar uzanan hadiseler zincirinin ilk halkası olmasıdır.

Kaynaklarda ifade edildiğine göre Ziyâd, Hakem b. Amr'a bir mektup yazarak, Muaviye'den aldığı mektuba istinaden, ganimetlerin arasında bulunan çok miktarda altın ve gümüşün müslümanlara taksim edilmeyerek beytülmâl için ayrılmasını emretmişti. Buna karşın Hakem ise Ziyâd'a yazdığı cevabî mektubunda, Allah'ın kitabında bu husustaki hükmün nasıl olduğunu bildiğini ve dolayısıyla başka türlü davranamayacağını belirtmişti. Ayrıca o, Muaviye'nin emrine aykırı hareket etmesi karşılığında başına gelebilecekleri tahmin etmiş olsa gerek, “şayet bir kul Allah'tan sakınıyorsa, yerle gök bir araya gelse ve o, bu iki tabaka arasında sıkıştırılsa bile Allah'ın ona muhakkak bir çıkış yolu göstereceğini” söyleyerek mektubunu tamamlamıştı. Bu doğrultuda, ganimetlerin beşte birini beytülmâl ile ayırmak suretiyle kalanını, altın-gümüş ayırt etmeksizin, askerler arasında taksim eden Hakem, daha sonra -rivayete göre Ziyâd'dan gelen tehdit ve kınama

³⁸⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 226; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 11.

³⁸⁸ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 577.

³⁸⁹ Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi-3**, a.g.e., C. III, s. 67.

ifadelerinin ardından³⁹⁰ - “Allah’ım, senin yanında benim için hayır varsa, ruhumu kabzet!” diye dua etmiş; ardından da bulunduğu Merv şehrinde vefat etmişti. (50/670).³⁹¹

Bazı rivayetlere göre ise Hakem vefatından önce Muaviye tarafından, başına buyruk hareket ederek emrini uygulamadığı için valilikten azledilmiş; elleri bağlı şekilde tutuklanarak hapse atılmış³⁹² ve ölümü yaklaştığında -ahirette Muaviye’den hesap soracağını kastederek³⁹³- bu bağlı haliyle defnedilmek istediğini söylemiş; öyle de defnedilmişti.³⁹⁴

(2) Rebî’ b. Ziyâd el-Hârisî Dönemi Fetihleri

Hakem b. Amr’ın vefatından sonra Ziyâd, bölgedeki istikrarın ve askerî faaliyetlerin kararlılıkla sürdürülmesi adına, Horasan valiliğine Rebî’ b. Ziyâd el-Hârisî’yi getirdi (50/670 veya 51/671). Aslında Hakem vefat etmeden önce yerine Enes b. Ebî Ünâs’ı vekil bırakmıştı; Ziyâd ise onu azledip yerine, geçici bir süreliğine olduğu anlaşılan Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî’yi getirmiş; nitekim kısa bir süre sonra onu da görevden alıp Rebî’ b. Ziyâd’ı Horasan bölge valisi olarak tayin etmişti.³⁹⁵ Ayrıca Ziyâd, Rebî’ ile beraber Basra ve Kûfe’den 50 bin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan’a göndererek³⁹⁶ idare ve iskân politikasında reformist bir adım daha atmıştı.

³⁹⁰ Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 230; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 230; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. II, s. 477; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 30.

³⁹¹ İbn Sa’d, a.g.e., C. V, ss. 216-217; Belâzürî, **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.y.; Câhız, a.g.e., C. II, ss. 296-297; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 251-252; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü’l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 55; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, ss. 154-155; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29. Onun, h. 45, 48 veya 51 senesinde vefat ettiğine dair de rivayetler mevcuttur; bkz. İbn Hacer, a.y.

³⁹² İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. II, s. 477.

³⁹³ Sönmez, “Hakem b. Amr”, a.g.md., C. XV, s. 175.

³⁹⁴ Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.y.; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.y. Bazı rivayetlere göre ise Hakem, ganimetlerin taksiminden sonra sefer dönüşü yolda vefat etmişti; Fesevî, **Kitâbu’l-Ma’rife ve’t-Tarih**, a.g.e., C. III, s. 25; Taberî, a.g.e., C. V, s. 250; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 230. Hakem’in kabri, Merv şehrinde, asıl ismi Cessîn olup sonra Tennûrkerân kabristanlığına dönüşen mevkide (bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. II, s. 141), kendisi gibi sahabî olan Büreyde b. Husayb es-Selemî’nin kabrinin yanındadır (bkz. İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 154; Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, a.y.; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.y.).

³⁹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 577; a.mlf., **Ensâbü’l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 230; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 285-286; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 489; İbn Haldûn, a.g.e., C. III, s. 11. Ayrıca, Hakem’in vefatının ardından, Ziyâd’ın Enes’i azlederek yerine başkasını tayin etmesinin huzursuzluğa yol açtığı ve bu süreçte yaşananların, temelde, idareye sızmak isteyen kabilelerin birbirleriyle olan gizli rekabetine delâlet ettiği belirtilir; Aycan, a.g.e., s. 197.

³⁹⁶ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 577; Taberî, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Haldûn, a.y. Bunlara “mukâtile” yani asker olarak görevlendirilmiş insanlar denirdi; Akyüz, a.g.e., s. 42.

Ziyâd'ın bu uygulaması hakkında yapılan değerlendirmelere bakıldığında, bunun birkaç şekilde yorumlandığı görülür. Kitabında, bu farklı bakış açılarını özetle anlatan Akyüz, P. Hitti'nin, Ziyâd'ın bu 50 bin kişiyi kabile çatışmalarının sonucunda Arapları yola getirmek için sürgün amacıyla Horasan'a gönderdiğini düşündüğünü, J. Wellhausen'in ise buna "siyasî bir hacamat" dediğini ifade eder. Ayrıca Ziyâd'ı buna iten sebeplerin, divanın yeniden tanzimi ve sonradan göç edenlerin (revâdif) baskısını hafifletme düşüncesi olduğunu da bu bakış açılarına ekler. Son olarak kendi görüşünü belirten yazar, ailelerin, Arapların âdeti üzeri müstahkem şehre yerleştirildiklerini; bundaki gayelerden birinin, yapılan fütûhâtı kontrol altına almak, diğerinin ise gelecekteki fetih hareketlerine gereken kuvveti sağlamak olduğunu söyler.³⁹⁷ Rebî' ile gönderilen bu kişilerin Hz. Ali yanlısı olduğundan bahseden bir diğer yoruma göre ise bu nakilden maksat, onların Basra ve Kûfe'den ayrılmaları ve fetihlere katılmaları suretiyle, iç politikanın yahut hayatın istikrar kazanmasıdır. Ayrıca, bu insanların Hz. Ali taraftarlığıyla bilinen Hucr b. Adiy'in öldürülmesine yana yakıla üzülmeleri onların bu durumunu, yani Hz. Ali taraftarı oldukları ihtimalini kuvvetlendirir.³⁹⁸

Hasılı, Horasan'a gelen bu ailelerin orada yerleştirilmesiyle birlikte harekete geçen Rebî', Belh'e giderek orayı barış yoluyla fethetti. Zira daha önce Ahnef b. Kays tarafından anlaşma imzalanmış olan Belh halkı, yaptıkları anlaşmayı bozarak huzursuzluğa yol açmışlardı. Ardından seferlerine devam eden Rebî', Kûhistan'a yönelerek buradaki Türklerle savaştı; onları hezimete uğratarak çoğunu öldürdü. Yanı sıra o, tıpkı selefi Hakem b. Amr gibi, hem Ceyhun nehrini aşarak Maveraünnehr'e ulaşan³⁹⁹ bir vali ve komutan; hem de bölgeye yapılacak daha kapsamlı fetih hareketlerinin öncülerinden oldu.

Ziyâd döneminin Horasan valisi Rebî', aslında daha evvel (46/666 senesinde), Muaviye tarafından azledilen Abdurrahman b. Semûre'nin yerine Sicistan valisi olarak görevlendirilmişti.⁴⁰⁰ O, vali olduğu günlerde bu bölgede boy gösteren karışıklıkların üzerine gitmiş; Abdurrahman'ın fethettiği Ruhhâc, Zâbulistan ve Kâbil gibi merkezlerde çıkarılan ayaklanmaları bastırmıştır. Rebî', ordu toplayarak isyan başlatan ve Kâbil'de yerleşmiş olan Müslüman halkı oradan çıkararak Kâbil Şah'ı mağlub ettiği gibi, Zâbulistan

³⁹⁷ Akyüz, a.g.e., s. 42.

³⁹⁸ Aycan, a.g.e., s. 197.

³⁹⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 285-286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 489.

⁴⁰⁰ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 558-559; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 234.

ve Ruhhâc'ı ele geçiren Rutbîl'i de bertaraf ederek buralara tekrar hakim oldu; Rutbil'in peşinden Büst'e kadar ilerledi. Buradaki savaştan da galip olarak ayrılan Rebî' komutasındaki Müslüman askerler, Dâver civarını da fethederek bölgede üstünlük sağladı.⁴⁰¹ İşte Rebî', bu faaliyetlerinin ardından Sicistan'dan alınarak –anlaşılan o ki yeni başarılarına imza atması için, terfien- Horasan valiliğine atandı.

Hasılı, valilikleri boyunca gerek Sicistan, gerekse Horasan civarında birçok sefer düzenleyerek başarılar elde eden Rebî' b. Ziyâd'ın, Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerinde başlatılan ve devam ettirilen önemli fetihler zincirinin, tamamlayıcı halkalarından olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Rebî' b. Ziyâd'ın, yaklaşık iki buçuk yıl kadar Horasan valiliği yaptıktan sonra 53/673 senesinde vefat ettiği kaydedilir.⁴⁰² Vefat sebebi olarak ise, Kûfe'de Hz. Ali taraftarlığıyla bilinen, muhalefetin gür sesi Hucr b. Adiyî'in, 51/671 senesinde, Ziyâd'ın şikâyeti ve Muaviye'nin emri ile öldürülmesine çok üzüldüğü kaydedilir.⁴⁰³ Ancak Hucr'un h. 51, Rebî'nin ise h. 53 senesinde vefat ettiğine dair genel rivayetler karşılaştırıldığında, onun Hucr'un katli hadisesini hatırlayarak üzüntüyle yad ettiği ve bu olay karşısında sessiz kaldıkları için tüm Müslümanları sorumlu tuttuğu bir hutbesinden sonra vefat ettiği kanaati hasıl olmaktadır.⁴⁰⁴ Bu noktada farklı bir rivayeti daha ele almak gerekir ki, bu da Hakem'den sonra Horasan valiliğine tayin edilen kişi olarak Rebî'den önce başka bir isme işaret eder. Buna göre Ziyâd, Hakem'in vefat ettiği haberini alınca sahâbeden Gâlib b. Abdillâh el-Leysî'yi yanına çağırarak onunla bir anlaşma yaptı ve onu Horasan bölgesine vali olarak atadı. Bundan sonra Horasan'a hareket eden Gâlib, Merv şehrinde konakladı; ardından Toharistan ve civarında gazalar yaptı; bu süreçte çokça fetihlerde bulundu, ganimetler elde etti. Bunların beşte birini Ziyâd'a gönderen Gâlib, kalanını Müslümanlar arasında taksim etti. Rivayetin devamına göre sonra Gâlib'in orada

⁴⁰¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 559.

⁴⁰² Taberî, a.g.e., C. V, s. 291; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 489; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 61; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 467.

⁴⁰³ Taberî, a.y.; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 173; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.y. Rivayete göre o, Hucr'un öldürüldüğünü duyunca -Horasan valiliği süresince kâtipliğin yapan Hasan el-Basrî ile birlikte (bkz. İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.y.; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 196)- olayı kınamış; hatta minberde kendi ölümü için dua ederek cemaatten de "amin" demesini istemiş ve rivayete göre o gün vefat etmişti; bkz. İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.y.

⁴⁰⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.y. Ayrıca bkz. Zekerîya Güler, "Rebî' b. Ziyâd", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 498.

çokça taarruzla baş etmek durumunda kaldığını öğrenen Ziyâd, Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî ve Abdullah b. Ebî Ukayl es-Sekafî ikilisini kalabalık bir orduyla Horasan'a gönderdi. Bu ordu Toharistan'da önemli zaferler kazandılar; yine bol ganimet ele geçirdiler. Aynı şekilde bunların beşte birini Ziyâd'a gönderdikten sonra, kalanını Müslümanlar arasında taksim ettiler. Akabinde Merv'de konaklayan bu grup, Horasan mıntıkasında gazalar yapmaya devam ettiler.⁴⁰⁵

Bölgedeki fetih hareketlerine ve askerî faaliyetlere katkı sağlayanlardan biri de, Rebî'nin yerine Sicistan'a tayin edilen Ubeydullah b. Ebî Bekre'dir.⁴⁰⁶ Buna göre Ziyâd'dan aldığı talimatlar doğrultusunda bölgede bazı askerî seferler düzenleyen ve gazalar yapan Ubeydullah, Berzan'a ulaştığında Rutbîl kendisine barış sağlamak amacıyla elçi göndermiş; hem kendi ülkesi hem de Kâbil için anlaşma teklif etmişti. Rutbîl'in teklifini kabul eden Ubeydullah ise, bir milyon dirhem üzerinde gerçekleşen anlaşmadan sonra bölgeden ayrılarak Ziyâd'ın yanına gelmiş; olup bitenleri ona anlatmış; o da bu barış anlaşmasını onaylamıştı. Ardından Sicistan'a dönen Ubeydullah, Ziyâd ölünceye dek orada görevde kalmıştı.⁴⁰⁷

Ziyâd'ın, Ubeydullah'ı Sicistan'a gönderirken ona, Herâbize'yi⁴⁰⁸ öldürmesini ve onlarla kendi bölgesi arasında yanmakta olan tüm ateşleri söndürmesini emrettiği nakledilir.⁴⁰⁹ Son olarak, Horasan'da istikrarı tesis eden kişi olarak gösterilen Ziyâd'ın⁴¹⁰ valiliği döneminde olup biten tüm bu fetih hareketlerine ve bu coğrafyada Ziyâd sayesinde yaşanan canlılığa işaret etmesi bağlamında, eserinde Ziyâd'ın idaresinde bu topraklarda gerçekleştirilen fetihleri ele alan Hamilton A.R. Gibb'in şu değerlendirmesini aktarmak uygun olacaktır:

“Horasan, Ziyâd b. Ebîh'in yönetimine girinceye kadar burada Arapların düzenli bir ilerleyişlerinin söz konusu olmadığı açıktır. Ziyâd, başlangıçta vilayeti kabile liderleri

⁴⁰⁵ İbn A'sem, **Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 316. Taberî de h. 48 yılında Ziyâd'ın Gâlib b. Fudâlâ el-Leysî'yi Horasan'a tayin ettiğini söyler; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 231.

⁴⁰⁶ Ubeydullah'ın, Rebî'nin azledilmesi üzerine göreve tayin edildiği de gelen rivayetler arasındadır; bkz. Halîfe b. Hayyât, a.g.e., C. II, s. 212; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 559. Bu kişinin Ubeydullah değil Abdurrahman b. Ebî Bekre olduğu da ifade edilmiştir; bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.y., dn. 1.

⁴⁰⁷ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., C. II, ss. 218-219; Belâzürî, **Fütûh**, a.y.

⁴⁰⁸ Hindliler'in uluları, önde gelenleri anlamında olup “Hirbiz” kelimesinin çoğuludur. Bunlar, Mecûsî olup Hind topraklarında ateşgedeleri olan topluluklardır; bkz. İbn Manzûr, a.g.e., C. XIV, s. 69.

⁴⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., C. II, s. 210.

⁴¹⁰ Akyüz, a.g.e., s. 42.

arasında fiilen bölüştürdüyse de böyle bir siyasetin ardındaki tehlikeyi görerek hemen bundan vazgeçti. Ayrıca Ziyâd doğudaki İran milliyetçilerinin başıboş bırakılmasının ne derece tehlikeli olduğunu anlayarak Toharistan kaynaklarından aldığı destekle Merv'de merkezi bir yönetim kurdu ve Garcistan'ı fethetmek amacıyla bir dizi sefer düzenledi. Bu seferler sırasında o, Ceyhun'u geçti; ordularını Çağâniyân'a kadar ilerletti; Fîrûz'u yenilgiye uğratarak Çin'e kadar sürdü. Ziyâd'ın üç yıl sonra ölümü üzerine fethedilen vilayetler ayaklandı. Fakat Sicistan'ı ilk kez fetheden yeni vali Rebî b. Ziyâd el-Hârisî Belh'i tekrar kontrol altına aldıktan sonra Eftalit ordusunu Kûhistan'a kadar takip edip büyük bir bozguna ve asker kaybına uğrattı. Diğer bir sefer, Ceyhun karşıya geçilerek Çağâniyân'a düzenlendi. (Bu sefer Çağâniyân ile Aşağı Toharistan arasındaki bağlantıyı açıkça göstermektedir.) Aynı zamanda nehrin sol yakasına yapılan bir başka seferle de Soğdiyana'nın başlıca geçit noktaları olan Zem ile Âmül ele geçirildi. Ayrıca bu sırada Harizm'in de alındığı nakledilmektedir. Bütün bu seferlerin Ziyâd ile valileri arasında kararlaştırılmış planlı bir fethetme işareti ettiği gözükmektedir. Arap gücü böylece en azından bir süre için Ceyhun nehrinin İran yakasındaki topraklara iyice yerleşti ve Soğdiyana'nın alınması için ortam hazırlandı. Atılan bir diğer önemli adım da Arap geleneğine göre beş garnizon şehrine yerleştirilen Basralı ve Kûfeli 50.000 aileyle Horasan'ın kolonize edilmesiydi. Böylece hem fetihlerin güvence altına alınması, hem de daha sonra yapılacak seferler için güç temin edilmesi amacı gerçekleştirildi...Ziyâd'ın politikası Horasan'ı iyice güvence altına aldı ve fetihlerin nehrin karşısındaki zengin topraklara yayılması için bir üs olarak kullanılmasını mümkün hale getirdi.”⁴¹¹

b) Hind/Sind Topraklarındaki Diğer Bazı Gelişmeler

İdaresi altındaki topraklarda kontrollü harekât yürüten vali Ziyâd'ın, Sind/Hind civarında da, görevlendirdiği vali ve komutanlar eliyle faaliyetlerini sürdürdüğü görülür. Kaynaklarda bölgedeki askerî faaliyetlere dair fazla bilgi olmamakla beraber, özellikle sınırda gerçekleşen bazı harekâttan ve gazalardan bahsedilir.

Yakın zamanda, önceki vali İbn Âmir döneminde bölgeye gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, Mükran'ın ardından, Sind bölgesinden Horasan'a komşu olan Kîkân topraklarına girerek önemli ganimetler elde etmiş; ancak Kîkân halkının Türkler'den

⁴¹¹ Gibb, *Orta Asyada Arap Fetihleri*, a.g.e., ss. 30-32.

yardım istemesi sonucu gerçekleşen savaşta öldürülmüştü. Ziyâd ise valiliği döneminde - Muaviye'nin ona bu toprakları iyi idare edecek birini bulmasını söylemesi üzerine⁴¹²- Sinan b. Seleme el-Hüzelî'yi buraya tayin etmişti. Bunun üzerine hududa gelen Sinan, Mükran'ı savaş yoluyla fethetmiş, buranın şehirleşmesini sağlamış, kendisi de buraya yerleşmek suretiyle bölgede hakimiyetini iyice pekiştirmişti.⁴¹³

Sinan'ın, önceki dönemlerde fethedilmiş fakat kontrolden çıkmış olan Kîkân civarında da savaştığına dair rivayetler vardır. Nitekim, Sinan'la birlikte burada savaşa katılmış olan Ebu'l-Yemân adlı zat, Kîkân'a gittiklerinde kalabalık bir düşman ordusuyla karşılaştıklarını; bu durum karşısında Sinan'ın Müslüman askerlere, ne mutlu ki, cennet ve ganimet şeklinde iki nimet arasında olduklarını söyleyerek moral verdiğini anlatır. Daha sonra onun, orduya birtakım taktikler verdiğini anlatan Ebu'l-Yemân, Sinan'ın, eline yedi taş alarak belli aralıklarla her birini düşmana doğru attığını ve ardından da tekbir getirdiğini; son taşı attıktan sonra ise hücûma geçtiklerini anlatır. Savaşın sonunda büyük bir zafere ulaşan Müslüman askerlerden bir tanesi dahi zarar görmezken; düşman ordusunun helak olduğunu anlatan Ebu'l-Yemân ayrıca, kaleye sığınmış olan az sayıda düşman askerinin, Müslüman askerlerle yüz yüze geldiklerinde, onlara savaştıkları kişilerin kendileri olmadığını; zira kendilerinin heybetli atlar üzerinde çok sayıda beyaz sarıklı adamla savaştıklarını söylediklerini nakleder.⁴¹⁴

Sinan'ın ardından Ziyâd tarafından bölgeye vali olarak gönderilen Râşid b. Amr el-Ezdî de bu topraklarda başarılı faaliyetler gerçekleştirdi. Halefî Sinan gibi Kîkân civarında gazalar yapan, zaferler ve ganimetler elde eden Râşid'in, başka Sind beldelerinde de çeşitli savaşlar yaptığı; keza, Hind topraklarında da bazı fetihler gerçekleştirdikten sonra burada öldürüldüğü kaydedilir.⁴¹⁵

⁴¹² Halife b. Hayyât, a.g.e., C. II, s. 209; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 658; İbnü'l-Esîr, **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 561.

⁴¹³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 609; Yakûbî, a.g.e., C. II, s. 234.

⁴¹⁴ Halife b. Hayyât, a.g.e., C. II, ss. 212-213.

⁴¹⁵ Yakûbî, a.g.e., C. II, s. 234.

3. Kûfe Valiliği

a) Atanması ve İlk İcraatları

50/670 senesi geldiğinde Muaviye, Basra ve bağlı bölgelerde istikrarı temin eden valisi Ziyâd'ı, Mugîre b. Şu'be'nin vefatının ardından,⁴¹⁶ doğunun bir diğer problem merkezi konumundaki Kûfe'nin de valiliğiyle görevlendirdi.⁴¹⁷

Belâzürî'de kaydedilen bir rivayet, Ziyâd'ın Kûfe valiliğine atanması hakkında bir takım bilgiler sunmaktadır. Buna göre Ziyâd Mugîre'nin vefatını haber aldığı anda, İbn Âmir'in oraya vali olarak atanabileceğinden endişe etmiş ve Muaviye'ye üstü kapalı bir mektup yazmıştı. Mektubunda, Mugîre'yi rahmetle anan Ziyâd, onun kendi yerine oğlu Urve'yi halef olarak bırakmasının ne kadar isabetli bir karar olduğunu, Muaviye'nin de bu sâlih, emîn, temiz halefi, babasının işiyle görevlendireceğini ve bunun da inşâallah hayırlı olacağını düşündüğünü ifade etmişti. Mektubu okuyan Muaviye ise Ziyâd'ın niyetini anladığından tebessüm etmiş ve ona yazdığı cevabî mektubunda, içini ferah tutmasını, zira İbn Âmir'i vali yapmayı düşünmediğini söyledikten sonra, Kûfe'ye onu tayin ettiğini bildiren emrini Ziyâd'a göndermişti.⁴¹⁸ Bu bağlamda, rivayete bakıldığında, yukarıda kaydedildiği gibi, Ziyâd'ın İbn Âmir'in vali olarak atanmaması için gayret göstermesinin yanı sıra, ağız yoklamak suretiyle, Kûfe'ye vali olarak kimin atanacağını, bu ismin kendisi olup olmadığını öğrenme girişimi içinde olduğu akla gelebilir.

⁴¹⁶ Mugîre'nin Kûfe'de bilhassa Hz. Ali taraftarlarına gösterdiği müsamahadan ve bitmek bilmeyen Haricî isyanlarından dolayı şehirde otoriteyi tesis edemediği nedeniyle Muaviye tarafından azledilerek yerine Ziyâd'ın tayin edildiği şeklindeki rivayet ise doğru değildir; Ziyâd, ancak Mugîre'nin vefatından sonra Kûfe valiliğine atanmıştır; bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 50. Lâkin bu rivayete bir diğer açıdan bakıldığında, gidişata göre Mugîre'nin, yükselen muhalafet karşısında Muaviye'ce gerekli olan tedbirleri almayı neticesinde, bir süre sonra –İbn Âmir gibi- valilikten azledilmesi de uzak bir ihtimal gibi değildi. Nitekim zaman zaman azledileceği hissine kapıldığı ve endişe yaşadığı nakledilen Mugîre, kendi ağzıyla, ömrünün son demlerinde Muaviye'nin dünyasını îmar etmek için insanları öldürerek kendi ahiretini yıkamayacağını söylüyor; ancak, kendisinden sonra gelecek olan valinin, onlara hiç de kendisi gibi davranmayacağını ve bu günlerini çok arayacaklarını ifade ediyordu; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 255; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 473. Binaenaleyh, Ziyâd gibi dehâ olarak kabul edilen Mugîre'nin, rivayetten anlaşılacağı üzere, kendisinden sonra Ziyâd'ın vali olacağını ve onun takip edeceği sert politikaya işaret edişini bir öngörü olarak görmek mümkünse de, mevcut ortamın bu sonucun zaten aşîkâr bir habercisi olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

⁴¹⁷ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 211-212; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 207; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; Taberî, a.g.e., C. V, s. 234; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 34; Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 258; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62. Mugîre'nin h. 49 (Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 33; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. III, s. 453) veya h. 51 (Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 229; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. IV, s. 446; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.y.) yılında vefat ettiğini belirten rivayetler de mevcuttur.

⁴¹⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 207.

Ziyâd, Basra ve Kûfe'yi (Irakayn) birlikte idare eden ilk vali olmuştu.⁴¹⁹ O, kendisine emanet edilen bu iki önemli merkezi, yazları Kûfe'de kışları ise Basra'da geçirerek,⁴²⁰ yılın 6 ayını Basra'da, 6 ayını da Kûfe'de bulunmak suretiyle idare ederdi;⁴²¹ Basra'dan ayrıldığında Semure b. Cündeb, Kûfe'den ayrıldığında ise Amr b. Hureys ona vekâlet ederdi.⁴²²

Ziyâd "iki şehrin valisi" olarak Kûfe'ye geldiğinde, selefi Mugîre b. Şu'be'yi en çok yoran mesele konumundaki Haricîler'in şehirdeki etkisi belirgin şekilde hissedilmekteydi. Öte yandan Hz. Ali taraftarları da kendi itirazlarını çekinmeden dile getirmekte, seslerini yükseltmekteydi. Zira Mugîre, fikrî düzeyde kalan muhalif hareketleri tolere etmekte; idaresi altındaki insanlara, kimseye kötü davranmak istemediğini fakat kimin ne yaptığından da haberi olduğunu söyleyerek onlardan kendilerine çeki düzen vermelerini istemekle yetinmekteydi.⁴²³ Ancak, rivayetlerin işaret ettiği üzere, Mugîre'nin bu müsamahalı ve belki biraz da çekimser tavırları, özellikle Haricîler nezdinde suistimale yol açtı ve onun valiliği dönemi birçok Haricî isyanına tanıklık etti. İlginçtir ki, tüm bu isyanlar, akıllıca bir yöntemle, muhalefetin bir diğer kolu olan Hz. Ali taraftarlarının devreye sokulmasıyla bastırıldı.⁴²⁴ Bu suretle, ortak düşmanları olan Haricîler'e karşı birlikte hareket eden Muaviye yönetimi ile Hz. Ali taraftarları arasında belli bir yumuşama meydana gelse de⁴²⁵ Muaviye'nin, valilerinden titizlikle istediği sebb (Hz. Ali ve taraftarlarının kötülenmesi) uygulaması, bu grubu idare ile karşı karşıya getiren en önemli sebep olmuştu. Ayrıca, Hz. Ali taraftarlarına uygulanan bu psikolojik baskının yanı sıra, onların bazı ekonomik kısıtlamalara da maruz bırakılması, yine bu grup nezdinde seslerin yükselmesine yol açmıştı.⁴²⁶ Bu şartlar altında Kûfe'ye ayak basan Ziyâd, minbere çıkarak

⁴¹⁹ Taberî, a.y.; İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; Mes'ûdî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 184; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 461; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.y.

⁴²⁰ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 184; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32.

⁴²¹ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 496; İbn Kesîr, a.y.

⁴²² İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 99; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 234, 256; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 461, 473. Bazı rivayetlerde Semure'nin Ziyâd'a hem Basra'da hem de Kûfe'de vekâlet ettiği kaydedildiği gibi (bkz. İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 653); Ziyâd'ın Kûfe'de ayrıca Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i de vekil bıraktığı belirtilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 287; Taberî, a.g.e., C. V, s. 291.

⁴²³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 181 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 425 vd.

⁴²⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁴²⁵ Aycan, a.g.e., s. 154.

⁴²⁶ Dineverî, a.g.e., s. 206; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 210; Taberî, a.g.e., C. V, s. 254; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 429; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, ss. 48-50.

halka hitaben bir konuşma yaptı; Allah'a hamd ü senâ ile başladığı bu ilk konuşmasında şunları söyledi: “Ben Basra’da (görevli) iken bu iş (de) bana geldi. Bunun üzerine Basralı iki bin şurta ile size gelmeye niyetlendim; fakat sonra sizin hak ehli olduğunuzu düşündüm -ki bu hak, batılın def’edilmesidir- ben de ailemle geldim (şurtalarla değil). İnsanların beni itham ettiği şeyleri üzerimden kaldıran ve onların benden gidermeye çalıştıklarını bende muhafaza eden Allah’a şükürler olsun”.⁴²⁷ Anlaşılan Ziyâd, bir yandan Kûfe halkına iyi niyetle onların yanına geldiğini; dolayısıyla aynı yaklaşımı onlardan da istediğini ima ederken, öte yandan Basralı askerleri işaret etmek suretiyle Kûfeliler’e gözdağı vermeyi de ihmal etmedi.

Rivayete göre Ziyâd, bu selamlama babındaki konuşmasını yapmak üzere minbere çıktığında, insanlar onu taş yağmuruna tuttular.⁴²⁸ Bir başka ifadeyle Kûfe halkı, kendilerine onları Basra gibi fitne-fesat içinde bulmadığı için memnuniyetini dile getiren Ziyâd’a, onu taşıyarak teşekkür etti.⁴²⁹ Ziyâd ise oturdu ve onların taşlamaları bitinceye kadar bekledi. Akabinde adamlarına talimat vererek mescidin kapılarının tutulmasını söyleyen Ziyâd, içerideki herkese yanında oturan kişiyi yakalamasını emretti. Ardından kendisi de bir oturak isteyerek mescidin kapısının önüne oturdu ve içeride bulunanları dörtlü gruplar halinde çağırarak onlara kendisini taşıyıp taşlamadıklarına dair tek tek yemin ettirdi; taşlamadığı hususunda yemin edeni serbest bırakırken, yemin etmeyi ise hapse attırdı. Ardından da yemin etmeyen 30 veya 80 kişiyi ellerini kestirmek suretiyle cezalandırdı.⁴³⁰

Bu bahisteki bir başka rivayete göre, şehre girdiğinde önce mescide giden Ziyâd, iki rekat namaz kıldı ve ardından halka hitab etti. “İnsanların beni itham ettiği şeyleri üzerimden kaldıran ve onların benden gidermeye çalıştıklarını bende muhafaza eden Allah’a şükürler olsun” sözleriyle başladığı konuşmasında, bu zamana kadar her türlü siyasetin uygulandığını, denendiğini; sonunda da bu işin ancak şiddete varmayan bir sertlikle ve zayıflığa varmayan bir yumuşaklıkla halledilebileceğini gördüklerini söyledi. Devamında, onların kapattığı hiçbir kapıyı açmayacağı gibi, onların açtığı hiçbir kapıyı da kapatmayacağını; keza onların çözdüğü hiçbir düğümü düğümlemeyeceği gibi, onların

⁴²⁷ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 234-235; İbnü’l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 227; Safvet, a.g.e., C. II, s. 261.

⁴²⁸ Taberî, a.y.; İbnü’l-Cevzî, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 461-462.

⁴²⁹ Wellhausen, **İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri**, a.g.e., s. 92.

⁴³⁰ Taberî, a.y.; İbnü’l-Cevzî, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

düğümlediği hiçbir düğümü de çözmeyeceğini belirten Ziyâd, sözlerini teyid etmek için, kendisinin, yerine getirmeyeceği hiçbir hayrı da şerri de vaad etmeyeceğini; ayrıca şahsında herhangi bir yalan veya hilâf görürlerse de kendisine itaat etmemelerini söyledi. Daha sonra Ziyâd, maddî konularda onlara rahatlık sağlayacağını, darda kalmayacaklarını; aynı şekilde canlarının da kendi zimmeti altında olacağını ifade etti. Kendilerinin yönetici ve (fesadı) defedici olduğunu belirten Ziyâd, şu üç şeyi asla onlardan kısmayacağını vad etti: “Atâlarınızı geciktirip, onlara el koymayacağım; sizi rızıklarınızdan mahrum bırakmayacağım; orduyu size musallat etmeyeceğim”. Konuşmasının sonunda, adaletlerinin onların itaatıyla, aynı şekilde cömertliklerinin de onların cömertliğiyle bağlantılı olarak tecelli edeceğini vurgulayan Ziyâd, onlara yöneticilerinin afiyeti için dua etmelerini; zira onların halkın koruyucusu ve sığınağı mahiyetinde olduklarını söylemek suretiyle sözlerini noktaladı.⁴³¹

Ziyâd’ın bu hutbesinin, Basra’da uzunca irad ettiği hutbeyle benzer mesajları vererek ortak noktalara vurgu yaptığını; ancak iki şehrin durumundaki farklılığa da paralel olarak Kûfe’deki hutbenin daha ılımlı bir dile sahip olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Ziyâd’ın Kûfe’ye geldiğinde yaptığı bu konuşmayla ilgili bir diğer rivayete göre ise, Ziyâd konuşmasının sonunda Hz. Osman ve onun dostlarını hayırla anarak övgüler sıraladıktan sonra, onu öldürenleri veya öldürülmesine yardım edenleri lanetle anmış ve kınamıştı. Emevî Tarihinde Muaviye’yle birlikte yerleşen, özellikle Muğîre ile başlayıp zamanla gelenek haline dönüşen sebb uygulamasının yansıması olan bu sözler, orada bulunan bazı Hz. Ali taraftarlarının protestolarına yol açmıştı.⁴³² Bu protestoları, Hz. Osman’ın katli hususunda hedef tahtasına oturtulan Hz. Ali taraftarlarınca, suçlamaların hem Hz. Ali’ye hem de kendilerine lanet etme şekline dönüşmesi nedeniyle, keza haksızlığa uğradıkları inancıyla kendini gösteren itirazlar olarak görmek mümkündür.

⁴³¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 208; Benzer şekilde bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 255-256.

⁴³² Taberî, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, ss. 50-51.

b) Hz. Ali Taraftarlarıyla İlişkiler ve Döneme Damgasını Vuran Hucr b. Adiy Hareketi

Daha evvel de bahsedildiği gibi Ziyâd, Kûfe'ye vali olarak ayak bastığı günden itibaren, Hz. Ali döneminin başkenti olan bu şehrin halkını, söz ve davranışlarında dikkatli olmaları hususunda, sonuçlarına da işaret ederek uyarıyordu. O ayrıca, kendisinin eski bir Hz. Ali taraftarı olmasından güç alarak veya bu sebeple hayale kapılarak birtakım faaliyetlere girişmeyi düşünenler olabileceği ihtimaline karşın, muhataplarına artık işlerin değiştiğini; keza Hz. Ali ve Muaviye hakkındaki duygularının da değiştiğini açıkça ifade etmişti.⁴³³

Rivayetlere göre Ziyâd'ın, tüm bu ikazlarına uymaması sebebiyle Kûfe'de öldürttüğü ilk kişi Evfâ b. Hısn idi. Ziyâd, onun hakkında birtakım faaliyetlere giriştiğine dair haberler işitince adamlarına onu alıp getirmeleri için emir vermiş; Evfâ önce kaçsa da sonunda Ziyâd'la yüzleşmekten kurtulamamıştı. Ziyâd karşısına getirilen Evfâ'ya Hz. Osman ve Muaviye hakkında sorular sormuş, politik sayılabilecek gayet mutedil cevaplar almıştı. Daha sonra Ziyâd ona kendisi hakkındaki görüşlerini sorunca o, "Senin Basra'da herkesi birbirinden sorumlu tutup cezalandıracağını söylediğini duydum" demiş; Ziyâd da bunu tasdik etmişti. Bunun üzerine Evfâ Ziyâd'a, sarfettiği bu sözlerin düşüncesizce, aklına estiği gibi yapılan konuşmalar olduğunu söyleyerek tepki gösterince Ziyâd, sözlerinin yanlış anlaşıldığını, aslında bu ifadeleriyle –zannedildiği gibi- insanlara zarar vermeyi kastetmediğini belirtmiş ve daha sonra Evfâ'nın öldürülmesini emretmişti.⁴³⁴

Kaynaklarda yer alan bir başka rivayet de, Ziyâd'ın Kûfe'de bilhassa gerekli gördüğü herkesi kontrolü altında tutma hususundaki kararlılığının bariz bir örneği gibidir. Buna göre Ziyâd Kûfe'ye geldiğinde, şehirdeki en âbid kişinin kim olduğunu sormuş; "Ebû Mugîre el-Himyeri" cevabını alınca da o zatın yanına giderek ona muhtemelen kendince şehrin sükûnetini temin açısından bir nevi işbirliği teklif etmişti. Bu bağlamda o, Ebû Mugîre'ye "Evinden dışarı çıkma; sana dilediğin kadar mal vereyim" demiş, Ebû Mugîre ise cemaatle namazdan vazgeçemeyeceğini söylemişti. Ziyâd bu kez ona "Namaza gel;

⁴³³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 251; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 53.

⁴³⁴ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 235-236; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 462.

fakat kimseyle konuşma” deyince o, iyiliği emretmek ve kötülüğü nehyetmekten vazgeçemeyeceğini ifade edince Ziyâd, Ebû Mugîre’nin boynunu vurdurmuştu.⁴³⁵

Ziyâd’ın Kûfe’de önde gelen Hz. Ali taraftarlarıyla yaşadıklarına işaret eden bir başka hadise de tarafların birbirlerine bakış açılarını ortaya koyar mahiyettedir. Buna göre rivayette adı geçen Cumûh b. Amr el-Fehmî, Sıffîn’de Hz. Ali ile birlikte savaşmış olup Muaviye’nin eman verdiği kişilerdendi. O, rivayetten anlaşıldığına göre, Kûfe’de Ziyâd’ın sıkı takibatı altında olanlardandı ki, Muaviye Ziyâd’a, onun Ebû Süfyan’la hılfı (anlaşması) olan eman verdiği bir kişi olduğunu hatırlatan bir mektupla uyarıda bulundu. Bu mektup üzerine Ziyâd, Cumûh’u yanına çağırdı ve ona beytûlmalin idareciliği teklifinde bulundu; Cumûh ise görevi kabul etmedi. Bunun üzerine Ziyâd ona “Ali b. Ebî Tâlib’le beraber kan akıtmış biri olduğun halde bana inat mı ediyorsun?” deyince, Cumûh Ziyâd’a misliyle mukabelede bulundu: “Bunu bana sen mi söylüyorsun? Vallahi, eğer sen sonradan kendisine nisbet olunduğun babadan uzaklaşarak, kendisinden ayrıldığın babana (ait) olsaydın ve sen onunla (Hz. Ali ile) beraber kan akıtsaydın ve onun adına harac toplasaydın, ki o zaman bugün olduğundan çok daha hayırlı olurdu, (dediklerin makbul olurdu)”. Ziyâd, bu diyalogun ardından Cumûh’a 100 kırbaç vurdurmak, saç ve sakalını traş ettirmek suretiyle onu cezalandırdı. İşte bu hadise üzerine Muaviye Ziyâd’a öfkesini bildiren bir mektupla tepki gösterirken, Cumûh’a ise bazı hediyeler verdikten sonra Kureyş içinde istediği gibi yaşayacağı teminatını sunmak suretiyle hadiseyi sonuçlandırdı.⁴³⁶

Kaynaklarda geçen bu gibi bazı rivayetlerden de yola çıkarak, Muaviye’nin zaman zaman Ziyâd’ın Kûfe’de Hz. Ali taraftarlarına olan sert tutumundan rahatsız olduğu, hatta onu dizginlediği şeklinde bir algı oluşsa da onun Ziyâd’ın yürüttüğü bu siyasetin en önemli destekçisi veya hamisi olduğu hususu da unutulmamalıdır. Örneğin, Ziyâd Kûfe’de Hz. Ali taraftarlarından iki kişiyi Muaviye’nin emriyle idam ettirince, Hz. Hüseyin Muaviye’ye bir mektup yazmış; mektubunda, Ziyâd’a verdiği “Ali’nin yolunu ve görüşlerini benimseyen her kimse onu öldürmesini” emreden talimatı nedeniyle onu kınamıştı.⁴³⁷

Cemel ve Sıffîn savaşlarında Hz. Ali’nin kumandanlığını yapmış olup, onun vefatından sonra Kûfe’ye yerleşen Hucr, ne Muaviye’nin buraya gönderdiği valilerin Hz.

⁴³⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 206; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62.

⁴³⁶ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, ss. 283-284.

⁴³⁷ İbn Habîb, *Kıtabül-‘l-Muhabber*, a.g.e., s. 378.

Ali ve taraftarları hakkındaki kınayıcı konuşmalarını ne de temelde Emevî iktidarını bir türlü içine sindirememiş bir Hz. Ali taraftarıydı.⁴³⁸ O, Ümeyyeoğulları'nın kendileri üzerindeki baskılarından, özellikle sebbedilmelerinden duyduğu rahatsızlığı yüksek sesle dile getiren öncü isimdi. Nitekim Hucr, Muaviye'nin ilk Kûfe valisi olup Cuma hutbelerinde Hz. Ali ve dostlarını zemmederken Hz. Osman'ı methederek anma ilkesini itina ile işleyen Mugîre b. Şu'be'ye açık muhalefet etmişti. Hatta o, bir keresinde Mugîre'nin yüzüne karşı, eleştirip kınadığı o kişilerin kendisinden çok daha faziletli, değerli kimseler olduklarını söylemişti.⁴³⁹

Hucr'un protestoları karşısında herhangi bir cezaî işleme başvurmayan Mugîre, bu tavrı nedeniyle hem kendi otoritesinin sarsıldığı hem de Muaviye'nin gözünden düştüğü hususunda uyarılmış; o ise, kendinden sonra yaşanacak ve gidişâtın kaçınılmaz sonucu olan döneme işaret edercesine şunları söylemişti: “Aslında ben Hucr'u çoktan öldürdüm; zira benden sonra bir emir gelecek, Hucr ona da bana davrandığı gibi davranmak isteyecek, o da Hucr'u öldürüverecek. Dolayısıyla ben ömrümün sonlarına doğru, ecelim yaklaşmışken, şehrin ileri gelenlerinden ve iyilerinden birini öldürerek...Muaviye'nin dünyasını imar ederken kendi ahiretimi mahvetmek istemem”.⁴⁴⁰ Nitekim zaman Mugîre'yi haklı çıkaracak; Kûfe valisi olan Ziyâd, uyarılarını kulak ardı eden eski dostu Hucr'u, birkaç arkadaşıyla birlikte, hazırladığı suç dosyasına istinaden infaz etmekten sakınmayacaktı.⁴⁴¹

Aslında Ziyâd, bir zamanlar aynı safta olduğu ve kendilerini iyi tanıdığı Hz. Ali taraftarlarını, baştan itibaren iktidara karşı söz ve davranışlarına dikkat etmeleri, idaresi altındaki hiçbir yerde otoritenin sarsılmasına müsaade etmeyeceğini söyleyerek uyarmaktaydı. Öte yandan Ziyâd, kendilerinden beklediği itaati gösterdikleri sürece kendisinin yanında yerlerinin hazır olduğunu belirterek onlara maddî ve manevî taltiflerde bulunmaya gayret etse de çabaları pek de işe yaramıyordu. Ayrıca o, hutbesinde de vaad

⁴³⁸ Nebi Bozkurt, “Hucr b. Adî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 277-278.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 472; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 207. Hucr'un Mugîre'ye çıktığı bu esnada pek çok kişinin onu sözleriyle destekledikleri, özellikle uğradıkları ekonomik haksızlıkların giderilmesini istedikleri de belirtilmiştir; bkz. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 134.

⁴⁴⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 252-253; Taberî, a.g.e., C. V, s. 254; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 133-134; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 207.

⁴⁴¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 251 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 252 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 472 vd.

ettiği gibi onların maaşlarını geciktirmiyor, böylece bu yöndeki eleştirilerinin önünü kesmiş oluyordu.⁴⁴²

Şu hususu ifade etmelidir ki Ziyâd, Kûfe'nin idaresini üstlendiği ilk andan itibaren muhalif grupları uyarmış, gerek hutbeler ve gerekse şahsî diyaloglarla onlara olmazsa olmazlarını anlatmış, kendi tavırlarının onların hareketlerine bağlı olacağını, dolayısıyla yaptıklarının asıl sorumlusunun da yine kendileri olacağını vurgulamıştı. Bu bağlamda Ziyâd'ın Kûfe'ye geldiğinde, şehrin muhalif sesi konumundaki Hucr'u yanına çağırarak onunla konuştuğu nakledilir. Buna göre Ziyâd, yanına oturttuğu Hucr'a, bir zamanlar hep beraber Hz. Ali'nin yanında olduklarını, ancak işlerin değiştiğini, dolayısıyla eski bağlılıklarından kurtulup yeni şartlara ayak uydurmasının gerektiğini söyleyerek, direnmesinin bir sonuç getirmeyeceğini belirtmiş; hatta makam ve maaş da teklif etmişti.⁴⁴³ Hucr ise Ziyâd'a, onun doğru yoldan saptığını söyleyip tekliflerini reddedince Ziyâd, böyle giderse bu işin kanla temizleneceğini işaret etmiş ve Hucr'a "Beni bilirsin; söylediğimi yaparım" diyerek ona ve arkadaşlarına karşı ayrıcalıklı davranmayacağını da belirtmişti.⁴⁴⁴

Benzer bir rivayette ise Ziyâd Kûfe'ye gelip de Hucr'la görüştüğünde ona, kendisini tanıyan bir insan olarak ne kadar kararlı olduğunu, içindeki muhabbet ve buğz duygularının yön değiştirdiğini (artık sevgisinin Muaviye'ye, buğzunun Hz. Ali'ye olduğunu söyledikten sonra ona, kardeş olduklarını hatırlattı; dolayısıyla buna göre davrandığı takdirde kendisinin yanında her daim yeri olacağını, giderilmemiş hiçbir ihtiyacının kalmayacağını, ne dininin ne dünyasının zarar göreceğini Allah'ı şahit tutarak ifade etmişti. Bunun üzerine Hucr da "Emir, nasihatında söylediği hoşlanmadığı hiçbir şeyi benden görmeyecek; ben onun nasihatini kabul ediyorum" demişti. Rivayetin devamında, Ziyâd'ın Hucr'a yakın davrandığı, ona ikramlarda bulunduğu; ancak öte yandan Hz. Ali taraftarlarının da Hucr'un evine sık sık gidip onu dinlediği belirtilmiştir.⁴⁴⁵

Bu konuda bir diğer rivayete göre ise Ziyâd, henüz Kûfe'den ayrılmamışken, Hucr'u, söz ve davranışlarına dikkat etmesi noktasında uyararak ona, Mugîre'ye neler yaptığını bildiğini, ancak kendisinin Mugîre'ye benzemediğini ve eylemlerine devam

⁴⁴² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

⁴⁴³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 251; Temîmî, **Kitâbü'l-Mihan**, a.g.e., C. II, s. 120.

⁴⁴⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

⁴⁴⁵ Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 135.

etmeleri halinde Mugîre gibi tahammül göstermeyeceğini söylemişti.⁴⁴⁶ Rivayetlerden anlaşıldığına göre Hucr ve arkadaşları bu uyarılara pek de aldırmış etmemişti ki, Ziyâd sözlü tepki bağlamında onlar hakkında “bozguncu ve şaşkın Sebeiyye” ifadesini kullanmış,⁴⁴⁷ akabinde sözlerindeki mesajı şu âyet-i kerime vasıtasıyla kuvvetlendirmişti: “Eğer vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır; yok eğer dönerlerse, kendilerinden öncekilerin halleri gözlerinin önündedir.”⁴⁴⁸

Ziyâd’ın, Kûfe’den ayrılmadan önce Hucr’la konuştuğu, onu ikna etmeye çalıştığı, uyardığı ve hatta tehdit ettiğini anlatan benzer birçok rivayet vardır. Bunlardan bir diğerine göre Ziyâd, yerine Amr b. Hureys’i vekil bıraktıktan sonra şehirden ayrılmadan evvel Hucr’u ikaz etmiş; ona, hakkında hala iyi niyet beslediğini, bu yöndeki beklentisini boşa çıkarmamasını aksi halde sonuçlarına katlanacağını söylemiş; Hucr ise Ziyâd’a, ne söylemek istediğini anladığını belirtmişti.⁴⁴⁹

Taraflar arasındaki bu diyaloga işaret eden benzer bir rivayette ise Ziyâd’ın Hucr’a şunları söylediği nakledilir: “Seni tanıdığımı biliyorsun; (bir zamanlar) ikimiz de Ali’yi severdik, ancak durum değişti. Benim için kendi kanından bir damla akıt ki, ben de kanının tamamının dökülmüş olduğunu farzedeyim. Dilini tut, evinde otur, dışarıda fazla dolaşma. Canın ne zaman isterse gel tahtımda otur; burası senin mekânın olsun; ihtiyaçların da tarafımdan karşılanacaktır. O halde beni seni öldürmek zorunda bırakma! Ben senin aceleci (heyecanlı) biri olduğunu biliyorum; Allah aşkına kendini koru; bu mahsurlu davranışlardan uzak dur, beyinsizlerle de alakayı kes! (Çünkü) ben, onların seni (makul) görüşünden vazgeçirmelerinden korkarım”. Bunun üzerine Hucr Ziyâd’a, vermek istediği mesajı aldığını söylemekle birlikte, daha sonra bu diyalogu arkadaşlarına anlatınca onlar,

⁴⁴⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 253-254; Ebu’l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 134.

⁴⁴⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y. Hucr b. Adiy hareketinin cereyan ettiği dönemde, Sebeiyye tabirinin sadece “Hz. Osman aleyhtarlığı” anlamını taşıdığı; dolayısıyla Milel-Nihâl kitaplarında geçen ve “Hz. Ali’nin ölmediği” şeklinde aşırı inançlar taşıyan Sebeiyye ile isim benzerliğinden başka bir ilgisinin olmadığı belirtilir; bkz. Hasan Onat, **Emevîler Devri Şii Hareketleri ve Günümüz Şiiliği**, Ankara, 1993, s. 60. Ayrıca konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sıddık Korkmaz, Tarihi Süreç İçerisinde Sebeiyye, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2003, ss. 51 vd.’den naklen Ali Dadan, “İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri”, **İSTEM**, C. III, S. 5, Konya, 2005, s. 214.

⁴⁴⁸ Enfâl Sûresi, 8/38.

⁴⁴⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 254.

Hucr'un tavır değişikliğine gitmesine müsaade etmemiştir.⁴⁵⁰ Nitekim Hucr'un etrafında olup onu bir nevi kendi nuhalefetlerinin görünen yüzü haline getiren bu kimselerin Hucr'a "Ziyâd sana nasihat edecek adam değildir" ve "Sen bizim şeyhimizsin" diyerek onu yönlendirdikleri, ayrıca mescide giderken peşine takılarak onunla birlikte gidip geldikleri görülür. Öyle ki, Ziyâd'ın vali vekili Amr b. Hureys, bu durumu görünce Hucr'a elçi göndererek onu uyarma ihtiyacı hissetmiş ve ona "Bu etrafındaki topluluk da neyin nesi? Oysa sen valiye söz vermiştin" demiştir. Ancak Hucr'un Amr'a gönderdiği cevap adeta ileride yaşanacaklara delalet eder gibiydi: "Bu adamlar, sizin üzerinde olduğunuz şeyi (durumunuzu/yönetiminizi) beğenmiyorlar/tanımıyorlar. Arkanı dön, git! Arkan(daki yollar) senin için daha geniştir!".⁴⁵¹ Burada, Hucr'un verdiği bu mesajların –ileride işleneceği üzere Ziyâd'ın onlar hakkında hazırladığı suç dosyasının meşruiyetine temel teşkil edecek delil niteliğinde malzemeler taşıdığını ifade etmek yanlış olmayacaktır.

Bir başka rivayete göre ise Ziyâd Kûfe'deki daha ilk hutbesini tamamlarken, Hz. Osman'ın faziletlerini anıp; onun ölümünde parmağı olanları kınayınca Hucr Mugîre'ye yaptığı gibi onu da protesto etmiş; akabinde, bu lafları bırakıp kendilerine uygulanan ekonomik kısıtlamaların kaldırılmasına dair eleştirilerde bulunmuştu. Ziyâd ise o esnada Hucr'a cevap vererek ağız dalaşına girmemiş,⁴⁵² ancak daha sonra onu, muhtemelen göz hapsinde tutma gayesiyle, beraberinde Basra'ya götürmek istemiştir. Rivayetin devamına göre Hucr hasta olduğu ve gelemeyeceği mazeretini öne sürünce Ziyâd ona "Yemin ederim ki sen, dinen, kalben ve aklen hastasın..." dedikten sonra, artık şehirde herhangi bir hadise çıkarması halinde onu öldürmekten çekinmeyeceğini ifade etmişti.⁴⁵³

Ziyâd'ın Hucr'u Basra'ya götürmek istediğinden bahseden benzer bir rivayete göre ise Ziyâd, Kûfe'ye vali olarak geldiğinde Hucr'la yakından ilgilenmiş, Basra'ya dönmeye karar verdiğinde de onu yanına davet ederek ona kendisiyle Basra'ya gelmesini uygun bulduğunu, onu ardında bırakmak istemediğini; çünkü Kûfe'de kalacak olursa içinin rahat olmayacağını söylemişti. Devamında Ziyâd onun Hz. Ali hakkında neler düşündüğünü iyi bildiğini; zira bir zamanlar kendisinin de aynı fikirde olduğunu; ancak Allah'ın bu işi

⁴⁵⁰ İbn Sa'd, a.g.e., C. VI, s. 218; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 217; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 463-464; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 53.

⁴⁵¹ İbn Sa'd, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 218; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 464; İbn Kesîr, a.y.

⁴⁵² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 473; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, ss. 50-51.

⁴⁵³ İbn Kesîr, a.y.

(hilafeti) Hz. Ali'den alıp Muaviye'ye verdiğini görünce artık buna rıza gösterdiğini; keza Hz. Ali ve ashabının başına gelenleri de gördüğünü belirterek Hucr'u yanlış tercihler yapmaması konusunda uyarmıştı. Hucr ise Ziyâd'a hasta olduğunu ve bu nedenle Kûfe'den ayrılamayacağını söyleyince, Ziyâd ona asıl hastalığının ne olduğunu çok iyi bildiğini ifade etmişti.⁴⁵⁴

Ziyâd, halkına sükûnet çağrısı yaptığı bu şehirden ayrılarak Basra'ya yola çıktığında geride vekil olarak Amr b. Hureys'i bırakmıştı. Ancak rivayete göre Ziyâd'ın Kûfe'den ayrılmasının ardından Hucr ve etrafında halkalanan Hz. Ali taraftarları, Muaviye hakkında aleyhte konuşarak, ona lanet okuyarak, ondan teberrâ ettiklerini söylemeye başlamışlardı. Vali vekili Amr b. Hureys'e de rahat vermeyen bu grup ayrıca Ziyâd hakkında da ağır eleştirilerde bulunuyor ve başta mescid olmak üzere birçok yerde yüksek sesle onu kınayan konuşmalar yapıyordu.⁴⁵⁵ Nitekim onların mescitte böyle bağırışlarına şahit olan vali vekili Amr minbere çıktı ve şehrin ileri gelenlerinin de bulunduğu topluluğa hitaben bu yapılan şeyin ne kadar da kötü olduğunu belirtti.⁴⁵⁶ Bunun üzerine Hucr'un etrafındaki adamlar ona hakaret etmekle kalmadı; onu taş yağmuruna tuttular, üzerine yürüdüler; öyle ki Amr vali konağına kaçarak canını zor kurtardı.⁴⁵⁷

Kûfe'de olup biten bu hadiseler Ziyâd'ın kulağına gidince, Hucr'a öfkelenerek derhal Kûfe'ye geri döndü ve mescide giderek minberden, aralarında Hucr ve arkadaşlarının da olduğu topluluğa şöyle seslendi: “Şüphesiz, azgınlığın ve isyanın sonu çok vahimdir. (Ancak yine de) bazı insanlar toplanarak bir araya gelmiş, heyecana kapılmış, bana güvenmemiş ve Allah'a da isyan etmişlerdir. Yemin olsun ki, eğer kendinizi düzeltmezseniz, ben sizi kendi (hak ettiğiniz) ilacınızla iyileştirmeyi bilirim.

⁴⁵⁴ İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 216.

⁴⁵⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 254; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 135-136; İbnü'l-Esîr, a.g.e., C. III, s. 473.

⁴⁵⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., ss. 135-136.

⁴⁵⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 256; Dineverî, a.g.e., s. 206; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y. Ebu'l-Ferec el-İsfahânî tüm bu yaşananları aktarırken, Umâre b. Ukbe'nin, Ziyâd'ı Hucr ve onun etrafında kümelenen insanların yapıp ettikleri hakkında bilgilendirmesi üzerine Ziyâd'ın Hucr'u yanına çağırarak onu uyardığını ve nasihat ettiğini; daha sonra da Amr b. Hureys'i vekil bırakarak Kûfe'den ayrıldığını belirtir. Ardından ise Hucr ve taraftarlarının şehirde faaliyetlerine devam ettiğini, grup halinde ve gittikçe çoğalarak mescide geldiklerini, hatta mescidi doldurdıklarını; bu suretle de hem Muaviye hem de Ziyâd hakkında açıkça zem ve eleştirilerde bulduklarını nakleden el-İsfahânî, grubun Amr'ın tüm uyarılarına rağmen bu tavırlarını sürdürdüklerini, nihayetinde de hakaret etmek ve taşlamak suretiyle Amr'ın üzerine yürüyüp onu kaçmak durumunda bıraktıklarını ilave eder; bkz. a.g.e., C. XVII, ss. 135-136.

Kûfe'yi taş taş üstünde bırakmayacak ve sizden sonrakilere örnek olacak şekilde ibretlik hale getirmeme hiçbir engel yoktur. O halde artık anan ağlasın ey Hucr! Kötülük seni sırtlanın üstüne atmış.”⁴⁵⁸

Ziyâd'ın Kûfe'de halka hitab ettiği esnada yaşananları anlatan bir rivayete göre Ziyâd, bu konuşmayı yapmak üzere minbere çıktığında Hucr'un yanında 3000'den fazla silahlı adam vardı⁴⁵⁹ ki, bu rivayet ele alındığında, Hucr ve arkadaşlarının bu halinin, bir çeşit işgal ve direniş görünümünde olduğu ihtimali akla gelmektedir. Bu şartlar altında Hucr, Ziyâd konuşmasını yaparken avucuna aldığı taşları Ziyâd'a fırlattı ve “yalan söylüyorsun; sana lanet olsun” diyerek bağırdı. Minberden inerek ses çıkarmayan ve namaz kıldırın Ziyâd daha sonra Hucr'u vali konağına çağırılmıştı.⁴⁶⁰ Bir başka rivayete göre ise vali konağında sıkışıp kalan Amr, hemen Ziyâd'a bir mektup yazarak başına gelenleri anlatmış; işlerin kontrolden çıktığını ve acele bir şekilde Kûfe'ye gelmesi gerektiğini haber vermişti.⁴⁶¹ Bunun üzerine alelacele Kûfe'ye gelen Ziyâd, Hucr'u ikna etmek amacıyla, idare hakkındaki düşünceleri aynı olsa da eylemsiz bir bekleyişi tercih eden bazı kimseleri devreye sokmak suretiyle,⁴⁶² bu işin kötü bir şekilde sonuçlanmaması için çaba sarfetti. Ancak aralarında Adiy b. Hâtim et-Tâî, Cerîr b. Abdillâh el-Becelî gibi isimlerin bulunduğu yedi kişilik bu heyet,⁴⁶³ Hucr'a giderek ona çeşitli tavsiyelerde bulunarak yol göstermeye çalışılırsa da istedikleri sonucu alamadı.⁴⁶⁴ Bundan sonra Ziyâd

⁴⁵⁸ İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 218; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 255; Dineverî, a.g.e., s. 225; Taberî, a.g.e., C. V, s. 256; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 136; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Safvet, a.g.e., C. II, s. 263. Rivayette geçen “Kötülük seni sırtlanın üstüne atmış” ifadesi, sahibini helaka sürükleyen arzu ve ihtiyaçların durumunu anlatan bir darb-ı meseldir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 255, dn. 2.

⁴⁵⁹ Temîmî, **Kitâbü'l-Mihan**, a.g.e., C. II, ss. 120-121; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 214; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 463; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 51.

⁴⁶⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 215; İbn Kesîr, a.y. Bir rivayete göre de Hucr, mesciddeki bu olaydan sonra Kûfe'den ayrılmış, sonra geri dönmüş; Ziyâd da onun ikinci kez bunu yapmasından çekinerek bir an önce onu Muaviye'ye göndermenin yollarını aramıştı; bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.y.

⁴⁶¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 256. Amr b. Hureys'in olup bitenleri Ziyâd'a ivedilikle haber vermesinden bahseden benzer bir rivayette, Amr'ın daha sonra Ziyâd'dan çekinerek onu henüz şehre girmeden yolda karşıladığı ve olup bitenlere dair onu sakinleştirmeye çalıştığı; ancak Ziyâd'ın Hucr'un yapıp ettiklerini bizzat görmek istediği için şehre gireceğini belirttiği kaydedilir; bkz. İbn Asâkir, a.y.

⁴⁶² Aycan, a.g.e., s. 177.

⁴⁶³ Heyeteki diğer isimlerin, Halife b. Abdillâh el-Ca'ferî, Amr b. el-Haccâc ez-Zübeydî, Hânî b. Urve el-Murâdî, Sâbit b. Kays en-Neha'î ve Hâlid b. Urfuta el-'Uzrî olduğu kaydedilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y. Bir başka rivayette ise heyetin Adiy b. Hâtim, Cerîr b. Abdillâh ve Hâlid b. Urfuta'dan oluştuğu belirtilir; bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 464.

⁴⁶⁴ Hucr'la görüşen fakat müsbet bir karşılık göremeyen bu heyetin, muhtemelen işlerin iyice kızışmaması adına, görüşme esnasında olup bitenlerin tamamını Ziyâd'a anlatmadıkları; Hucr'un aslında iyi biri

tavır değişikliğine giderek askerlerini Hucr'u yakalamakla vazifelendirdi.⁴⁶⁵ Ancak Hucr'un yakalanmasına dair askerlerin ilk girişimleri sonuç vermeyince Ziyâd, Kûfe'nin hatırı sayılır kişilerini toplayarak, giderek büyümekte olan bu problemi şiddete başvurmaksızın çözmek için bir adım daha attı. Kûfe eşrafını duyarlı olmaya ve birlikte hareket etmeye çağıran Ziyâd, onlara şöyle seslendi: "Bir elinizle yaralıyor, diğer elinizle sarıyorsunuz. Bedenleriniz benimle fakat kalpleriniz ahmak ve mecnûn olan Hucr ile birlikte... Siz benimle birliktesiniz lakin kardeşleriniz, oğullarınız ve aşiretleriniz Hucr'la beraber... Vallahi bu (durum), sizin hilenizden ve fesadınızdandır. (Artık) ya suçsuz olduğunuzu kanıtlarsınız ya da ben öyle bir orduyla üstünüze gelirim ki, onlar sayesinde sizin eğrilerinizi ve kamburlarınızı düzeltirim".⁴⁶⁶ Onun bu sözleri karşısında Kûfeliler, kendilerinin itaatten ayrılmayı asla düşünmediklerini ve Ziyâd'ın hoşlanmayacağı bir şey yapmayacaklarını belirterek kendilerini savunmaya çalıştılar.⁴⁶⁷ Ancak öte yandan Ziyâd'ın bu konuşmasından, Kûfeliler'in Hucr'a destek verdikleri ve ona sempatiyle baktıkları da anlaşılabilir. Nitekim Ziyâd bu sözleriyle kabilelerin Hucr'a verdikleri desteği çekmelerini amaçlamaktaydı. Her ne kadar Ziyâd, amacına ulaşmada bir noktaya kadar başarılı olmuşsa da, ilk etapta Hucr'un etrafındaki kalabalığı kesin olarak dağıtmak mümkün olmamıştı.⁴⁶⁸ Bunun ardından, kabilelere Hucr'a kalkan olmaktan sakınmaları uyarısında bulunan Ziyâd, akabinde emniyet kuvvetlerine Hucr'u gerekirse kılıç zoruyla kendisine getirmeleri şeklinde kesin talimat verince Ziyâd'ın adamlarıyla Hucr'u teslim etmek istemeyen destekçileri arasında çatışmalar yaşanmıştı.⁴⁶⁹ Hasılı durum, Hucr'un bireysel protestolarını veya tepkilerini çoktan aşır, kitlesel bir kimliğe bürünmüştü. Bu bağlamda, Hucr'u kendi kabilesi olan (Yemenî) Kindeliler'in açıkça koruma altına almalarına mukabil Ziyâd da diğer kabilelerle işbirliğine gitti; ancak bu kez mevcut ortamda Mudarî ve Yemenî kabilelerin arasındaki çekişmelerin, kabilevî taassupların

olduğunu söyleyerek Ziyâd'dan eman diledikleri; ancak -durumun farkında olan- Ziyâd'ın bunu kabul etmediği kaydedilir; bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 53.

⁴⁶⁵ İbn Sa'd, a.g.e., C. VIII, s. 338; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 256-257; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 218; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 207.

⁴⁶⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 257-258; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 257-258; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 473; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 208.

⁴⁶⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 255; Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 136; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁴⁶⁸ Aycan, a.g.e., s. 178.

⁴⁶⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 257 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 258 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 137; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 473 vd.

yeniden alevlenmesinden endişe eden Ziyâd,⁴⁷⁰ sıkıntılı bir süreci idare etmek zorunda kaldı.⁴⁷¹ Keza Hucr'un belli kabilelerin desteğiyle saklanması, gerek kabileler arası ilişkileri ve gerekse kabile-yönetim ilişkisini dengede tutmayı hedefleyen Ziyâd için ayrı bir mesele idi. Böylece bu hassas dengeyi gözetmek isteyen Ziyâd, Mudarlılar'ı yanında tutmakla birlikte, Hucr'a karşı sadece kendi kabilesini yani Yemenîler'i göndermek suretiyle daha büyük çatışmaların çıkmasının önüne geçmeyi bildi.⁴⁷²

Rivayetlere göre, şehirde özellikle Mezhic ve Hemdan kabileleri Hucr'un yakalanarak Ziyâd'a teslim edilmesi hususunda her türlü gayreti göstererek onun arkadaşlarından da birçoğunu yakalamışlar ve Ziyâd'a teslim etmişlerdi. Öte yandan Hucr, etrafında sayıları hayli azalmış olan arkadaşlarına, kendisinin yanından ayrılmalarını, zira ölmelerini istemediğini söyleyerek onları göndermişti. Ancak bu sırada Mezhic ve Hemdan kabileleri devreye girerek, ele geçirebildiklerinin çoğunluğunu öldürmüş, bir kısmını da esir etmiş; süreç boyunca gösterdikleri tüm bu gayretleri nedeniyle de Ziyâd'ın özel teşekkürlerini almışlardı. Buna mukabil Kinde ve Hadramevt kabileleri ise Hucr'un tarafında saf tutmuşlardı.⁴⁷³ Bu şekilde Hucr meselesi hakkında taraf ve muhalif olanlar olduğu gibi, Ezd, Becîle, Has'am kabileleri gibi tavır değişikliği gösterenlerin de olduğu göze çarpar.⁴⁷⁴ Nitekim bu kabileler başlangıçta Ziyâd'a olumlu cevap vermelerine rağmen, bir fırsatını bulup Hucr meselesinden sıyrılmak istemişlerdir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁰ Aycan, a.g.e., s. 178.

⁴⁷¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 260; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 139; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 475; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 208. Nitekim, Hucr'un yakalanması sürecinde bir kez daha kendini gösteren şehir halkı, hatta aynı kabile mensupları arasındaki ihtilaf, rivayete göre Kûfe'de bir ilkin yaşanmasına da sebep olmuştur. Buna göre, Hucr'a destek vererek onun kaçmasına yardım eden Ebu'l-Amarrata el-Kindî ile ona engel olmaya çalışan Yezid b. Tarîf el-Müslî arasındaki mücadelede Ebu'l-Amarrata elindeki kılıcı Yezid'in başına vurmuş ve onu yere düşürmüştü. İşte bu kılıç darbesinin, Kûfe'de insanlar arasındaki ihtilaflarda vurulan ilk kılıç darbesi olduğu kaydedilir; bkz. Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴⁷² Ziyâd'ın Hucr ile mücadelede Yemenîler'i tercih etmesinin bir başka gerekçesi olarak, Hucr'u kendi adamlarına takip ettirmek ve yakalatmak suretiyle hem Hucr'u hem de onun gibi Şîî olan kabiledaşlarını küçük düşürmek olduğu da yapılan yoruma açık yorumlardandır; bkz. Wellhausen, **İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dîni-Siyâsi Muhalefet Partileri**, a.g.e., s. 93.

⁴⁷³ Nitekim Ziyâd'ın, Hucr'u koruyan, kaçıp saklanmasına yardımcı olan bu kabilelere elçiler gönderdiği ve onları Hucr'u teslim etmezlerse bu yaptıklarının hesabını vereceklerine dair onları uyardığı kaydedilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 259.

⁴⁷⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 257 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 260 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 139 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 474 vd.

⁴⁷⁵ Aycan, a.g.e., s. 178.

Onu koruyup saklayanlar sayesinde Hucr'un yakalanması işi uzayınca Ziyâd, Hucr'un kabilesinden olan Muhammed b. Eş'as'ı çağırarak bu işi bir nevi onun omuzlarına yükledi; üç gün içinde Hucr'u yakalayıp getirmezse hem malından hem de canından olacağını söyleyerek son noktayı koydu.⁴⁷⁶ Bu şartlar altında, daha fazla saklanmanın bir sonuç getirmeyeceğini, bu işten nice insanın zarar göreceğini ve nihayetinde yakalanacağını anlayan Hucr, Muhammed b. Eş'as'a haber göndererek Ziyâd'dan kendisi için eman almasını ve daha da önemlisi, Ziyâd'ın yanındaki akibetinden endişe ettiğinden olsa gerek, kendisini Muaviye'ye göndermesini istedi. Bunun üzerine Muhammed b. Eş'as beraberindeki bazı eşrâf ile birlikte Ziyâd'a giderek Hucr'un taleplerini ilettiler; Ziyâd da bu talepleri kabul ettiğini söyleyerek Hucr'un yanına getirilmesini istedi. Nihayetinde Hucr'u karşısında gören Ziyâd, ona merhaba diyerek başladığı konuşmasında geçmişte bazı savaşlar ve ardından barışlar yapıldığını; fakat Hucr'un aklının hâlâ oralarda kaldığını söyleyerek hatalı davrandığını ifade etti. Hucr ise, asla halifeye olan beyatini bozmadığını, cemaat/birlik ve itaatten ayrılmadığını söylediği de Ziyâd onun hapse atılmasını emretti.⁴⁷⁷ Böylece Hucr'un Muaviye'ye gönderilmesi ve neticede infaz edilmesine giden süreçte önemli bir noktaya gelindi.

Kaynaklarda, Hucr meselesinin boyut değiştirmesine başlangıç teşkil eden hadiseyle ilgili olarak –Ziyâd'ın yokluğunda Amr b. Hureys'e yapılanların yanı sıra– Hucr'u idama götürecek olan fitili ateşleyen bir başka olay daha nakledilir ki, o da Ziyâd'ın Kûfe'ye gelerek hutbe irad ettiği sırada yaşananlarla ilgilidir. Buna göre Ziyâd konuşmasını uzatıp da namazı geciktirince Hucr “namaz!” diye bağırarak iki defa tepki göstermiş; ancak Ziyâd hutbesine devam edince Hucr eline aldığı çakıl taşlarını Ziyâd'a

⁴⁷⁶ Ziyâd, gerek Hucr'un Yemen kökenli bir kabilenin mensubu olması, gerekse Cahiliye döneminden kalma bakış açısıyla suçun bireyselliğinden ziyade kabileselliğini (bireyin işlediği suçtan kabilesinin de sorumlu tutulmasını) savunması hasebiyle Hucr'un yakalanması için Yemenî kabileleri sorumlu tutmuş; sonrasında bunu daha da özelleştirerek -direkt olarak- Hucr'un kabilesi Kinde'nin lideri Muhammed b. Eş'as'ı tehdit etmişti; bkz. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Emevî İktidarına Karşı Kûfe'den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi”, *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 6, Çorum, 2004, ss. 38-39.

⁴⁷⁷ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 263-264; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 142-143; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 476-477; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 208-209. Dineverî ise Muhammed b. Eş'as'ın devreye girmesinden bahsederken, Ziyâd'ın Amr'ın başına gelenleri haber alan Ziyâd'ın Kûfe'ye gelip de mescide girdiğinde, içeriye ilk giren kişinin Muhammed b. Eş'as olduğunu ve Ziyâd'ın ondan derhal Hucr'u kendisine getirmesini emrettiğini belirterek, genel rivayetlerin bağlamından ayrılır. Ayrıca o, bundan sonra Cerîr b. Abdillâh'ın Ziyâd'a, Hucr'a eman vermesi ve Muaviye'ye gönderilinceye dek kendisine dokunmaması halinde Hucr'u kendisine getireceğini söylediğini ve öyle de olduğunu ilave eder; bkz. a.g.e., ss. 206-207.

firlatarak onu uyarmış; nihayetinde de ayağa kalkarak namaza durmak isteyince yanındakiler de onunla beraber kalkmışlardı.⁴⁷⁸ Bunu gören Ziyâd ise minberden inerek namazı kıldırması; namazın ardından Hucr'un bu yaptıklarını Muaviye'ye uzun uzun ve abartılı şekilde anlatan bir mektup yazmıştı. Mektubu okuyan Muaviye ise Hucr'un derhal zincire vurularak kendisine gönderilmesini isteyince Ziyâd emniyet kuvvetlerine Hucr'un yakalanması talimatını vermiş; ancak onu teslim etmek istemeyen taraftarları sayesinde Hucr bir süre kaçmayı başarmıştı. Ancak arkadaşlarından çoğunun öldürülmesi, bertaraf edilmesi ve durumun gittikçe kötüleşmesi karşısında Hucr, Muaviye'den eman dilemekten başka bir yol görememişti.⁴⁷⁹

Rivayetlerin ağırlıklı olarak bahsettiği ve doğruluk payının daha fazla olduğu kuvvetle muhtemel olan –Amr'la ilgili- önceki hadiseyi, bu hadiseyle telif ederek değerlendirmek de uygundur. Şöyle ki, Ziyâd'ın namazı geciktirmesi hasebiyle meydana gelen olayı, Amr b. Hureys'in taşlanmasından sonra Ziyâd'ın Kûfe'ye gelmesi ve halka hitaben bu konuşmayı yapması ile telif etmek mümkündür.⁴⁸⁰

Neticede Hucr, bitmek bilmeyen muhalefeti, uyarılara aldırış etmeyişi ve etrafında çok sayıda insanın birikmesi doğrultusunda tehlikeli bir görünüm arz edince bir elebaşı olarak Ziyâd'ın hedefi haline gelmiş; bir anlamda kendi sonunu hazırlamıştı.

Ziyâd, Hucr'un yanı sıra onun arkadaşlarını, söz ve hareketlerinde ona arka çıkanları, onunla birlikte hareket edenleri de takibata almış; bu süreçte yakaladıklarının bazılarını öldürmüş, bazılarını eman vermiş, bazılarını sürgüne göndermiş, bazılarını ise hapsedmişti. Onların yakalanması doğrultusunda, başta kabilelerin önde gelen isimleri olmak üzere, tüm kabile fertlerini birbirinden sorumlu tutan Ziyâd, kabilesinden bir adamın yakalanması hususunda kendisine yardım etmeyen, lider şahsiyetlerinden Adiy b. Hâtim'i dahi bir süre hapsedmiş; daha sonra Yemenî kabilelerin yoğun ricası üzerine onu salıvermişti. Yakalananların bir kısmı ise, serbest bırakılma ihtimaline rağmen, Hz. Ali'ye

⁴⁷⁸ Bu esnada yaşananları anlatan benzer bir rivayete göre Ziyâd, hutbeyi uzattığı gerekçesiyle Hucr tarafından önce uyarılıp sonra taşlanınca, Hucr'un etrafındaki insanlar da onun gibi taş fırlatarak Ziyâd'ı protesto etmişlerdi; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 228.

⁴⁷⁹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 256; Temîmî, a.g.e., C. II, ss. 123-124; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 51. Bu hadiseden özetle bahseden bir rivayete göre ise, Ziyâd'ın minberde Hz. Ali hakkında (zemmedici) konuşması üzerine Hucr onu taşlamış; Ziyâd da bu yaşananları derhal Muaviye'ye bildirince Muaviye Hucr'un kendisine gönderilmesini daha sonra Merc-i Azrâ'da öldürülmesini emretmişti; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 217.

⁴⁸⁰ Aycan, a.g.e., ss. 176-177.

sebbetmediği gerekçesiyle dövülerek hapsedilmişti.⁴⁸¹ Zira bu beyan (sebb), o dönemde veya süreçte, bir anlamda kişinin, iktidarın meşruluğunu ve Muaviye'ye olan beyatını tasdik ve ilan etmesi mesabesindeydi; tabiri caizse kelime-i şehadet vazifesi görmekteydi.

Hucr'un arkadaşlarının akibeti noktasında, Muaviye'nin emriyle öldürülen ve muhalifler üzerinde etkisi olduğu anlaşılan Amr b. el-Hamık isminin zaman zaman ön plana çıktığı görülür. Buna göre, Ziyâd'ın emniyet kuvvetlerinin takibinden kaçarak sürekli yer değiştiren ve nihayetinde –kendisi gibi aranan Rufâa b. Şeddâd ile birlikte- Mavsıl'a giden Amr, burada Sakîfli vali Abdurrahman b. Osman tarafından ele geçirilmiş ve akabinde Muaviyeden gelen “O, elindeki mızraklarla Osman'ı dokuz yerinden yaraladığını söylemişti; sen de onu aynı şekilde öldür!” şeklindeki emir üzerine vali tarafından öldürülmüştü.⁴⁸²

Bütün bu takip sürecinin neticesinde Ziyâd, Hucr'un arkadaşlarından on iki kişiyi hapsedmiş; ardından da kabile reislerine⁴⁸³ ve şehrin ileri gelenlerine⁴⁸⁴ haber göndererek onları davet etmişti. Ziyâd'ın bu liderleri davet etmesinin sebebi ise bazı hususlara dair şahitlik etmelerini istemesiydi. Buna göre Ziyâd onlardan, Hucr'un, etrafında adam toplayarak muhalif bir grup oluşturduğuna, Halifeye açıkça hakaret ve küfür ettiğine, insanları müminlerin emirine karşı harbe çağırdığına, bunu yaparken de bu işin (hilafetin) ancak Ebû Talib'in ailesinden biriyle düzeleceğini iddia ettiğine, şehirde bozgunculuk yaparak devletin valisini kovduğuna, Ebû Turâb'ı özürle ve rahmetle anarken onun düşmanlarından ve onunla savaşanlardan teberrâ edilmesi gerektiğini söylediğine, keza Hucr'un yanı sıra ele geçirilen ve bu isyan hareketinin elebaşlarından olan arkadaşlarının

⁴⁸¹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 263 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 476 vd; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 210.

⁴⁸² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 281-282; Taberî, a.g.e., C. V, s. 265; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 144; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 477; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 209. Ayrıca Amr'ın, Muaviye'nin emrettiği şekilde öldürülmesinden sonra başının Muaviye'ye gönderildiği; bunun da bir şehirden diğerine nakledilen ilk baş olduğu kaydedilir; bkz. İbn Sa'd, a.g.e., C. VI, s. 283; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 144. Amr'ın vali tarafından gönderilen bir grup asker tarafından saklandığı mağarada yakalanarak öldürüldüğü, başının kesilerek Ziyâd'a yollandığı, Ziyâd'ın da bu başı Muaviye'ye gönderdiği; böylelikle bunun İslam'da belde dolaştırılan ilk baş olduğu da rivayet edilmiştir. Hatta rivayette, Muaviye'nin Amr'ın kesik başını halka teşhir ettikten sonra (Amr'm) karısına gönderdiği anlatılırken dikkat çeken bir diğer husus da, Amr'ın karısının o sırada Muaviye tarafından hapiste tutulduğudur; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 282.

⁴⁸³ Ruûsü'l-Erbâ' denilen bu isimler, ehl-i Medine'den Amr b. Hureys, Temîm ve Hemdân'dan Hâlid b. Urfuta, Rabîa ve Kinde'den Kays b. Velid, Mezhic ve Esed'den Ebû Bürde b. Ebî Musa idi; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 268; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 483; Nüveyrî, a.y.

⁴⁸⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 262.

da onunla aynı görüşleri paylaştığına şahadet etmelerini istedi.⁴⁸⁵ Anlaşılan o ki Ziyâd, - emniyet kuvvetlerinin zaman zaman yetersiz kaldığı- Hucr'un yakalanması sürecinde devreye soktuğu kabile liderlerine, bu kez onun cezalandırılması, dolayısıyla Hucr meselesinin kökten halledilmesi noktasında benzer bir misyon yükledi; onların yardım ve desteğini talep etti.

Neticede Ziyâd, başta kabile liderleri olmak üzere şehrin önemli simalarından pek çok kişinin şahitliğini aldı.⁴⁸⁶ Ziyâd'ın talebi doğrultusunda şahadet eden ilk kişi, ruûsü'l-erba'a denen dört liderden biri olan Ebû Bürde idi. O, "Bismillâhirrahmânirrahîm. Bu, Ebû Bürde b. Ebî Musa'nın alemelerin Rabbi olan Allah için yaptığı şahadetidir..." diyerek başladığı ifadesinde yukarıda geçen suç unsurlarını Hucr ve arkadaşlarının işlediğine dair şahitlik beyanında bulundu. Onun, Hucr hakkında söylediği, halifeyi tanımayan ve ona karşı masiyet halinde olan Hucr'un Allah'a karşı da açık bir küfür halinde olduğu ifadesi de ayrıca dikkate şayandır.⁴⁸⁷

Ebû Bürde'nin ardından diğer üç kabile lideri de onun gibi şahitlik ettiler. Ardından Ziyâd, daha fazla şahit istediğini söyleyerek, Hucr hakkında hazırladığı ve bol şahitle destekleyerek kuvvet ve meşruiyetini arttırdığı suç dosyasına temel teşkil eden ifadelerle ilgili olarak, diğer şehir halkının da şahitlik etmelerini istedi.⁴⁸⁸ Ziyâd'ın onlara, kabile liderlerinin Hucr ve arkadaşları aleyhindeki şahadet mektubunu okumasının ardından sayıları 70'e varan çok sayıda kişinin bu mesele hakkında şahitlik ettiği⁴⁸⁹ ve bu esnada Ziyâd'ın önceliğin Kureşli isimlere verilmesini emrettiği de kaydedilir.⁴⁹⁰ Bu ve başka rivayetlerden Ziyâd'ın, Hucr aleyhine hazırladığı dosyada şahit olarak adı geçecek isimlere özen göstermiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Ziyâd'ın şahitlik edenlerden olup Büzey'a'nın oğlu olduğu iddia edilen Şeddâd b. Münzir'in şahitlikten çıkarılmasını

⁴⁸⁵ Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴⁸⁶ Şahitlerin isimleri için bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 262-264; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 269-270; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 146-147.

⁴⁸⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 269.

⁴⁸⁸ Bu sırada Ziyâd'ın, Hucr'u kasten, o ahmak hainin defteri dürülene dek mücadele edeceğini söylediği rivayet edilir; bkz. Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 146.

⁴⁸⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 268-269; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 146-147. Bu bağlamda, Ziyâd'ın dört kabile liderinin şahadetlerine binaen "Ben şahitlerin dörtten fazla olmasını severim" demesinin ardından çoğalan bu şahit listesinde, İshak ve Musa b. Talha b. Ubeydullah, Münzir b. Zübeyr, Umâre b. Ukbe b. Ebî Muayt, Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkas gibi isimlerin olduğu görülür; bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

⁴⁹⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 269; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 146.

istediği; bunu işiten Şeddâd'ın “Yazık olsun o zani kadının oğluna ki, onun anası babasından daha meşhur değil midir? Vallahi o da ancak anasına nisbet edilir” dediği kaydedilir.⁴⁹¹

Şahit olarak adı geçenlere dair bir diğer dikkat çekici rivayet de, Kadı Şüreyh gibi bazı isimlerin bu şahitlikten haberleri dahi olmadıklarını söylemeleri veya Hucr aleyhinde böyle bir şahitlik yaptıklarını kabul etmemeleridir.⁴⁹² Bu bağlamda konuya dair ifade edilebilecek bir diğer husus da, Ziyâd'ın hazırladığı suç dosyasında bazı kimselerin haberleri olmadığı halde şahit olarak gösterilmelerinin, iddianame niteliğindeki dosyada bahsi geçen ve “suç unsuru sayılan söz ve eylemlerin hakikat açısından şaibeli olduğu” düşüncesine de yol açabildiği veya hizmet edebildiğidir. Bu hadisede, orada mevcut olmadığı halde adı şahitler arasında zikredilen kişilerin varlığının yanı sıra, Ziyâd'ın davetine rağmen şahitlik etmekten kaçınan kişilerin de olduğu görülür. Bunlar arasında Muhtar b. Ebî Ubeyd, Urve b. Mugîre b. Şu'be gibi isimler dikkat çeker.⁴⁹³

Neticede, on gün kadar hapiste kalan Hucr ve bu süreçte yakalanan diğer arkadaşları, Ziyâd tarafından Vâil b. Hucr el-Hadramî, Kesîr b. Şihâb,⁴⁹⁴ Şeb'es b. Rib'î ve Maskala b. Hubeyre (veya oğlu)⁴⁹⁵ gözetiminde Şam'a gönderildi.⁴⁹⁶ Yanı sıra Ziyâd adamlarına, Hucr ve arkadaşları hakkında iddialar içeren ve bu iddiaların şهادete dönüştüğünü gösteren metni/mektubu da Muaviye'ye vermelerini emretti.⁴⁹⁷ Böylelikle yola devam eden grup, Dimaşk yakınlarında Merc-i Azrâ'ya vardıklarında, Ziyâd Hucr'un

⁴⁹¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 264; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 270, 272; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.y.

⁴⁹² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 484; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 210.

⁴⁹³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 262; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 146-147.

⁴⁹⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 272; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 147; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 477; Nüveyrî, a.y.

⁴⁹⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 265.

⁴⁹⁶ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 484; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 52. Başka rivayetlere göre ise Ziyâd, şahitlerden Ebû Bürde b. Ebî Musa el-Eş'arî, Şüreyh b. Hâni el-Hârisî ve Ebû Humeyde el-Kaynî'den oluşan üç kişiyi (bkz. Dineverî, a.g.e., s. 207) veya şهادetlerini yazdırdığı (70 kişilik) şahit grubunu (bkz. Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 463) veya onlardan kalabalık bir grubu (bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 52) huzurunda bizzat şahitlik etmeleri üzere Muaviye'ye göndermişti.

⁴⁹⁷ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 147.

adamlarından iki kişiyi daha yakalayarak onların yanına göndermiş; böylece Halifeye gönderilen davalıların sayısı on dörde ulaşmıştı.⁴⁹⁸

Ziyâd'ın, yukarıda sözü geçen iddianâmeyi Muaviye'ye gönderirken, ona bir üst yazı ekleyerek⁴⁹⁹ gayet yönlendirici ve mahkûmların akibetlerini tayin edici bir tavır içinde olduğu görülür. Nitekim Ziyâd, "Allah'ın kulu, müminleri emîri Muaviye'ye, Ziyâd b. Ebî Süfyan'dan..." şeklinde başladığı bu yazısında şöyle diyordu: "...Bu Turâbiyye-Sebeyye'den olup liderleri Hucr b. Adiy olan sapkınlar, müminlerin emirine muhalefet ettiler, Müslümanların birliğinden ayrılmak suretiyle tefrika çıkardılar, bize karşı harp ilan ettiler; Allah da onlara karşı bize yardım etti ve bizi galip kıldı. Ben, şehrin önde gelenlerini, eşrâfını, keza yaşlı olanları davet ettim; onlar da, Hucr ve adamları aleyhine, gördükleri ve onların yaptıkları şeylere şahitlik ettiler; ben de onları müminlerin emirine gönderdim. Ayrıca şehir halkının salihlerinin ve seçkinlerinin şehâdetlerini de yazarak mektubumun sonuna ekledim".⁵⁰⁰

Muaviye, Merc-i Azrâ'ya varmış olan Vâil b. Hucr ve Kesîr b. Şihâb'a haber göndererek onları yanına çağırarak Ziyâd'ın kendisine gönderdiği mektubu okudu;⁵⁰¹ daha sonra Hucr ve adamlarının orada hapsedilerek bekletilmelerini emretti.⁵⁰² İşte bu süreçte Ziyâd ile Muaviye arasında mektuplaşmaların yaşandığı; Ziyâd'ın zanlılar hakkında acil ve kesin çözüm beklentisine mukabil, Muaviye'nin onlar hakkında ne yapacağına dair bir tefekkür ve tereddüt içinde olup beklemeyi tercih ettiği görülür. Nitekim Muaviye Ziyâd'a yazdığı mektupta, Hucr ve adamları hakkında bazen onları öldürmeyi bazen de affetmeyi

⁴⁹⁸ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.y. İbn Kesîr eserinde Hucr'la birlikte Şam'a gönderilen arkadaşlarının 20 veya 14 kişi olduğunun söylendiğini belirttikten sonra, rivayetinin sonunda 14 kişiden bahseder; bkz. **el-Bidâye**, a.g.e., C. VIII, s. 52.

⁴⁹⁹ Onat, a.g.e., s. 54.

⁵⁰⁰ Taberî, a.y. Ayrıca bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 230; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 148.

⁵⁰¹ Rivayetin burasında göze çarpan bir diğer husus da, Kadı Şuray'ın kendisinin Hucr aleyhine şahitlik yapmadığını; bilakis Hucr'u âbid bir insan olarak tanıdığını, onun canının ve malının haram olduğunu belirten bir mektubu Vâil b. Hucr'a vererek Muaviye'ye ulaştırmasıdır. Rivayetlerde Muaviye'nin, bu olayın etkisiyle veya değil, grubun akıbeti hakkında karar almak için istişare ettiği görülür; bkz. Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 148-149; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 223; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y. Bu esnada Ziyâd'ın daha sonra yakalayarak gönderdiği iki kişiyi Merc-i Azrâ'ya getiren Amr b. el-Esved, bu durumu haber vermek üzere Muaviye'nin yanına gideceksen, Hucr'un ona şöyle dediği kaydedilir: "Muaviye'ye söyle; bizim kanlarımız haramdır. Biz onunla daha önce karşılıklı olarak sulh etmiştik ve o bize eman vermişti. Biz kible ehli olan hiç kimseyi öldürmedik ki kanımız helal olsun"; bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁵⁰² Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 148-149; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.

düşündüğünü belirtmiş; Ziyâd ise Muaviye'ye yazdığı cevabî mektubunda, Hucr'un yaptıkları ve şehrin önde gelenlerinin de aralarında olduğu şahitlerin ifadeleri ortadayken, onun bu mütereddid haline hayret ettiğini söyledi. Ziyâd mektubunu “Eğer bu şehre ihtiyacın varsa, Hucr ve arkadaşlarını bana geri gönderme!”⁵⁰³ veya “Eğer Irak'a hakim olmak istiyorsan bu adamları öldürmen gerekir”⁵⁰⁴ şeklindeki ifadeleriyle sonlandırdı.⁵⁰⁵ İşte Ziyâd'ın bu mektubundan sonra Muaviye'nin karar sürecini hızlandırdığı, etrafındaki bazı kimselerle mesele hakkında istişare ettiği görülür. Öte yandan Muaviye'nin, kendisine gelerek tutuklulardan bazı akrabalarının serbest bırakılmasını talep edenlerle de görüştüğü ve bu şekilde onlardan altısının serbest bırakıldığı kaydedilir. Muaviye, Hucr için kendisine gelerek eman isteyen Mâlik b. Hubeyre'nin talebini ise, Hucr'un elebaşı olduğu; serbest kalırsa tekrar fitne-fesada yol açabileceği gibi sebeplere binaen reddetti. Binaenaleyh Muaviye, Hucr ve geride kalan adamları için şöyle bir yol haritası çizdi: Bu kimseler, Hz. Ali'den teberriye ve onu lanetlemeye davet edilecek; bunu yapanlar serbest kalırken yapmayanlar ise öldürülecekti.⁵⁰⁶ Nitekim Hucr ve arkadaşları kendilerine yegâne af şartı olarak sunulan ve manidardır ki, muhalefetlerinin çıkış noktası olan “Ali'ye sebbetme”yi reddettiler. Oysa Muaviye ikna olmaları üzere onları korkutmak için kefenlerini dahi kendilerine göndermişti.⁵⁰⁷ Neticede Hucr ve arkadaşları Muaviye'nin teklifini reddedince, Muaviye derhal mezarlarının kazılmasını, kefenlerinin biçilmesini ve bu kimselerin öldürülmesini emretti.⁵⁰⁸ Sonuçta bu kişiler, öldürülmeden önce kendilerine

⁵⁰³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 265-267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 273-275; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 149.

⁵⁰⁴ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 52.

⁵⁰⁵ Bir rivayete göre Ziyâd'ın bu mektubunu Muaviye'ye ulaştıran Yezid b. Huceyye et-Temîmî, daha sonra Hucr ve arkadaşlarının yanına uğrayarak Ziyâd'ın onlar hakkında Muaviye'ye neler yazdığını haber vermiş; Hucr ise ona, kendilerinin beyatlerini bozmadıklarını, alacakları cezaları hak etmediklerini, kendilerine düşman olan ithamcı kimselerin onlar aleyhine şahitlik ettiklerini Muaviye'ye bildirmesini söylemişti. Ancak Muaviye'ye Hucr'un bu ifadelerine karşın, “Ziyâd bizim indimizde Hucr'dan çok daha doğrudur” diyerek onun bu sözlerine itibar etmemiştir; bkz. Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 149-150.

⁵⁰⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 265-267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 273-275; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 149-150; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 210-211.

⁵⁰⁷ Bir başka rivayete göre ise, Hucr ve arkadaşlarının kefenlerinin getirilmesi de mezarlarının kazılması da, onların aşiretleri tarafından gerçekleştirilmişti; İbn Sa'd, a.g.e., C. VIII, s. 339; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 465.

⁵⁰⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 266-267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 275-276; Temîmî, a.g.e., C. II, ss. 120-121; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 153. Bazı rivayetlerde Muaviye'nin, ölümünden önce Hucr'la görüştüğü kaydedilse de çoğunluğa göre böyle bir görüşme olmamıştır; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 269.

son bir kez daha teklif edilen sebb seçeneğini reddedince öldürülmekten kurtulamadılar.⁵⁰⁹ Böylelikle Mugîre b. Şu'be'nin Kûfe valiliği döneminde, mevcut hoşgörü ortamının da verdiği cesaretle özellikle Muaviye ve valilerinin sebb uygulaması ekseninde muhalefet ortaya koyan Hucr b. Adiy için, Ziyâd'ın vali olmasıyla bambaşka bir dönem yaşandı. Her ne kadar Hucr'un infazına giden yol, yazdığı iddianâme vesilesiyle Ziyâd'ın eliyle çizilmiş olsa da, Ziyâd'ın Hucr'u vali olduğu ilk günden itibaren çok defa uyardığı, çeşitli şekillerde ikna etmeye çalıştığı ve şehirde fesada yol açabilecek tavırlarına çeki düzen vermediği takdirde gözünün yaşına bakmayacağını peşinen söylediğini de unutmamak gerekir.

Hucr ve arkadaşlarının ölümünün akabinde yaşananlara bakıldığında ise, bu hadisenin Kûfe halkında pek de ciddî bir reaksiyon oluşturmadığı; onların tavırlarının hareketsiz bir üzüntüden öteye geçmediği görülür.⁵¹⁰ Bu olaya dair sadece, Hz. Aişe, Hz. Hasan, Abdullah b. Ömer, Rebî' b. Ziyâd, Muaviye b. Hudeyc, Hasan el-Basrî gibi birkaç isim bireysel tepki veya kınamalarını dile getirmiş,⁵¹¹ Hucr adına Muaviye'den eman isteyip alamayan Mâlik b. Hubeyre ise küçük çaplı bir protestoya kalkışsa da Muaviye'nin kendisine gönderdiği yüklü miktardaki paradan sonra girişiminden vazgeçmiştir.⁵¹² Bu

⁵⁰⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 266-267; Taberî, a.y.; Temîmî, a.g.e., C. II, ss. 120-121; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 153. Bu rivayetlerde Hucr'la birlikte altı arkadaşının yani toplam yedi kişinin öldürüldüğü kaydedilir. Öte yandan, ilk etapta eman alamayan sekiz kişiden bahsedildiği hatırlanacak olursa, bunlardan birinin daha sonra Muaviye'ye gitmeyi talep ettiği ve onun huzurunda Hz. Ali'den teberrî ettiğini açıklayınca affedildiğini belirtmek gerekir. Kaynaklarda ayrıca, benzer şekilde Muaviye'den eman isteyen Abdurrahman b. Hayân/Hassân adlı bir tutukludan bahsedilir. Ancak bu zât Muaviye'nin yanına götürüldüğünde Hz. Ali'yi övgü, Hz. Osman'ı yergi ile anınca Muaviye onu Ziyâd'a göndererek ölümlerin en kötüsüyle öldürülmesini emretmiş; Ziyâd da onu diri diri gömdürmüştü; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 276-277; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 152-153; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 212. Bir başka rivayete göre ise, Ziyâd adamı kendisine gönderen Muaviye'ye "Bunu bana niçin gönderiyorsun? İçlerinde daha kötüsü vardır" cevabını vermiş; ardından bu adamı diri diri suya attırmıştı; bkz. İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 52. Hucr ve arkadaşları hakkında Mes'ûdî ise grubun, 9'u Kûfeli 4'ü Kûfe dışından olmak üzere -Hucr'la beraber- 14 kişi oldukları halde Dimaşk'a gönderildiklerini; sonuçta kendilerine yapılan teklife binaen bunların yarısının Hz. Ali'den teberrâ ettiklerini anlatır; **Mürûc**, a.g.e., C. III, ss. 12-13). Diğer bazı rivayetlerde ise bunların 13 kişi oldukları; 7'sinin öldürülüp 6'sının kurtulduğu (bkz. İbn Sa'd, a.g.e., C. VIII, s. 339; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 465) veya 6'sının öldürülüp 7'sinin kurtulduğu belirtilir (bkz. İbn Sa'd, a.g.e., C. VIII, s. 339). Sayılardan bahseden bir diğer rivayet ise, grubun 20 kişiden müteşekkil olup yarısının teberrâ ettiği; diğer yarısının ise bunu kabul etmediğinden bahseder; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 222.

⁵¹⁰ Dineverî, a.g.e., s. 224.

⁵¹¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 270 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 273-275; Temîmî, a.g.e., C. II, s. 121; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, ss. 226 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 487-488; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 215.

⁵¹² Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 152-153; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 486-487.

bağlamda kaynaklarda, Hucr ve arkadaşlarının öldürülmesiyle ilgili olarak yapılan tenkitlere dair yaygın olan birkaç rivayet göze çarpar ki, bunlarda Hz. Aişe isminin ön plana çıktığı görülür. Buna göre, Hucr'un infazını engellemek için Muaviye'ye elçi gönderen Hz. Aişe'nin, Hucr'un çoktan öldürüldüğünü öğrendiğinde⁵¹³ Muaviye'ye, Ebû Süfyan'ın hilminden onda hiç mi kalmadığını söylediği; Muaviye'nin ise ona "Senin gibi hilm sahipleri benden uzak durduğu için hilmim benden gitti..." şeklinde cevap verdiği kaydedilir.⁵¹⁴ Hz. Aişe ile ilgili bir başka rivayete göre o, "Şayet bizi başımıza gelen felaketlerden daha beterine götürecektir olmasaydı, Hucr'un katlini değiştirir (önlür)dim. Vallahi Hucr iyi bir Müslüman ve çokça hac-umre yapan biri idi" sözleriyle tepkisini dile getirmişti.⁵¹⁵ Yine, Hz. Aişe'nin Hucr ve arkadaşlarının öldürülmesinin ardından Muaviye'ye kızdığı, ona bir daha yanına gelmemesini söylediği ve "Şayet içimizdeki beysizler bize galip gelmeselerdi, şüphesiz Muaviye ile benim aramda Hucr'un öldürülmesinden dolayı çok şeyler olurdu" dediği kaydedilir.⁵¹⁶

Hucr'un öldürülmesi hususunda ön plana çıkan bir diğer isim de, dikkat çekici tenkit ve tespitleriyle göze çarpan Hasan el-Basrî'dir. O, Muaviye'yi olayın asıl sorumlusu olarak göstermiş; onu helâk edecek dört özelliğinin olduğunu belirttikten sonra bunların "iktidarı kılıç zoruyla ele geçirmesi, Ziyâd'ı nesebine katması, Hucr'u öldürmesi ve oğlu Yezid'i velayet tayin etmesi" olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁷ Yine benzer şekilde, Kûfe'nin başına gelen üç felâketin, Hucr'un katli, Ziyâd'ın iddiası (Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesi) ve Hz. Hüseyin'in katli olduğu da ifade edilmiştir.⁵¹⁸ Konuyla ilgili bir diğer nokta da, Muaviye'nin bu hadisenin ardından, özellikle toplumun önde gelen bazı simalarından gelen eleştirilerden sonra pişman olduğuna, bu olaydan dolayı ölüm ve

⁵¹³ Hz. Aişe'nin Muaviye'ye gönderdiği Abdurrahman b. Hâris adlı elçinin Hucr'un infazından evvel Muaviye'ye yetişemediği; Hz. Aişe'nin de bu duruma çok üzüldüğü şeklindeki genel rivayetlerin yanı sıra, elçinin Hucr'un ölümünden evvel Muaviye'yle görüştüğü; Hz. Aişe adına, Hucr ve arkadaşlarının tahliyelerini istediği; ancak Muaviye'nin buna yanaşmadığı da nakledilir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 218; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 464.

⁵¹⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 270; Taberî, a.g.e., C. V, s. 278-279; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 154; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 486-487.

⁵¹⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 279; Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 154; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 488.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 55.

⁵¹⁷ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 243; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 213.

⁵¹⁸ Ebu'l-Ferec el-Isfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 153; Nüveyrî, a.y.

ahiretten korktuğuna,⁵¹⁹ Hucr'u kendisinin değil, Ziyâd'ın⁵²⁰ ve şahitlerin öldürdüğüne,⁵²¹ dolayısıyla kendisinin aslında bir nevi bunu yapmaya mecbur kaldığına işaret eden beyanlarıdır.⁵²² Muaviye'nin, bu nevi beyanlarla, verdiği infaz kararından duyduğu rahatsızlığı ifade etmek istediği ihtimal dahilinde olduğu gibi, eleştiri oklarının hedefini başka yöne kaydırmayı düşündüğü de varsayılabilir; keza onun, hadisenin menfi sonuçlarından kendini muaf kılmaya gayret etmesi de mümkündür. İlaveten, bu hadisenin değerlendirilmesinde, Ziyâd'ın ve Hucr aleyhine şahitlik edenlerin sorumlu olduğuna hükmederken, Muaviye'yi ise "mecbur bırakılmış" konumuna alarak pasivize etmek veya oyundan düşürmek, tıpkı Ziyâd gibi "siyasî dehâ" olarak kaydedilen, nice karışıklıklardan zaferle çıkmayı bilen ve nitekim Hz. Ali'yle mücadeleye girişerek iktidarı ele geçirmiş bir Muaviye'ye dair pek de isabetli bir çıkarım olmayacaktır. Öte yandan Hucr'un öldürülmesiyle ilgili gelen eleştirilerde (Hz. Aişe ile ilgili örneklerde olduğu gibi) Ziyâd'ın değil de Muaviye'nin hedef veya muhatap alınması; keza Muaviye'nin bu eleştirilere karşı, Hucr'u öldürmenin onun yerine 100 bin kişiyi öldürmekten daha hayırlı olduğunu söylemesi⁵²³ veya toplumda fesada yol açacak bir kişinin ölmesinin, yaşamasından daha hayırlı olacağını düşündüğü için,⁵²⁴ insanların maslahatı adına⁵²⁵ onu öldürdüğü gibi açıklamalar yapması da bu hususa delalet eder mahiyettedir. Son olarak bazı müsteşriklerin Hucr ve hareketine dair değerlendirmelerine bakıldığında ise, J. Wellhausen'in Hucr'u bir asi⁵²⁶, M. Watt'ın ise bu hareketi başarısızlığa uğramış bir isyan girişimi⁵²⁷ şeklinde paralel açılardan yorumladıkları görülür. J. Wellhausen ayrıca konu hakkında, Ziyâd'ın sadece görevini yaptığını; Muaviye'nin ise ılımlı dahi davrandığını ifade ederken,⁵²⁸ H. Lammens, Ziyâd'ın başından beri Hucr hakkında dürüst davrandığını naklettikten sonra, ancak

⁵¹⁹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 487, 489; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 53.

⁵²⁰ Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 154; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 488; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 212.

⁵²¹ Taberî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

⁵²² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 487; Nüveyrî, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

⁵²³ Temîmî, a.g.e., C. II, s. 121; İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, s. 222; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 55.

⁵²⁴ İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, ss. 226, 229; Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, a.g.e., C. IV, s. 194; a.mlf., **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 466; İbn Kesîr, a.y.

⁵²⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XII, ss. 226, 229; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 466-467.

⁵²⁶ Wellhausen, **İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dîni-Siyâsi Muhalefet Partileri**, a.g.e., s. 97.

⁵²⁷ Montgomery Watt, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, a.g.e., s. 54.

⁵²⁸ Wellhausen, a.g.e., s. 97. Wellhausen ve Watt'ın bu değerlendirmeleri hakkında ayrıca bakılabilir; Dadan, "İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucr b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri", a.g.m. s. 220.

Hucr'un rahat durmadığını, sonunda da mahkeme edilerek cezalandırıldığını belirtir. O ayrıca, Hucr hareketinin Irak'ta yaşanan diğer iç karışıklıklardan pek de farklı bir ehemmiyete sahip olmadığını; ancak "şifelerin şühedâ defterinin onun ölümüyle başladığı için" bu hadiseye fazlasıyla önem atfedildiğini sözlerine ilave eder.⁵²⁹

c) Haricî Hareketinin Kûfe'deki Durumu

Öncelikle, Muaviye'nin iktidara geldiği ilk günden itibaren uğraşmak durumunda kaldığı Haricî isyanlarının, neredeyse kesintisiz devam eden bir görünüm arz etmekle birlikte devlet otoritesini tehdit edecek ciddî boyutlara ulaşmadığını; genellikle birkaç yüz kişiyi geçmeyen muhaliflerce gerçekleştirilen hareketler olduğunu belirtmek gerekir.⁵³⁰ Ayrıca, Haricîler'in Ziyâd'ı Basra'da, Şia'nın ise Kûfe'de uğraştırdığını ifade etmek de yanlış olmayacaktır. Bununla birlikte, daha önce bahsedildiği gibi, Kûfe'nin sâbık valisi Mugîre döneminde, onun esneklik ve musamahasından istifade eden Haricîler pek çok kez isyan girişiminde bulunmuş, buna karşın çoğu zaman mağlup olmaktan kurtulamamışlardı.⁵³¹ Ziyâd ise, Kûfe'ye geldiği ilk anlardan itibaren, işlerin eskisi gibi olmayacağını, devlet otoritesine boyun eğmeyen, dirliği bozmaya ve isyana yeltenen kimselere göz açtırmayacağını defaatle ifade etmişti. Nitekim Muaviye de, daha önce, Haricîler'le Şam ordusunun ilk karşılaşmasında ordu yenilgiye uğrayınca Kûfe halkını tehdit etmiş; onlara içlerindeki bu asilerin hakkından gelmedikçe bedel ödemek zorunda kalacaklarını belirtmişti.⁵³² Bundan sonra Kûfeliler, iktidar cephesinden gelen bu tehditlerin tesiriyle, aynı zamanda can ve mal güvenliklerini tehdit eden bu gruba karşı harekete geçmiş; onları idareye ihbâr ettikleri gibi onlara karşı fiilen de savaşmışlardı.⁵³³

Üzerlerindeki baskılara, uğradıkları hezimetlere rağmen isyan tasarlamaktan geri durmayan Haricîler'in, Ziyâd döneminde Kûfe'de de bazı isyan girişimlerinde buldukları; ancak muvaffak olamadıkları görülür. Bu bağlamda, 52/672 senesinde Ziyâd b. Hırrâş, Sevâd bölgesinde Mesken civarında üç yüz adamıyla birlikte toplanarak isyan ettiğini açıklamıştı. Derhal harekete geçen Ziyâd ise, başlarında muhtemelen Sa'd b.

⁵²⁹ H. Lammens, "Hucr b. 'Adî", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, I-XIII, C. V/1, İstanbul, 1987, s. 576.

⁵³⁰ Demircan, **Haricîler'in Siyâsî Faaliyetleri**, s. 133.

⁵³¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 260 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 266, 172vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 409 vd.

⁵³² Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 409.

⁵³³ Aycan, a.g.e., s. 154.

Huzeyfe'nin bulunduğu süvari birliğini üzerlerine göndererek onları öldürmüştü; isyanı büyümeden bertaraf etmişti.⁵³⁴ Aynı yıl içerisinde Muaz et-Taî de otuz kadar taraftarıyla Abdurrahman b. Ümmi'l-Hakem nehri kenarında toplanarak isyan girişiminde bulunmuş; Ziyâd ise yine asilere göz açtırmayarak, gönderdiği askerlerle onları öldürmüştü. Ancak bu hususla ilgili bir başka rivayete göre asiler, Ziyâd'ın adamlarını karşılarında görünce isyanlarından vazgeçtiklerini ve eman dilediklerini belirttikleri için öldürülmemişlerdi.⁵³⁵

Ziyâd döneminde yönetime karşı elle tutulur başarılar elde edemeyen Haricîlerin, önceki vali Mugîre döneminden itibaren sürdürdükleri faaliyetleri veya isyan girişimlerini Ziyâd'dan sonraki dönemlerde de devam ettireceklerini ayrıca ifade etmek gerekir. Nitekim Haricîler, asıl darbeyi Ziyâd'dan sonra vali olacak olan oğlu Ubeydullah zamanında alacaklardı. Aslında Ubeydullah önceleri Haricîler'e karşı ılımlı bir tavır takınmış; hatta babasının hapsedtiklerini o serbest bırakmıştı. Ancak buna mukabil Haricîler, idare karşıtı faaliyetlerini sürdürürken Ubeydullah, seleflerini geride bırakan sertlikte tedbir ve cezalara başvurmuştu.⁵³⁶ Buradan anlaşıldığına göre, Ubeydullah'ın bu sert tavrının oluşmasında ve sonuçta binlerce kişinin öldürülmesinde, hapisten çıkardığı Haricîler'in faaliyetlerinin, yani bir suistimalin payı hayli büyük olmuştu.⁵³⁷

4. Ziyâd'ın Yokluğunda Kûfe ve Basra

Kaynaklarda, Ziyâd'ın Kûfe vekili Amr b. Hureys'in halkı idaresi üzerinde durulmayışına karşın, onun Basra'daki vekili olan Semure'nin icraatları hakkında çok sayıda rivayet olduğu görülür; muhtemelen bunun temelinde Semure'nin olağanüstü ve sert şeklinde tavsif edilen idare tarzı yatmaktadır.

Semure'nin Basra'da Ziyâd'ın yokluğunda çok sayıda kişiyi öldürdüğünden bahsedilir ki, bu bağlamda kaynaklarda 8 bin rakamının telaffuz edildiği görülür. Öyle ki, kendisine öldürdüğü bunca insanın arasında suçsuz-günahsız bir kimsenin olmasından ve

⁵³⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 491; Abdülkâhir el-Bağdâdî, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, thk. Muhammed Osman el-Hişî, Kahire, ts., s. 78.

⁵³⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 491.

⁵³⁶ Müberred, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 181 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 312 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 516 vd.; Wellhausen, **İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri**, a.g.e., s. 37.

⁵³⁷ Bu bağlamda onun Haricîler'den 13 bin kişiyi öldürdüğüne dair bir rivayet olduğu gibi (bkz. İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. VI, s. 189); Ziyâd ve oğlu Ubeydullah'ın 13 bin Haricî'yi öldürdükleri rivayeti de mevcuttur (bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 459).

dolayısıyla bunun vebalinden hiç mi korkmadığı sorulduğunda onun, “Şayet öldürdüklerimin bir katını daha öldürmüş olsaydım yine de bundan korkmazdım” dediği belirtilir.⁵³⁸

Ziyâd’ın sıkıyönetim ilânını çok aşırı bir şekilde uyguladığı ifade edilen Semure’nin⁵³⁹ bu durumuna işaret eden bir hadiseye göre o, zekâtını ödeyen ve daha sonra mescide girerek namazını kılan bir kişinin öldürülmesini emretmiş; bunu gören Ebû Bekre ise, “Zekâtını veren ve Rabbinin adını anarak namazını kılan kişi kurtuluşa ermiştir”⁵⁴⁰ ayetini okumak suretiyle Semure’yi kendince protesto etmişti.⁵⁴¹ Bir diğer rivayete göre ise Ebû Bekre olup biteni öğrendiğinde Semure’ye, güzel işler yapan böyle bir adamı ne diye öldürdüğünü sormuş; Semure ise ona “Aslında bu, senin kardeşin Ziyâd’ın işidir; bana bunu emreden odur” demişti. Bunun üzerine Ebû Bekre o halde her ikisinin de Cehennem’de olacağını belirttiikten sonra yukarıdaki âyeti iki kez tekrarlamıştı. Onun bu sözlerinin ardından Ziyâd’ın Semure’yi bundan sonra adam öldürmekten nehyettiği kaydedilir.⁵⁴² Bu ve benzeri uygulamalarına binaen, insanları öldürme ve onlara zulmetme konusunda büyük hadiselerin faili ve muhdisi olduğu belirtilen⁵⁴³ Semure ile ilgili nakledilen bir diğer haber ise, onun akraba olan ve Kur’ân-ı Kerîm’i tam olarak öğrenmiş 47 kişiyi aynı gün içerisinde öldürdüğü şeklindedir. Yine bu meyandaki bir başka rivayete göre o, birkaç adamıyla birlikte ata binmiş olarak yola çıktığında, önde giden adamları yolda rastladıkları bir kişiyi öldürmüşlerdi. Bu durum kendisine bildirildiğinde Semure, adamlarına arka çıkmış; o halde kendilerini ata binmiş şekilde dolaşırken gören herkesin onların mızrak uçlarından korkmaları gerektiğini ifade etmişti.⁵⁴⁴ Onun, sıcak savaş halinin bulunmadığı bir yerde, binlerce kişiyi öldürdüğüne dair rivayetler mübalağa izlenimini verse de, aynı konudaki rivayetlerin fazlaca olması, paralellik arz etmesi ve farklı kişilerce nakledilmesi, durumun gerçeklik yönünü ortaya koyar mahiyettedir.⁵⁴⁵

⁵³⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 219-220; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 236-237; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 462-463; Nüveyrî, a.g.e., C., XX, s. 204.

⁵³⁹ Akyüz, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, a.g.e., s. 246.

⁵⁴⁰ A’lâ Sûresi, 87/14-15.

⁵⁴¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 219; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 291-292; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 495.

⁵⁴² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

⁵⁴³ A.e., C. V, ss. 219, 221.

⁵⁴⁴ A.e., C. V, ss. 220-221; Taberî, a.g.e., C. V, s. 237; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 463.

⁵⁴⁵ Aycan, a.g.e., s. 150.

Basra’da yaptıklarıyla şimşekleri üzerine çeken, eleştiri ve kınamalara hedef olan Semure hakkında, Allah Rasûlü’nün (a.s.) ağzından, onun cehennemlik olduğuna işaret eden bir haber dahi nakledilmiştir. Buna göre, Ebû Mahzûra, Ebû Hureyre ve Semure’nin bulunduğu bir ortamda Hz. Peygamber (a.s.), onlardan en son ölecek olan kişinin Cehennem’e gideceğini söylemişti ki, bu gruptan en son ölen kişi Semure olmuştu.⁵⁴⁶

Kaynaklarda Semure’nin, vekâleti süresince, Hz. Ali taraftarlarına karşı sert bir tutum sergilediği gibi, kendisini sürekli ta’n eden Harûrîler’e/Haricîler’e ve onların görüşlerine sempati duyanlara karşı da çok şedîd olduğu belirtilir.⁵⁴⁷ Buna göre Semure, karşısına getirilen kişinin Harûrî olması halinde, onların Müslümanları tekfîr ettiklerini ve kan döktüklerini belirtmek suretiyle, bu kimselerin derhal öldürülmesini emrederdi.⁵⁴⁸

Harûrîler’e atıf yapan bir başka rivayette ise Semure’nin, huzuruna getirilen bazı kimselere dinini sorduğu ve karşılığında, “Dinim İslam, Peygamberim Muhammed” cevabını aldığı halde, “Eğer doğru iseniz bu (akibet) sizin için daha hayırlıdır” diyerek boyunlarının vurulmasını emrettiği nakledilir.⁵⁴⁹ Ayrıca Müslüman olduklarına dair kelime-i şهادet getiren bu kişilerin, “Biz Harûrîler’den değiliz; onlardan berîyiz”⁵⁵⁰ diyerek kendilerini özellikle savunmaları, o dönemde bu grubun akibetine dair yaşanan olayların insanlar üzerinde oluşturduğu korkuya ayrıca işaret eder niteliktedir.

II- ZİYÂD B. EBÎH’İN VEFATI

Muaviye döneminde Basra valiliğiyle başlayıp zamanla tüm doğu bölgesinin idareciliğini kapsayan kariyerini, iktidarı memnun ve muhkem kılacak şekilde zirveye taşıyan Ziyâd, 53/673 senesi geldiğinde, ondan bir görev talebinde bulundu. Basra ve Kûfe valiliğine Muaviye tarafından tayin edilen Ziyâd, böyle zorlu vilayetlerle uğraşmasına rağmen, bu kez kendisi bir bölgenin daha yönetimine talip oldu. Buna göre o, Muaviye’ye yazdığı mektupta “Sol elimle Irak’ı zaptettim; sağ elim ise boştur; izin ver de o elim Hicaz’la meşgul olsun” diyerek Hicaz’ın idaresini istediğinde Muaviye onu geri

⁵⁴⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 220; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 654; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. III, s. 130.

⁵⁴⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 219-220; Taberî, a.g.e., C. V, s. 296; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 653; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.y.

⁵⁴⁸ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.y.

⁵⁴⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 292; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.y.

⁵⁵⁰ Taberî, a.y.

çevirmedi.⁵⁵¹ Bu tayini öğrenen Hicaz halkından bir grup ise Abdullah b. Ömer'e gelerek onu da durumdan haberdar edince, İbn Ömer onlara Ziyâd'ın şerrinden Allah'a sığınmak üzere ona beddua etmelerini söyledi; böylece hep birlikte kibleye yönelerek Ziyâd'a beddua ettiler. İşte birçok rivayette Ziyâd'ın bu hadiseden sonra parmağında çıkan bir yara sonucu vefat ettiği kaydedilir.⁵⁵²

Rivayete göre Ziyâd parmağında çıkan yara sebebiyle hastalandığında Kadı Şüreyh'i çağırarak ona parmağının kesilip kesilmemesi hakkında fikir danışmıştı. Kadı Şüreyh'in ise Ziyâd'a ecelinin yaklaşmış olabileceğini; bu nedenle, parmağını kestirirse Allah'ın huzuruna bu şekilde çıkacağını, ayrıca O'na kavuşmayı istemiyormuş gibi olacağını; öte yandan eceli gelmemişse de bundan sonraki hayatını kesik parmakla geçireceğini, hatta bu şekilde çocuklarını utandıracağını ifade etmiş; Ziyâd da parmağını kestirmemişti. Daha sonra Kadı Şüreyh'in Ziyâd'ın yanından çıktığını görenler ona Ziyâd'ın durumunu ve ona ne tavsiye ettiğini sormuşlar; olanları öğrenince de Kadı Şüreyh'i neden Ziyâd'a parmağını kesmesini nasihat etmediği hususunda kınamışlardı; o ise Rasûlullah'ın sözüne atıf yaparak "kendisine danışılan kişi emin kişidir" demek suretiyle, Ziyâd'ı kandırmadığını ifade etmişti.⁵⁵³ Bir başka rivayete göre ise Ziyâd parmağını kestirmeye karar vermiş; fakat ateşi ve parmağını dağlayacakları aletleri görünce bundan vazgeçmişti.⁵⁵⁴ Ziyâd, uykularını kaçırarak, içini yakıp kavuran hastalıktan kurtulmak için aralarında Kisrâ b. Hürmüz'ün doktorlarının da olduğu tam 150 doktor getirtmiş, ancak hiçbiri onu tedavi edememişti.⁵⁵⁵

⁵⁵¹ Ziyâd'ın Muaviye'den Hac emîri olmayı istediği, Muaviye'nin de onu hac emîrlğine tayin ettiği, fakat Ziyâd'ın bu arzusunun gerçekleşmemesinden vefat ettiği de rivayet edilir; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 229.

⁵⁵² Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 229-230; Taberî, a.g.e., C. V, s. 289; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 274; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 530; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 493-494. Belâzürî bu rivayeti aktardıktan sonra, ilaveten İbn Ömer'in Allah'a İbn Sümeyye dediği Ziyâd için katil değil ölüm istediğini; zira katilde keffâret olduğunu söyleyerek dua ettiğini; işte bundan sonra Ziyâd'ın parmağında bir sivilce çıkarak kısa zamanda onu öldürdüğünü belirtir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 285.

⁵⁵³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 289; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁵⁵⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 18.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 264; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62. Bir rivayette, doktorlardan birinin Ziyâd'a, elini suya daldırmasını tavsiye ettiği, bunun da Ziyâd'ın ağrısını biraz hafiflettiği ancak 17 gün sonra Ziyâd'ın vefat ettiği kaydedilir. Yine söz konusu rivayetin sonunda, (Ziyâd'ın parmağına da atıfla) Arapların tâûnu 'cin çarpması' olarak yorumladıkları belirtilmiştir; bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 114.

Başka bir rivayette ise, Ziyâd'ın kendisine danışmadan karar almadığı ifade edilen Kadı Şüreyh'in, Ziyâd'a, parmağıyla ilgili herhangi bir yönlendirmede bulunmayıp sadece bunu doktorlara danışmasının daha uygun olacağını söylediği; doktorların da parmağın kesilmemesi yönünde görüş bildirdikleri kaydedilir.⁵⁵⁶ Bu hadiseden sonra Şüreyh Ziyâd'ın yanından ayrıldığında, aralarında Süleyman b. Surad, Urve b. Mugîre ve Hâlid b. Urfuta gibi isimlerin bulunduğu bazı kişilerin ona Ziyâd'ın son durumunu sorduğu; Şüreyh'in ise Ziyâd'ın emir ve nehy ile meşgul olduğunu söylediği belirtilir. Yani son anlarını yaşayan Ziyâd, vasiyet ve kefenini emretmekte, yas tutmak ve bağırıp çağırarak ağlamaktan ise nehyetmekteydi.⁵⁵⁷

Ziyâd'ın hastalığa yakalanmasıyla ilgili nakledilen bir başka rivayete göre ise, Ziyâd birgün Hz. Ali'den berî ve uzak olduğunu kendilerine anlatmak⁵⁵⁸ veya onlardan Hz. Ali'ye tel'în ederek ondan berî olduklarını ifade etmelerini istemek üzere⁵⁵⁹ Kûfe halkını mescitte toplamıştı. O sırada kalabalığın arasında bulunan bir zât, bir ara uyuklar gibi olduğunu, bu sırada ucubeye benzer bir yaratık gördüğünü, yaratığın kendisine bu köşkün sahibi (Ziyâd) için geldiğini söylediğini belirtti; uyandıktan sonra ise köşkten bir adamın dışarı çıkarak halka Ziyâd'ın şu an meşgul⁵⁶⁰ veya hasta⁵⁶¹ olduğunu ve kendilerine hitap edemeyeceğini duyurduğunu anlattı. Rivayete göre işte Ziyâd o sırada tauna/vebaya yakalanarak hastalanmıştı⁵⁶²/felç olmuştu.⁵⁶³

Benzer hadisenin mescidde yaşandığını anlatan bir diğer rivayette ise Ziyâd minberde konuşurken parmağına hastalık musallat olmuş; ağrıdan bağırarak hatta bayılmıştı. Daha sonra kavra götürülen Ziyâd'a pek çok doktor getirildiği; fakat sağ elinin parmağındaki bu ağrıya çare olmayınca elinin kesilmesini istediği; hatta ağrıyı kalbinde hissettiği kaydedilir.⁵⁶⁴

⁵⁵⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 286; İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. II, s. 299. Bir başka rivayette ise, doktorların Ziyâd'ın parmağının kesilip kesilmemesi konusunda ihtilafa düştükleri kaydedilir; bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.y.

⁵⁵⁷ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 199; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.y.

⁵⁵⁸ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 203; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62.

⁵⁵⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 284.

⁵⁶⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 203; İbn Kesîr, a.y.

⁵⁶¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 284-285.

⁵⁶² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 203-204; İbn Kesîr, a.y.

⁵⁶³ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 204.

⁵⁶⁴ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 236.

Ziyâd'ın vefat sebebinden bahseden bir başka rivayet ise, onun ölümüyle ilgili olarak ne bir bedduaya ne de Ziyâd'ın Hz. Ali taraftarlarına yaptıklarının akibetine atıf yapmaksızın, Kûfe'de yaşanan salgın bir hastalığa işaret eder. Buna göre şehirde veba ortaya çıkınca Ziyâd Muaviye'ye elçi göndermiş; Muaviye ise ona bir süre kendisinin yanında kalmasını tavsiye etmişti. Böylelikle üç ay kadar Şam'da kalan Ziyâd, Muaviye'ye vebanın hâlâ geçmediğine dair haberleri bildirince Muaviye –şehrin kontrolü adına olsa gerek- ona isterse gidebileceğini söylemişti. Bunun üzerine Ziyâd Kûfe'ye döndüğünde vebaya yakalanarak bir süre sonra vefat etmişti.⁵⁶⁵

Kaynaklarda Ziyâd'ın vefatına giden süreci anlatan bir diğer rivayet de Hz. Hasan ile ilgilidir. Bu anlatıma göre Ziyâd, Hz. Ali taraftarlarını baskı altında tutmuş, takip ettirmiş, onlardan birçoğunu öldürmüştü; keza ellerini kestirmekle kalmamış, gözlerini oydurmaya dahi başlamıştı. Aynı şekilde Muaviye de Ziyâd'dan aşağı kalır değildi; nitekim o, aralarında Hucr ve arkadaşlarının da olduğu birçok Hz. Ali taraftarını öldürmüştü. Binaenaleyh, tüm bu olup bitenler Hz. Hasan'ı çok üzmüş ve o, Müslümanları bir an evvel Ziyâd'dan kurtarması için Allah'a dua etmişti. İşte onun bu duasından sonra Ziyâd'ın parmağında yara çıktığı, tüm sağ eline yayıldığı, bir türlü geçmediği; durumu iyice kötüleşince parmağını kestirme konusunda insanlara danıştığı fakat onlardan bu hususta destek görmediği; bir süre sonra da öldüğü kaydedilir.⁵⁶⁶

Ziyâd'ın hastalığı ilerleyip vefatı yaklaştığında oğlu yanına gelerek ona “Babacığım! Senin için 60 tane elbise hazırladım; seni onlarla kefenleyeceğim” dediğinde Ziyâd'ın ona, kendisine tüm bu elbiselerden çok daha hayırlı bir elbisenin yaklaştığını belirterek ölümüne işaret ettiği kaydedilir.⁵⁶⁷

Ziyâd'ın sona anlarından bahseden bir diğer rivayette ise onun oğullarına “Keşke babanız en uzak ve en basit bir yerde çoban olsaydı; o zaman bu iş başına gelmezdi” dediği belirtilir.⁵⁶⁸ Yine rivayete göre, kendisine Hicaz valiliği onayını getiren elçi Heysen b. el-

⁵⁶⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 285. Benzer bir anlatıma göre ise Ziyâd, Irak'ta taun baş gösterdiği bir sırada Muaviye'nin yanındayken Muaviye ona kendisinin bu hastalığa yakalanmasından korktuğunu ifade etmiş; Ziyâd ise geri döndüğünde tıpkı Muaviye'nin söylediği gibi tauna yakalanmaktan kurtulamamıştı; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 288.

⁵⁶⁶ İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 316-317.

⁵⁶⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 286; Taberî, a.g.e., C. V, s. 289; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 205; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494; İbn Kesîr, a.y.

⁵⁶⁸ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 530; İbn Hallikân, **Vefeyât**, a.g.e., C. VI, s. 362.

Esved'in geldiğinde haber verildiğinde Ziyâd, o anda bir bardak soğuk suyun, Heysem'in getirdiğinden çok daha hoşuna gideceğini söylemiş ve çok geçmeden vefat etmişti.⁵⁶⁹

Ziyâd'ın vasiyetinin ise, onun mevlâsı ve harac divanının amili olan Süleym'in Kadı Şüreyh'a "Emîre vasiyetini işaret et (de yazsın); şüphesiz ki o sana muhalefet etmez" demesi, Kadı Şüreyh'ın da bunu yapması sonucu Ziyâd tarafından yazıldığı belirtilir. Ziyâd, üç nüsha halinde yazdığı vasiyetinin bir nüshasını Şüreyh'a, bir nüshasını Süleym'e, bir nüshasını da –rivayetteki şekliyle- oğlunun annesine göndermişti.⁵⁷⁰

Minberdeki hitaplarında olduğu gibi yazdığı vasiyetinde de dikkat çekici, edebî bir üslup kullanan Ziyâd, "Bu, Allah'ın beklenen emrinin ve inkâr edilemez kudretinin (ölümün) kendisine geldiği Ziyâd'ın vasiyetidir." diyerek başladığı, bir vaazı andıran bu vasiyetinde, öncelikle kelime-i şهادeti uzunca anlattı; ardından müminlerin emîrine ve Müslüman cemaate Allah'tan hakkıyla korkmalarını, (ayette geçtiği üzere) ancak Müslümanlar olarak ölmelerini, büyük-küçük her işlerinde ittifak etmelerini tavsiye etti. Allah'ın insanlara akıl verdiğini; böylelikle isyana yönelenlere ceza, taate yönelenlere ise sevap olarak mukabelede bulunacağını belirterek sözlerine devam eden Ziyâd, iki çeşit insanın varlığına değindi. Buna göre o, insanların Allah'ın nimetlerini güzellikle kullanan "Muhsinler/iyiler"; bir de buna karşın şımarıklık eden "müsi'ler/kötüler" şeklinde ikiye ayırdığını; Allah'ın nimetlerinin ise muhsinlere olacağını izah etti. Vasiyetinin sonlarına doğru, Allah'ın biçtiği kadar bir değeri dünyaya vermek gerektiğini; nitekim dünyanın baki olmadığını, Allah'a kavuşmanın ise kaçınılmaz olduğunu uyarı yoluyla ifade eden Ziyâd, insanlara, özellikle yaşlılara, iş işten geçmeden erteledikleri şeylerde acele etmelerini de tavsiye etti.⁵⁷¹ O, "falancayı ve falancayı⁵⁷² size vali olarak tayin ettim; (işlerini) iyi veya kötü yaparlarsa da Allah ve müminlerin emîri onları görmektedir. Şâhit olarak Allah yeter" cümleleriyle vasiyetini bitirdi.⁵⁷³

⁵⁶⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 205.

⁵⁷⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 287.

⁵⁷¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 288-289; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 205-206.

⁵⁷² Kullanılan fiiller, tesniye şeklinde ifade edildiğinden, burada işaret edeilen falanca ve falanca ibarelerinin, Ziyâd'ın yerine halef bıraktığı Abdullah b. Hâlid'e ve Semure b. Cündeb'e delalet ettiği anlaşılmaktadır.

⁵⁷³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 289. Bazı rivayetlerde Ziyâd'ın vasiyetini Abdülmelik b. Mervan'ın bizzat yazarak, insanlara onu ezberlemeleri ve manaları üzerinde iyice düşünmelerini emrettiği ifade edilmiştir; bkz. Câhiz, **el-Beyân ve't-Tebyîn**, a.g.e., C. I, s. 387; Safvet, a.g.e., C. II, ss. 263-264.

Bu şartlar altında 53/673 senesi Ramazan ayında, 53 yaşında,⁵⁷⁴ Kûfe kasrında⁵⁷⁵ vefat eden Ziyâd,⁵⁷⁶ Kûfe yakınlarında -Kûfe mezarlığının da içinde olduğu⁵⁷⁷ - es-Süveyye denen yerde defnedilmişti.⁵⁷⁸

Kaynaklarda, Ziyâd'a ölümünün müsebbibi olarak gösterilen bedduada en büyük payı olan İbn Ömer'in, Ziyâd'ın ölüm haberini aldığında "Haydi git bakalım Sümeyye'nin oğlu! Ne ahireti kazandın ne de dünya sana kaldı" dediği ifade edilir.⁵⁷⁹

Rivayete göre Ziyâd vefatı yaklaştığında Muaviye'ye bir mektup yazarak, artık dünya hayatının son, ahiret hayatının ise ilk günü içinde olduğunu belirttikten sonra,⁵⁸⁰ muhtemelen Muaviye yenilerini atayana kadar başıboşluğa fırsat vermemek için, Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Kûfe; Semure b. Cündeb'i Basra valiliğiyle görevlendirdiğini bildirmişti.⁵⁸¹ Kendisine niçin oğlu Ubeydullah'ı bu iki şehirden birine tayin etmediği sorulduğunda ise o, hayırlısı ise, amcası dediği Muaviye'nin bunu yapacağını işaret ettikten sonra vefat etmişti. Cenaze namazı oğlu Ubeydullah tarafından kıldırılan Ziyâd, daha sonra Kureyş kabristanına defnedilmişti.⁵⁸²

Bu noktada ifade etmek gerekir ki, Ziyâd'ın cenaze namazını kimin kıldırıldığı hususunda iki isim ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri önceki rivayette de işaret edildiği

⁵⁷⁴ Rivayetlerin büyük çoğunluğu bu rakamı telaffuz etmektedir. Bunun dışında örneğin Belâzürî'de onun H. 53 yılında vefat ettiğinde 65 yaşında olduğu kaydı da vardır; bkz. **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 288. Yine bir başka rivayette, onun 53 yaşında öldüğü, ama 56 da diyenler olduğu belirtilmiştir; bkz. İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 524.

⁵⁷⁵ Ziyâd'ın Kûfe'deki kasırda vefat ettiği ve onun bu şekilde Kûfe kasrında emîr olarak vefat eden nadir insanlardan olduğu kaydedilir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 207.

⁵⁷⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 35; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 289-290; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 530; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 204; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494. Ziyâd'ın h. 54 yılında vefat ettiği de kaydedilmiştir; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 230.

⁵⁷⁷ Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 215.

⁵⁷⁸ Mes'ûdî, a.g.e., C. III, s. 35; Taberî, a.y.; İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 317; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 204; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 215. Bir rivayette, Ziyâd'ın, kabri, Abdülhamid b. Abdirrahman b. Yezîd b. el-Hattâb'ın dükkânının yanında ve Kûfe'de evlerin bittiği yerde olan Ebû Mûsâ'nın yanına defnedilmeyi vasiyet ettiği ifade edilmiştir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 289. Bir başka rivayette de Ziyâd'ın Kûfe yakınlarında Tevset denen yerde defnedildiği belirtilir; bkz. İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 18. Ayrıca Ziyâd'ın, mezarlıkta kendisi için ezan okunulan ilk kişi olduğu kaydedilir; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 245.

⁵⁷⁹ İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 274; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 215; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 62.

⁵⁸⁰ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 237.

⁵⁸¹ Ziyâd'ın her iki şehre de kendi yerine Abdullah'ı halef bıraktığı rivayet edildiği gibi (bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 287; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 237); Kûfe'de Abdullah b. Hâlid b. Esîd, Basra'da ise Abdullah b. Amr b. Gaylân'ın Ziyâd'a halef olduğu da rivayet edilmiştir (bkz. İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 18).

⁵⁸² Dineverî, a.g.e., s. 208.

gibi oğlu Ubeydullah; diğeri ise Kûfe'ye halef olarak bıraktığı, Abdullah b. Hâlid b. Esîd'dir.⁵⁸³ Buna göre Ziyâd vefat edip de namaz için getirildiğinde Ubeydullah, namazı kıldırmak için öne çıktıysa da Kadı Şüreyh'in telkiniyle bu işi Abdullah b. Hâlid'e bırakmış; böylece Ziyâd'ın cenaze namazını Abdullah kıldırmıştı.⁵⁸⁴

Ziyâd'dan sonra görev alacaklarla ilgili yaşanan gelişmelere dair farklı rivayetler de vardır. Örneğin, Ziyâd öldüğünde Muaviye Semure'yi Basra valiliğine tayin etmiş; ancak sekiz ay sonunda Basra halkının şikâyetleri üzerine onu azlederek yerine Abdullah b. Amr b. Gaylan es-Sekafi'yi getirmişti. Akabinde altı aylık bir sürecin ardından onu da azlederek bu kez Abdullah b. Hâlid b. Esîd'i Irak'a göndermişti. Hatta bunun üzerine Ubeydullah b. Ziyâd Muaviye'ye gelerek, kendisini bu göreve getirseydi daha önce benzeri görülmemiş bir başarı göstereceğini belirterek bir anlamda sitem etmiş; Muaviye ise ona babası Ziyâd'ı onu göreve getirmekten alıkoyan şey neydi diye sorarak mukabelede bulunmuştu. Bunun üzerine Ubeydullah Muaviye'ye bu ifadesinin kendisine yapılmış bir ayıp ve hakaret olduğunu söyleyince Muaviye ona biraz daha beklemesi ve kendini ıspat etmesi gerektiğini işaret eden kararını bildirmişti. Buna göre o, Ubeydullah'a onu Irak'a tayin edeceğini, babasının yerine geçireceğini; ancak şimdi Horasan'a gitmesini, oranın idaresini başardığında kendisini Irak'a göndereceğini söylemiş; böylelikle ikili aralarında bir çeşit anlaşmaya varmışlardı.⁵⁸⁵

Ziyâd vefat ettikten sonra arkasından kadın-erkek çok kişinin ağladığı⁵⁸⁶ ve onun – bilhassa mevkiine göre- geride gayet az bir mal varlığı bıraktığı da gelen rivayetler arasındadır. Buna göre, öldüğünde 10 bin dirhemden daha az bir miktarda parası olan Ziyâd'ın, iki gömleği, iki izarı (belden aşağı sarılarak giyilen giysi) ve iki de iç giysisinden

⁵⁸³ Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, a.g.e., s. 188; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 289. Söz konusu rivayetlerde Ziyâd'ın Hâlid'i bir dönem Fâris'e vali olarak gönderdiği, ona yakın davrandığı, hatta onu evlendirdiği de kaydedilmiştir; bkz. Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 236. (Bu rivayette isim, Hâlid b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd şeklinde geçmektedir).

⁵⁸⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 287.

⁵⁸⁵ İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 317. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Muaviye'den görev istediğini özet bir şekilde anlatan benzer bir rivayete göre ise Muaviye, Ubeydullah'a "Sende hayır olsaydı kardeşim (Ziyâd) seni vali tayin ederdi" şeklinde cevap vermiş; Ubeydullah ise insanların da "sende hayır olsaydı baban ve amcan seni görevlendirirdi" dediğini belirterek bu duruma sitem etmiş; sonrasında ise Muaviye onu Basra'ya vali olarak göndermişti; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 292.

⁵⁸⁶ Bir rivayet göre Ziyâd hayattayken, ağıt yakılmasını, bağırıp-çağırarak ağlamayı yasaklamıştı; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 224.

başka bir elbisesi de yoktu.⁵⁸⁷ Rivayete göre Ziyâd, güç ve yetki kendilerinde olduğu sürece, bütün dünyanın kendilerine ait olduğunu; onu kaybettiklerinde ise şimdikinden çok daha azıyla karşı karşıya kalacaklarını ifade ederdi.⁵⁸⁸

Yukarıda zikredildiği gibi, Ziyâd vefat ettiğinde sevenler kadar üzülenlerin de bulunduğu, dolayısıyla arkasından kimisinin övgüyle kimisinin de yergiyle bahsettiği ifade edilmiştir ki, bu bağlamda öne çıkan isimlerin başında bazı ünlü şairler gelir. Örneğin, uzun yıllar boyunca gerek Ziyâd, gerekse Ziyâd'ın annesi ve oğulları hakkında söylediği yergi ve alay dolu şiirleri nedeniyle sürekli yer değiştirmek durumunda kalan ve zaman zaman hapsedilen İbn Müferriğ bunlardan biridir. O, Ziyâd'ın oğlu Abbâd ile başlangıçta dost olsa da daha sonra araları açılınca şiirlerindeki hicivlerinin dozunu gittikçe arttırmış; özellikle Ziyâd'ın Muaviye tarafından kardeş ilan edilmesi bağlamında ailenin nesebini ve asaletini alaya alan şiirleriyle insanları da tahrik etmiştir. Nitekim onun Ubeydullah'a hitaben söylediği “Senin bana yaptığını su temizler, ancak benim senin hakkındaki sözlerim çürümüş kemiklere dahi sirayet edecektir” şeklindeki sözleri âl-i Ziyâd'a yaklaşımını ortaya koymasından dikkate şayandır.⁵⁸⁹

Ziyâd'ın ardından yergiyle bahseden, hatta bu yönüyle ön plana çıkan bir diğer meşhur şair de Ferezdak'tır. Onun, bazı kabilelerin kendisini Ziyâd'a şikayet etmeleri ve onu kendi aleyhinde kışkırtmaları nedeniyle Ziyâd'ın düşmanlığını çektiği rivayetlerinin yanında aslında Muaviye⁵⁹⁰ ve Ziyâd'ı hedef alarak⁵⁹¹ söylediği hiciv dolu şiirler nedeniyle Ziyâd tarafından hakkında yakalama emri çıkartıldığı rivayet edilir.⁵⁹² Ziyâd'dan kaçmak için gerek Şam'a gerekse Hicaz'a giden Ferezdak sık sık yer değiştirmiş, Ziyâd Basra'dayken Kûfe'ye, Kûfe'deyken de Basra'ya geçmiştir. Keza Ziyâd'ın adamlarına yakalanmamak için Mekke ve Medine arasında da gidip geldiği belirtilen Ferezdak,

⁵⁸⁷ Ziyâd vefat ettiğinde geride yüz bin dinar para ile Irak'ta araziler bıraktığı ve bunlara Muaviye'nin el koyduğu iddia edilse de, bu iddianın, taşıdığı çelişkiler nedeniyle pek de doğru görünmediği ifade edilmiştir; bkz. Akyüz, a.g.e., s. 52, dn. 267.

⁵⁸⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 291.

⁵⁸⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 400-404; Taberî a.g.e., C. V, ss. 317-321; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 456, C. XVIII, ss. 255 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 522-525.

⁵⁹⁰ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 241 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 467-470.

⁵⁹¹ İbn Kesîr, **el-Bidâye**, a.g.e., C. VIII, s. 45.

⁵⁹² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 233 vd.; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

Ziyâd'ın vefatı üzerine Basra'ya dönmüş ve onun ölümünden duyduğu memnuniyeti şiirleriyle dile getirmiştir.⁵⁹³

Ziyâd'ın vefatını üzüntüyle karşılayan şairler de vardır. Örneğin Miskîn ed-Dârimî, Ziyâd'ın ardından mersiyeler söylemiş; onu hayırla yad etmiştir.⁵⁹⁴ Rivayete göre Irak valisi Ziyâd, kıtlık zamanında Miskîn adlı bu şaire sahip çıkmış; yiyecek ve giyeceğin yanı sıra kendisine araziler tahsis etmek suretiyle rahat yaşamasını sağlamıştı.⁵⁹⁵ Miskîn'in Ziyâd hakkında hayırla bahseden sözlerinden Ferezdak'ın rahatsız olduğunu hatta bu hususta bir süre karşılıklı atıştıklarını, birbirlerini Ziyâd üzerinden hicvettiklerini de ifade etmek gerekir.⁵⁹⁶

Ziyâd'ın vefatının ardından duyduğu üzüntüyü mısralara döken bir diğer isim de Ziyâd'ın dostu olduğu ifade edilen Hârise b. Bedr el-Ğuddânî'dir. Irak valiliği boyunca Ziyâd'ın himayesi altında olan Hârise, içkiye olan düşkünlüğü nedeniyle halk tarafından eleştirildiği gibi, Ziyâd da, onu koruyup gözettiği için tenkite uğramıştı; ancak Ziyâd bu hususta kendini kınayanlara, Irak'a geldiği günden beri destekçisi olan bir insana sırtını dönmeyeceğini ifade etmişti.⁵⁹⁷ Bu bağlamda Hârise, -Ziyâd'ın ölüm haberini Basra'ya ulaştıran ilk kişi olan Mes'ûd b. Amr'dan⁵⁹⁸ - Ziyâd'ın öldüğünü öğrendiğinde üzüntüsünü dile getirmiş, Ziyâd'dan övgüyle bahsetmiş ve onun hakkında mersiye söylemişti.⁵⁹⁹

Ziyâd, -rivayetlerin çoğunluğuna göre- hicretin ilk senesinde doğmuş ve Hz. Peygamber zamanına erişmiş olmakla birlikte, onu göremediği için sahâbîden sayılmamıştır;⁶⁰⁰ onun sahâbî⁶⁰¹ veya tâbî⁶⁰² olduğuna dair ender rivayetler de mevcuttur.

⁵⁹³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 291-292; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Ali Şakir Ergin, "Ferezdak", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 373-375.

⁵⁹⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 291; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XX, s. 206; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 208-209; Zirikli, **A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 90.

⁵⁹⁵ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.y.; M. Reşit Özbalıkcı, "Miskîn ed-Dârimî", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 185.

⁵⁹⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 291-292; Taberî, a.g.e., C. V, s. 290; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XX, s. 206; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.g.e., C. III, s. 1300.

⁵⁹⁷ İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 502.

⁵⁹⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 290.

⁵⁹⁹ A.e., C. V, ss. 290-291; Taberî, a.g.e., C. V, s. 223; İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 301-302; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 208.

⁶⁰⁰ İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. III, s. 43; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 90.

⁶⁰¹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, **el-Avâsım**, a.g.e., s. 343. Ayrıca İbn Hacer eserinde Ebû Amr'ın onu sahâbeden saydığını, ancak onun sohbetine delalet edecek bir şey göstermediğini belirtir; bkz. **el-İsâbe**, a.y.

⁶⁰² İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 183; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.y.

Kaynaklarda Ziyâd'ın, güzel, uzun boylu bir adam olduğu,⁶⁰³ doğuştan (sağ)⁶⁰⁴ gözünün şaşı olduğu,⁶⁰⁵ kırmızıya çalan bir tene sahip olup sakalının beyaz olduğu; ayrıca zaman zaman yamalı bir gömlekle dolaştığı kaydedilir.⁶⁰⁶

Ziyâd vefat ettiğinde, Abdurrahman, Mugîre, Muhammed, Ebû Süfyan, Ubeydullah, Abdullah,⁶⁰⁷ Selm, Osman, Abbâd, Rebî', Ebû Ubeyde, Yezid, Anbese, Ümmü Muaviye, Amr, Gusn, Utbe, Ebân, Ca'fer, İbrahim, Saîd isimlerinde oğullarının⁶⁰⁸ ve yirmi üç tane de kızının olduğu kaydedilir.⁶⁰⁹ Bu bağlamda söz konusu rivayette, Ziyâd'ın kızlarından bahsederken Ümmü Habîb, Remle, Rayta, Sahra, Ümmü Ebân ve Cüveyriye isimleri zikredilir; ilaveten bunların bazılarının hem anneleri ve hem de kimlerle evli olduklarına değinilir.⁶¹⁰

Ziyâd'ın oğullarından da kısa kısa bahseden mezkûr rivayete göre, Abdurrahman b. Ziyâd'ın künyesi Ebû Hâlid olup Muaviye tarafından Horasan'a tayin edilmişti. Daha sonra Basra'ya dönmüş ve burada vefat etmiş olan Abdurrahman, Utbe b. Ebî Süfyan'ın kızı Fâhite ile evliydi; Basra'da çocukları vardı.⁶¹¹ Ziyâd'ın bir diğer oğlu Mugîre'nin ise çocuğu yoktu. Muhammed b. Ziyâd, Muaviye'nin kızı Safiye ile evli olup onun da çocuğu yoktu. Ebû Süfyan b. Ziyâd, Hakîm b. Kays b. Âsım'ın kızıyla evli olup Basra'da çocukları vardı. Cârûf vebasından çöle kaçtıysa da burada öldü. Selm b. Ziyâd'ın künyesi Ebû Harb olup Ziyâd'ın oğullarının en cömert olanıydı. Yezid b. Muaviye tarafından

⁶⁰³ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 524.

⁶⁰⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 290; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 494; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 215; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 90.

⁶⁰⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 237; Nüveyrî, a.y.

⁶⁰⁶ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; Zirikli, a.y. Ayrıca Ziyâd'ın Basra'da ilk kez tek renk terlik giyen kişi olduğu ve yine Ziyâdiyye denen bir elbise/kiyafet edinen kişi olduğu kaydedilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 228-229. Onun giydiği elbisenin zaman içerisinde ona atfla Ziyâdiyye şeklinde anılmaya başlanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

⁶⁰⁷ Ubeydullah ve Abdullah'ın annesinin Mercâne olduğu belirtilmiştir; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151.

⁶⁰⁸ İbn Kuteybe, a.y.; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 397-398. (Söz konusu rivayette, Ziyâd'ın eşlerinden ve çocuklarının annelerinden teferruatlı bir şekilde bahsedilmektedir).

⁶⁰⁹ İbn Kuteybe, a.y.

⁶¹⁰ Buna göre, Ümmü Habîb'in annesinin Huzaalı bir kadın, Ümmü Ebân'ın annesinin Lübâbe binti Evfâ el-Haraşî olduğu kaydedildikten sonra Cüveyriye'nin Abdurrahman b. Abbâs b. Rabîa b. Hâris b. Abdülmuttalib; Ümmü Ebân'ın Ubeydullah b. Ubeydullah b. Ma'mer eTeymî el-Kuraşî; Sahra'nın Ubeydullah b. Abdurrahman b. Hâris b. Hişâm; Remle'nin Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd; Rayta'nın Ravvâd b. Ebî Bekre ve Ümmü Habîb'in de Ebu's-Sahbâ b. Âmir ile evli oldukları belirtilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

⁶¹¹ Bu rivayette Horasan valisi olan Abdurrahman'ın hayli varlıklı olduğu, buna binaen etrafındakilere yüz yıl yaşayacağı ve her gün bin dirhem harcayacağı şeklinde sözler ettiği ancak Basra'ya dönünce mal varlığını kaybettiği ve öldüğü de ifade edilmiştir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 398.

Horasan'a tayin edilmiş; Yezid ölünce ise Basra'ya geri dönmek durumunda kalmıştı. Daha sonra Mekke'de varlık gösteren İbn Zübeyr'in yanına gelmiş fakat onun tarafından hapsedilmişse de bir süre sonra hapisten kurtulmayı başarmıştı. Daha sonra Halife Abdümelik b. Mervan'ın saflarına katılan ve halife tarafından Horasan'a tayin edilen Selm, Basra'ya geldiğinde vefat etmişti; onun da burada çocukları vardı. Abbâd b. Ziyâd'ın da künyesi aynı şekilde Ebû Harb olup Muaviye veya kardeşi (muhtemelen Abdurrahman b. Ziyâd) tarafından Sicistan'a vali olarak gönderilmiş, 9 yıl buranın valiliğini yürütmüştü. H. 100 senesinde Cârûd'da vefat eden Abbâd'ın evi Şam'da olup hem burada hem Basra'da çocukları vardı. Ziyâd'ın bir diğer oğlu Rebî ise, el-Ka'ka' b. Şevr ez-Zühli'nin kızı Tâce ile evli idi; Basra'da az sayıda çocukları vardı. Ebû Ubeyde b. Ziyâd, kardeşi Selm b. Ziyâd tarafından Kâbil'e gönderilmiş; burada esir düşünce 700 bin dirhem karşılığında Selm tarafından kurtarılmıştı. Ebû Ubeyde'nin de Basra'da çocukları vardı. Yezid b. Ziyâd da aynı şekilde kardeşi Selm tarafından, Sicistan'a tayin edilmişti. Yezid burada (devletle olan anlaşmalarını bozan Kâbil halkı tarafından ve kardeşi Ebû Ubeyde'nin de esir düştüğü bu topraklarda⁶¹²) öldürülmüştü; çocuğu yoktu. Ziyâd'ın oğullarından Gusn ve Amr ise çocuk denecek yaşta ölmüştü. Ziyâd'ın bir diğer oğlu Utbe'nin çocukları vardı; Ebân'ın ise çocukları yoktu. İnsanların en şedîdî olarak tavsif edilen Ca'fer b. Ziyâd'ın da çocuğu yoktu. Aynı şekilde İbrahim'in de çocuğu olmayıp İbnü'l-Eş'as'la birlikte öldürülmüştü. Ziyâd'ın diğer oğlu Saîd'in de çocuğu yokken Abdullah'ın ise Basra'da az sayıda çocuğu vardı.⁶¹³

Ziyâd'ın oğullarından Ubeydullah, Ziyâd'ın oğulları içerisinde en tanınmış olup zaman zaman şöhretinin babasınınkinin önüne geçtiğini söylemek yanlış olmaz. Basra'da doğmuş olup çocukluk ve gençlik yıllarını babasının görevi nedeniyle Basra ve Kûfe'de geçiren Ubeydullah,⁶¹⁴ babasının vefatının ardından Muaviye tarafından Horasan ve sonra Basra valiliğine getirilmiş; bir yandan Horasan'da yaptığı Maveraünnehr odaklı fetihlerle, öte yandan bilhassa Haricîler'le mücadelesi bağlamında "babasından daha sert" olarak

⁶¹² Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 560.

⁶¹³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 397-400. (Ayrıca bu rivayetler için -bazı eksiklerle birlikte- benzer şekilde bkz. İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151).

⁶¹⁴ Ahmet Turan Yüksel, "Ubeydullah b. Ziyâd", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXXII, İstanbul, 2012, s. 29.

nitelendirilen yönetimiyle adından söz ettirmişti.⁶¹⁵ Ancak Ubeydullah'ın adını İslam Tarihi'ne yazdıran asıl olay, malum olduğu üzere, onun, Muaviye'nin oğlu Yezid adına Kûfe valiliği görevini yürüttüğü esnada, Kûfe halkı tarafından şehre davet edilen Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da öldürülmesi hadisesinin vuku bulması, dolayısıyla Ubeydullah'ın bu hadisedeki tutumu ve payıdır. Yezid'in ölümünün ardından ise II. Muaviye'ye beyat etmeyerek Basra'da kendi adına beyat almaya kalkışan Ubeydullah'ın bunda muvaffak olamadığı gibi kaçmak zorunda kaldığı kaydedilir. Ayrıca sonraki Emevî halifesi Mervan b. Hakem'e verdiği destekle birlikte onun adına iç ve dış karışıklıklarla mücadele eden Ubeydullah'ın, Abdülmelik b. Mervan tarafından da valilik görevinde bırakıldığı belirtilir. Basra ve Kûfe'yi aynı anda idare eden Ubeydullah da, babası Ziyâd gibi "iki şehrin valisi" olarak anılmıştır.⁶¹⁶

⁶¹⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 401; a.mlf., **Fütûh**, a.g.e., ss. 468, 564, 577; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, ss. 545 vd.

⁶¹⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.; Dineverî, a.g.e., ss. 212 vd.; Mes'ûdî, a.g.e., C. III, ss. 64 vd.; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 545.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ZİYÂD B. EBÎH'İN ŞAHSİYETİ VE DEVLET ADAMLIĞI

I- ZİYÂD B. EBÎH'İN ŞAHSİYETİ

A- Dehâsı ve İleri Görüşlülüğü

Lügatte, akıllı, zeki, dirâyetli, yüksek idrâk ve anlayış sahibi, mahâretli, cin fikirli, ileri görüşlü, hazır cevap vs. gibi anlam açılımları bulunan dehâ kelimesinin,¹ kaynaklara bakıldığında, İslam tarihinde birkaç isimle özdeşleştirildiği görülür ki, Ziyâd da bu sayılı isimlerden birisidir. Arapların dehâ veya dâhî olarak tavsîf ettikleri, “dühâtü'l-Arab” olarak anılan bu isimler hakkında kaynaklarda pek çok rivayete rastlamak mümkündür:

“Bu ümmetin dört kadısı, Ömer, Ali, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî; dört dehâsı ise Amr b. el-Âs, Muaviye b. Ebî Süfyan, Mugîre b. Şu'be ve Ziyâd b. Ebîh'tir”.²

“Arapların dört dehâsı vardır; bunlardan Muaviye, işleri enine-boyuna düşünüp tartabilen; Amr, düşünmeden (anında) zekice cevaplar verebilen; Mugîre, problemleri politik yoldan çözüme kavuşturabilen; Ziyâd, tüm meseleleri –gerekirse şiddete başvurmak suretiyle- halledebilen insanlardır”.³

“Meşhûr dört Arap dâhîsi içinde Amr, zor ve illetli meseleleri çözüme kavuşuran; Muaviye, sabır, teenni ve temkin ile hareket eden; Ziyâd, küçük-büyük her işi halledebilen; Mugîre, keskin bir zekâ ve doğuştan hazır cevap kabiliyeti olan kişilerdir”.⁴

“Dört Arap dehâsından Muaviye, teennî ile davranma ve yumuşak huylulukta; Amr, karışık ve içinden çıkılmaz meselelerde; Mugîre, belli ve büyük problemlerde; Ziyâd ise büyük-küçük her işte dâhidir”.⁵

Benzer bir rivayette ise, Muaviye'nin Amr'a “dehâ kimdir” diye sorması üzerine Amr'ın, kendisinin de aralarında olduğu bu dört isme işaret ederek: “Sen, acele davranmayıp temkinli olmada, ben zekîlik ve hazır cevaplılıkta, Mugîre çözülmesi güç,

¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, a.g.e., C. XIV, ss. 275-276.

² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, a.g.e., C. II, s. 351; İbn Asâkir, *Tarihu Medîneti Dimaşk*, a.g.e., C. XIX, s. 182; Suyûtî, *Tarihu'l-Hulefâ*, Kahire, 1969, s. 231.

³ İbn Sa'd, a.g.e., C. II, s. 351; İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-Ferîd*, a.g.e., C. V, s. 269.

⁴ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, a.g.e., C. IV, s. 1446; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 182; Suyûtî, a.g.e., s. 231.

⁵ İbn Abdilberr, *el-İstîâb*, a.y.

karmaşık işlerde, Ziyâd ise büyük-küçük her işte (mahiriz)” şeklinde cevap verdiği, böylelikle her birinin dâhilikte öne çıkan yönlerine dikkat çektiği görülür.⁶

Bu konuda bir başka rivayette Ziyâd’ın dehâsıyla darb-ı mesel olduğu ifade edilirken,⁷ diğer bir rivayette ise, dehâ sahibi, akıllı, zeki bir kişi olan Ziyâd’ın, ayrıca şeref, asalet ve kadrinin yüceliği (nübl ve sü’düd) bakımından darb-ı mesel olduğu belirtilir.⁸

Dehâsı ve akıl gücüyle kayıtlara geçen Ziyâd’ın,⁹ bu özelliği nedeniyle Hz. Ömer tarafından vazifeden azledildiği rivayeti de burada zikredilmeye değerdir. Hatırlanacağı üzere, Mugîre hakkındaki zina davasındaki şahitliğinin ardından¹⁰ veya Ebû Mûsâ’nın kâtipliğini yürütürken azledildiğinde Hz. Ömer Ziyâd’a, onu, ne acizyet ne de hıyanetten dolayı değil; sadece aklının fazlalığını halka yüklemek istemediği için görevden aldığını söylemişti.¹¹ Bu bağlamda İbn Haldûn da eserinde, hâkim ve yöneticilerde aşırı derecede zekî olmanın menfî sonuçlarından bahsederken Ziyâd’la ilgili mezkûr rivayeti örnek olarak sunar; “ Hâkim (karar merciindeki kişi), Ziyâd b. Ebî Süfyan ve Amr b. el-Âs gibi ifrat derecesinde kiyasetli (kurnaz ve açık göz) ve zeki olmaz” esasının mesnedi olarak gösterir. Keza, aşırı derece zekî olmanın, haksızlık, kötü idare ve toplumun tabiatında olmayan bir şeye sevketmeyi de beraberinde getireceğini, dolayısıyla bu vasıfların siyaset sahibi lider için bir ayıp ve kusur olduğunu söyler. İbn Haldûn bu durumun, insanların ifrat veya tefrit konumunda olan diğer vasıfları için de geçerli olacağını belirterek konuyu izaha devam eder.¹²

Kaynaklarda geçtiği şekliyle, ne sohbeti ne de rivayeti bulunduğu halde,¹³ ne kademi (soylu) bir geçmişi ne de asil bir nesebi veya aşireti olmasına rağmen Ziyâd,¹⁴

⁶ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 139; Zehebî, **Tarihu’l-İslam**, a.g.e., C. IV, s. 94.

⁷ İbnü’l-İmâd, **Şezerâtü’z-Zeheb**, a.g.e., C. I, s. 252.

⁸ Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. III, s. 495.

⁹ Dineverî, **el-Ahbâru’t-Tivâl**, a.g.e., s. 203; Ya’kûbî, **Tarih**, a.g.e., C. II, s. 234; İbn Hallikân, **Vefeyât**, a.g.e., C. VI, s. 356; Zehebî, **Tarihu’l-İslam**, a.g.e., C. IV, s. 208.

¹⁰ İbn Abdilberr, **el-İstîfâb**, a.g.e., C. II, s. 523; a.mlf., **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

¹¹ İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 329. İbn Kuteybe de eserinde, Ziyâd’la ilgili bu hadiseyi örnek olarak aktardıktan sonra, aklın fazlalığının gerçekten zararlı olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Ayrıca bkz. İbn Abdirabbih, **el-Ikdü’l-Ferîd**, a.g.e., C. V, ss. 272-273; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

¹² İbn Haldûn, **Mukaddime**, I-II, haz. Süleyman Uludağ, C. I, İstanbul, 2004, s. 419.

¹³ İbn Abdilberr, **el-İstîfâb**, a.y.; İbnü’l-Esîr, **Üsdü’l-Gâbe**, a.y.; Nüveyrî, **Nihâyetü’l-Ereb**, a.g.e., C. XX, s. 214.

akıllı, dâhî, işini bilen, kudret ve celâl sahibi bir kimse olarak,¹⁵ farklı dönemlerde, devletin en üst kademelerinde kendine yer edinmeyi başarmış, aranan bir isimdi ve aslında bu da onun, hayatının hemen her diliminde kendini gösteren dehâsının açık bir tezahürü idi.

En genel anlamda ifade edildiği şekliyle, onun, devletin otoritesini gerçek anlamda sağlamlaştıran, Muaviye'nin hakimiyetini pekiştiren ilk kişi olduğunun kaydedilmesi de dehâsından ayrı düşünülemez bir özelliğiydi.¹⁶

Ziyâd'ın bir diğer özelliği olan ileri görüşlülüğünü de, dehâsıyla birlikte düşünerek değerlendirmek mümkündür. Nitekim, “Ziyâd, dehâ sahibi, akıllı, zeki, ileri görüşlü, basiretli, kararlı, ihtiyatlı ve sağlam bir kişi idi.”¹⁷ Rivayetinin işaret ettiği gibi, onun ileri görüşlülüğünün dehâsının bir uzantısı olarak kendini gösterdiği söylenebilir.

Onun ileri görüşlülüğüne atıf yapan bir diğer rivayet, Ebû Mûsâ'nın, kâtip edindiği ve devlet işlerinde yetkili kıldığı Ziyâd üzerinden kendisine yöneltilen eleştirilere verdiği cevapla ilgilidir. Ebû Mûsâ, devlet işlerinde Ziyâd'a fazla yetki tanıdığı hususunda ifade vermeye çağrılınca Hz. Ömer'e şunları söyleyerek Ziyâd hakkındaki tercihini savunmuştu: “Ben onu gayet ileri görüşlü, şerefli, ehil bir kişi olarak gördüm, bu sebeple de işlerimi ona güvenle havale ettim.”¹⁸

Hz. Ali döneminde de bazı iç karışıklıkların yaşındığı Fâris civarına vali olarak gönderilen Ziyâd, adalet ve emniyetle idare etmeye çalıştığı bölge halkıyla barışık bir yönetim sergileyince, insanlar onu, gönüllerinde yer edinmiş olan eski bir idareciye benzetmek suretiyle memnuniyetlerini dile getirir olmuşlardı: “Anlayışlılık, idarecilik ve ileri görüşlülük konularında bu Arap (Ziyâd) kadar Enûşirvân Kisra'ya benzeyen bir başkasını daha görmedik” derlerdi.¹⁹ Enûşirvân Kisra, basiret, ileri görüşlülük, akıl ve nezaket yönünden Fâris meliklerinin en büyüğü sayılırdı.²⁰

¹⁴ Kütübî, **Fevâtü'l-Vefeyât**, a.g.e., C. II, s. 33; Safedî, **el-Vâfi**, a.g.e., C. XV, s. 8; Zirikli, **A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 90.

¹⁵ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 523; Nüveyrî, a.y.

¹⁶ Taberî, **Tarih**, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Cevzî, **el-Muntazam**, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

¹⁷ Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 495.

¹⁸ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47.

¹⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbn Kesîr, **el-Bidâye**, a.g.e., C. VII, s. 321.

²⁰ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Buldân**, a.g.e., C. V, s. 74.

Hız. Ali'nin vefatının ardından olup bitenleri gözlemleyip bir süre bekleyen, Hız. Hasan'ın idareyi Muaviye'ye devretmesinin ardından, iyice düşünüp hesabını yaptıktan sonra Muaviye'nin saflarına katılması da, aslında Ziyâd'ın ileri görüşlülüğüne işaret eden bir adımdı. Muhtemelen o, değişen şartları ve gidişâtı dikkate alarak, artık yeni ve kaçınılmaz bir yola girildiğinin farkındalığıyla, geleceğe yönelik sağlam adımlar atma gayesinde ve yine muhtemelen, Muaviye'ye sadece beyat etmediğinin aynı zamanda yeni iktidarın önemli bir parçası olacağını da idrâki içerisindeydi.

B- Hitabet, Fesâhat ve Belâgati

Kaynaklarda Ziyâd'ın en az dehâsı ve ileri görüşlülüğü kadar öne çıkan bir diğer özelliği, hitabet,²¹ fesâhat (sözdeki açıklık, anlaşılabilirlik)²² ve belâgat (sözdeki güzellik ve etkileycilik) yeteneğidir.²³ Birçok rivayette, meşhur hatiplerden biri olarak gösterilen Ziyâd'ın bu yönüne vurgu yapılmış ve ondaki hitabet gücüne dair insanların dilinden ifadeler aktarılmıştır. Nitekim Şa'bî'nin, "Ziyâd'dan daha hatip, daha güzel konuşan birini görmedim" sözü, bunlardan sadece bir tanesidir.²⁴ Yine benzer bir rivayette Şa'bî'nin, "Ziyâd öyle güzel konuşurdu ki, sözü kesilir korkusuyla susmasını isterdim" dediği ve Ziyâd'ın en güzel sözleri kullanmada mahir olduğunu söylediği nakledilir.²⁵ Bir başka rivayette ise, Hız. Ali'den sonra Ziyâd gibi bir hatip daha gelmediği ifade edilmiştir.²⁶

Aslında Ziyâd'ın Hız. Ömer döneminden itibaren başlayan devlet hizmetlerinin hemen her aşamasında; muhasiblikten valiliğe uzanan siyaset hayatında akıllı ve zekâsı kadar, yaptığı konuşmalarla da insanların üzerinde etki bıraktığı görülür. Bu bağlamda, Hız. Ömer döneminde yaşandığı aktarılan bazı hadiseler, Ziyâd'ın çok genç yaştan itibaren bir hatip olarak gösterilmeye başladığına işaret eder. Hatırlanacağı üzere, İran taraflarında yürütülen fetihleri Hız. Ömer'e anlatması için elçi olarak gönderilen Ziyâd, bu hususta bir sunum yapmış; Ziyâd'ın sunumunu dinleyen Hız. Ömer ise, onun konuşmasındaki akıcılığı, hitabetindeki mahareti görünce beğenisini dile getirmiş ve ona "Benden başkasıyla da

²¹ İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, a.g.e., s. 139; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 523; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Ferruh, **Tarihu'l-Edebi'l-Arabî**, a.g.e., C. I, s. 388.

²² Kütübî, a.y.; A. Cevdet Paşa, **Kıyas-ı Enbiyâ**, a.g.e., s. 619; Ferruh, a.g.e., C. I, s. 388.

²³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 199; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

²⁴ Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; Zirikli, a.g.e., C. III, s. 90.

²⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 221.

²⁶ Ebu'l-Fidâ, a.g.e., C. I, s. 258.

böyle, benimle konuştuğun gibi konuşabilir misin?” diye sormuştu. Ziyâd ise ona, açıksözlülükle, “Benim için en heybetli insan sensin; bu yüzden başkaları ile çok daha rahat konuşurum” demişti. Görüşmenin devamında Hz. Ömer, ifadelerinde tezahür eden bu güzel üsluptan dolayı Ziyâd hakkında “işte hafîb dediğin böyle olur” diyerek onu takdir etmişti.²⁷

Ziyâd, olup bitenlere dair rapor verirken öyle güzel ve etkileyici konuşmuştu ki, kendisini dinleyen, aralarında Muhâcir ve Ensârın da olduğu birçok kişiyi kendine hayran bırakmış, hatta bazılarını heyecana sürüklemişti. Nitekim, orada bulunanlardan Amr b. el-Âs, “Yemin olsun ki, eğer bu çocuğun babası Kureyşli olsaydı, bu konuşma kabiliyetiyle bütün Arapları peşinden sürüklerdi” demekten kendini alamamış; Ebû Süfyan da, Ziyâd’ın bu hitabı ve Amr’ın sözlerinin tesiriyle, o çocuğun kendi oğlu olduğunu itiraf etmişti.²⁸

Bir başka rivayete göre Ziyâd, sorumlu olduğu işlerle ilgili bilgileri rapor etmek üzere Hz. Ömer’in yanına gittiğinde konuşmasına başlamış; yıl içerisinde ne kadar harcama yapıldığını, geriye ne kaldığını, gelir-giderlerin miktarını rakamlarla sıralayınca, insanlar onun hitabetinin yanı sıra aklına ve hafızasına da hayran kalmış; Hz. Ömer de Ziyâd’a bin dirhem verilmesini emretmişti.²⁹ Rivayetten de anlaşıldığı üzere, Ziyâd’ın dehâsı ve zekâsı, hitabeti iç içe geçmiş şekilde, onu çok genç yaştan itibaren plana çıkararak belirgin özelliklerindendi.

Ziyâd’ın hitabetindeki gücün kendini tam anlamıyla gösterdiği yerler ise, onun özellikle Muaviye döneminde Basra ve Kûfe valisiyken yaptığı konuşmalardır. Bunlar arasında Ziyâd’ın, Basra’ya vali olarak ilk gelişinde, tam bir karmaşa içinde bulunduğu şehrin halkına hitaben irad ettiği (Betrâ/Büteyrâ) hutbesi ise özel bir yere sahiptir. Hutbede geçen, “Muhakkak ki, kara cehâlet, kör dalâlet ve kişiyi ateşe sürükleyen sapıklık, sefih kimselerin içinde olduğu ve hilim sahiplerini de içine alan bu durum, küçüklerin görerek büyüdüğü, büyüklerin ise sakınmadığı büyük işlerdendir. Sanki sizler, Allah’ın kitabını okumamış; O’nun, ebedî hayatta, itaat ehline vaad ettiği mükâfatı ve masiyet ehline vaad ettiği eîm azabı işitmemiş gibisiniz. Yoksa dünyanın gözünü kör ettiği, şehvetlerin

²⁷ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 522; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 70.

²⁸ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 175; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 443; a.mlf., **Üsdü’l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336.

²⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

kulaklarını tıkadığı, fânî hayatı bâkî hayata tercih etmiş kimselerden mi olmak istiyorsunuz? ...Hilm sahibi olmadığınız gibi bu beyinsiz insanların da peşine takılmışsınız; bu nedenle de onlar İslâm'ın hükümlerine zarar verdiler, sizin arkanızdan şüphe çukurlarında tüneyerek yol tuttular. İşte bunları (kötülük yuvalarını) yerle bir edip, yakıp yıkana dek yemek içmek bana haram olsun. Ben bu işin daha evvel nasıl halledildiyse yine ancak o şekilde halledilebileceğini düşünüyorum ki, o (yol) da içinde zayıflık olmayan yumuşaklık ve zulme varmayan bir sertliktir..." gibi ifadeler bunun örneklerinden sadece birkaçıdır.³⁰

Hitâbet sanatının şaheserlerinden olarak tavsif edilen,³¹ edebî manada büyük değer atfedilen, daha evvel benzerinin görülmemiş olduğu belirtilen bu hutbe,³² gerek muhteva gerekse ifade açısından muhatabları üzerinde büyük etki bırakmıştı. Ziyâd sözlerine son verdikten sonra orada bulunanlardan bazıları ayağa kalkarak, ona çok güzel konuştuğunu, kendisine Allah tarafından nasıl hikmet ve hitabet gücü verildiğine şahit olduklarını söylemiş; Ziyâd ise bu özelliklerin asıl sahibinin Hz. Dâvud olduğuna işaret etmişti.³³

Betrâ hutbesinin yanı sıra diğer birçok hutbesi de Ziyâd'ın bu mümeyyiz vasıflarından izler taşımaktadır. Hatırlanacağı üzere, hilafetin Muaviye'ye geçmesinin ardından, valisi olduğu Fâris'te kalarak Muaviye'ye beyat etmeyen, bu haliyle de Muaviye'yi hem kızdıran hem de korkutan Ziyâd, Muaviye'den aldığı vaad ve tehdit içerikli mektuplara karşın minbere çıkarak ona meydan okumuştur. Onun "Şu insan ciğeri yiyen, Allah'ın arslanının katili olan kadının oğlu, muhalefetin/ayrılığın lideri, nifak yuvası, bölücü grupların başı ve malını Allah'ın nurunu söndürme yolunda infak eden kişiye de bakın hele!.." hitabıyla başladığı konuşmasında kullandığı ve Muaviye'ye tüm bu tehditlerinin kuru gürültüden ibaret boş sözler olduklarını belirtirken kullandığı "Onunla benim aramda Rasûlullah'ın hem kızının hem amcasının oğlunun oğlu (Hz. Hasan) ve Muhacir'le Ensar'dan 100 bin kişi olduğu halde beni nasıl korkutuyor? Vallahi, şayet o

³⁰ Câhiz, **el-Beyân**, a.g.e., C. II, ss. 62-65; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 218-221; İbnü'l-A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, aa. 302-304; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, ss. 199-201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 179-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 447-450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 193-196.

³¹ Hasson, "Ziyâd b. Abîhi", a.g.md., C. XI, s. 520.

³² İbnü'l-A'sem, a.g.e., C. IV, s. 302.

³³ Câhiz, a.g.e., C. II, s. 65; İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 242; Taberî, a.g.e., C. V, s. 221; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 180-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 196.

bana izin verecek olsa veya beni görevlendirse, ona (Muaviye'ye) gündüz vakti yıldızları gösteririm ve hardal suyunu burnuna sokar çektiririm (ona acıyı tattırırım). Bugün söz, yarın yumruk/birleşme (icraat), inşaallah" gibi cümlelerin, onun hitabet yeteneğini gözler önüne seren en güzel örneklerden olduğunu söylemek mümkündür.³⁴

Ziyâd'ın hitabet gücünü gösteren bir diğer konuşması, Mugîre b. Şu'be ile Fâris'te yaptığı ve Muaviye'ye beyat etme kararını kesinleştirdiği istişârenin ardından insanların huzuruna çıkarak artık sonucu olmayan bir direnişi sürdürmenin anlamsızlığını dile getirdiği, "Sizi sürükleyen belayı defedin; üzerinize olan afiyetinin devamı için Allah'a dua edin. Osman'ın katlinden itibaren insanların halleri hususunda iyice düşündüm, tefekkür ettim ve onların kurbanlar gibi olduğunu gördüm; her bayramda kesilip duruyorlar. Bu iki gün (Cemel ve Sıffin), 100 binden fazla kişiyi yok etti; üstelik onlardan her biri kendisinin, hakkın tâlibi, imamın tâbii ve davasında basîret üzere olduğunu iddia etmekteydi..." cümleleriyle öne çıkan hutbesidir.³⁵

Ziyâd'ın, Kûfe'ye vali olarak atandığında kendilerini uyarmasına rağmen yokluğunda faaliyetlerine devam eden, aralarında Hucr'un da bulunduğu eski dostlarına yaptığı uyarı konuşması da, hitabet yeteneğinin bariz örneklerindedir: "Şüphesiz, azgınlığın ve isyanın sonu çok vahimdir. (Buna rağmen) bazı insanlar toplanarak bir araya gelmiş, heyecana kapılmış, bana güvenmemiş ve Allah'a da isyan etmişlerdir. Yemin olsun ki, eğer kendinizi düzeltmezseniz, ben sizi kendi ilacınızla (layık olduğunuz şekilde) iyileştirmeyi bilirim. Kûfe'yi taş taş üstünde bırakmayacak ve sizden sonrakilere örnek olacak şekilde ibretlik hale getirmeme hiçbir engel yoktur. O halde artık anan ağlasın ey Hucr! Kötülük seni sırtlanın üstüne atmış."³⁶

Ziyâd'ın hutbeleriyle ilgili olarak, hazır bir zihnin ve akıcı bir dilin ürünü olup, genellikle uzun olan bu hutbelerinin, lafızlarının fasîh, terkîblerinin açık, üslûbunun veciz ve sağlam olduğu, ayrıca Ziyâd'ın vaîd ve tehdîdlerle de dinleyiciler üzerindeki tesirini desteklediği ifade edilmiştir.³⁷ Bunun yanı sıra, benzetmeler, darb-ı meseller gibi birçok

³⁴ Safvet, *Cemheratü Hutabi'l-Arab*, a.g.e., C. II, ss. 253-254.

³⁵ Ferruh, a.g.e., C. I, s. 389; Safvet, a.g.e., C. II, s. 255.

³⁶ İbn Sa'd, a.g.e., C. IV, s. 218; Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 255; Dineverî, a.g.e., s. 225; Taberî, a.g.e., C. V, s. 256; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitabü'l-Egânî*, a.g.e., C. XVII, s. 136; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, a.g.e., C. III, s. 473; Safvet, a.g.e., C. II, s. 263.

³⁷ Ferruh, a.g.e., C. I, s. 388.

edebî unsura konuşmalarında sıkça rastlanan, Ziyâd'ın sözlerini süsleyen ve teyit eden bir diğer unsurun da, zaman zaman kullandığı âyet-i kerimeler olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin, Ziyâd, Kûfe'de kendilerini uyarmasına rağmen bu uyarılara pek de aldırmaz. Örneğin, Ziyâd, Kûfe'de kendilerini uyarmasına rağmen bu uyarılara pek de aldırmaz etmediği rivayet edilen Hucr ve arkadaşları hakkında “bozguncu ve şaşkın Sebeiyye” ifadesini kullanmış;³⁸ akabinde sözlerindeki mesajı şu âyet-i kerime vasıtasıyla kuvvetlendirmişti: “*Eğer vazgeçerlerse, geçmiş günahları bağışlanır; yok eğer dönerlerse, kendilerinden öncekilerin halleri gözlerinin önündedir.*”³⁹

En güçlü propaganda aracının hutbeler olduğu; hutbelerin, fikirlerin yayılması adına son derece önem arz ettiği bir dönemde tezahür eden, Ziyâd gibi hatiplerin hitabet ve belâgat yüklü hutbelerinin, o devirden günümüze ulaşan son derece kıymetli edebî hazineler olduğunu belirtmek gerekir.⁴⁰ Ayrıca, Ziyâd'ın hitabet yeteneğinin böylesine kendini göstermesinde, içinde bulunulan ortam ve şartların da tesiri olduğu söylenmelidir. Bu dönemde hitabet, tıpkı şiir gibi, siyasî ve dinî ihtilaflardan büyük ölçüde etkilenmiş, taraflar kendi görüşlerini savunan ateşli hatipler yetiştirmişlerdir ki, Emevî valilerinden Ziyâdb. Ebîh ve Haccâc b. Yusuf bunların en bariz örnekleridir.⁴¹

C- Kitâbeti

Ziyâd'ın hitabetinin yanı sıra kitabet yeteneğiyle de temayüz ettiği görülür. Rivayetlere bakıldığında, Ziyâd'ın mektuplarının da hutbeleri gibi nitelikli bir çerçevede, etkileyici bir üslup ve edebî bir değer taşıdığını açıkça görmek mümkündür. Örneğin, Hz. Ömer, kendisiyle görüşmeye gelen Ziyâd'dan bazı meseleler hakkında bir mektup yazmasını istemiş; Ziyâd da belâgat dolu bir mektup kaleme almıştı. Hz. Ömer ona, yazdıklarını değiştirerek aynı manaya sahip bir başka mektup daha yazmasını söylemiş; Ziyâd yine aynı derecede belîğ bir mektup yazmıştı. Hz. Ömer, Ziyâd'a bunu dört defa tekrarlattıktan sonra onun belâgata olan hakimiyeti ve bu husustaki marifetinin genişliği hakkındaki beğenisini gizlememişti.⁴²

³⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 253-254.

³⁹ Enfâl Sûresi, 8/38.

⁴⁰ İbrahim Sarıçam - İrfan Aycan, **Emevîler**, Ankara, 1993, ss. 127-128.

⁴¹ İsmail Yiğit, “Emevîler”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 1995, s. 96.

⁴² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 198-199.

Ziyâd'ın mektuplarındaki son derece etkileyici ve belîğ üslubun bir diğeri örneği, Muaviye'ye henüz beyat etmediği dönemlerde, onun tehditlerine cevap olarak yazdığı bir mektupta görülür: “ Mektubun bana ulaştı ey Muaviye! İçinde yazılı olan şeyleri anladım ve seni dalgaya kapılmış, hayatta kalmak için yosunlara sarılan, kurbağaların ayaklarına yapışan boğulmakta olan bir kişi olarak gördüm. Keza nimetlere ancak nankörlük eden, Allah ve Rasûlü'ne karşı gelen kişileri intikama çağıran ve yeryüzünde fesat çıkarmaya gayret eden biri olduğunu anladım. Bana sövmene gelince, eğer beni sana ilişmekten uzak tutan bu ağırbaşlılığım ve sefih olarak addedilme korkum olmayaydı, sende öyle bir iz bırakırdım ki hiçbir su temizleyemezdi. Beni Sümeyye ile ayıplamana gelince, eğer ben Sümeyye'nin oğluyum sen de bir topluluğun çocuğusun. Beni en zayıf tüyümden yakalayıp basit bir hareketle kıştıracağın iddiasına gelince, sen hiç küçük bir tarla kuşunun alt edebildiği bir doğan gördün mü veya hiç kurdu yiyen bir koyun duydun mu? O halde işine bak, elinden geleni de ardına koyma! Bil ki senin hoşlanmayacağın bir yere konacağım ve senin hoşuna gitmeyecek şeyler yapacağım. Böylece sen de kimin kime boyun eğeceğini göreceksin, vesselam”.⁴³ Ziyâd'ın, bu kez tehditlerle değil vaadlerle kendisine yaklaşmaya çalışan Muaviye'ye cevaben yazdığı bir başka mektup da onun kitabetindeki maharete delalet eder mahiyettedir: “Şayet yazdığın bu mektubunu sahih bir yemin ve güzel bir niyetle yazmışsan ve bununla iyilik murad etmişsen, kalbimde meveddet ve kabul tohumlarını ekmiş olacaksın; yok eğer hile, tuzak ve fesad murad etmişsen, şüphesiz ki nefis, içinde bozukluk ve çürüklük olan şeye karşı direnir...”⁴⁴

Ziyâd'ın mektuplarında göze çarpan bir diğeri özellik, mesajlarına dikkat çekmek üzere ve bilhassa mektuplarının sonunda âyet-i kerimeleri kullanmasıdır. Ziyâd'ın çocuklarını yakalayıp onlar üzerinden kendisine baskı kuran Büsr'un tehdit mektubuna cevaben yazdığı mektup ise bunun güzel bir örneğidir: “Yüce Allah, benimle senin sahibin (Muaviye) arasında hükmünü vermedikçe yerimden kıyılamayacağım. Şayet alıkoyduğun çocuklarımı öldürecek olursan, zaten dönüş Allah'adır. Orada hesabımızı göreceğiz. *Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir.*” (Şuara, 26/227).⁴⁵

⁴³ Safvet, a.g.e., C. II, s. 254, dn. 4.

⁴⁴ Safvet, a.g.e., C. II, s. 255.

⁴⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 181-182.

Ziyâd'ın, âyet-i kerime ile sözlerini desteklediği veya ifadelerindeki tesiri artırdığına dair bir diğer örnek de, daha önce genişçe anlatıldığı üzere, Muaviye'yle musalahaya vardığında ona, yanında bulunan hazine mallarını gerekli yerlere tasarruf ettiğini, geri kalan kısmını da halka emanet ettiğini söylemesinin ardından, malları emanet ettiği kişilere yazdığı bir mektupta ortaya çıkar. Buna göre Ziyâd onlara mektup yazarak, Muaviye'yle aralarında geçen mal mevzuuna dair diyalogu anlatmış, kendilerine bıraktığı emanet malları işaretleyerek, “*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara yükledik (de onu yüklenmekten kaçındılar)*”⁴⁶ ayetini hatırlatmış ve onlardan, bu malları özenle korumalarını istemişti.⁴⁷

Ziyâd'ın kaleme aldığı mektupların tevki' yönüyle de edebî birer malzeme olduğunu ifade etmek gerekir. Şöyle ki, Emevîler döneminde bazı mektup, dilekçe veya resmî yazıların kenarlarına yazılan ve “tevkî'/tevkî'ât” denen bir takım şerhler olurdu ki, özellikle mektuplarda dile getirilen ve nasihat, teşvik, tehdit gibi konularda kullanılan bu ifadeler, edebî bir üslupla yazıldığında önemli bir belge niteliği arzeder,⁴⁸ ayet, hadis, meşhur bir şiir veya halifenin şahsına ait belîğ bir cümleyle desteklenirse, edebî açıdan ayrıca muteber bir hal alırdı. Bu hususta Emevîler döneminde, halifelerden Muaviye b. Ebî Süfyan, Abdülmelik b. Mervan, Ömer b. Abdülaziz; valilerden ise Ziyâd b. Ebîh, Haccâc b. Yusuf gibi valilere ait tevki'âtlar dikkate şayandır.⁴⁹

Son olarak Ziyâd'ın, minberdeki hitaplarında veya yazdığı mektuplarında olduğu gibi vasiyetinde de dikkat çekici, edebî bir üslup kullandığını hatırlatmak uygun olacaktır. O, “Bu, Allah'ın beklenen emrinin ve inkâr edilemez kudretinin (ölümün) kendisine geldiği Ziyâd'ın vasiyetidir...” diyerek başladığı vasiyetinde, öncelikle kelime-i şehadeti uzunca izah etmiş; ardından müminlerin emîrine ve Müslüman cemaate Allah'tan hakkıyla korkmalarını, ayette geçtiği üzere, ancak Müslümanlar olarak ölmelerini, büyük-küçük her işlerinde ittifak etmelerini tavsiye etmişti. Allah'ın insanlara akıl verdiğini; böylelikle isyana yönelenlere ceza, taate yönelenlere ise sevap olarak mukabelede bulunacağını belirterek sözlerine devam eden Ziyâd, insanların Allah'ın nimetlerini güzellikle kullanan

⁴⁶ Ahzâb Süresi, 33/72.

⁴⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, a.g.e., C. III, ss. 423-424.

⁴⁸ Sarıçam - Aycan, a.g.e., s. 127; *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, Ankara, 2003, s. 96.

⁴⁹ Sarıçam - Aycan, a.y.; *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*, s. 96. Gerek Ziyâd'ın ve yukarıda zikredilen isimlerin, gerekse diğer bazı halife, vali veya devlet büyüklerinin tevki'âtları için bkz. İbn Abdîrabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, a.g.e., C. IV, ss. 287 vd.).

“Muhsinler/iyiler”; bir de buna karşın şımarıklık eden “müsî’ler/kötüler” şeklinde ikiye ayrıldığını; Allah’ın nimetlerinin ise muhsinlere olacağını vurgulamıştı. Vasiyetinin sonlarında, dünyaya Allah’ın biçtiği kadar bir değer vermek gerektiğini; nitekim dünyanın baki olmadığını, Allah’a kavuşmanın ise kaçınılmaz olduğunu ifade eden Ziyâd, insanlara, çok geç olmadan erteledikleri şeylerde acele etmelerini de tavsiye etmişti.⁵⁰

D- Cömertliği

Kaynaklarda Ziyâd’ın -çeşitli sebeplere istinaden- bolca dağıttığı atâlar (maaş, ikramiye), rızklar (aynî yardımlar), hediyeler, misafire yaptığı ikramlar, her gün kurulan halka açık yemek sofraları vs. hakkında varid olan rivayetlere istinaden, onun gerek asker gerek sivil halka karşı cömert davrandığından bahsetmek mümkündür.

Onun, Muharrem veya Şaban ayı girince mukatileye (askerlere) atâ verdiği; keza Ramazan ayı veya Zilhicce ayı girince de onların ailelerine rızk/erzak dağıttığı⁵¹ ayrıca Ramazan ve Kurban bayramlarında herkese elli dirhem me`ûnet (nakdî yardımlar) verdiği rivayet edilir.⁵² Ziyâd’ın cömertliğine atıf yapan bir başka rivayette ise, onun cezalandırmadaki aşırılığı ve kan dökmesi dışında eşsiz bir yönetici olduğu belirtildikten sonra Ziyâd’ın Şaban ayı girince mukatilenin atâlarını hemen çıkardığı, evlerinin tatlı, ekşi, tuzlu türlü yiyeceklerle dolup taşıdığı; Ramazan’ı böyle bolluk içinde karşıladıkları; Zilhicce ayı gelince de ailelerinin atâlarının derhal dağıtıldığı ifade edilmiştir.⁵³

Ziyâd’ın, vali olarak Basra’ya daha ilk gelişinde halka, maaş ve rızklarının ödenmesi hususunda titiz davranacağı, ödemeleri geciktirmeyeceği şeklinde söz verdiği hususu hatırlanması gereken önemli bir noktadır.⁵⁴ Bu bağlamda onun, hutbesinde vad ettiği gibi, (fitne fesattan uzak duran) halka karşı cömert davrandığı; bolca atalar dağıttığı nakledilir.⁵⁵ Yine onun Basra’da yaşayan yaşlı kimselerden kendisiyle de arkadaşlığı olan

⁵⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 288-289; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 205-206.

⁵¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 227.

⁵² A.e., a.g.e., C. V, s. 245; Akyüz, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, a.g.e., s. 281.

⁵³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 227.

⁵⁴ Câhiz, a.g.e., C. II, s. 65; İbn Kuteybe, **Uyûnü’l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 242; Taberî, a.g.e., C. V, s. 221; İbn Abdirabbih, **el-İkdü’l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 180-181; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 196.

⁵⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

beş yüz kişiye üç yüz ilâ beş yüz arasında değişen rakamlarda rızklar dağıttığı rivayet edilir.⁵⁶

Bu konudaki bir başka rivayette de, Ziyâd Basra'ya geldiğinde askerlerin maaşı kırk bin iken Ziyâd'ın bunu seksen bine yükselttiği; ailelerinin maaşı ise seksen bin iken, bunu da yüz yirmi bine çıkardığı belirtilmiştir.⁵⁷ Ayrıca onun, sabah ve akşam olmak üzere günde iki kez halka yemek verdiği; bu yemeğe, arkadaşları, şurtaları, mukatile ve isteyen herkesin⁵⁸ bilhassa yolcular, yoksullar ve ihtiyaç sahiplerinin katıldığı ifade edilmiştir.⁵⁹ Ziyâd'ın hem Kûfe'de hem de Basra'da düzenli olarak yaptığı bu faaliyet, onun şehirde olmaması halinde amilleri tarafından devam ettirilmiştir.⁶⁰ Bunun yanı sıra Ziyâd'ın, ihtiyacı olan, kendisinden yardım isteyen veya uygun gördüğü insanlara çeşitli yardımlarda bulunduğu da rivayet edilmiştir. Onun, muhataplarının vermiş oldukları bazı cevaplara veya konuşma tarzlarına yönelik beğenisini dile getirdikten sonra onlara atâ verilmesini emrettiğine dair rivayetler vardır.⁶¹

Öte yandan Ziyâd'ın, muhaliflerini ikna etmek adına da cömertçe davrandığını gösteren rivayetlerden de bahsetmek gerekir. Bu doğrultuda o, Ebû Süfyan'ı iyi tanıdığını ve onun Ziyâd diye bir oğlu olmadığını söyleyen Ebu'l-Arabân adlı zata iki yüz dinar göndermiş; aldığı hediyeden memnun olsa gerek Ebu'l-Arabân, ertesini gün, Ebû Süfyan'ın sesindeki sağlamlığı, -oğlu- Ziyâd'ın sesinde bulduğunu ifade etmişti.⁶² Benzer şekilde, Haricîlikten vazgeçenlerin para, eşya gibi hediyelerle taltif ve teşvik edilmesi de Ziyâd'ın bu doğrultudaki uygulamalarından biri olarak gösterilebilir.⁶³ Buna göre Ziyâd, huzuruna getirilen bir Haricînin ona, kendisine ait olan “Bize karşı gelmeyene biz asla saldırmayız”

⁵⁶ Rivayetin devamında Hârise b. Bedr'in, Ziyâd'ı bu cömertliğinden dolayı öven ve ondan, “emîrin güzel kardeşi” diye söz eden bir şiir söylediği de belirtilir; bkz. Taberî, **Tarih**, a.g.e., C. V, ss. 223-224.

⁵⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228.

⁵⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 249.

⁵⁹ Akyüz, a.g.e., s. 228. Konuyla ilgili aktarılan ilginç bir rivayete göre Ziyâd birgün sofrasında yüzü çirkin ve çok yemek yiyen bir adam fark etmiş, ona kaç çocuğu olduğunu ve çocuklarının ona benzeyip benzemediklerini sormuş, o da dokuz çocuğu olduğunu, ailenin en güzelinin kendisi olup kızlarının hepsinin ondan daha çok yemek yediğini ifade edince Ziyâd, “soruma ne güzel cevap verdin” dedikten sonra, bu adama ata verilmesini emretmişti; bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. III, s. 128.

⁶⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 249-250.

⁶¹ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. III, ss. 125-126, 128.

⁶² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 229; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 177-178.

⁶³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 181; Müberred, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, ss. 190-191.

sözünü hatırlatarak eman istemesi üzerine, bu adamın, ayakkabı, elbise, hayvan gibi birtakım hediyeler de verilmek suretiyle serbest bırakılmasını emretmişti.⁶⁴

E- Riyaset Yeteneği ve Sevgisi

Görevi, görev yerleri ve çalıştığı isimler değişmekle birlikte idaresi altındaki işlerde sağladığı istikrarla, idareciler tarafından tercih edilen bir siyasî haline gelen Ziyâd'ın riyaset yeteneğinin, bu husustaki ehliyet ve liyakatinin en yoğun şekilde kendini gösterdiği yerler, Hz. Ali dönemindeki Fâris-Kirman valiliği ile bilhassa Muaviye dönemindeki Basra ve Kûfe valilikleri olmuştur. Hatırlanacağı üzere, Fâris civarında isyanlar patlak verip bölge halkının hem devlete haraç ödemeyi bırakıp hem de halifenin valisini oradan kovunca⁶⁵ Hz. Ali, kontrolden çıkan bu bölgeye kimi atayacağına dair etrafındakilerle istişare etmiş; bunun üzerine Cârîye b. Kudâme⁶⁶ veya İbn Abbas⁶⁷ ona, “görüşlerinde isabetli, siyasete hâkim ve üstlendiği görevleri lâıkiyla yerine getiren” Ziyâd'ı işaret etmiş,⁶⁸ Hz. Ali de bu ismi onaylamıştı.⁶⁹ Halifenin emriyle harekete geçen Ziyâd, beraberindeki orduyla bölgeye giderek, kendisinden beklendiği gibi, durumu kontrol altına almayı başarmış, halkın devlete bağlılığını temsil eden harac işini de düzene sokmuştu.⁷⁰ Üstelik Fâris halkı, yönetimi süresince kendilerini adalet ve emniyetle idare etmeye çalışan Ziyâd'ı, saygı ve tazim ile yad ettikleri eski liderlerinden Enûşîrvân Kısra'ya benzettir olmuştu.⁷¹ Onların bu görüşlerinin oluşmasında ise, Ziyâd'ın bahsi geçen idarecinin halkın memnuniyetini nasıl kazandığını araştırması ve onunla benzer bir yol takip etmesinin (örneğin, belli aralıklarla halkın haraçtan muaf tutulması gibi uygulamalarının) katkısı büyük olmuştu.⁷²

Ziyâd'ın riyaset yeteneğini gözler önüne seren bir diğer örnek ise, onun Muaviye döneminde Basra valiliğine atanmasıyla birlikte, asayişin dibe vurduğu bu şehri yeniden kontrol altına almasıdır. Onun, vali olarak atandığı, ahlaksızlık, yolsuzluk vs. suç namına

⁶⁴ Müberred a.g.e., C. II, ss. 190-191.

⁶⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 137; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 381-382.

⁶⁶ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 153 vd.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 381-382; İbn Haldûn, **Târih**, a.g.e., C. II, s. 644.

⁶⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 137; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

⁶⁸ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁶⁹ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

⁷⁰ Taberî, a.g.e.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321; İbn Haldûn, **Târih**, a.y.

⁷¹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbn Kesîr, a.y.

⁷² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

ne varsa alenen işlenmekte olduğu,⁷³ toplumsal huzur ve emniyetin neredeyse sıfırlandığı Basra'da devreye soktuğu gerek koruyucu gerek cezalandırıcı yöntemlerin, doğruluk veya meşruluk tartışmaları bir yana, belirgin şekilde sonuç verdiği rivayetlerle sabittir. Yanı sıra Ziyâd'ın, çok yönlü hedeflere binaen Basra'yı beş büyük grubun çatısı altında birleştirmesini de, onun vizyon sahibi bir yönetici olduğunun delaleti olarak görmek mümkündür. Buna göre o, Basra'yı, daha iyi yönetebilmek adına, askerî, idarî, ictimâî ve iktisadî menfaatlere binaen⁷⁴ beş büyük kabileye ayırmıştı ki (Hums/Ahmâs),⁷⁵ oluşumunda askeri sebeplerin ön plana çıktığı, düzenli orduları ve başarılı fetihleri meydana getiren bu uygulama öte yandan, fesada uğrayan sosyal düzenin ıslahı adına da atılmış önemli bir adım olmuştu.⁷⁶ Ziyâd, Basra'yı saran asayişsizlik ve başıboşluğun etkisi altında kalan Horasan'ı da, benzer hedef ve politikalara binaen, dört kısma ayırarak idare etmeyi tercih etmiş ve her bir bölgeye ayrı idareciler tayin etmişti.⁷⁷

Ziyâd'ın Kûfe'ye yönelik de benzer bir icraati olmuştu. O, Kûfe'deki halkı da dört büyük gruba ayırmış (erba'),⁷⁸ yerleşim durumlarına göre ve denk kuvvetler oluşturacak şekilde sun'î olarak oluşturduğu bu grupların başına, kabile reislerini değil, valinin belirlediği yöneticileri getirmişti. Bu uygulamasıyla kuzey ve güney kabilelerini aynı grup içinde birleştiren Ziyâd, yapmış olduğu düzenlemelerle kabile çatışmalarını büyük ölçüde hafifletmişti.⁷⁹

Ziyâd'ın riyaset kabiliyetini gösteren bir başka nokta ise, kabileleri ve lider isimleri devreye sokarak ve aynı zamanda asabiyet faktörünü gözetererek problemlerin çözümünde sonuca gitmesidir. Bu noktada Hucr'un yakalanması sürecinde Ziyâd, Kûfe'nin eşrafını toplayarak, giderek büyümekte olan bu problemi birlikte çözme yoluna gitmiş; başta liderler olmak üzere kabileleri duyarlı olmaya ve işbirliği içinde hareket etmeye

⁷³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 205; Taberî, a.g.e., C. V, s. 217; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 199; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 447.

⁷⁴ Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye**, a.g.e., s. 41; Akyüz, a.g.e., s. 29.

⁷⁵ İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

⁷⁶ Bâkır, "Basra", a.g.md., C. V, s. 110.

⁷⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

⁷⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 268; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 482-483.

⁷⁹ Akyüz, a.g.e., s. 30. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 369, 391; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 145-146.

çağırmişti.⁸⁰ Onun kararlılığı karşısında Kûfeliler, kendilerinin itaatten ayrılmayacaklarını ve dolayısıyla Ziyâd'ın hoşlanmayacağı bir şey yapmayacaklarını ifade ederek bir nevi onun bu husustaki beklentilerini karşılamaya hazır olduklarını işaret etmişlerdi.⁸¹ Ayrıca, Hucr'un yakalanması sürecinde bilhassa onun kabilesi olan Yemenîler'e görev yüklemesi, Ziyâd'ın, kabileler arasında önemli huzursuzlukların oluşmasını önleme yolunda uyguladığı isabetli bir karar olmuştu. Ziyâd benzer şekilde Haricîlerle mücadele sürecinde de kabilelerin desteğini şart koşturmak suretiyle idaresinin yıpranmasını önlemiş; bu bağlamda zaman zaman Basra'nın önde gelen kabile reislerini, ileri gelenlerini toplayarak Haricîlerin dışlanması veya bertaraf edilmesi noktasında onları zorunlu işbirliğine çağırmış, bunda da muvaffak olmuştu.⁸²

Riyaset hususunda yetenek sahibi olan Ziyâd'ın, aynı zamanda bu işin gönüllüsü olduğu ve onu iştiyakla yaptığı, rivayetlerin işaret ettiği bir diğer husustur ki, bunun en bariz örneği, vefatından kısa bir süre önce açıkça Hicaz valiliğine talip olmasıdır. Şöyle ki, devlet adına doğunun problemlili şehirleri Basra, Kûfe ve bağlı bölgeleri belli bir istikrara kavuşturan Ziyâd, tüm bunların yanında Hicaz'ı da en iyi şekilde yönetebileceğini, gerekli kabiliyet ve iradenin kendisinde var olduğunu işaret edercesine, "Sol elimle Irak'ı zaptettim, sağ elim ise boştur; izin ver de o elim Hicaz'la meşgul olsun" diyerek Muaviye'den Hicaz valiliğini istemiş, o da bunu kabul etmişti.⁸³

Sonuç olarak, riyaset yeteneğiyle halifelerin bilhassa Muaviye'nin gözdesi olan Ziyâd, onun mülk veya iktidarının da baş mimarlarından biri hatta birincisi olarak görülmüştür.⁸⁴ Öte yandan Muaviye'nin Ziyâd'la gücüne güç katması, zaptetmekte zorlandığı bölgeleri yıllarca onun idaresine adeta terk etmesi de, Ziyâd'ın idare kabiliyetine onan inancıyla açıklanmalıdır.

⁸⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 257-258; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 257-258; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 473; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 208.

⁸¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 255; Taberî, a.y.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 136; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 473.

⁸² İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

⁸³ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 229-230; Taberî, a.g.e., C. V, s. 289; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 274; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 530; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 493-494.

⁸⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

II- ZİYÂD B. EBÎH'İN DEVLET ADAMLIĞI

A- İDARÎ GÖREVLERİ

1. Kâtiplik

Hız. Ömer zamanında Utbe b. Gazvân ile birlikte Basra'ya yerleşerek İslâm ordusuna katılan Ziyâd, okur-yazar ve hesap bilen, 14 yaşında bir genç olarak, Übülle'nin fethinden elde edilen ganimetlerin dağıtımıyla görevlendirilmişti.⁸⁵ Kadisiye Savaşı sürecinde de Hız. Ömer tarafından kâtiplikle vazifelendirilen Ziyâd,⁸⁶ hesap-kayıt işlerinin yanı sıra Hız. Ömer'e gönderilmek üzere, gerçekleştirilen fetihleri, elde edilen zaferleri uzunca anlatan bir mektup da kaleme almıştı.⁸⁷

Ziyâd, Utbe'den sonra Hız. Ömer döneminin bir diğer Basra valisi Mugîre b. Şu'be'nin de kâtipliğini yapmış; fakat Mugîre'nin valiliği, onun başarılarından ziyade zina davasındaki şahitliğinin ön plana çıktığı bir süreç olmuştu. Onun Mugîre'nin kâtipliğinden azledilişine dair nakledilen bir rivayet ise, her ne kadar onun vazifeden azlini anlatsa da, aslında işini iyi yaptığının veya en azından vazifesiyle alakalı herhangi bir acziyet göstermediğinin işareti mahiyetindedir. Buna göre Hız. Ömer Ziyâd'a görevinden azledildiğini bildirdiğinde, onu başka herhangi bir nedenden, kusurdan dolayı değil; aklının fazlalığını insanlara yük etmek istemediğinden dolayı azlettiğini belirtmişti.⁸⁸

Ziyâd'ın kâtiplik görevini belki de en yoğun biçimde icra ettiği öne sürülen dönemi Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği zamanıdır. Bu bağlamda Utbe ve Mugîre'nin dışında Ebû Mûsâ'nın da kâtipliğini üstlenen Ziyâd'ın,⁸⁹ Basra ile ilgili hemen her türlü alanda yetkili

⁸⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 479; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597.

⁸⁶ Taberî, a.g.e., C. III, s. 489; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 453; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 36; Cevad Ali, **el-Mufasssal**, a.g.e., C. IV, s. 227.

⁸⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

⁸⁸ İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 523; a.mlf., **Üsdü'l-Gâbe**, a.g.e., C. II, s. 336. Bu hadisenin Ziyâd'ın Ebû Musa'nın kâtipliğini yaptığı dönemde yaşandığı da rivayet edilmiştir; bkz. İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 329. İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, ss. 272-273; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 356.

⁸⁹ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 99; İbn Habîb, **Kitabü'l-Muhabber**, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 531; a.mlf., **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Dineverî, a.g.e., s. 114; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 184; Makdisî, **Kitabü'l-Bed**, a.g.e., C. VI, s. 2; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 525; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 166; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 489, C. III, s. 443.

kılındığını ifade etmek mümkündür.⁹⁰ Üstelik, daha evvel de belirtildiği gibi, onun devlet işlerindeki bu ağırlığının bazı insanları rahatsız ettiği; hatta bu konuda Hz. Ömer'e şikayet ulaştırıldığı; ancak Hz. Ömer'in önce Ebû Mûsâ akabinde Ziyâd'la konuştuğundan sonra onu görevinin başına geri gönderdiği; hatta Basra'daki diğer görevlilere işlerinde Ziyâd'a danışarak hareket etmelerini söylediği rivayet edilmiştir.⁹¹

Ziyâd, halîfe Hz. Osman zamanında da devlet işlerinde müracaat edilen bir isim olmuş, dönemin Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'in kâtipliğini yapmıştır.⁹² O, Abdullah b. Âmir'le birlikte çalıştığı dönemde başarılı icraatlarını sürdürse de, valinin yokluğunda kendi başına karar alarak kanal ıslahı faaliyetine girişmesi, Ziyâd'ın valiyle arasının ciddî şekilde açılmasına sebep olmuştur.⁹³ Bundan sonra Hz. Ali zamanında da tecrübe ve yeteneklerinden istifade edilen Ziyâd, Abdullah b. Abbas'ın da kâtipliğini yapmış; Hz. Ali'nin bizzat telkiniyle onun, işlerindeki en önemli yardımcılardan olmuştur.⁹⁴

2. Elçilik

Ziyâd, siyasî hayatının başlangıcına tekabül eden Hz. Ömer döneminin fütûhât safhasında hesap-kayıt işlerinin yanı sıra elçilikle de görevlendirilmiş; o, süreç boyunca yaşanan gelişmeleri aktarması üzere halifeye elçi olarak gönderilmişti. İran fetihleri esnasında, Sâsânîlerle Celûlâ'da yapılan savaşın ardından vali Sa'd b. Ebî Vakkas, ganimetlerin hesap ve kaydını yapan Ziyâd'ı, önemli bilgileri rapor etmek üzere Hz. Ömer'e göndermiş,⁹⁵ Ziyâd'ı dinleyen halife, onun konuşmasının ardından “işte hatîb

⁹⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597, C. IV, s. 184; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. II, s. 521.

⁹¹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

⁹² İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 251; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 169; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

⁹³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498-499.

⁹⁴ İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494; a.mlf., **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, s. 207; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246.

⁹⁵ Benzer bir rivayette Ziyâd'ın Hz. Ömer'in huzuruna Ebû Mûsâ'nın elçisi olarak geldiği ve ona Celûlâ'nın fethini anlatırken sergilediği sunumla Hz. Ömer'in beğenisini kazandığı; zira Hz. Ömer'in bu hitabet karşısında “işte belîğ ve güzel konuşan hatîb böyle olur” dediği zikredilmektedir; bkz. İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

dediğin böyle olur” demek suretiyle bu genç elçiyi beğendiğini açıkça ifade etmişti.⁹⁶ Öte yandan, konuşmasında halifeye İslâm ordularının icraatlarını, şehir şehir dolaşarak nasıl başarılar elde ettiklerini genişçe anlatan Ziyâd’ın⁹⁷ elçi olarak getirdiği bu bilgiler, gerek Hz. Ömer’in fetih planları, ordunun sevk ve idaresi, gerekse fethedilen yerlerde belirlenecek olan bir takım politikaların şekillenmesi açısından önem arz etmekteydi.

Ziyâd’ın elçi olarak vazifelendirildiğini anlatan bir diğer rivayete göre ise Ziyâd, Ebû Mûsâ tarafından, Tuster’den Hz. Ömer’in yanına gönderilince halife ona, Tuster’in fethiyle ilgili haberleri sormuş, Ziyâd da fetih sürecinde yaşanan gelişmeleri öyle güzel anlatmıştı ki, Halife’yle birlikte onu dinleyen insanlar “şüphesiz İbn Ubeyd, tam bir hatiptir” demişlerdi.⁹⁸

Bu konuda zikri geçen bir başka rivayete göre, Hz. Ömer’in emriyle Ebû Mûsâ tarafından Medine’ye gönderilen Ziyâd, Hz. Ömer’le görüşmesi esnasında malî kayıtları halifeye arz ederken, yapılan tüm harcamaları, gelir-giderleri detaylı bir şekilde aktarınca, bu konuşmaya şahit olan insanlar onun aklına ve hafızasına hayran kalmış, Hz. Ömer de bu gence bin dirhem verilmesini emretmişti.⁹⁹

Ziyâd’ın Hz. Ömer’in yanına elçi olarak gittiğini anlatan bir başka rivayet daha vardır ki, o da yukarıda ifade edildiği gibi, Halîfenin emriyle kendisine verilen bin dirhemle Ziyâd’ın, babası Ubeyd’ı satın alarak özgürlüğüne kavuşturduğunu anlatır. Buna göre Ziyâd, kendisine bu bin dirhemi ne yaptığını soran Hz. Ömer’e, babam dediği Ubeyd’i, -Hâris b. Kelede’nin karısı- Safiyye binti Ubeyd’den satın aldığını anlatmış; Hz. Ömer de onun bu yaptığını takdirle karşılamıştı.¹⁰⁰

3. Harac, Beytülmal ve Divan Amirliği

Basra’nın idaresiyle ilgili hemen her konuda vazifelendirildiğini daha evvel belirttiğimiz Ziyâd, Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz’in -

⁹⁶ İbn Asâkir, a.y.; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 522; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 70.

⁹⁷ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, a.g.e., C. II, s. 79.

⁹⁸ Zübeyrî, **Nesebü Kureyş**, a.g.e., ss. 244-245. Hz. Ali’ye atfedilen çok yakın bir rivayet de Ya’kûbî’de vardır; bkz. a.g.e., C. II, s. 218.

⁹⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

¹⁰⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 198-199.

kâtipliğinin yanı sıra- divan ve beytülmal işlerini yürütmüş;¹⁰¹ hatta bu süreçte valiye danışmaksızın aldığı bir kararla, hız kazandırmak istediği kanal ıslahı çalışmasını onun yokluğunda tamamlayarak valiye hayli kızdırmıştı.¹⁰²

Hız. Ali döneminde de hem idarî hem de malî işlerde istihdam edilen Ziyâd, Basra valisi İbn Abbas'ın harac, beytülmal ve divan işlerini yürüten sorumlu âmiri.¹⁰³ Aslında Ziyâd, Hız. Ali tarafından daha en başta Basra'nın yönetimiyle görevlendirilmek istenmiş; ancak o, Hız. Ali'ye zamanın ve şartların henüz buna müsait olmadığını; halkın benimseyeceği başka bir isme yönelmesi gerektiğini izah etmiş ve ikili yaptıkları istişarenin sonucunda bu ismin İbn Abbas olmasına karar vermişlerdi. Bu görüşmenin ardından Hız. Ali, İbn Abbas'ı Basra valiliğine tayin ederken, ona destek olacağına söz veren Ziyâd'ı da onunla beraber görevlendirmişti.¹⁰⁴

Ziyâd'ın Hız. Ali tarafından Abdullah b. Abbas'la beraber çalışmak üzere Basra'nın haraç, beytülmal ve divan işlerinin başına getirilmesini anlatan bir diğer rivayete göre, Cemel Savaşı'nın ardından Basra'ya girerek beyat alan Hız. Ali,¹⁰⁵ bir süre Basra'da kaldıktan sonra Kufe'ye dönmek üzere yola çıkarken, Ziyâd'ı orada harac, beytülmal ve divan işlerini idare etmekle görevlendirmişti.¹⁰⁶ Aynı konudaki bir başka rivayete göre ise İbn Abbas, Sıffin'e gitmek üzere Basra'dan ayrıldığında beytülmal sorumlusu olarak Ziyâd'ı tayin etmişti.¹⁰⁷ Ancak yinelemek gerekirse, başlangıçta Hız. Ali her ne kadar Ziyâd'ı harac, beytülmal ve divan gibi malî işlerden sorumlu tutsa da, onun, İbn Abbas'a her işinde Ziyâd'la istişare etmesini, onun görüşlerine kulak vermesini emretmesi,¹⁰⁸ Ziyâd'ın sorumluluk alanının çok daha geniş düşünüldüğünün delaletidir.

¹⁰¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 498; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 124.

¹⁰² Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498-499.

¹⁰³ İbn Habîb, a.g.e., s. 378; İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.g.e., s. 151; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256.

¹⁰⁴ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

¹⁰⁵ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 541; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 259; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 245.

¹⁰⁶ İbn Kuteybe, **el-Meârif**, a.y.; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 246.

¹⁰⁷ Zehebî, **Tarîhu'l-İslâm**, a.g.e., C. IV, a. 207.

¹⁰⁸ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 170-171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; İbn Kesîr, a.y.

4. Danışmanlık

Ziyâd'ın kâtiplik, harac, divan ve beytülmal âmirliği veya nâiblik gibi sorumlu olduğu işlerde yetki alanının sadece o çerçeveye sınırlı olmadığını, onun aynı zamanda valilerin ve hatta halifelerin çeşitli konularda görüşüne başvurduğu bir isim olduğunu söylemek mümkündür. Ancak burada resmî bir danışmanlık vazifesinden veya merciinden ziyade, istişare anlamında başvuru kişi konumunda olmaktan bahsedildiğini ifade etmek gerekir.

Kısaca hatırlanacak olursa, Hz. Ömer Ebû Musa'nın başyardımcı edindiği, işlerinde güvenle danıştığı Ziyâd'ı yanına çağırarak onunla konuşmuş, daha sonra Basra'daki diğer görevlilere de Ziyâd'a danışarak onun görüşleri doğrultusunda hareket etmeleri noktasında telkinde bulunmuştu.¹⁰⁹ Benzer şekilde Ebû Mûsâ da danışman edindiği Ziyâd hakkında "Ben onu gayet ileri görüşlü, şerefli, ehil bir kişi olarak gördüm; bu nedenle de, işlerimi ona güvenle havale ettim" demişti.¹¹⁰

Tıpkı Hz. Ömer gibi, amillerine işlerinde Ziyâd'a danışmalarını tavsiye eden bir isim olarak Hz. Ali de, İbn Abbas'ı Basra'ya tayin ederken ona Ziyâd'la istişare etmesini ve onu dinlemesini emretmiş, danışman olarak işaret ettiği Ziyâd'ın görüş ve tavsiyelerinin önemine dikkat çekmişti.¹¹¹ Ayrıca Ziyâd da Hz. Ali'ye vali olarak seçecek olduğu kişiye her daim destek vereceği, onu koruyup gözeticeği ve fikirleriyle ona yol göstereceği şeklinde söz vermişti.¹¹² Nitekim İbn Abbas bir gün, çözüm arayışında olduğu sıkıntılı bir mesele hakkında Ziyâd'a danışmış, Ziyâd da ona, rivayette geçtiği şekliyle, şayet kendinin hak, muhaliflerinin ise batıl üzere olduğunu bildiği veya bilmediği durumlarda ne yapması gerektiğini anlatmıştı. Bunun üzerine İbn Abbas, kendisinin haklı, karşısındakilerin ise haksız olduğunu bildiğini söyleyince Ziyâd ona "O halde sana isyan ederek emirlerini terk edenleri, sana itaat edenlerle vur! Şayet İslâm için en aziz ve ıslah edici (yol) onun boynunun vurulması ise, bunu yap!" demişti. Bu bağlamda İbn Abbas'ın, Ziyâd'ın,

¹⁰⁹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

¹¹⁰ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

¹¹¹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 543; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 170-171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 256; İbn Kesîr, a.y.

¹¹² Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 171; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

görevlendirildiği andan itibaren -Hz. Ali'ye vaad ettiği gibi- kendisine yardımcı olduğunu söylediği de rivayet edilmiştir.¹¹³

Ziyâd, Muaviye'nin iktidarında da onun sadece valisi değil birçok önemli konuda kendisine danıştığı, zaman zaman fikirlerine veya tavırlarına göre kararlar aldığı en önemli isimlerden olmuştu. Örneğin Hucr ve adamlarının Şam'a getirilişi sürecinde, akibetlerine karar vermek üzere onların Merc-i Azrâ'da bir süre hapsedilmelerini emreden Muaviye¹¹⁴ Ziyâd'a mektup göndererek onun görüşünü almış, onlar hakkında ne yapacağına dair bir karara varmaya çalışmıştı. Muaviye Ziyâd'a yazdığı mektupta, Hucr ve adamları hakkında bazen onları öldürmeyi bazen de affetmeyi düşündüğünü belirtmiş; Ziyâd ise cevabî mektubunda, Hucr'un yaptıkları, şahitlerin de beyanlarıyla apaçık ortadayken, neden hâlâ tereddüt ettiğini anlayamadığını; dolayısıyla bir an önce bu hareketin sorumlularını cezalandırması gerektiğini söylemişti. Ayrıca o, mektubunun sonunu "Eğer bu şehre ihtiyacın varsa, Hucr ve arkadaşlarını bana geri gönderme!"¹¹⁵, "Şayet Irak'a hakim olmak istiyorsan bu adamları öldürmen gerekir"¹¹⁶ gibi, görüşlerini tekit eden cümlelerle bitirmişti. Muaviye ise, Ziyâd'ın bu mektubundan sonra karar sürecini hızlandırmış; -Hz. Ali'ye sebbetmeyen- Hucr ve arkadaşlarının hapsedildikleri yerde öldürülmeleri gerektiğine hükmetmişti.¹¹⁷

Muaviye'nin Ziyâd'ın görüşlerine başvurduğuna, hatta bir sonraki adımını ona göre şekillendirdiğine işaret eden belki de en bariz örnek, Muaviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht tayin etme girişimi sürecinde karşımıza çıkar. Buna göre Muaviye, gerek kendi görüş ve planlarına binaen,¹¹⁸ gerekse Mugîre'den sadır olduğu rivayet edilen bir fikre istinaden, oğlu Yezid'e kendisinden sonra yerine geçecek isim olarak beyat almaya karar vermiş; bu hususta da Ziyâd'ın görüşüne başvurmuştu.¹¹⁹

¹¹³ Taberî, a.y.; İbn Asâkir, a.y.

¹¹⁴ Taberî, a.g.e., C. V, s. 272; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 148-149; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 484; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 210.

¹¹⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 265-267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 273-275; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 149.

¹¹⁶ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 52.

¹¹⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 266-267; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 275-276; Temîmî, a.g.e., C. II, ss. 120-121; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 153.

¹¹⁸ Halîfe b. Hayyât, **Tarih**, a.g.e., C. I, s. 213; Zehebî, **Düvelü'l-İslâm**, a.g.e., C. I, s. 39.

¹¹⁹ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 301-303; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 503-504.

Rivayete göre kendisinin Kûfe valiliğinden azledilerek yerine Saîd b. el-Âs'ın getirileceğini öğrenen Mugîre, Şam'a giderek önce Yezid'e uğramış ve ona, veliahtlığının herkes için hayırlı olacağına dair görüşlerini dile getirmişti: "Ashabın ileri gelenleri, Kureyş'in büyükleri birer birer öldüler; geriye ise onların çocukları kaldı. Sen de onların en faziletli, en ileri görüşlü, sünneti ve siyaseti en iyi bilenisin. Hal böyleyken, müminlerin emirini senin için beyat almaktan alıkoyan şey nedir bilmiyorum". Mugîre'nin bu sözlerinin ardından Yezid, babasına giderek Mugîre'nin kendisine söylediklerini anlatmış; bunun üzerine Mugîre'yi yanına çağıran Muaviye, ona bir kez daha bu konudaki düşüncelerini sorunca Mugîre şunları söylemişti: "Ey müminlerin emiri! Gördüğün gibi, Osman'ın öldürülmesinden sonra nice ihtilaflar çıktı; müslümanların kanı döküldü. Yezid'i kendine halef kıl; onun için beyat al. Böylece sana bir şey olursa, senden sonra Müslümanların kanı dökülmez; fitne meydana gelmez". İşte Mugîre'nin izhar ettiği bu fikrin ardından Muaviye ona bu işin nasıl olacağına dair bir planı olup olmadığını sormuş; Mugîre de Kûfeliler'i kendisinin, Basralılar'ı da Ziyâd'ın söyledikten sonra, zaten bu iki şehirden başka muhalefet edecek bir gücün olmadığını belirtmişti.¹²⁰ Görüşmenin akabinde Muaviye Mugîre'yi Kûfe'ye görevinin başına geri göndererek ondan bu hususta gayretle çalışmasını istemiş; Mugîre de öyle yapmıştı.¹²¹

Muaviye öte yandan bu husustaki görüşlerini almak ve kendisiyle istişarede bulunmak üzere Ziyâd'a bir mektup yazarak "Mugîre, Kûfe halkını, benden sonra veliaht olması için Yezid'e beyata davet etti ki o, kardeşinin oğlu hakkında senden fazla hak sahibi değildir. O halde mektubum sana ulaşınca insanları, Mugîre'nin yaptığı gibi, davet et ve onlardan Yezid için beyat al" demişti.¹²² Muaviye'nin, Ziyâd ile Mugîre arasında rekabete çanak tutabilecek bir üslup kullanarak yazdığı¹²³ bu mektubu okuyan Ziyâd, fikirlerine itimat ettiği anlaşılan Ubeyd b. Ka'b en-Nümeyrî'ye –onun güvenilirliğine dair güzel cümleler kurduktan sonra¹²⁴– Muaviye'nin kendisine yazdığı mektubu anlatmış; ancak

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, a.y.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 218; Daha özet haliyle İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 85.

¹²¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 302; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 504; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 219; İbn Kesîr, a.y.

¹²² Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 220.

¹²³ Akyüz, a.g.e., s. 155.

¹²⁴ "Şüphesiz, her istişare edenin güvenebileceği ve sırrını emanet edebileceği biri vardır. (Şimdilerde) insanlar arasında iki haslet ortaya çıkmış; bunlardan biri sırrı ifşa etmek, diğeri de layık olmayan kişilere nasihatte bulunmak. Sır şu iki kişiden birine verilebilir ki, bunlardan biri, onun karşılığını ahirette alacağını uman ahiret adamı, diğeri ise şeref ve akıl sahibi dünya adamı. İşte ben de seni buraya böyle bir

ilaveten kendisinin Yezid hakkındaki çekincelerini de sıralamıştı. O, Ubeyd'e, Muaviye'nin Yezid'in veliahtlığı konusunda kendisine danıştığını, onun Müslümanların bu husustaki nefretinden korktuğunu fakat aynı zamanda itaatlerini de beklediğini; ancak diğer taraftan İslam ve onun güvenliğinin büyük bir iş olduğunu söyledi. Sözlerinin devamında Yezid'in sakıncalı bulduğu özelliklerini ve dolayısıyla bu işe hazır olmadığını işaretleyerek, onun, tembel ve ihmalkâr bir kişi olduğunu, ayrıca avlanmaya fazlaca düşkün olduğunu belirten Ziyâd, Ubeyd'e Muaviye'ye giderek bu söylediklerine binaen aceleci davranmamasını, tehirdeki hayrın tecildeki şerden daha iyi olacağını söylemesini istedi.¹²⁵ Ubeyd ise ona, görüşlerini bu şekilde dile getirerek Muaviye'nin tepkisini çekmemesini, oğlunu ona kötülememesini söyledi. Yine Muaviye'ye değil de Yezid'e gitmenin ve onai babasının kendisinin veliahtlığı konusunda Ziyâd'a danıştığını, Ziyâd'ınsa bu konuda bazı korkular taşıdığını; ancak şahsında bulunan bir takım kötü huyları terk ederse Müslümanlara karşı savunacak delilleri olacağını, işin ancak bu şekilde halledilebileceğini söylediğini söylemenin daha iyi olacağını belirtmişti. Ubeyd, ayrıca Ziyâd'a, böyle yapması durumunda hem Yezid'e nasihat etmiş olacağını, hem müminlerin emirinin rızasını kazanacağını hem de ümmetin göstereceği tepkiyle ilgili korkusundan emin olacağını ifade etmişti. Ubeyd'i dinleyen Ziyâd, taşı gedğine koyan sözler kurduğunu söyleyerek ona hak vermiş ve onu Yezid'in yanına göndermişti. Öte yandan Ziyâd Muaviye'ye, Ubeyd'le kararlaştırdıkları tarzda, beyat konusunda aceleci davranmayıp teenni ile hareket etmesini belirten bir mektup yazmış; Muaviye de onun görüşünü kabul etmişti. Rivayete göre Yezid de, kendine çeki düzen vererek daha önce yaptığı birçok şeyi terk etmişti. Tüm bunlardan sonra Ubeyd Basra'ya döndüğünde Ziyâd ona bir arazi parçasını ikta olarak vermişti.¹²⁶

Ziyâd'ın Ubeyd'le istişaresinden bahseden bir başka rivayette Ziyâd'ın, Yezid'in tepki toplayan uygunsuz davranışlarını sıralarken, onun köpek ve maymunlarla oynadığı, boyalı elbiseler giydiği, içkiye ve eğlenceye olan düşkünlüğü gibi özelliklere sahip olduğunu söylediği belirtilir. Ayrıca Ziyâd'ın bu sözlerinin sonunda, Hüseyin b. Ali,

sırrı sana vermek için çağırdım; bunları anlattım..."; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, s. 302; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 505; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 219.

¹²⁵ Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, ss. 285-286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 505; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 219-220.

¹²⁶ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 302-303; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 505-506; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 220.

Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer isimlerini zikrettikten sonra Muaviye Yezid'e emreder de Yezid bir-iki yıl içerisinde bunların ahlakıyla ahlaklanırsa, insanları bu hususa meylettirebileceklerini belirttiği de kaydedilir. İlâveten Muaviye'nin, Ziyâd'ın bu sözlerini ihtiva eden mektubunu okuyunca "Yazıklar olsun İbn Ubeyd'e! Anladım ki, biri ona benden sonra emir olacağını söylemiş. Vallahi onu annesi Sümeyye'ye ve babası Ubeyd'e iade ederim" dediği nakledilir.¹²⁷

Konuyla ilgili bir diğer rivayette, Mugîre'ye Yezid'in veliahtlığı konusunda kulis yapmasını ve sıkı çalışmasını söyleyen Muaviye'nin diğer yandan Ziyâd'a da görüşlerini soran bir mektup gönderdiği belirtilir. Ziyâd ise Muaviye'ye, ava ve eğlenceye meyyal olan Yezid'in bu göreve layık olmadığını, dolayısıyla bu fikre sıcak bakmadığını ifade etmiş; Muaviye de bu noktada Ziyâd'a görüşlerini değiştirmesi ümidiyle en yakın arkadaşı Ubeyd b. Ka'b'ı göndermişti. Ubeyd akabinde Yezid'le görüşerek ona Ziyâd'ın kanaatinden bahsetmiş ve şimdilik böyle bir arzuya kapılmayıp beklemesini tavsiye etmiş, Yezid'in de bunu kabul etmesiyle bu girişim rafa kaldırılmıştı. Böylelikle ancak Ziyâd'ın vefatıyla birlikte yeniden harekete geçen Muaviye, insanları çeşitli yollarla herkesi Yezid'e beyata davet etmiş ve birkaç isim dışında da bunda muvaffak olmuştu.¹²⁸

Kaynaklarda Muaviye'nin, Ziyâd'ın ölümünden sonra Yezid için halktan beyat alma işine giriştiği veya süreci hızlandırdığı, bir başka ifadeyle daha önceleri aklına koyup da beklemeye aldığı bu işe, Ziyâd'ın ölümünden sonra iştiyakla geri döndüğü, kararını uygulamaya koyduğu kaydedilir.¹²⁹ Rivayete göre Muaviye, Ziyâd'ın ölümünün ardından bir mektup aracılığıyla insanlara, başına bir hal gelirse Yezid'in onun yerine geçeceğini, Yezid'i kendine halef kıldığını ilan etmişti ve beş kişi dışında tüm halk bunu kabullenmişti.¹³⁰ Yine rivayete göre Muaviye, Ziyâd'ın ölümünden sonra yedi yıl boyunca Yezid'e beyat almak için insanlara yakın davranmış, onlarla istişare etmiş, yakınlarına

¹²⁷ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 220.

¹²⁸ İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 85.

¹²⁹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 303; İbn Abdırabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 117; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 506; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 220. Nitekim kaynaklarda Muaviye'nin Yezid'e beyat alması h. 56 yılı olayları arasında zikredilmekle beraber, bu işin çok daha önceden gündeme geldiği, hatta (veliahtlık fikrinin mimarı Mugîre'nin de vefat ettiği) h. 50 senesinde Muaviye'nin Şamlılar'dan beyat aldığı nakledilir; bkz. Halife b. Hayyât, a.g.e., C. I, s. 211; Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, a.g.e., C. IV, s. 22.

¹³⁰ Taberî, a.y.; İbn Abdırabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.

hediyeler verirken uzaklarını da yakın etmeye çalışmış; nihayet insanların büyük çoğunluğunun onayını almıştı.¹³¹

Yukarıda zikredilen örneklerin ışığında, Muaviye'nin önem arz eden konularda Ziyâd'ın görüşlerine müracaat ettiği, onun fikirlerini merak ettiği, zaman zaman da karar ve hareket noktası olarak seçtiği görülür. Aslında söz konusu örnek hadiselerin ötesinde Muaviye'nin Ziyâd'ı genel bir danışmanı olarak gördüğünü söylemek de yanlış olmayacaktır. Hârise b. Bedr'in, Ziyâd'ın ölümünden sonra söylediği mersiyede, Muaviye'den "halîfetullah", Ziyâd'dan da onun "vezir"i olarak bahsetmesi bunun bir işareti olarak değerlendirilebilir.¹³² Zira, vezir kelimesini halifenin hemen hemen bütün işlerini yüklenen, devlet yönetimiyle ilgili meselelerde görüş ve tedbirleri ile halifeye yardımcı olan kişiyi ifade ettiğini söylemek mümkündür.¹³³

5. Vali Vekilliği

Siyasî hayatı boyunca çok yönlü bir devlet adamı profili çizen Ziyâd, nâiblik/vekillik vazifesi de icra etmiştir. Onun vekillik yaptığı döneme dair ilk rivayetler ise, aynı zamanda kâtipliğini de yaptığı Ebû Mûsa'nın Basra valiliğine tekabül eder.

Ebû Mûsâ, kâtip edindiği genç Ziyâd'ı, fetih için sefere çıktığında yerine vekil olarak bırakmış;¹³⁴ bu durum Hz. Ömer'e ulaştınca o, Ebû Mûsâ'ya şunları söylemişti: "Duyduğuma göre Basra'da yerine ne kademi, ne hicreti ne de tecrübesi olmayan, dişleri daha yeni çıkmış bir çocuğu vekil bırakmışsın. Bu mektubumu aldığı anda hemen Ziyâd'ı bana gönder". Ebû Musa Hz. Ömer'in emri üzerine Ziyâd'ı ona gönderdiğinde, Hz. Ömer, onunla konuşmuş; sonuçta Ziyâd'ın anlayışı kuvvetli, âkil ve dolayısıyla vazifesine hâkim bir kişi olduğuna kanaat getirmişti.¹³⁵

Ziyâd'ın Ebû Mûsa ile çalıştığı, onun nâibi ve en önemli yardımcısı olarak görev yaptığı bu dönemde, devlet işlerindeki ağırlığı veya yetki gücü, şikâyet konusu dahi olmuş; hatırlanacağı üzere vali, Basra'nın tüm işlerini Ziyâd'ın ellerine bıraktığı, onu yetkiyle

¹³¹ İbn Abdîrabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.y.

¹³² Taberî, a.g.e., C. V, s. 223; İbn A'sem, a.g.e., C. IV, ss. 301-302; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 208.

¹³³ Sarıçam - Aycan, a.g.e., s. 101.

¹³⁴ Halîfe b Hayât, a.g.e., s. 154, 178; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Ebû Nuaym el-İsfahânî, **Ma'rîfetü's-Sahâbe**, a.g.e., C. III, s. 1217; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 168-169, 184.

¹³⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

donattığı, şehri adeta onun idaresine terk ettiği gibi gerekçelerle eleştirilmişti. Ancak Ebû Mûsâ, kendisinin ve Ziyâd'ın bu ithamları hak etmediğini, zira işlerin layık olduğu şekliyle ve liyakat sahibi insanlar eliyle yürütüldüğünü ifade ederek eleştirilere cevap vermişti.¹³⁶

Hz. Osman zamanında da benzer bir takım resmî görevlere getirilen Ziyâd, kâtipliğinin yanı sıra divan ve beytûmal işlerini de yürüttüğü,¹³⁷ dönemin Basra valisi Abdullah b. Âmir'in nâibliğini de yapmış; vali şehirden ayrıldığında veya sefere çıktığında ona vekâlet etmiştir.¹³⁸ Nitekim Abdullah b. Âmir, Hz. Osman tarafından Basra'ya tayin edildiğinde, büyük bir orduyla Fâris topraklarında fetihlerde bulunduktan sonra bazı kimselerin de tavsiyesiyle yeni fetihler için orduyu toparlayıp Kirman'a doğru yola çıktığında, vekili olarak geride Ziyâd'ı bırakmıştı.¹³⁹

Ziyâd'ın, Hz. Ali'nin Basra valisi İbn Abbas'a da vekâlet ettiğini gösteren bir rivayete göre İbn Abbas, Muaviye'ye karşı mücadele veren Malik b. Eşter ve Muhammed b. Ebî Bekr'in ardı ardına gelen ölüm haberleri karşısında hayli üzülen Hz. Ali'yle görüşmek üzere Kûfe'ye gitmeye karar verdiğinde yerine vekâleten Ziyâd'ı bırakmıştı.¹⁴⁰ Bir başka anlatımla Hz. Ali, Iraklılar'ın kendisine sürekli muhalefet ettikleri, kararlarına karşı çıktıkları gibi sitemleri içeren bir mektubu İbn Abbas'a göndererek kaygılarını dile getirmiş, buna karşın İbn Abbas, Hz. Ali'ye önce cevabî bir moral mektubu göndermişse de, ardından Kûfe'ye gitme ihtiyacı hissetmiş,¹⁴¹ şehirden ayrılırken yerine Ziyâd'ı vekil bırakmıştı.¹⁴² Ziyâd ise, belki de vali vekili olarak en zor günlerini yaşayacağı bu süreçte, valinin şehirden ayrılmasının ardından Muaviye tarafından Basra'ya gönderilen ve Hz. Osman üzerinden halkı halifeye karşı itaatsizliğe davet eden İbn Hadramî'nin faaliyetleriyle karşı karşıya kalmıştı.¹⁴³ Ancak, İbn Hadramî'ye karşı verdiği mücadelede,

¹³⁶ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47.

¹³⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 498; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 170; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 124.

¹³⁸ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 179; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498, 567; Taberî, a.g.e., C. IV, s. 301; İbn Asâkir, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.

¹³⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 498-499; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 123-124.

¹⁴⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317.

¹⁴¹ Taberî, a.g.e., C. V, 109; İbn Kesîr, a.y.

¹⁴² Halîfe b. Hayyât, a.g.e., ss. 197, 202; Taberî, a.g.e., C. V, s. 110; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 152; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 360; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 318; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 494.

¹⁴³ Dineverî, a.g.e., s. 203; Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 360-361; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 317; Safvet, a.g.e., C. I, s. 244.

gerek kabile faktöründen isabetli bir şekilde faydalanarak şehrin önde gelen isimleriyle işbirliğine gitmesi, gerekse Hz. Ali'nin gönderdiği takviye kuvvetler sayesinde Ziyâd, İbn Hadramî meselesinden sıyrılmayı başarmıştı.¹⁴⁴

6. Valilik

Siyasî hayatı çocuk denecek yaşta başlayan Ziyâd, elçilik, kâtiplik, nâiblik gibi birçok vazifenin ardından nihayet devlet işlerinde halîfeden sonra en yetkili konum olan valiliğe yükselmişti. Üstelik o, hayatının ve kariyerinin son evresini teşkil eden Muaviye döneminde iki ana merkezin ve onlara bağlı bölgelerin valiliğini bir arada yürütebilmişti.

Ziyâd, ilk olarak Hz. Ali döneminde, iç karışıklıkların boy gösterdiği Fâris topraklarına vali olarak gönderilmiş; kısa zamanda da aldığı tedbirlerle ve sergilediği yönetim tarzıyla halkın da beğenisini kazanmak suretiyle başarılı bir valilik yürütmüş, bölge halkının dilinde, iyi idareciyi temsil eden bir mesel olarak yer edinmişti.¹⁴⁵ Muaviye dönemine gelindiğinde ise Ziyâd'ın, bir vali olarak en yoğun mesaisini harcadığı, siyasî, askerî, zirâî ve iktisadî gibi birçok alanda pek çok teşebbüs ve icraatlara imza attığı görülür. Ziyâd'ın, Muaviye'nin muhkem valisi, onun iktidarını sağlamlaştıran isim,¹⁴⁶ keza halifeye pek danışmadan kendi başına karar ve icraya gidebilen yetkin vali¹⁴⁷ gibi cümlelerle tavsif edilmesi de yine bu sürecin bir ürünü olarak karşımıza çıkar.

Muaviye, H. 41/M. 661 senesinde devlet idaresini resmen üstlendiğinde, her ne kadar teorik olarak Basra halkının beyatını alsa da, pratikte şehrin itaatini sağlanması ancak Ziyâd'ın valisi olmasıyla temin edilebilmişti. Basra'da bilhassa Haricîlerle mücadele eden Ziyâd, Mugîre b. Şu'be'nin vefatıyla Kûfe'nin de valiliğine atanmış; burada ise daha ziyade -eski dostları, yeni muhalifleri olan- faal Hz. Ali taraftarlarını pasivize etmekle uğraşmıştı. Basra ve Kûfe'nin yanı sıra sorumluluk alanına giren Horasan, Sicistan, Hind, Bahreyn ve Uman gibi bölgelerde de devlet otoritesini tesis eden Ziyâd, aynı zamanda organize niteliğe sahip olan askerî projeler ortaya koymuş; kendinden sonrakilerin yolunu açacak başarılı fetih hareketleri yürütmüştü.

¹⁴⁴ Halife b Hayyât, a.g.e., s. 197; Dineverî, a.g.e., s. 260; Safvet, a.g.e., C. I, ss. 246, 252.

¹⁴⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 137-138; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 159; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321.

¹⁴⁶ Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

¹⁴⁷ İsmail Hakkı Atçeken, **Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik**, Ankara, 2001, s. 37.

Ziyâd Muaviye'nin iktidarı döneminde önce Basra, daha sonra Kûfe valiliğine getirilmek suretiyle, hem geniş bir coğrafyaya sahip olan hem de birçok dahilî meselenin çekirdeğini oluşturan doğu bölgesinin idaresini üstlenmekle birlikte, şayet ömrü yetseydi, kendi talebi ve Muaviye'nin onayı ile Hicaz valiliğiyle de görevlendirilecekti.

Valilikleri süresince siyasî ve askerî faaliyetlerinin yanı sıra yönettiği şehirlerin her yönden imar ve ıslahı için de birçok adım atan Ziyâd'ın idaresinde, ileride genişçe bahsedileceği üzere, kanallar, hamamlar, mescidler, dârü'l-imâreler, dârü'r-rızklar inşa veya ıslah edilmiş, toprakların işlenmesi, çarşı-pazar düzeni, para politikaları, bazı teşkilat ve kurumların tesisi gibi konularda yeni veya kendinden öncekini geliştiren girişimler ayrıca ön plana çıkmıştı.

a) Bazı İdarî Birimlere Katkıları

(1) Dîvânü'r-Resâil

Muaviye döneminde teşkilatlanmış bu dîvân, kısaca muhâbere yani haberleşme işlerinin yürüldüğü idarî birimlerden idi. Halife, gelen veya giden bütün yazışmaları okur, yorumlar ve daha sonra kâtip bu doğrultuda gerekli dokümanları ya da mektupları hazırlardı.¹⁴⁸ Halifenin iç ve dış yazışmalarını yürüten, aynı zamanda eyaletlerin ve valilerin mektuplarının denetlenmesi görevini de ifa eden bu dîvânda işler,¹⁴⁹ resâil kâtipleri tarafından yürütülürdü.¹⁵⁰

Kâtiplerde, yüksek anlayış, idare becerisi, işini sağlam yapma, bugünün işini yarına bırakmama ve amirine samimiyetle bağlılık şeklinde beş özellik arayan Ziyâd'ın kâtiplerin seçimine verdiği önemi gösteren bir diğer rivayete göre o, resâil kâtiplerini, Arap veya mevâlî olsun, fasîh Arapça'yı iyi bilen ehil kimselerden seçerdi.¹⁵¹

Basra'da resâil kâtibi olarak Abdullah b. Ebî Bekre ve Cübeyr b. Hayye'yi vazifelendirdiği belirtilen Ziyâd, resâil kâtiplerini denetlemede titiz davrandığı gibi,¹⁵² resmî yazışmalara ait evrakın bir nüshasını da -herhangi bir hatadan doğabilecek sonuçları

¹⁴⁸ Abdülazîz ed-Dûrî, "Dîvan", T.D.V. İslâm Ansiklopedisi, I-XLIV, C. IX, İstanbul, 1994, s. 378.

¹⁴⁹ Akyüz, a.g.e., s. 206.

¹⁵⁰ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 234.

¹⁵¹ A.e., C. II, ss. 234-235.

¹⁵² Akyüz, a.g.e., s. 207.

önlemek adına- saklardı. Rivayete göre Ziyâd, Muaviye'ye göndermek üzere kâtibine yazdırdığı bir mektupta dalgınlık sonucu hatalı ifade kullanmış, mektubu okuyan Muaviye'nin kendisini uyarması üzerine kâtibini yanına çağırdığında ise kâtip o ne dediyse onu yazdığını söylemişti. Bundan sonra Ziyâd kâtibine her ne yazarsa bir nüsha da onun için yazmasını söylemiş, böylelikle Ziyâd, nüsha işini vaz eden ilk kişi olmuştu.¹⁵³

(2) Dîvânü'l-Hâtem ve Dîvânü'z-Zimâm

Dîvânü'r-resâille bağlantılı bir şekilde, yine resmî belgelerin emniyet ve muhafazası adına tesis edilmiş olduğu anlaşılan Dîvânü'l-hâtemin kurucusu olarak çoğu zaman Muaviye b. Ebî Süfyan işaret edilse de, hâtem yani mührün resmî mektup veya belgelerin altında kullanılmasının, gerek Hz. Peygamber ve gerekse Hulefâ-i Râşidîn döneminde rastlanılan bir uygulama olduğu malumdur.¹⁵⁴ Bununla birlikte kaynaklarda Muaviye'yi böyle bir dîvânın tesisine iten, yazdığı mektubun üzerinde kendisinden habersiz değişiklik veya oynama yapılması şeklinde bir hadiseden bahsedilir. Şöyle ki, Muaviye vali Ziyâd'a Amr b. Zübeyr'e yüz bin dirhem verilmesini emreden bir mektup yazmış, Amr ise bu mektubu Ziyâd'a ulaşmadan önce tahrif ederek yüz bin ifadesini iki yüz bin olarak değiştirmişti. Ancak daha sonra Muaviye ile Ziyâd'ın görüşmesi esnasında bu durum ortaya çıkınca Muaviye muhtemelen benzer bir hilenin tekrarlanmaması ve resmî değer taşıyan bu mektupları güvence altına almak adına dîvânü'l-hâtemi (mektup ve resmî evrakı mühürleme dairesini) kurmuş ve bu hadiseden sonra mektuplar ayrıca açılmayacak şekilde bir işaret ilavesiyle de katlanarak muhafaza edilmeye başlanmıştı.¹⁵⁵ Kısaca mühürdarlık da denebilecek olan bu birimde resmî evrâkı kaleme alan, katlayan veya onlara alâmet koyan kâtiplerin vazifelendirildiğinden,¹⁵⁶ birimin başında ise "sâhibü dîvâni'l-hâtem" veya "sâhibü'l-hâtem" denen idareci olduğundan bahsedilir.¹⁵⁷

Kaynaklarda, dîvân-ı hâtim ve dîvânü'z-zimâmı ihdâs eden kişinin –Farslılar'ı taklit etmek suretiyle- Ziyâd olduğu belirtilir.¹⁵⁸ Buna göre Fars meliki bir ferman yazdığında sâhibü't-tevkî' denen tuğracı bu fermanı melîkin huzurunda mühürler,

¹⁵³ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 196.

¹⁵⁴ İbn Haldûn, **Mukaddime**, a.g.e., C. I, s. 517.

¹⁵⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 330; İbn Haldûn, **Mukaddime**, a.g.e., C. I, s. 519.

¹⁵⁶ İbn Haldûn, **Mukaddime**, a.y.

¹⁵⁷ Akyüz, a.g.e., s. 208.

¹⁵⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 212; a.mlf., **Fütûh**, a.g.e., s. 679.

tuğracının kâtibi deftere kaydeder ve hükümdar da mühürlerdi. Daha sonra sâhibü'z-zimâma gönderilen bu ferman onun tarafından mühürlenir, diğer bazı işlemlerin ardından bir nüsha şeklinde yine sâhibü'z-zimâma ulaştırılırdı. Akabinde bu ferman sâhibü'z-zimâm tarafından melîke arz edilir, bu nüsha daha önce deftere kaydedilmiş olanla karşılaştırılır ve mühürlenirdi.¹⁵⁹

Her ne kadar Ziyâd'ın Farslıları örnek alarak ihdâs ettiği rivayet edilen dîvânın işleyişi hakkında bu denli detaylı bilgi bulunmasa da, aynı amaca yani resmî yazıların muhafazasına binaen kurulduğu anlaşılmaktadır. Bir başka ifadeyle söz konusu dîvân, daha önce de ifade edildiği gibi, evrakın bir nüshasını çıkartarak onları saklamaya özen gösteren Ziyâd'ın bu amaca yönelik girişimlerinden biriydi.

Rivayete göre Ziyâd'ın kullandığı mühürde tâvus figürü vardı.¹⁶⁰

b) Ziyâd b. Ebîh'in Yönetim Tarzı

Ziyâd'ın yönetim tarzını değerlendirirken, yönetime geldiği anda mevcut olan ortamın şartlarının dikkate alınarak gözden geçirilmesi, onun güttüğü siyasetin –hukukî veya gayri hukukîlik tartışmaları bir yana- ortaya çıkışına zemin hazırlayan faktörlerin göz ardı edilmemesi, daha sağlıklı olacaktır. Nitekim Ziyâd'a, şehrin ıslahı adına karşılaşacağı zorlukların üstesinden gelmesinin hiç kolay olmayacağı ve korkutucu bir yola girdiği söylendiğinde onun, başka çaresi olmadığını aksi takdirde daha kötü şeylerin meydana geleceğini ifade etmesi bu bağlamda dikkate şayandır.¹⁶¹ Benzer görüşlere işaret eden farklı bir rivayete göre Ziyâd, göreve geldiği günlerde, Basra halkına en çok başlarına neyin gelmesinden korktuklarını sormuş; kimileri yangınlardan, kimileri ise boğulmaktan bahsetmişti. Bunun üzerine Ziyâd ise, asıl korkunç olan şeyin bunlar değil, kendisinden çok daha şiddetli olabilen ve fakat onun gibi yumuşak tarafı olmayan bir kimsenin

¹⁵⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 659-660.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, a.g.e., C. IX, s. 99.

¹⁶¹ Benzer yaklaşımlara işaret eden farklı bir rivayete göre ise Ziyâd, göreve geldiği günlerde, Basra halkına en çok başlarına neyin gelmesinden korktuklarını sormuş; kimileri yanmaktan/yangınlardan, kimileri ise boğulmaktan bahsetmişti. Bunun üzerine Ziyâd ise, asıl korkunç olan şeyin bunlar değil, kendisinden çok daha şiddetli olabilen ve fakat onun gibi yumuşak tarafı olmayan bir kimsenin başlarına geçmesi olacağını söylemişti; nitekim daha sonra gelen Haccac bunun ispatı gibiydi; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 218).

başlarına geçmesi olacağını söylemişti; nitekim daha sonra gelen Haccac bunun ispatı gibiydi.¹⁶²

Kaynaklarda Ziyâd'ın idarecisi olduğu Basra ve Kûfe merkezli topraklarda valiliği boyunca gösterdiği yönetim tarzına dair nakledilen birçok rivayet vardır ki, bunların çoğunluğu benzer şekilde Ziyâd'ın sert, otoriter ve şedîd bir siyasetin uygulayıcısı olduğunu ön plana çıkarır mahiyettedir. Nitekim bu rivayetlerden birinde Ziyâd, saltanat işini güçlendiren, yönetimde şiddet uygulayan, Muaviye'nin mülkünü kuvvetlendiren, insanları taate zorlayan, cezalandırmada ileri giden, kılıç çeken, zan üzere tutuklayıp şüphe üzere cezalandıran ilk kişi olarak tanımlandıktan sonra idaresi altındaki insanların onun yönetim tarzından fazlasıyla çekindiği, bu nedenle de herkesin birbirinden emîn hale geldiği ve zorunlu bir emniyet ortamının zuhur ettiği belirtilir. Bu doğrultuda, yere düşen bir şeye, sahibi gelip alıncaya kadar hiç kimsenin dokunmadığı, kadınların dahi gece kapılarını kilitlemeden yattığı gibi örneklere yer verilir. Ayrıca Ziyâd'ın benzeri görülmemiş bir siyaset güttüğü, insanların daha önce hiç kimseden korkmadıkları kadar ondan korktuğu,¹⁶³ ancak öte yandan da onun bolca atâ dağıtan ve şehri her yönden imar eden bir idareci olduğundan bahsedilir.¹⁶⁴

Ziyâd, halktan beklediği ve onları zorunlu tuttuğu itaat ilkesine mukabil, bir vali olarak üzerine düşeni yapacağını, maddî-manevî desteğini üzerlerinden esirgemeyeceğini vad etmişti. O, idaresi altındaki insanlara, rızık ve atâlarını geciktirmeyeceği, kendilerine cömert davranacağı, askerleri uzun süre ailelerinden ayrı tutmayacağı, en küçük şeylerde dahi zarara uğramalarına izin vermeyecek derecede emniyeti sağlayacağı gibi temel hususlarda teminat vermişti.¹⁶⁵ Ziyâd'ın yönetiminde öne çıkan bir diğer husus da, onun güvenlik ve iç huzuru sağlamak adına, gece sokağa çıkma yasağı ilan etmesi, caydırıcı cezalar koyması, emniyet güçlerinin sayısını arttırması gibi uygulamalarının ötesinde,

¹⁶² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.y.

¹⁶³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbn A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 301; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 212; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 450-451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

¹⁶⁴ Taberî, a.y.; İbnü'l-Cevzî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Nüveyrî, a.y.; İbn Haldûn, **Tarih**, a.y.

¹⁶⁵ Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 62-65; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 218-221; İbnü'l-A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, ss. 302-304; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, ss. 199-201; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, ss. 179-181; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 447-450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 193-196.

problemleri çözmeye ve idarî işlerde toplumun önde gelen isimlerinin desteğine başvurmuş olmasıydı.¹⁶⁶

Ziyâd, vali olarak Basra'ya geldiği daha ilk günde, gayesinin, şiddete varmayan bir sertlikle ve zayıflığa varmayan bir yumuşaklıkla onları idare etmek olduğunu söylemişti.¹⁶⁷ Bir başka rivayete göre ise Ziyâd, Benî Şeybân'dan Umeyr adlı arkadaşına, idaresini nasıl bulduğunu sormuş, Umeyr ona “Bence sen, kendini fesâda uğratmak/ateşe atmak suretiyle insanları ıslah ettin” deyince Ziyâd, “O halde, toplumun, sayesinde ıslah olduğu kişi kötü olamaz” cevabını vermişti.¹⁶⁸

Ziyâd'ın idare tarzına atfen, bazı rivayetlerde onun hüsn-ü siyaset, akıl çokluğu ve güzel idare/kontrol etme hususlarında darb-ı mesel olduğu nakledilirken¹⁶⁹ diğer bazı rivayetlerde ise onun, dokuz yıl süren valiliği boyunca tuğla üstüne tuğla koymadığı ve tek bir ağaç dikmediği şeklinde bir nakil göze çarpar ki,¹⁷⁰ Ziyâd'ın valilik süresince gerçekleştirdiği malî, ziraî, mimarî birçok faaliyetten bahseden rivayetler düşünüldüğünde bunun ona karşı duyulan öfkenin beraberinde getirdiği haksız bir ifade olduğu söylenebilir.

Bazı kaynaklarda Ziyâd, idaresindeki sertlik ve otoriterliği bağlamında Haccac gibi isimlerle kıyaslanmış, kendisinden sonra gelen bu nevi idarecilerin öncüsü veya habercisi olarak addedilmiştir. Ziyâd'la Haccac'ın kıyaslandığı rivayetlerden birine göre, insanlara Haccac ve Ziyâd'dan hangisinin daha güçlü bir idareci olduğu sorulduğunda, Ziyâd'ın, fitne ve ihtilafların akabinde Irak'a vali olduğu, Irak'ı yine Irak halkıyla zaptettiği, oranın haracını Şam'a gönderdiği, hiç kimsenin kendi aleyhine ihtilaf çıkarmasına fırsat vermeyecek bir siyaset yürüttüğü belirtilmişti. Buna mukabil Haccac'ın ise Irak valisi olduğunda, orayı ancak Şam'lı adamlarla zapt edebildiği, (Irak'ın mallarını/haracını Şam'a göndermek şöyle dursun) Şam'ın mallarıyla Irak'ı kontrol edebildiği, ayrıca onun zamanında isyancıların ve muhaliflerinin çoğaldığı ifade edilmişti.¹⁷¹ Dolayısıyla rivayete göre Ziyâd, büyük siyasetçiydi.¹⁷² Bu ikiliyi mukayese eden bir başka rivayete göre ise

¹⁶⁶ el-A'zamî, *Muhtasarı Tarihi'l-Basra*, thk. İzzet Rifât, Kahire, 2001, s. 44.

¹⁶⁷ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 208; Benzer şekilde bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 255-256.

¹⁶⁸ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 231.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, a.g.e., C. III, s. 43.

¹⁷⁰ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 184; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 8; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32.

¹⁷¹ İbn Abdîrahbîh, *el-İkdü'l-Ferîd*, a.g.e., C. V, ss. 270-271; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, a.g.e., C. II, s. 337; Mehmed Zihni Efendi, *el-Hakâik*, a.g.e., C. I, s. 77.

¹⁷² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, a.g.e., C. II, s. 337; Mehmed Zihni Efendi, a.g.e., C. I, s. 77.

Haccac öldürmeyi daha iyi bilmekle birlikte, Ziyâd, kendi dininden olup ona muhalefet eden kimseleri öldürmede Haccac'dan önde idi.¹⁷³

Ziyâd'ın idare tarzına atıf yapan bir diğer rivayette, onun kendini Hz. Ömer'e benzettiği (onu örnek aldığı) fakat ifrata düştüğü, Haccac'ın da kendini Ziyâd'a benzettiği ve fakat insanları helâka sürüklediği ifade edilmiştir.¹⁷⁴

Ziyâd'ın yönetimde kendisine düstur edindiği ana ilkelere işaret eden bir rivayette, onun meclisinde yani resmî makamında, “(İdarede) şiddet olmaksızın sertlik, zayıflık olmaksızın yumuşaklık gerekir. İyilik yapan mükâfatını, kötülük yapan da cezasını bulur. Atâlar ve rızklar gününde ödenmelidir. Gece kapıyı çalan kişi ve sınırdan gelen görevli ise kapıdan geri çevrilmez” yazılı bir levhanın asılı olduğu,¹⁷⁵ hatta Ziyâd'ın güzel bir şekilde yazılmış olan bu levhayı odanın dört bir tarafına astırıldığı belirtilir.¹⁷⁶ Ziyâd'ın, kapısında durarak içeriye girip çıkanları tanzim eden hâcibine ise şunları söylediği nakledilir: “Şu dört kişiyi asla kapıda bekletme: “Namaza çağırın münâdîyi, gece gelen adamı, zira önemli bir iş veya haber için gelmiştir, sınır görevlisi, ki, bir saat bile boşa giderse bir yıllık emeğe yazık olur, son olarak da yemeği hazırladığında yemek sahibini (aşçıyı) kapıda bekletme, zira yemek soğur, ısıtılınca da lezzeti bozulur.”¹⁷⁷

Ziyâd'ın yönetim tarzını oluşturan bir diğer unsur, görevlilerini ve onların yaptıkları işleri takip ve denetimi idi. Rivayete göre o, aynı zamanda akrabaları olan, Sûs'a tayin ettiği Ümeyye b. Abdillâh b. Hâlid b. Esîd'i,¹⁷⁸ ve Sicistan'a tayin ettiği Ubeydullah b. Ebî Bekre'yi yanına çağırarak muhasebe ettirmişti.¹⁷⁹ Yine birçok rivayette ifade edildiğine göre, görevlileriyle, belli aralıklarla istişare toplantıları yapan Ziyâd, cuma günleri çeşitli bölgelerden gelen görevli veya elçilerle görüşür, istek ve ihtiyaçları dinler, onlardan bilgi alır ve istişarede bulunurdu.¹⁸⁰ Ziyâd ayrıca, Horasan valisi Hakem b. Amr'a

¹⁷³ Zehebî, **Tarihu'l-İslam**, a.g.e., C. IV, s. 209.

¹⁷⁴ İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 269.

¹⁷⁵ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 211; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.y.

¹⁷⁶ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.y.

¹⁷⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 213; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 67. Benzer bir rivayette ise Ziyâd'ın işaret ettiği bu dört kişi sıralanırken, namaza çağırın, gece kapıyı çalan, ve yemek getiren kişinin dışında bir de berîd (postacı veya haber getiren kişi)den bahsedilmektedir. Bu rivayete göre Ziyâd, berîdin asla kapıda bekletilmemesini, zira bu esnada kaybedilecek bir saatin bir seneye mâl olabileceğini söyleyerek hâcibini uyarmaktaydı; bkz. Kalkaşandî, **Subhu'l-A'sâ**, a.g.e., C. XIV, s. 368).

¹⁷⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 209-210.

¹⁷⁹ A.e., C. I, s. 496.

¹⁸⁰ A.e., C. V, s. 223.

ganimetleri nasıl taksim edeceğine dair telkininde olduğu gibi,¹⁸¹ görevlilerine, yazdığı mektuplarla da müdahalede bulunur, yaptıkları işi düzeltmelerini veya kendisinin söylediği gibi yapmalarını isterdi.¹⁸² Takip ve denetimlerini ihmal etmediği, gerektiğinde uyardığı hatta cezalandırdığı görevlilerine sahip çıkmayı da bilirdi. Buna göre Ziyâd, hâcibi Aclân'a insanları neye göre içeri davet ettiğini sormuş, Aclân, önce eşrâf, sonra yaşlılar, sonra da diğer önemsiz kişiler¹⁸³ şeklinde bir sıralama yaptığını söyleyince Ziyâd, özellikle son ifadeden rahatsız olsa gerek, bu işittiğinin pek hoşuna gitmediğini söylemiş ve Aclân'a "Bunu daha önce bilseydim, seni daha güzel terbiye ederdim" diyerek hem öz eleştiride bulunmuş hem de hâcibini uyarmıştı.¹⁸⁴

Öte yandan, Ziyâd'ın, hâcibini tartaklayan Avf b. el-Ka'ka'a -ki o, Ziyâd'ın karısı Amrâ'nın kardeşiydi- "Ey Avf! Benim hizmetimde bulunanlar bu şekilde küçük düşürülemezler, bilseydim senin elini keserdim" dediğini nakleden rivayet, Ziyâd'ın gerektiğinde görevlilerine sonuna kadar sahip çıktığını gösteren açık bir örnektir.¹⁸⁵

Ziyâd'ın, görevli seçiminde titiz davrandığı ve bazı şartlar öne sürdüğü de rivayetlerde göze çarpan hususlardandır. O, kâtip seçerken ihanetten uzak, idare becerisi olan, işini sağlam yapan, amirine sadık olan gibi kriterler ararken,¹⁸⁶ hâcibini seçerken akıllı, zeki ve hizmet tecrübesi olan kişilerden olmasına özen gösterirdi.¹⁸⁷

Ziyâd'ın yönetim anlayışıyla ilgili olarak, onun idarî işlerde, görüşme veya toplantılarda ciddiyet aradığına dair gelen rivayetlerin de varlığından söz etmek gerekir. Buna göre meclisinde gülünmesine, şaka yapılmasına sıcak bakmayan ve ciddiyetle durulmasını isteyen Ziyâd,¹⁸⁸ huzurunda sandalyelere oturan ilk vali idi.¹⁸⁹ Yanı sıra o,

¹⁸¹ İbn Sa'd, a.g.e., C. V, ss. 216-217; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 230; Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 296-297; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 251-252; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 55; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, ss. 154-155; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29.

¹⁸² Akyüz, a.g.e., s. 248.

¹⁸³ Aclân bu kişileri ifade ederken Allah'ın kendilerine değer vermediği dedikten sonra onları "Yazın kış elbisesi giyenler" şeklinde tasvir ettiği belirtilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228. Ayrıca rivayetin bir diğer versiyonunda üçüncü sırada yer alan ve Aclân'ın "Yazın kış elbisesi giyenler" dediği grubun âdâb yani "edepliler" olduğu zikredilir; bkz. İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 64.

¹⁸⁴ Belâzürî, a.y.

¹⁸⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 209.

¹⁸⁶ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 234-235.

¹⁸⁷ A.e., C. II, s. 235.

¹⁸⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 214; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. II, s. 373, C. VIII, s. 134.

¹⁸⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228.

halife toplantıda olduğu esnada içeri girenlerin verdiği selamın alınmaması uygulamasını başlatan vali olmuştu. Konuyla ilgili rivayete göre Ziyâd, Muaviye'nin yanında iken İbn Abbas içeriye girince, Muaviye onu karşılamış, ona iltifat etmiş ve yakın davranmıştı. Ziyâd ise tek bir kelime dahi etmeyince İbn Abbas ona niçin kendisiyle konuşmadığını sormuş, Ziyâd da emîru'l-mü'minînin huzurundayken, gelen kişiye selam verilmeyeceğini söylemişti.¹⁹⁰

Özetle, Ziyâd'ın gerek vali olarak Basra'da ilk hutbesinde telaffuz ettiği, aynı zamanda meclisinin her bir duvarına astırdığı şu ifadelerin, onun hedeflediği idare tarzının ana unsurlarını oluşturduğunu söylemek yanlış olmayacaktır: Şiddete varmayan sertlik, zayıflığa varmayan yumuşaklık, iyiliğin de kötülüğün de karşılıksız kalmaması, maaş ve ödeneklerin geciktirilmemesi, önemli işler için gelenlerin asla bekletilmemesi veya ihmal edilmemesi.¹⁹¹

c) Adli Faaliyetleri ve Yargıya Müdahil Oluşu

Eyalet valilerinin görev ve sorumluluk alanlarından sayılan, halk arasında çıkan anlaşmazlıkların çözüme kavuşturulması hususuna dair Ziyâd hakkında da pek çok rivayet olduğu, bu doğrultuda onun miras,¹⁹² arazi,¹⁹³ köle,¹⁹⁴ borç,¹⁹⁵ karı-koca ilişkileri¹⁹⁶ ve mal satışı¹⁹⁷ gibi birçok konuda davaları bizzat karara bağladığı görülür. Bu bağlamda, muhtemelen kamu düzeninin sağlanmasıyla yakından ilişkili olması hasebiyle ceza davalarının neredeyse tamamını bizzat hükme bağlayan valilere dair gelen rivayetlere bakıldığında kaynaklarda en sık rastlanan isimlerden birinin Ziyâd olduğu göze çarpar.¹⁹⁸ Nitekim birçok rivayette onun, kamuya karşı işlenmiş suçlar çerçevesinde, kamu düzenini

¹⁹⁰ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 21; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 211-212; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 17.

¹⁹¹ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 211; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 269.

¹⁹² İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 100, C. IX, s. 99; İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 159; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 497. Söz konusu rivayette Ziyâd'ın, mirasla ilgili gördüğü bir davada, Hz. Ömer'in benzer davalardaki hükümlerini iyi bildiğini, dolayısıyla kendisinin de buna göre karar verdiğini açıkladığı görülür.

¹⁹³ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 235.

¹⁹⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 214; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. II, s. 373, C. VIII, s. 134. (Bu rivayette, bir gulâmın kendilerine ait olduğunu iddia eden iki kabile arasındaki anlaşmazlığın çözümünde Ziyâd'ın etrafındakilerle istişare ettiği ve fikri olanları dinlediği görülür).

¹⁹⁵ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 70; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 215.

¹⁹⁶ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. IV, s. 43.

¹⁹⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 224.

¹⁹⁸ Akyüz, a.g.e., s. 229.

sağlamak adına para,¹⁹⁹ el kesme,²⁰⁰ içki haddi,²⁰¹ hırsızlık haddi,²⁰² hapis,²⁰³ sürgün,²⁰⁴ ölüm²⁰⁵ cezaları gibi hükümler verdiği nakledilmiştir.²⁰⁶

Kaynaklarda, Ziyâd'ın cezalandırma sistemi ile ilgili olarak nakledilen bir rivayete göre o, cezalandırmak istediği kişiyi üç gün hapseder, sonra yanına çağırır, bundan sonra uygun görürse cezalandırır ve “Cezalandırma hususunda, öfkeden dolayı cezalandırılmış olma korkum dışında hiçbir şey bana mani olamaz.” derdi.²⁰⁷ Öte yandan Ziyâd'ın davaları çözüme ulaştırmak amacıyla kadılar tayin ettiği, bunların arasında İmran b. Husayn, Abdullah b. Fudâlâ, Zürâre b. Evfâ,²⁰⁸ Mesrûk b. Ecda'²⁰⁹ gibi isimler bulunmakla birlikte Kadı Şüreyh b. el-Hâris isminin rivayetlerde öne çıktığı görülür.

Hz. Ömer ve Hz. Ali dönemlerinin yanı sıra Ziyâd'ın valiliği sürecinde de itibar gören, onun tarafından önce Basra sonra da Kûfe kadılığına tayin edilen Kadı Şüreyh, uzun yıllar kadılık yapmış ve her iki şehirde de bu vazifeyi icra ettiğinden dolayı “kâdi'l-mısrayn” vasfını almıştı.²¹⁰

Kadrosunda Kadı Şüreyh'e özel bir yer ayırdığı görülen Ziyâd'ın onun rızkına (devletten aldığı bir tür ödeneğe) zam yapmak isteyince Kadı Şüreyh'in, Hz. Ömer zamanında aldığı miktarın kâfi olduğunu ifade ederek buna gerek görmediği, bunun üzerine Ziyâd'ın onu namaz vazifesiyle de görevlendirmek ve maaşını arttırmak istediği, ancak Kadı'nın namaz için para alamayacağını söylediği nakledilir. Nihayetinde Ziyâd'ın onu beytül-mâlin idaresine tayin edip ona bin dirhem maaş bağladığı, Şüreyh'in de bunu kabul ettiği rivayet edilir.²¹¹

¹⁹⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 222.

²⁰⁰ A.e., C. V, ss. 233, 244.

²⁰¹ A.e., V, 240.

²⁰² İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, s. 299.

²⁰³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 235, 264; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 142-143; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 227; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 462, 477; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 208-209.

²⁰⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 183-184; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 263 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 476 vd.; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 21; Makrizî, **Hıtat**, a.g.e., C. I, s. 298; C. II, s. 107.

²⁰⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 207; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

²⁰⁶ Akyüz, a.g.e., s. 229.

²⁰⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 284.

²⁰⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197.

²⁰⁹ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 61.

²¹⁰ Şükür Özen, “Kâdi Şüreyh, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, s. 120.

²¹¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 243.

Kadı Şüreyh'le koordineli bir şekilde çalıştığı anlaşılan Ziyâd, rivayete göre onu meclisinde yanına oturtur ve ona “Eğer verdiğim karardan başkası sana göre daha doğru ise bana söyle, beni uyar” derdi. Rivayetin devamına göre Ziyâd bir hüküm verdiği zaman Kadı Şüreyh ona itiraz etmezdi.²¹² Kadı Şüreyh'in tek başına karar vermek istemediği veya içinden çıkılması zor davalarda Ziyâd'a haber vererek birlikte hükme vardıkları görülür. Örneğin Kadı Şüreyh, bir evde bulunan ve evin hem eski hem de yeni sahibi tarafından kabullenilmeyen bir hazinenin ne yapılacağı konusunda davayı Ziyâd'a götürmüş, Ziyâd ise malı sahiplenen olmazsa beytûlmâle aktarılmasına hükmetmişti.²¹³

Yargıda otoritenin ağırlığını ve son sözü kimin söylediğini gösteren bir rivayete göre ise, bir adam Muaviye'ye gelerek, Hristiyan olan babasının ölünce geride çok mal bıraktığını, diğer kardeşlerinin ise Müslüman olduğu için kendisini mirastan mahrum ettiğini söyleyerek şikâyette bulunmuş, “İslâm'ın izzeti kişiye zarar mı verir fayda mı sağlar?” diye sormuştu. Muaviye ise ona “İslam'ın izzeti insana ancak fayda sağlar” dedikten sonra, mirasın kardeşler arasında eşit bölünmesi gerektiğine hükmetmiş, verdiği bu hükmü Ziyâd'a yazarak, müslümanı gayrı müslime varis kılmasını, ancak gayrı müslimin müslümana varis olamayacağını bildirmişti. Kadı Şüreyh'in görüşü ise, iki dinin mensuplarının birbirine varis olamayacağı şeklinde olup daha önceki uygulamaları bu yöndeydi. Ancak Muaviye'den Ziyâd'a, Ziyâd'dan da kendisine ulaştırılan hüküm gereği, o tarihten itibaren yeni hükme göre fetva veren Kadı Şüreyh, kararını açıkladıktan sonra “bu müminlerin emîrinin görüşüdür” demeyi ihmal etmezdi.²¹⁴

B- ASKERÎ FAALİYETLERİ

1. Askerî Muhâsiblik ve Kâtiplik

Ziyâd'ın, Hz. Ömer zamanında fütûhât sürecinde ordunun elde ettiği ganimetlerin hesap ve taksimini yaptığı düşünüldüğünde onun kariyerini başlatan ilk görevinin askerî nitelik taşıdığını ifade etmek mümkündür.

²¹² A.e., C. V, s. 242.

²¹³ A.e., C. V, s. 143.

²¹⁴ A.e., C. V, ss. 241-242.

O, 14 yaşında bir genç olarak, Utbe tarafından Übülle'nin fethinden kazanılan ganimetlerin dağıtımıyla görevlendirildiğinde,²¹⁵ başarıyla yürüttüğü bu işin karşılığında kendisine 2 dirhem yevmiye verilmişti.²¹⁶ Muhasebe işlerinin yanı sıra, okur-yazar yönüyle de istihdam edilen Ziyâd, Hz. Ömer'e, rapor niteliğinde kapsamlı bir de mektup yazmıştı.²¹⁷ Benzer bir rivayete göre Ziyâd, Kadisiye Savaşı sürecinde Hz. Ömer tarafından kâtiplikle memur kılınmıştı.²¹⁸ O, Sâsânî kuvvetleriyle Celûlâ'da yapılan savaşın ardından Irak valisi Sa'd b. Ebî Vakkas'ın idaresi altında, ganimetlerin hesabı ve kayıt işlerini yapmakla görevlendirilmişti.²¹⁹

Ziyâd'ın yine bu dönemde, kâtipliğini yaptığı Basra valisi Ebû Mûsâ ile birlikte fetihlere katıldığı,²²⁰ Ehvâz ve civarının fethinde gayret gösteren Ziyâd'ın, bu süreçte şiddete başvurmadan barış yoluyla kontrolü sağlamaya çalıştığı, fakat karşılaşılan şartlar gereği bunun mümkün olmadığı rivayet edilmiştir.²²¹ Yanı sıra Ziyâd, Ebû Mûsâ'nın yanında Tuster'in fethine katılmış, daha sonra Hz. Ömer'in yanına giderek ona, buranın fethiyle ilgili haberleri anlatmıştı.²²²

Özetle Ziyâd, Hz. Ömer'in hilâfeti döneminde yürütülen geniş çaplı fütûhâtın bir parçası olmuş, bilhassa ganimetlerin muhasebe, taksim ve kayıt işleriyle, kâtiplik ve elçilik vazifeleriyle bu süreçte kendini göstermişti.

2. Komutanlık

Hz. Ömer zamanında askerî alanda çok yönlü bir profil çizen Ziyâd'ın, Hz. Ali döneminde de, iç karışıklıkların patlak verdiği ve bu ortamın pek çok grup tarafından fırsata dönüştürüldüğü Fâris ve Kirman civarına büyük bir orduyla gönderildiği ve bölgede beklenen asayişî temin ettiği kaydedilmiştir. Ziyâd'ın, komutasındaki kalabalık bir orduyla

²¹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 479; Taberî, a.g.e., C. III, s. 597.

²¹⁶ Belâzürî, **Fütûh**, a.y.; a.mlf., **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198; Taberî, a.y.; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, a.g.e., C. I, s. 432.

²¹⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

²¹⁸ Taberî, a.g.e., C. III, s. 489; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 453; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 36; Cevad Ali, **el-Mufassal**, a.g.e., C. IV, s. 227.

²¹⁹ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 167; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. II, s. 522; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 70.

²²⁰ Zübeyrî, a.g.e., ss. 244-245; Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 136; Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 218; İbn Hallikân, a.g.e., C. VI, s. 357; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.g.e., C. III, s. 166.

²²¹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 136; Zehebî, **Tarihu'l-İslâm**, a.y.

²²² Zübeyrî, a.g.e., ss. 244-245.

bu topraklara ayak bastığı ifade edilmekle birlikte onun pek de sıcak savaşa girmeden bölgede istikrarı sağlamayı başardığı da belirtilmiştir.²²³ Muaviye'nin Irak valisi iken yürüttüğü askerî faaliyetler ise, Ziyâd'ın askerî başarı ve dehâsının ortaya çıktığı asıl örnekler olmuştur. Onun idaresinde düzenlenen Horasan, Sicistan, Hind ve Mâverâünnehr eksenli sefer ve fetih hareketlerinin, kendinden öncekilerden daha kapsamlı hedef ve sonuçlara sahip olduğu görülür. Buna göre, Muaviye'nin iktidara geldiği ilk yıllarda, bölgedeki askerî harekâtın temel gayesi, bölgeyi kontrol altına almak, yanı sıra Mâverâünnehr civarına daha ziyade taciz saldırıları düzenlemek²²⁴ ve böylece genel anlamda bölgede hakimiyetin kuvvetlenmesini sağlamaktı. Ziyâd'ın vali olmasıyla birlikte, askerî faaliyetler farklı bir boyut kazanmış, artık taciz amaçlı saldırılardan öte, planlı ve sistematik bir çerçeveye sahip düzenli bir görünüme kavuşmuştu.²²⁵ Ziyâd dönemindeki bu faaliyetlerde Ziyâd'ın bizzat ordunun başında sefere katılmaktan ziyade plan ve yönetim boyutunda orduyu komuta ettiğini ifade etmek gerekir.

Ziyâd'ın sevk ve idaresi altında yürütülen fetih hareketlerine bakıldığında -Horasan civarında- Hakem b. Amr ve Mühelleb b. Ebî Sufre isimlerinin öne çıktığı görülür. Bu bağlamda fütûhât sürecinde Hakem, Herat ve Cûzcân'ı fethederek Merv'e ulaşmış²²⁶ Gûr ve Ferâvende'ye yönelerek, irtidad etmiş olan bu bölgeyi fethetmiş,²²⁷ ayrıca, Ceyhun nehrini geçmek ve Mâverâünnehr'e ayak basmak suretiyle,²²⁸ bir yandan yapılacak diğer fetihlerin kapısını aralamış, öbür yandan "Mâverâünnehr'de namaz kılan/kıldırın ilk kişi" olmuştu.²²⁹ Yine, Ziyâd ile Hakem arasında yapılan fetih harekât planına göre gerçekleştirilen akınlar sonucunda²³⁰ Toharistan civarında çeşitli zaferler kazanılmış,²³¹ Ceyhun nehrinin ötesinde Çagâniyân'ın yanı sıra Türklere ait bazı topraklar fethedilmişti.²³²

²²³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 137; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 381-382; İbn Kesîr, a.g.e., C. VII, s. 321; İbn Haldûn, **Târih**, a.g.e., C. II, s. 644.

²²⁴ Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi-3**, a.g.e., s. 67.

²²⁵ Çetin, "Horasan", a.g.md., C. XVIII, s. 236; Apak, a.g.e., s. 67.

²²⁶ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 222; Taberî, a.g.e., C. V, s. 251; İbn Abdilber, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, s. 154.

²²⁷ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 229-230; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 455-456.; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

²²⁸ İbn Haldûn, **Tarih**, a.y.

²²⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576; Taberî, a.g.e., C. V, s. 286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 456.

²³⁰ Sönmez, "Hakem b. Amr", a.g.md., C. XV, s. 175.

²³¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 226; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; İbn Haldûn, **Tarih**, a.y.

²³² Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 576.

Ziyâd döneminin bir diğerkomutanı Mühelleb b. Ebî Sufra, özellikle Türklerle karşı karşıya gelinen yerlerde başarılar elde etmişti. Ziyâd'ın sevgiyle, Türklerin yaşadığı Eşel dağlık bölgesine sefer düzenleyen Hakem ve Mühelleb, başarılı bir gaza süreci geçirerek bol ganimet elde etmişlerdi.²³³ Bu arada sürecin baş mimarı olan Ziyâd'ın, Mâverâünnehr'e yönelik yapılacak fetihlerin daha iyi sevk ve idaresi için, ordugâh merkezlerini Basra ve Kûfe'den Merv'e taşıdığını, civar şehirlere asker yerleştirilmek suretiyle buraları, Türkistan fetihleri için birer üs haline getirdiğini, onun bu girişimleri sayesinde bölgedeki fetih hareketlerinin canlanarak devam ettirildiğini hatırlatmak gerekir.²³⁴

Fetih planının bir diğericracısı olan, Ziyâd'ın Horasan valilerinden Rebî' b. Ziyâd ise bu süreçte Belh'i fethetmiş, Kûhistan'a yönelerek buradaki Türklerle savaşarak zaferler kazanmış, yanı sıra, Ceyhun nehrini aşarak Maveraünnehr'e ulaşmak suretiyle fütûhât zincirinin öncü halkalarından olmuştu.²³⁵

Horasan civarında fetihlerde bulunan bir diğervali Gâlib b. Abdillâh el-Leysî, Toharistan ve civarında bazı gazalar ve fetihler gerçekleştirmiş, Ziyâd'ın gönderdiği takviye kuvvetlerle bölgede gücünü gösteren ordu, uzunca bir süre Horasan mintikâsındaki askerî faaliyetlerini sürdürmüşlerdi.²³⁶ Bölgedeki fetih hareketlerine katkı sağlayanlardan biri de, Sicistan valisi Ubeydullah b. Ebî Bekre olmuştu. Ziyâd'dan aldığı talimatlar doğrultusunda bölgede bazı gazalar gerçekleştiren Ubeydullah, Türklerle karşılaşmış; Berzan ve Kâbil'i barış yoluyla fethetmişti.²³⁷

Horasan'ın yanı sıra Sind/Hind civarında da, Ziyâd'ın görevlendirdiği vali ve komutanlar eliyle yürütülen düzenli askerî faaliyetlerin varlığından, bilhassa sınırda gerçekleşen sefer ve gazalardan bahsedilir. Buna göre bölgeye vali tayin edilen Sinan b. Seleme, Mükran'ı savaş yoluyla fethetmiş, kendisi de buraya yerleşerek hem buradaki şehirleşmeyi hem de bölgedeki hakimiyetini kuvvetlendirmişti.²³⁸ Sinan'ın ardından, Ziyâd'ın vali olarak bölgeye gönderdiği Râşid b. Amr da, selefi gibi bu topraklarda başarılı

²³³ Taberî, a.g.e., C. V, s. 251; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 456; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29.

²³⁴ Apak, a.g.e., s. 67.

²³⁵ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 285-286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 489.

²³⁶ İbn A'sem, a.g.e., C. IV, s. 316.

²³⁷ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., C. II, ss. 218-219; Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 559.

²³⁸ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 609; Yakûbî, a.g.e., C. II, s. 234.

faaliyetlere imza atmış, Kîkân civarında gazalar yaparak zaferler kazanmış, yanı sıra Sind beldelerinde çeşitli savaşlar ve Hind topraklarında bazı fetihler de gerçekleştirmişti.²³⁹

Son olarak ifade etmek gerekirse, buldukları bölgenin askerî işlerini de yürütmekle mükellef olan eyalet valileri, bilhassa sınır bölgelerini idare eden valiler, bu toprakları dış saldırılara karşı korumak ve dolayısıyla askerî birlikler oluşturup, bunları kendisi ya da daha ziyade sınır valilerinden seçtiği birinin komutasında bölgeye sevk etmekle sorumluydu. Bu doğrultuda Ziyâd'ın da tayin ettiği valiler, hem hudut bölgelerinde güvenliği temin etmişler, hem de düzenledikleri seferlerle yeni yerlerin fethine muvaffak olmuşlardı.²⁴⁰

3. Valiliğinde Gerçekleştirdiği Diğer Bazı Askerî İcraat ve Düzenlemeler

a) Hares Teşkilâtı

“Muhafız birliği” olarak ifade edilmesi mümkün olan bu teşkilatın, ilk kez, Burek b. Abdillah tarafından suikaste uğrayan,²⁴¹ halife olunca da böyle bir tedbir almak suretiyle kendini koruma altına alan Muaviye tarafından kurulduğu belirtilir.²⁴² Diğer yandan Hares'in ilk kez Ziyâd tarafından oluşturulduğu rivayeti de vardır.²⁴³ Ancak bu rivayetin, Ziyâd'ın hares'i “Basra'da” ilk kuran kişi olduğu şeklinde anlaşılması gerektiği de ifade edilmiştir.²⁴⁴

Rivayete göre Ziyâd'ın oluşturduğu bu grup (muhafız birliği, koruma ordusu) beş yüz kişiden müteşekkil olup caminin yanından ayrılmazlardı ve başlarında “sâhibü'l-hares” denen amirleri olurdu. Ziyâd'ın Basra'da sâhibü'l-hares olarak tayin ettiği kişi ise Benî Sa'd'dan Şeybân idi.²⁴⁵ Ziyâd, sâhibü'l-hares olarak görevlendireceği kişinin yaşlı, iffetli, güvenilir ve kendine laf getirmeyen (ta'n edilmeyen) gibi özelliklere sahip olmasını isterdi.²⁴⁶

²³⁹ Yakûbî, a.g.e., C. II, s. 234.

²⁴⁰ Akyüz, a.g.e., ss. 227-228.

²⁴¹ Taberî, a.g.e., C. V, s. 149; Taberânî, a.g.e., C. I, ss. 100-101; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 393.

²⁴² Akyüz, a.g.e., s. 292.

²⁴³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 229.

²⁴⁴ Akyüz, a.g.e., s. 292.

²⁴⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 229; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

²⁴⁶ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 235.

Ziyâd'ın bir diğer icraatı da, ilk kez, önünde yürümek üzere ellerinde mızrak ve demir âsâları bulunan bir birlik kurmasıydı.²⁴⁷

b) Şurta Teşkilâtı ve Divanü'ş-Şurta

Muaviye²⁴⁸ veya daha önceki halifeler döneminde kurulduğuna dair rivayetler bulunan,²⁴⁹ emniyet ve asayişin sağlanmasıyla görevli olan ve mensuplarına şurta denen bu teşkilatın²⁵⁰ Ziyâd döneminde –asayişin sağlanması amacıyla binaen- hayli ön planda olduğu görülür. Ziyâd, Basra'ya vali olarak geldiğinde, iç karışıklıklarla bunalan bu şehirde şurtaları devreye sokmuş, problemlerin çözümünde onları istimal etmişti. O, Basra'da şurtaların sayısını ilk olarak dört bine çıkarmış, başlarına da Abdullah b. Hısn ve Ca'd b. Kays olmak üzere iki amir (sâhibü'ş-şurta) tayin etmişti. Başlangıçta şurta işlerini birlikte yürüten bu ikilinin bir süre sonra aralarında çekişme meydana gelince Ziyâd, İbn Hısn'ı yerinde bırakıp Ca'd'ın görevini değiştirmiş ve onu füssâk yani bozgunculuk yapanların takibiyle görevlendirmişti.²⁵¹

Ziyâd, Basra'ya geldiği ilk gün irad ettiği hutbesini bitirdikten sonra, hutbesinde bahsettiği ve akabinde derhal uygulamaya koyduğu sokağa çıkma yasağının ciddiyetle takibi için şurtasını görevlendirmişti. O, valiliği esnasında insanlara rahatlıkla evlerine gidebilecekleri kadar bir mühlet tanımak adına yatsı namazını ertelemiş, sonra ağır ağır kıldırılmış, namaz bitince Bakara Sûresi veya başka bir uzun sûreyi tertîl üzere okutmuş, nihayetinde, bir insanın şehrin en uzak bölgesine ulaşabileceği kadar bir zaman bekledikten sonra sâhibü'ş-şurtasına şehre dağılarak sokak sokak dolaşmalarını ve artık kime rastlarsa öldürmelerini emretmişti.²⁵²

²⁴⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 229; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbn Abdirabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.y.

²⁴⁸ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 232.

²⁴⁹ İbn Habîb, a.g.e., s. 373.

²⁵⁰ Şurta birimi, üniformalı kolluk güçleri (bkz. Metin Yılmaz, “Şurta”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 242) veya askerî polisler (Akyüz, a.g.e., s. 224) şeklinde de tavsif edilmiştir.

²⁵¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 225; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 222-223. İbn Hısn'ın Ziyâd ölünceye dek sâhibü'ş-şurta olarak görevini sürdürdüğü nakledilir; bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 222-223.

²⁵² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 219; Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 196; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10.

Basra'da faaliyet gösteren Hâricî Kureyb ve Zehhaf'ın isyan girişimlerinin bertaraf edilmesinde de şurtaların varlığı kendini göstermişti. Rivayete göre beş yüz kişilik şurta ekibi, kendilerine yardımcı olan kabile mensuplarıyla birlikte, isyancıları bir evde muhasara altına almış, neticede bu Haricî gruplar etkisiz hale getirilmişti.²⁵³

Ziyâd'ın Haricîlerle mücadelede şurtaları istimal ettiğine dair başka bir rivayete göre, Ziyâd'ın Basra'da cami işleriyle görevlendirdiği, Benî Temîm'den Şeybân b. Abdillah es-Sa'dî, evinin kapısındaiken bir kaç Haricî tarafından saldırıya uğrayarak oğluyla birlikte öldürülmüş, bunun üzerine güvenlik görevlisi Bişr b. Utbe et-Temîmî, olayın faillerinin peşine düşmüş ve aralarında geçen çatışmanın sonucunda onları öldürmüştü.²⁵⁴

Ziyâd, Kûfe'de de şurta teşkilatını geliştirmiş, şurta sayılarını artırmış²⁵⁵ ve onlara önemli vazifeler yüklemişti. O, şehre ayak bastığında yaptığı konuşmasında halka şurtalarını işaret ederek, isteseydi, güvenlik güçleriyle şehre gelerek kendilerine başka türlü de davranabileceğini, ancak arzusunun ve beklentisinin bu olmadığını söylemiş ve iyi niyetine karşılık onlardan itaat istemişti.²⁵⁶

Ziyâd, Hucr b. Adiy ve arkadaşlarının yakalanması sürecinde de şurtalarını görevlendirmiş, bu süreçte zaman zaman şurtalarla Hucr'u koruyanlar arasında çatışmalar yaşanmış, önceleri şurtaların elinden kurtulmayı başaran Hucr, daha sonra kabilelerin desteğiyle yakalanabilmişti. Hucr ve arkadaşlarıyla ilgili yürütülen bu operasyon sürecinde şurta, gruptan bazılarını yakalamış veya öldürmüştü.²⁵⁷ Ziyâd, Hucr yakalandığında da şurtalarına onu - Muaviye'ye gönderilmek üzere- Kûfe'den çıkarmalarını emretmişti.²⁵⁸ Rivayete göre Ziyâd'ın Kûfe'deki sahibü's-şurtası Şeddâd b. el-Heysem idi.²⁵⁹

Öncelikli görevlerinden biri valiyi korumak olan sahibü's-şurtaların, Ziyâd'ın önünde yürümek suretiyle ona korumalık yaptığı görür. Nitekim onun Basra'daki sahibü's-

²⁵³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 183-184.

²⁵⁴ A.e., C. V, s. 181; Müberred, a.g.e., C. II, s. 192.

²⁵⁵ Taberî, a.g.e., C. V, s. 222; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 450; İbn Haldun, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 10. Bu kaynaklarda Ziyâd'ın emniyet ve otoriteyi sağlamak adına şurta sayısını dört bine çıkardığı kaydedilir.

²⁵⁶ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 234-235; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 227; Safvet, a.g.e., C. II, s. 261.

²⁵⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 259.

²⁵⁸ Taberî, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 478.

²⁵⁹ Halîfe b. Hayyât, a.g.e., s. 212; Taberî, a.g.e., C. V, s. 266.

şurtaları olan Abdullah b. Hısn ve Ca'd b. Kays, ellerinde mızraklar olduğu halde, önünden gitmek suretiyle Ziyâd'a muhafızlık ederlerdi.²⁶⁰ Bu bağlamda Ziyâd'ın sahibü'ş-şurtası birgün elinde bıçak olan bir adamı Ziyâd'a doğru geldiğini görünce onu öldüreceğini zannederek adama saldırmış ve onu öldürmüştü; yaşanan hadise neticesinde Ziyâd, maktulün diyetini ödeyerek problemi halletmişti.²⁶¹

Rivayetlerden anlaşıldığına göre sahibü'ş-şurtanın bir görevi de valinin vermiş olduğu cezaların infazı idi.²⁶² Bu doğrultuda, Hucr'un arkadaşlarının yakalanması sürecinde birinci derecede aktif olarak yer alan sahibü'ş-şurta, Ziyâd'ın huzuruna getirilen -Sayfî adlı- zanlının sorgulanması sürecinde Ziyâd'ın yanında bulunduğu gibi, akabinde Hz. Ali'ye sebetmediği gerekçesiyle zanlının dövülmesi emrinin infazcısı olmuştu.²⁶³ Yine Ziyâd, konuşması esnasında "baban kim?" diyerek kendisini taciz eden bir kişiye "Şu adam sana anlatır" diyerek sahibü'ş-şurtasını işaret etmiş, daha sonra boynunu vurdurmuştu.²⁶⁴

Özetle şurtalar, valinin korunması, suçluların takibi ve yakalanması, nihayetinde cezaların infazı gibi emniyet ve asayiş konularında istimal edilen güvenlik güçleriydiler.

Ziyâd'a göre sahibü'ş-şurta olacak kişi, cesur, atılgan ve gözü açık olmalıydı.²⁶⁵

c) Dîvânü'l-Cünd

Askerlerle ve askerlikle ilgili işlemlerin kayda geçirildiği bir kurum olduğu anlaşılan dîvânü'l-cündün ilk örneğine Hz. Ömer zamanında rastlandığını söylemek mümkündür. Hz. Ömer, fetihlerle birlikte devletin artan gelirlerini (fey) Müslümanlara dağıtmak için bir teşkilat oluşturmuş, hem askerî güçleri hem de devletin hazinesini tanzim etmek istemişti. Devlet gelirlerinden hisse alacak Medine halkını, fetihlere katılanlar ve aileleriyle birlikte kabile esasına göre dîvân defterlerine yazdıran Hz. Ömer, bu defterlere kişilerin isimlerinin yanı sıra yıllık veya aylık olarak verilecek olan ödenekleri de kaydettirmişti. Böylelikle Hz. Ömer zamanında şekillenen bu sistem, Emevîler döneminde

²⁶⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 225; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 222-223.

²⁶¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 231.

²⁶² Akyüz, a.g.e., s. 215.

²⁶³ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 266-267 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 477-478; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 21

²⁶⁴ İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 52.

²⁶⁵ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 235.

de devam etmiş, benzer dîvân defterleri Basra, Kûfe, Fustât gibi merkezlerde de tutulmuştu.²⁶⁶

Ana hatlarıyla Hz. Ömer döneminin uzantısı olan bu kurumun görevi, askerlikle ilişkisi olanların kabilelere göre adlarını, maaşlarını ve vazifelerini gösteren defterler tutmak iken, Ziyâd döneminde buna bir de dîvâna kaydedilenlerin fiziksel özelliklerinin de belirtilmesi eklenmişti. Bu yönleriyle dîvânü'l-cünd, sadece getirdiği askerî ve malî düzenlemelerle değil, neseplerin kaydedildiği resmî sicilleri barındırması hasebiyle aynı zamanda sosyal açıdan da önemli idi.²⁶⁷

Ziyâd döneminde, dîvânü'l-cünde kayıtlı olan askerlerin zorunlu hizmetleri arasında sayılan sınır bölgesi (mekteb) görevi ile ilgili olarak da bir takım düzenlemelere gidilmişti. Buna göre Ziyâd, mektebine yani sınır bölgesine gidecek olan askerlerin görev periyodunu, sınır bölgesi uzaksa iki yılda bir, yakınsa her yıl olarak uygulamıştı. Vali olarak Kûfe'ye daha ilk gelişinde mescidde yaptığı konuşmasında böyle yapacağını halka ilan etmişti.²⁶⁸ Ziyâd ayrıca onlara, askerlerin uzun süre sınırda tutulması, ailelerinin yanına gitmelerine izin verilmemesi şeklindeki uygulamayı kaldıracağını da vad etmişti.²⁶⁹

Askerlerin sayısında önemli artışların yaşandığı kaydedilen Ziyâd döneminde Basra'daki askerlerin sayısının kırkıbinden seksen bine, Kûfe'dekilerin sayısının ise altmışbine ulaştığı belirtilmektedir.²⁷⁰ Yine benzer şekilde Ziyâd'ın valiliği sırasında Basra'da deftere kayıtlı askerlerin seksen bin kişi, ailelerinin yüz bin kişi; Kûfeli askerlerin ise altmış bin, ailelerinin de seksen bin kişi oldukları rivayet edilmektedir.²⁷¹ Dîvâna kayıtlı bu askerlerin (ehlü'd-dîvân) ölüm veya göç gibi nedenlerle sayıları azaldığında eski kayıtlar silinir, yerlerine yenileri kaydedilirdi. Bilhassa Ziyâd ve daha sonra oğlu Ubeydullah zamanında mukatile sayısındaki artışın nedeninin de bu olduğu belirtilir.²⁷²

²⁶⁶ Ed-Dûrî, "Dîvân", a.g.md., C. IX, s. 378.

²⁶⁷ Akyüz, a.g.e., s. 285.

²⁶⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 208.

²⁶⁹ A.y.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 220.

²⁷⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228.

²⁷¹ Belâzürî, **Fütûh**, s. 488; a.mlf., **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228. Basra'daki askerlerin sayısının Kûfedekilere göre az olmasının sebebi, muhtemelen Kûfe cihetinden yürütülen fetihlerinin azalırken, Basra'dan yürütülen fetih hareketlerinin devam etmesidir; C. M. Cevdet, **el-Arab ve'l-Arz fi'l-Irak fi Sadri'l-İslam**, a.g.e., s. 207.

²⁷² Ali, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye**, a.g.e., ss. 32-33; Akyüz, a.g.e., s. 258.

Bu bahiste başka bir rivayette, mukatile hakkında Ziyâd ve kızı arasında geçtiği nakledilen söyle bir konuşmadan bahsedilmektedir. Buna göre Ziyâd'ın kızı, seksen bin kişilik mukatile ordusunu izlerken ağlamaya başlamış, Ziyâd ona neden ağladığını sorunca o, askerlerin oluşturduğu bu manzaranın son bulmasından korktuğunu söylemiş, Ziyâd ise ona bundan korkmamasını, çünkü kendilerinden öncekiler zevale uğramasaydı kendilerinin bu günleri göremeyeceklerini belirtmek suretiyle cevap vermişti.²⁷³

Son olarak Ziyâd'ın askerî anlamda gerçekleştirdiği diğer bazı düzenlemelere değinilecek olursa, onun Basra'daki kabileleri beş, Kûfe'deki kabileleri ise dört ana gruba ayırarak şekillendirmesi ve her grubun başına da reîs denen sorumluları koymasının öncelikle askerî hedeflere yönelik bir düzenleme olduğu ifade edilir.²⁷⁴ Ayrıca onun, Basra ve Kûfe mukatilesinden toplam 50 bin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a göndererek orada yerleştirmesi de askerî icraat ve politikaları arasındadır.²⁷⁵

C- BAYINDIRLIK, İMAR VE İSKÂN FAALİYETLERİ

İdaresi altındaki bölgelerde evvela iç meseleleri hallederek büyük ölçüde emniyet ve nizamı sağlayan Ziyâd, bundan sonra idareciliğin bir diğer kanadı olan bayındırlık ve imar faaliyetlerine girişmiş, başta Basra olmak üzere birçok merkezde kalkınma hamleleri gerçekleştirmişti. Rivayette de belirtildiği gibi, her taraftan insanlar buralara dolmaya başlamış ve bu bölgelerdeki refahtan paylarını almak istemişti.²⁷⁶

1. Hamamlar ve Sarnıçlar

Bayındırlık ve imar faaliyetlerinin bir parçası olarak göze çarpan hamamların, Hz. Ömer döneminde kurulan şehirlerde ortaya çıktığı, sonraki dönemlerde de sayılarının arttığı görülür. Nitekim Basra'nın kurucusu sayılan Utbe b. Gazvân'ın şehri inşa ederken valilik, mescid ve hapishane gibi yapıların yanı sıra bir de hamam inşa ettirdiği rivayet edilir.²⁷⁷

²⁷³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 239.

²⁷⁴ Ali, a.g.e., ss. 40-41.

²⁷⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 577; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 226, 286; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 452, 489; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

²⁷⁶ el-A'zamî, **Muhtasarü Tarihi'l-Basra**, a.g.e., s. 46.

²⁷⁷ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Büldân**, a.g.e., C. I, s. 432.

Basra'da hamamların inşası için valilerin izninin gerektiği ve şahıslar tarafından, çoğunlukla kendi adlarıyla birçok hamamın yaptırıldığı göze çarpar. Bu noktada Ziyâd'ın azadlısı ve aynı zamanda hâcibi olan Fîl'in de hamam yaptırdığı, bu hamamın Kisrâ'nın hamamından bile daha büyük olduğu rivayeti dikkat çekicidir. Üstelik bu hamam, Basra'da ilk olarak yapılan Abdullah b. Osman b. Ebi'l-Âs es-Sekafi'nin hamamından sonraki ikinci hamam olma özelliğine sahipti. Yine kaynaklarda Ziyâd'ın kızı Rayta'nın²⁷⁸ ve hares görevlisi Belc b. Nüşbe es-Sa'dî'nin de hamamlarının olduğu rivayet edilir.²⁷⁹ Ziyâd'ın kendi adına hamam yaptırdığına dair bir kayda rastlayamadığımızın yanı sıra, onun ancak başkasını rahatsız etmeyecek yerlerde hamam yapımına müsaade ettiğini, bu şarta uymayan hamamların inşasını da önlediğini belirtmek gerekir.²⁸⁰

Bu konuda zikri geçen başka bir rivayette, Basra'daki vali ve şehrin önde gelen isimlerinin Dicle nehrinden su getirmek suretiyle sarnıçlar kazdırdıkları nakledilir. Yağmur sularının da birikebildiği bu sarnıçların en bilinenleri arasında İbn Âmir, Ziyâd, İbn Ziyâd ve Haccâc'ın sarnıçları olup, bu valiler, yaptırdıkları sarnıçları halkın da istifadesine sunar, insanların onlardan su almalarına izin verirlerdi.²⁸¹ Basra halkının içme suyu ihtiyacının kanallardan ziyade bu sarnıçlardan sağlandığı düşünülürse, bu sarnıçların önemi daha net ortaya çıkacaktır.²⁸²

2. Kanallar

Irak bölgesinde açılan ve şehirlerin hem içme suyunun karşılanması hem de arazilerin sulanmasını sağlama amaçlı kanalların, ya söz konusu su ihtiyacını karşılamak için valiler tarafından ya da ikta olarak elde ettikleri toprakları sulama maksadıyla şahıslar tarafından kazdırıldığı görülür.²⁸³ Bu doğrultuda Basra'da kazdırıldığı rivayet edilen pek çok kanal vardı ki, Ziyâd'ın kazdırdığı bazı kanallar bunlar arasında en meşhurlarıydı.²⁸⁴

Aslında Ziyâd, henüz Hz. Osman döneminde Basra valisi Abdullah b. Âmir'in divan ve beytülmal işlerini yürüttüğü süreçte, kanal kazdırma işine ne denli önem verdiğini

²⁷⁸ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 493.

²⁷⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 495; a.mlf., **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 214.

²⁸⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 231.

²⁸¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 516.

²⁸² **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 195.

²⁸³ **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 195. Ayrıca bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 515 vd.

²⁸⁴ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 515 vd.

belli etmişti. Nitekim Übülle ırmağıyla ilgili projede valinin işi ağırdan aldığı görüncü, onun şehirden ayrılmasını fırsat bilerek ırmağı kazdırmış, temizlemiş ve belli bir derecede uzatmış, bu esnada ırmağın temizlenme işini tamamlayan Ziyâd, Feyzü'l-Basra kanalını açtırmıştı. Vali İbn Âmir Basra'ya dönüp de Ziyâd'ın yaptıklarını görüncü ona kızmış ve Ziyâd'ı, bu işin şeref ve şöhretini kendisinden almakla suçlamıştı.²⁸⁵ Rivayetten de anlaşıldığı üzere, kanal kazdırma işi, kişilerin, bilhassa da valilerin şeref ve itibarını arttıran icraatlardan biri olarak addedilmektedir.

Ziyâd'ın Muaviye döneminde vali olduğu esnada açtırdığı kanalların başında Ma'kil kanalı gelir. Ziyâd'ın bu kanalı, Muaviye'nin kendisine yolladığı mektup üzerine açtırdığı, kanalın açılma işini ise Ma'kil b. Yesâr yaptığı için kanalın ona nispetle anıldığı söylenmiştir. Şöyle ki, kanalın kazılması tamamlanınca insanlar Ziyâd'dan kanalın bir an evvel açılmasını istemiş, bunun üzerine Ziyâd da Hz. Peygamber'in ashâbından olduğu ve yapılan işe hayır getireceği temennisiyle kanalı Ma'kil b. Yesâr'a açtırınca, insanlar kanala bu ismi vermişti.

Ma'kil kanalı ile ilgili Ziyâd hakkında nakledilen bir rivayete göre, Ziyâd adamlarından birine bin dirhem vererek, ondan Dicle'ye gitmesini, insanlara buradaki kanalın kime ait olduğunu sormasını, "Ziyâd'ındır" diyene de parayı vermesini söylemişti. Ancak bu kişi geri döndüğünde Ziyâd'a, herkesin kanalın Ma'kil'e ait olduğunu söylediğini ve kanaldan "Ma'kil kanalı" şeklinde bahsettiklerini anlatınca Ziyâd, "Bu, Allah'ın dilediğine verdiği lütfudur"²⁸⁶ ayetini okumak suretiyle yorumunu ortaya koymuştu. Ma'kil kanalıyla ilgili bir başka rivayette ise Ziyâd'ın, bu kanalı bir süre sonra güney yönüne çevirterek dağdaki toprak sahiplerine kadar ulaştırdığı ve bu kısma Dübeys kanalı dendiği belirtilir.²⁸⁷

Ziyâd'ın yanı sıra onun aile fertlerinin veya görevlendirdiği bazı kimselerin de kanal kazdırdıkları görülür. Ziyâd'ın kızına nisbet edilen ve onun adıyla anılan Ümmü Habîbe kanalı, Ziyâd'ın oğlu Selm b. Ziyâd'a nisbetle anılan Selm kanalı, Ebû Bekre b. Ziyâd'a nisbetle Abdurrahmânân kanalı, Harb b. Selm b. Ziyâd'a nisbet edilen Harb kanalı, yine Ziyâd'ın kızlarının olup onlara nisbet edilen el-Benât (kızlar) kanalı, ayrıca Ziyâd'ın

²⁸⁵ A.e., ss. 498-499.

²⁸⁶ Hadîd Sûresi, 57/21.

²⁸⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 499-500.

azadlısı ve hâcibi Fîl'in olup onun adıyla anılan Fîlân kanalı ve yine Fîl'e ait olan Seyyâr gediği, Ziyâd'ın azadlısı Ebû Şeddâd'a nisbetle anılan aynı adlı kanal bunun örnekleridir.²⁸⁸

Ziyâd ayrıca Kûfe köprüsünü de yaptırmıştı. O, daha önce yapıp yıkılmış olan bu köprüyü yeniden inşa etmiş; uzun yıllar hizmet veren köprü ondan sonra gelen İbn Hübeyre, Hâlid b. Abdillâh gibi idareciler tarafından tamir ettirilerek kullanılmaya devam etmişti.²⁸⁹

3. İktalar, Bataklıkların İslahı ve Toprağın İmârı

Su ve sulama ihtiyacını karşılamak için açılan kanallar, zaman zaman Fırat ve Dicle nehirlerinin taşması neticesinde su baskınlarına sebep olmuş, böylelikle birçok bölge sular altında kalmış ve geniş bataklıklar meydana gelmişti. Emevî halîfe ve valileri ise bataklıkların ıslahı işine önem vermişler, buraları âtılıktan kurtarmak için çareler aramışlardı ki, bunların başında, bu toprakların vergiden muaf tutulmak suretiyle ikta olarak dağıtılması yöntemi gelmekteydi. Böylelikle bir yandan bataklık araziler mamur hale getirilirken öte yandan devlet hayli masraflı olan bu işin külfetinden kurtulmuş olmaktaydı.²⁹⁰ Ziyâd da bu yöntemle yani bataklık arazileri ikta yoluyla vermek suretiyle ıslah faaliyetlerinde bulunan idarecilerden idi. Nitekim o, ikta olarak verdiği toprakların sahiplerine, buraları ancak ve ancak işlettikleri takdirde ellerinde bırakacağını söylerdi. O, ikta sahiplerine iki yıl mühlet verir; şayet kişi toprağı imar ederse onu elinde bırakır, aksi takdirde toprağı geri alırdı.²⁹¹

Emevîler döneminde, gerek sahipsiz veya fethedilen bölgelerdeki terk edilmiş topraklar (savâfi), gerekse imara muhtaç ve hazine toprakları (mevât) üzerinden verilen iktaların çokluğu göze çarpar. Başta Muaviye ve oğlu Yezid olmak üzere bilhassa siyasi sebeplerle muhtelif kişilere ikta veren halîfeler olduğu gibi, valilerden de toprakları ikta olarak verenlerin başında Ziyâd gelir.²⁹²

²⁸⁸ A.e., ss. 499 vd.

²⁸⁹ A.e., s. 403.

²⁹⁰ **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 196.

²⁹¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 505.

²⁹² Akyüz, a.g.e., ss. 62-63. Ayrıca bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 506 vd.; Taberî, a.g.e., C. V, s. 303; Cevdet, a.g.e., ss. 236-237.

İktaların denetimine özen gösteren Ziyâd, Abdurrahman b. Tübba' el-Himyerî ve Sâlim b. Amr el-Huzelî'yi ikta yerlerinin idare ve takibiyle görevlendirmişti.²⁹³ Bu doğrultuda işletilmek üzere verilen toprağın belli bir süre ihya edilmemesi halinde geri alınmasını hükme bağlayan Ziyâd, Osman b. Ebi'l-Âs'ın Basra'da işlemediği toprağı ondan geri almıştı.²⁹⁴

Ziyâd'ın birçok kişiye ikta verdiği dair rivayetler vardır. Buna göre o, Hz. Aişe'den kendisine “Ziyâd b. Ebî Süfyân'a Müminlerin annesi Aişe'den” hitabıyla başlayan bir mektubu getiren Mürre b. Ebî Osman'a, (babası olarak Ebû Süfyan'ı işaret eden bu değerli mektubu getirmesi hasebiyle) ikram ve ihsanlarda bulunmuş, ayrıca Übülle nehri kenarında yüz cerîb kadar toprağı ikta olarak vermişti. Ziyâd ayrıca Mürre'ye bu topraklarda bir kanal açmasını da söylemişti. Bu şekilde Ziyâd tarafından ikta olarak verilen topraklarda kanalların açıldığına dair başka rivayetler de vardır. Ziyâd tarafından ikta yoluyla verilen bir yerde olup Enes b. Mâlik'e nispetle anılan Enesân Kanalı, Şamlı tüccar Habîb b. Şihâb'a nispetle anılan Habîb kanalı, Ziyâd'ın azadlısı Mismar'ın ikta'ı olan Mismâriyye kanalı, Ma'kil b. Yesâr'a ikta yoluyla verdiği topraklardaki Ma'kil kanalı bunun örnekleridir.²⁹⁵

Ziyâd'la ilgili bir başka rivayet, iktaların verilmesinde bir valinin ne denli yetki sahibi olabildiğine ve cömert davranabildiğine işaret eder mahiyettedir. Rivayete göre Ziyâd, ikta işleriyle vazifelendirdiği Abdurrahman b. Tübba'ya, yaya olarak gidebildiği kadar toprağı (üvey kardeşi) Nâfi' b. Hâris'e ikta olarak vermesini emretmiş; Nâfi' de ayakkabısının kayışı kopana dek yürümüşü. Hatta Abdurrahman kendisine “bu kadar yeter” deyince Nâfi', “bilseydim Übülle'ye kadar yürürdüm” dedikten sonra son olarak ayakkabısını fırlatmayı ve düştüğü yere kadar olan toprağın kendisine verilmesini istemiş, Abdurrahman da kabul etmişti.²⁹⁶

Bu konudaki başka bir rivayette ise, Ziyâd'ın ikta sahibinden toprağı satın alarak bir başkasına ikta olarak verdiği anlatılmaktadır. Şöyle ki, Muaviye'nin, iki nehir arasında kalan çorak bir toprağı kardeşlerinin çocuklarına ikta olarak verdiği, ancak Ziyâd'ın buraya

²⁹³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 508, 525.

²⁹⁴ Akyüz, a.g.e., s. 63.

²⁹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 503, 507, 510.

²⁹⁶ A.e., s. 506.

su gönderilmesini emretmesi üzerine toprak sahiplerinin burayı bataklığa benzeterek beğenmedikleri, Ziyâd'ın da burayı iki yüz bin dirheme satın aldıktan sonra bir kısmını Revvad b. Ebî Bekre'ye ikta olarak verdiği kaydedilir.²⁹⁷

Ziyâd'ın ikta verdiği isimler arasında kızları da vardır. Rivayete göre o, kızlarına ayrı ayrı altmış cerîb toprağı ikta olak vermişti. Ziyâd, bu şekilde halktan pek çok kişiye de ikta yoluyla toprak vermişti.²⁹⁸

Toprağın işletilmesine yönelik bu çalışmalar sayesinde gerek bataklık alanların gerekse tarıma elverişli olmayan âtil arazilerin imarı sağlanmış, topraklar ziraate elverişli hale getirilmiş ve böylece önemli gelirler elde edilmişti.²⁹⁹

Valiliğı döneminde zirâî işlere önem verdiği rivayet edilen Ziyâd'ın, “Elimde bir fidan varken, kıyametin kopmakta olduğı söyleneydi dahi o fidanı dikedim” dediğı nakledilir.³⁰⁰ Yine onun, vergi kaybını önleme ve daha fazla gelir tahsil etme gibi amaçlara binaen³⁰¹ Ehvâz³⁰² ve Sevâd bölgesi topraklarını ölçtürdüğü belirtilir.³⁰³ Hatta rivayete göre onun Sevâd topraklarını ölçerken kullandığı ölçü Ziyâdiyye olarak isimlendirilmişti ki, bu Ehvâz halkının da kullandığı bir ölçü idi.³⁰⁴ Ayrıca, ekili-dikili ürünlere zarar verenleri cezalandırdığı da rivayet edilen Ziyâd'ın, hurma ağaçlarını söken bir kişiye, zarar verdiği her ağaç için bin dirhem para cezası verdiği, ödemezse boynunun vurulmasını emrettiğı,³⁰⁵ bitkilere zarar veren bir kişiyi ise suda boğdurduğı kaydedilir.³⁰⁶

4. Çarşı-Pazarın Tanzimi, Çevre Düzenlemesi

Ziyâd'ın çarşı-pazar düzeniyle yakından ilgilendiğı, bu hususta bir çok yenilik veya ıslahata imza attığı rivayet edilmiştir. Daha önce Pazar yerini kullanmak isteyenler bir günlüğüne yer tutabilirken, Ziyâd “Kim bir yer tutmuşsa, orası devamlı olarak onun

²⁹⁷ A.e., s. 504.

²⁹⁸ A.e., s. 506.

²⁹⁹ Akyüz, a.g.e., s. 282.

³⁰⁰ Câhız, **el-Buhalâ**, thk. M. Tâhâ el-Hâcirî, Kahire, ts., s. 145.

³⁰¹ Akyüz, a.g.e., s. 253.

³⁰² Mâverdî, **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, a.g.e., s. 195; Ali, a.g.e., s. 116, dn. 7.

³⁰³ Mâverdî, a.g.e., s. 195; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, a.g.e., C. I, s. 426.

³⁰⁴ Mâverdî, a.g.e., s. 195.

³⁰⁵ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 222-223.

³⁰⁶ A.e., a.g.e., C. V, s. 207.

hakkıdır” demek suretiyle bu duruma süreklilik kazandırmıştı.³⁰⁷ Yine pazarda işgal edilen yerden dolayı ücret alan, bu uygulamayı yürürlüğe sokan ilk kişi de Ziyâd olmuştu.³⁰⁸ Çarşıların bakım ve muhafazasını da teminat altına alan Ziyâd, hayvanlardan zarar görmesi nedeniyle dükkânların üzerine tavan yaptırmış; ayrıca dükkân sahiplerinden kapılarını açık bırakmalarını, zira herhangi bir şeyleri çalınacak olursa bunun taraflarınca tazmin edileceğini söylemişti.³⁰⁹

Ziyâd, çarşı-pazar düzeniyle ilgili koyduğu kuralların uygulanıp uygulanmadığını takip etmiş, bu doğrultuda ağır cezalar vermekten çekinmemişti. O, hayvan yemi olarak satılan yoncanın tartı yoluyla satılmasını şart koşmuş, daha sonra kendisine gelen haber üzerine bu kuralı çiğneyerek dirhem üzerinden satış yaptığını öğrendiği bir kimseyi, yaptığı soruşturma ve dinlediği tanığın ardından, el kesme cezasıyla cezalandırmıştı. Bundan sonra yonca satımı tartıyla yapılır olmuştu.³¹⁰

Ziyâd’ın gerektiğinde fiyatlara müdahale ettiğini ve tüccarların zarara uğramamaları için bir takım teşebbüslerde bulunduğunu gösteren bir rivayete göre Ziyâd, valiliği esnasında gıda fiyatları aşırı derecede yükselince tüccara belli bir ödeme yaparak nefes almalarını ve işlerini yürütebilmelerini sağlamış, daha sonra fiyatların düşmesiyle birlikte verdiği bu bir çeşit krediyi geri almıştı.³¹¹

Ziyâd’ın çarşı-pazar işleyişi ile ilgili ihtimamını gösteren bir diğer rivayete göre o, çarşı görevlisi olarak tayin ettiği “sâhibü’s-sûk” Ca’d b. Kays’ı veya elçilerini her Cuma huzuruna kabul eder, kendilerinden çarşı-pazar düzeni ve buralarda olup bitenler hakkında malumat alırdı.³¹²

Ziyâd’ın idaresi altındaki şehirlerde titizlikle gerçekleştirdiği diğer bazı uygulamalar ise, onun çevre ve temizlik adına şehirleşmeye sağladığı katkıyı gösterir. Bu doğrultuda önceleri, yağmurun ardından evlerin önünde biriken ve kirliliğe sebep olan çamurların, her evin sakinleri tarafından temizlenmesini emreden, bunu yapmayanları ise o

³⁰⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 421.

³⁰⁸ Suyûtî, **el-Vesâil fi Müsamerati'l-Evâil**, thk. Ebu Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut, 1986, s. 90.

³⁰⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 228; Suyûtî, **el-Vesâil**, a.g.e., s. 45.

³¹⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 233.

³¹¹ A.e., C. V, s. 245.

³¹² A.e., C. V, s. 223.

çamuru evlerine attırmak suretiyle cezalandıran Ziyâd, sonraları bu uygulamadan vazgeçerek, yol ve çevre temizliğini, bu iş için satın aldığı köleler vasıtasıyla sağlamıştı.³¹³

5. Camiler

Kaynaklarda Ziyâd'ın gerek Basra, gerekse Kûfe camii ile ilgili pek çok hizmet ve icraatlarından bahsedilir. Utbe b. Gazvân tarafından, Basra şehrinin inşası sürecinde kamiştan yaptırılan ve sonraki bazı valiler zamanında da birtakım hizmetler alan Basra camiinin, Ziyâd'ın vali olduğu dönemde önemli yenilik ve değişimlere şahit olduğunu ifade etmek gerekir. Buna göre Ziyâd, Basra Camii'ni kayda değer şekilde genişletmiş, tuğla ve kerpiç -veya bir çeşit kireç³¹⁴- kullanmak suretiyle tahkim ettiği camiye sac ağacından tavan yaptırmıştı. Ziyâd ayrıca caminin yanında olan vali konağını kible tarafına nakletmiş, böylelikle, namaz kıldıracağı zaman kible tarafındaki duvara açılan kapıdan camiye girmek suretiyle valinin cemaatin içinden geçmesini önlemek istemişti.³¹⁵ Böylelikle vali hem cemaati rahatsız etmeden hem de güvenli bir şekilde camideki yerine ulaşmış olacaktı.³¹⁶

Ziyâd'ın gerek cami ve gerekse onunla birliktelik arz eden vali konağını yaptırırken bu işe titizlikle eğildiği, denetimleri de bizzat gerçekleştirdiği görülür. Rivayete göre Ziyâd, inşaat esnasında cami ve konağın etrafını dolaşır, gözlemler ve şehrin önde gelen kişilerine, binalarda herhangi bir eksiklik görüp görmediklerini sormak suretiyle bir yandan onlarla istişare ederken, öte yandan yaptırdığı eserin sağlamlığına dair tekitlerini almış olurdu. Nitekim bu kimseler Ziyâd'a "Biz bundan daha sağlam bir bina bilmiyoruz" deyince Ziyâd onlara bu işten anladığını ve caminin mimarisi ile yakından ilgilendiğini gösteren şu açıklamada bulunmuştu: "Evet öyle, şayet her birinin üzerine dört adet kemer yerleştirilmiş olan şu sütunlar, diğer sütunlardan büyük olsaydı, hatalı ve kusurlu sayılırdı". Ziyâd'ın yaptırdığı bu sütunların hiçbir zaman çatlamadığı ve bozulmadığı rivayet edilmiştir. Benzer şekilde, Hârise b. Bedr veya el-Beîs el-Mücâşî'ye ait olduğu rivayet edilen bir şiirde geçen "Ziyâd, Allah'ın zikredilmesi için çamurdan değil taştan öyle bir bina yaptırdı ki, eğer o taşları insanların elden ele verdikleri görülmemiş olsaydı, bu bina

³¹³ A.e., C. V, s. 244.

³¹⁴ **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 163.

³¹⁵ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 483-484; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, a.g.e., C. I, s. 433.

³¹⁶ Yılmaz Can, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine", **İSTEM**, C. III, S. 6, Konya, 2005, s. 219.

şeytanlar tarafından yapılmış derdik” şeklindeki ifadeler de yapılan inşaatın sağlamlığına işaret eder mahiyettedir.³¹⁷

Ziyâd’ın caminin sütunlarını, bu işle görevlendirdiği Haccâc b. Atîk ve oğlu vasıtasıyla Ehvâz dağından getirttiği,³¹⁸ ön sofasını beş direkle tahkim ettirdiği, minaresini taştan yaptırdığı, camiye ilk olarak bir de maksûre (halifenin namaz kıldığı, etrafı çevrili alan) yaptırdığı belirtilmiştir. Öte yandan caminin kuzey tarafının daha dar bir şekilde kaldığı; zira burada Nâfi’ b. Hâris’in konağı olup çocuklarının burayı satmaya izin vermediği, dolayısıyla camiye genişletme çalışmasının bu cephede sınırlı kaldığı ifade edilmiştir.³¹⁹

Ziyâd’ın önemli ilave ve değişiklikler yaptırdığı Basra cami ile ilgili olarak nakledilen bir başka rivayete göre Ziyâd, insanların namaz kılarken tozlanan ellerini çırpıklarını görünce zamanla insanların bu hareketi sünnet olarak algılamasından endişe duyduğunu belirterek harekete geçmiş ve caminin zeminine çakıl taşı serilmesini emretmişti.³²⁰

Çoğu zaman cami düzenleme ve genişletme çalışmalarının bir parçası olarak veya bu sürece paralel olarak seyrettiğini söyleyebileceğimiz vali konağı inşaatıyla ilgili olarak ise, Ziyâd’ın burayı kerpiç ve çamurdan yaptırdığı ifade edilmiştir. Ayrıca sonraki Basra valilerinden Haccâc b. Yûsuf es-Sekaffî buraya gelip de Ziyâd’ın yaptırdığı konakla ilgili haberleri işitince, onun adını unutturmak için konağı yeniden yaptırmaya yeltenmiş; ancak “Böyle yapmakla sen, ancak onun adını yaşatmış olursun” şeklinde uyarılınca bu teşebbüsünden vazgeçmişti.³²¹

³¹⁷ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 484-485; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. I, s. 433.

³¹⁸ Dağdan taş çıkartılan bu süreçte bir hazine bulunduğu, bunun üzerine “Emirlik taş ile de olsa ne güzeldir!” denilerek hadisenin zamanla bir darb-ı mesele dönüştüğü de gelen rivayetler arasındadır; bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.y.; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. I, ss. 433-434.

³¹⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 486; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.y.

³²⁰ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 500; Mâverdî, **el-Ahkâmü’s-Sultâniyye**, a.g.e., s. 319; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. I, s. 434. Rivayetin devamına göre Ziyâd’ın çakıl taşı temin etmekle görevlendirdiği kişiler halka kötü davranmış, onlara “Bize şu büyüklükte ve şu renkte taşlar getirin!” demişler, hatta rüşvet alarak usulsüzlük yapmışlardı. Öte yandan, yukarıda zikredilen “Emirlik, taş ile de olsa ne güzeldir!” sözü de bu hadise üzerine söylenmişti; bkz. Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 500; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. I, s. 434).

³²¹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., ss. 486-487; Yâkût el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, a.g.e., C. I, ss. 433-434.

Ziyâd, Kûfe valisi olduktan sonra buranın camii ile ilgili olarak da birtakım değişiklik ve yeniliklere gitmiş, daha evvel Sa'd b. Ebî Vakkas³²² ve Mugîre b. Şu'be dönemlerinde genişletilerek kırk bin kişiyi alacak şekle getirilen³²³ bu camiyi, altmış bin kişilik kapasiteye ulaştırmıştı.³²⁴ Yanı sıra tıpkı Basra camiine yaptırdığı gibi, aynı sebeple, Kûfe camiine de çakıl taşı serdiren Ziyâd,³²⁵ camiye bir de maksûre yaptırmıştı.³²⁶ Caminin etrafını sağlam bir surla çeviren ve çatısını 30 zira' (15 m.) kadar yükselten Ziyâd,³²⁷ yenilenme ve genişletilme sürecinde kullanılan sütunları yine Ehvâz dağından getirtmişti. Rivayetin devamına göre Ziyâd, inşa ve tamiri esnasında etrafını dolaşarak çalışmalarını bizzat takip ettiği bu caminin her bir sütunu için yüz on yedi, yüz on sekiz³²⁸ veya beşyüz dirhem harcamıştı.³²⁹ Kaynaklarda Ziyâd'ın, Kûfe camiinin tadilâtı esnasında, Kisra'nın da istihdam ettiği putperest bir mimardan faydalandığı da ifade edilmiştir.³³⁰

Caminin bir parçası olarak düşünülen, dolayısıyla cami inşa ve tamir çalışmalarından nasibini alan dâru'l-imâre de (vali konağı), Kûfe valisi Ziyâd eliyle değişime uğramıştı. Kûfe camiinin güneybatı tarafında önceki valilerden Sa'd b. Ebî Vakkas tarafından yaptırılmış olan aynı zamanda valilerin ikamet ettiği ve beytûlmâli de içinde bulunduran bu bina, Ziyâd döneminde, sağlam yapısıyla bir kale vazifesi görecektir şekilde yeniden inşa edilmiştir.³³¹

Kaynaklarda Ziyâd'ın Benî Ümeyye taraftarları ve Hz. Ali'ye buğz edenlere özel mescidler yaptırdığı da rivayet edilir ki, Mescid-i Benî Adiy, Mescid-i Benî Mücâşi', Mescid-i Esâvira ve Mescid-i Hüddân bunlardan bazılarıdır. Ayrıca Ziyâd'ın, cemaat camii de denen merkez camiinin yakınına başka cami yapılmasına izin vermediği nakledilir.³³²

³²² Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, a.g.e., C. IV, s. 491.

³²³ Casim Avcı, "Kûfe", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVI, Ankara, 2002, s. 339.

³²⁴ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, a.g.e., C. IV, s. 491.

³²⁵ Kûfe camii için büyük masraflara giriştiği ifade edilen Ziyâd'ın, caminin zeminine de mozaik döşettiği belirtilir; bkz. Ahmet Önkâl - Nebi Bozkurt, "Cami", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VII, İstanbul, 1993, s. 49.

³²⁶ Belâzürî, **Fütûh**, s. 389-390.

³²⁷ Komisyon, **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 164.

³²⁸ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, a.g.e., C. IV, ss. 491-493.

³²⁹ Önkâl, Ahmet-Bozkurt, Nebi, "Cami", **DİA**, VII, 49.

³³⁰ Johs. Pedersen, "Mescid", **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, I-XIII, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 23.

³³¹ Avcı, "Kûfe", a.g.md., C. XXVI, s. 339.

³³² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 239.

Ziyâd'ın cami ve namazla ilgili diğer bir takım icraatlarının ise ilkleri yansıttığı görülür. Buna göre Ziyâd, Cuma günü çift ezan okunması uygulamasını başlatmış,³³³ Cuma namazı³³⁴ ve bayram namazlarında ilk defa minbere çıkıp oturmuş ve ezan okutmuştu. Ayrıca, namazlarda imamın yerine geçmesi için önünü açacak birini (görevlendiren) ilk kişi Ziyâd olmuştu.³³⁵

6. İskân Faaliyetleri

Ziyâd, valiliği süresince siyasî, askerî, ictimai, malî gibi değişik neden ve amaçlara binaen iskân politikası yürüttüğü gibi, zaman zaman da cezalandırma/sürgün gibi bir takım tâlî nedenlerle iskan faaliyetlerinde bulunmuş, onun valiliği dönemi bu yönde canlılığın yaşandığı bir süreç olmuştur.

Hatırlanacağı üzere Ziyâd, vali olduğunda, önceki idareciler döneminde çeşitli kabilelerin belli yerlerde ve şekillerde yerleştirildiği bir şehir olan Basra'yı,³³⁶ daha iyi yönetebilmek adına beş büyük grubun çatısı altında toplamıştı.³³⁷ Öncelikli hedef olarak, askerî sahada bir takım kolaylıklar sağlaması gibi zahirî sebepler ön plana çıksa da, Ziyâd'ın bu uygulamasının bozulan sosyal düzenin ıslahı adına,³³⁸ kabileler arasındaki dengeyi veya devlet-kabile ilişkisini kontrol altında tutma maksadına hizmet ettiği unutulmamalıdır.

Basra'daki buhranın sirayet ettiği, kabile çatışmalarının boy gösterdiği Horasan'da da bir takım düzenlemelere giden Ziyâd, bu bölgeyi dört kısma ayırarak idare etmiş ve her bir bölgeye ayrı idareciler tayin etmişti.³³⁹ Yine, uhdesine verilen Kûfe'de de halkı dört büyük gruba ayırmak suretiyle,³⁴⁰ yerleşim durumlarına göre ve denk kuvvetler oluşturacak şekilde tanzim ederek sun'î gruplar oluşturan Ziyâd, kuzey ve güney

³³³ A.e., C. V, s. 228; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 6.

³³⁴ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 245.

³³⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 196; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 31; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 8.

³³⁶ Minkârî, a.g.e., s. 117; Ali, a.g.e., ss. 30 vd.; Akyüz, a.g.e., s. 29.

³³⁷ Ali, a.g.e., s. 41; Akyüz, a.g.e., s. 29.

³³⁸ Bâkır, "Basra", a.g.md., C. V, s. 110.

³³⁹ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 476; Taberî, a.g.e., C. V, s. 224; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 451; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 197; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

³⁴⁰ Taberî, a.g.e., C. V, s. 268; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 482-483.

kabilelerini aynı grup içinde birleştiren bu uygulamasıyla, kabile çatışmalarını hafifletmeyi hedeflemiş ve büyük ölçüde başarılı olmuştur.³⁴¹

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, halk yaşadığı şehirden çıkarılmadan bir takım değişikliklerle iskân edildiği gibi, başka şehirlere gönderilerek oralarda yerleştirilmek suretiyle de iskâna tabi tutulmuştur. Örneğin Ziyâd, Rebî' b. Ziyâd'ı Horasan'a tayin ettiğinde, onunla birlikte Basra ve Kûfe'den elli bin kişiyi aileleriyle birlikte Horasan'a göndererek orada iskân etmişti. Kabile çatışmalarının sonucunda halkı ıslah etmek, siyasî bir hacamat, ayrıca divanın tanzimi ve sonradan göç edenlerin baskısını hafifletme veya ailelerin, Arapların âdeti üzere, bilhassa fütûhâtın selameti açısından, müstahkem şehre yerleştirilmeleri gibi hedeflere dayandığı ifade edilen bu iskân uygulamasının,³⁴² çok yönlü bir şekilde devlet politikasına veya iç siyasete hizmet ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bir başka rivayette, Kadisiye Savaşı sırasında Rüstem'le birlikte savaşa katılan dört bin kadar askerin iskânının Muaviye'nin telkinleri doğrultusunda Ziyâd tarafından gerçekleştirildiği kaydedilir. Buna göre, kendi istedikleri yere yerleşmek, istedikleri kabilelerle anlaşmalar yapmak ve atâ almak şartıyla eman isteyen ve şehinşâh olarak anılan bu askerler, Zühre b. Huveyye es-Sa'dî ile anlaşmışlar ve orada talepleri doğrultusunda istedikleri bir yere yerleştirilmişlerdi. Ancak daha sonra Ziyâd, Muaviye'nin emriyle onların bir kısmını Şam'a göndermiş ve onlar burada Fûrs (Farslılar) olarak anılır olmuşlardı. Ziyâd, askerlerin diğer bir kısmını da Basra'ya göndermişti; Basra'ya yerleştirilen grup buradaki esâvireye katılmıştı.³⁴³

İnsanların itham edildikleri veya işledikleri bazı suçlar sebebiyle ferdî olarak sürgüne gönderilmelerinin yanı sıra gruplar halinde zorunlu göçe ve iskâna tabi tutuldukları, rivayetlerin işaret ettiği hususlardandır. Hatırlanacağı üzere Ziyâd, Basra'da isyan eden Kureyb ve Zehhâf adlı Haricîlerin bu girişiminden dolayı Ezd kabilesini sorumlu tutmuş ve ceza olarak bu kabileden otuz kişilik bir grubu Basra'dan Mısır'a sürgün etmişti. Fustât'a yerleşen bu grup zamanla kendi adlarıyla anılan bir çarşı dahi

³⁴¹ Akyüz, a.g.e., s. 30. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Taberî, a.g.e., C. V, ss. 268, 369, 391; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, ss. 145-146).

³⁴² Akyüz, a.g.e., s. 42.

³⁴³ Belâzürî, **Fütûh**, a.g.e., s. 394.

kurmuşlardı.³⁴⁴ Yine bir diğer rivayete göre Ziyâd, Kûfe'de Hz. Ali taraftarlarınca lider konumuna getirilen ve zamanla hedef haline dönüşen Hucr b. Adıyy'in yakalanması sürecinde ona arka çıkanları takibata almış ve yakaladıklarının bir kısmını sürgüne göndermişti.³⁴⁵

Ziyâd döneminde cereyan eden bir diğer göç hareketinin müsebbibinin bu döneme tekabül eden kıtlık olduğu, dolayısıyla Ziyâd'ın valiliği sürecine tekabül eden kıtlığın, bedevî grupların Kûfe ve Basra gibi (mamura) şehirlere göç ederek buralara yerleşmelerine zemin hazırladığı belirtilir.³⁴⁶ Ayrıca Basra gibi ekonomik ve sosyal açıdan istikbal vadeden yerlerin yabancıları ve köylüleri kendine çektiğini,³⁴⁷ Ziyâd döneminde olduğu gibi çeşitli kalkınma hamlelerinin gerçekleştirildiği bölgelerin iskân bakımından cazibe merkezi haline geldiğini ifade etmek gerekir.

D- MALÎ İCRAATLARI

Ziyâd'ın valiliği döneminde devlet hazinesinin zenginliğinin vatandaşa yansıtıldığına atfen, halkın bilhassa belli zamanlarda aldıkları atâlar, nakdî ödenekler, yardımlar, yanı sıra yine periyodik olarak dârü'r-rızktan aldıkları erzak ve bunlarla insanların evlerinin dolup taşıdığına dair rivayetler, bu dönemde beytûlmaldeki bolluğun halka yansımalarının işaretleridir.³⁴⁸

Eyaletlerde, merkezdekine uygun şekilde teşkilatlanmış beytûlmalin³⁴⁹ kaynağını oluşturan belli-başlı gelirler vardı ki, kaynaklarda Ziyâd'ın bunlarla ilgili olarak irili-ufaklı bazı uygulamalarından bahsedilir. Devlet gelirlerinin önemli bir kısmını oluşturan Basra ve Kûfe şehirleriyle ilgili bir rivayete göre Ziyâd, Basra'dan altmış milyon dirhem tahsil etmekte olup bu gelirin otuz altı milyonunu mukatıleye, on altı milyonunu ailelerine, iki milyonunu da nafakâtü's-sultan (eyaletin genel giderleri)³⁵⁰ harcamalarına tahsis ederdi.³⁵¹

³⁴⁴ Makrîzî, **Hıttat**, a.g.e., C. I, s. 298; C. II, s. 107.

³⁴⁵ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 263 vd.; Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, a.g.e., C. XVII, s. 145; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, ss. 476 vd; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, s. 21

³⁴⁶ Cevdet, a.g.e., s. 265.

³⁴⁷ Akyüz, a.g.e., s. 40. Nitekim 50/670 senesi gibi erken bir dönemde Basra'nın nüfusunun üç yüz bini aştığı belirtilir; P. K. Hitti, **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, C. II, İstanbul, 1980, s. 379.

³⁴⁸ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 227.

³⁴⁹ Akyüz, a.g.e., s. 255. Ziyâd'ın, kendi sorumluluğundaki beytûlmalin başına, bin dirhem maaşla Kadı Şüreyh'ı tayin ettiği belirtilir; bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 243.

³⁵⁰ Akyüz, a.g.e., s. 260.

³⁵¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 227.

Ayrıca bevâik ve nevâib (beklenmedik masraflar)³⁵² için de iki milyon dirhemi beytül-mâlde bırakan Ziyâd, Muaviye'ye dört milyon dirhem gönderirdi. Kûfe'nin geliri ise kırk milyon dirhem yani Basra'ninkinden daha az (üçte ikisi) olduğundan Ziyâd buradan Muaviye'ye dört milyon dirhem üçte ikisi kadarını gönderirdi.³⁵³

Ziyâd, devlet gelirlerinde büyük payı olan haracın toplanması, dağıtımı veya harcanmasına dair titizlik gösteren bir vali olarak, haraca küsurat ekleyen ilk kişi olmuştu.³⁵⁴ Bunun yanı sıra o, ilk defa haracın taşınma veya benzeri diğer işlerinde ortaya çıkacak masrafların, harac toplanacak kişilerce karşılanmasını emretmiş, ancak – uygulamada karşılaştığı sıkıntı ve rahatsızlıklardan olsa gerek- bir süre sonra bu kararından vazgeçmişti.³⁵⁵ Ancak onun başlattığı ve akabinde kaldırdığı bu uygulamaya, sonraki dönemlerde sık sık başvurulmuştu.³⁵⁶

Ziyâd'ın bir diğer uygulaması ise, yeni bir düzenlemeyle harâcın vâfi dirhem ve miskâl üzere ödenmesi şartını koymasına olmuştu.³⁵⁷

Valiliği süresince harac miktarının istikrarlı bir şekilde seyrettiği görülen Ziyâd,³⁵⁸ harac işleriyle ilgilenen görevlilerini takip eder, onlara işlerinde nelere dikkat etmeleri gerektiği hususunda uyarılarda bulunurdu. Bu bağlamda Ziyâd görevlilerine, harac gelirinin elde edildiği (gayri Müslim) çiftçilere iyi davranmalarını emreder, “Harac ehline iyi davranın, çünkü onlar iyi ürün elde ettiği müddetçe siz de iyi gelir elde edersiniz” derdi.³⁵⁹ Çiftçilerin durumlarının dikkate alınarak muamele edilmesini öngören Ziyâd, bir defasında yıllık haracı senenin üçte birinde yani yılın daha ilk aylarında toplayan amilini uyarılmış ve ona “Böyle yapmayı biz de bilirdik; topladığın haracın üçte ikisini onlara geri

³⁵² Akyüz, a.g.e., s. 260.

³⁵³ Rivayetin devamına göre Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah Irak valisi olduğunda Muaviye'ye altı milyon dirhem yani babasının gönderdiğinden daha fazlasını gönderince Muaviye, “Kardeşimin oğlundan Allah razı olsun” demişti; bkz. Belâzürî, **Ensâbü'l-Eşrâf**, a.g.e., C. V, s. 227. Ayrıca Ziyâd döneminde Sevâd haracının yüz veya yüz yirmi beş milyon dirhem olduğu rivayetlerinin yanı sıra; Irak haracının yüz on sekiz milyon dirhem olduğu rivayeti de mevcuttur; Akyüz, a.g.e., s. 267, dn. 117.

³⁵⁴ Mâverdî, a.g.e., s. 108.

³⁵⁵ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, a.g.e., C. I, s. 424.

³⁵⁶ Cengiz Kallek, “Haraç”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVI, İstanbul, 1997, s. 80.

³⁵⁷ Mâverdî, a.g.e., s. 108. Vâfi dirhem, sekiz dânik/devânîk ağırlığında olup dirhem-i kebîr de denirdi; bkz. Akyüz, a.g.e., s. 268).

³⁵⁸ Akyüz, a.y.

³⁵⁹ İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. I, s. 10.

ver” diyerek, haracın vaktinden evvel ve peşin alınmasına, yani sistem dışı olan bu uygulamaya izin vermemiştir.³⁶⁰

Haracın, ehl-i harac denen mükelleflerin durumlarına göre, belli ve makul bir ölçü çerçevesinde belirlendiğini, hatta bu hususta bölge halkıyla bir nevi istişare yapıldığını gösteren bir rivayete, Meysân veya Destümeysân halkından bir grup Ziyâd’a gelerek “Basra bizim toprağımızdandır, bu nedenle bizim haracımızdan Araplarınki nisbetinde bir miktar indir” deyince, Ziyâd Basra’nın en kalabalık kabilesi olan Benî Şuayrâ’yı görüşmeye davet etmiş, durumu onlara anlatmış, neticede Benî Şuayrâ’nın bu grubu haksız bulması hatta dövmesinin ardından grup kaçmak durumunda kalmıştı.³⁶¹

Ziyâd’ın bölgelerin gelir-giderleri hususunda tayin ettiği görevlileri her Cuma yanına çağırarak onlarla istişarede bulunduğu, bu hususta valilerini dahi takip ettiği ve gerektiğinde hesaba çektiği görülür. Örneğin Ziyâd, aynı zamanda damadı olan Ümeyye b. Abdullah b. Hâlid b. Esîd’i Sûs’a tayin etmiş, daha sonra onu hesaba çekmişti. Hatta bunu öğrenen Ümeyye’nin babası, “Ümeyye’yi de mi hesaba çekeceksin?” deyince Ziyâd ona “Evet, çünkü biz onun hesabını yine onun için düzeltmek isteriz ki (halk işi onun aleyhine düzeltmesin)” şeklinde cevap vermişti. Ümeyye ile konuşan Ziyâd, onun beş yüz bin dirhem aldığını öğrenince bu meblağın yarısını ondan almıştı.³⁶² Ziyâd’ın bu işe ne denli önem verdiği işaret eden bir diğer örnek de, onun, ölümünden bir veya iki gün kadar önce, mevlâsı ve aynı zamanda harac amili olan Süleym’e, Ubeydullah b. Ebî Bekre’yi muhasebe etmesini emretmiş, bunu söylerken de ona “Sakın emîrin kardeşinin oğludur demel!” şeklinde tembihte bulunmuştu. Bunun üzerine Süleym, kâtipleri çağırarak, Ubeydullah ve amillerini muhasebe etmişti.³⁶³

Devletin başlıca gelir kaynaklarından olan cizyenin ödenmesinde de kolaylık sağlayan Ziyâd, cizyelerini dirhem üzerinden ödeyemeyenlere, urûd yani mal veya eşya üzerinden aynı olarak ödemeleri alternatifini sunmuştu.³⁶⁴

Hz. Ömer döneminde belli bir statüye kavuşturulan ve Muaviye tarafından devam ettirilen bir diğer gelir kaynağı gümrük vergisi olup, bu konuda kaynaklarda Muaviye’nin

³⁶⁰ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 231.

³⁶¹ A.e., C. V, s. 205.

³⁶² A.e., C. V, ss. 209-210.

³⁶³ A.e., C. I, s. 496.

³⁶⁴ A.e., C. V, s. 227.

Verdân'ı Kûfe gümrüğü, Ziyâd'ın da meşhur fakîhlerden Mesrûk b. el-Ecdâ'ı Dicle nehri üzerinde, ticaret yolları üzerindeki merkezî noktalardan olan Silsile/Silsiletü'l-Vâsıt denen bölgenin gümrüğü ile vazifelendirdiği belirtilmiştir.³⁶⁵

Aynı konuyla ilgili olarak bir başka rivayette, hazinenin gelirlerinden olan zekât tahsîli bağlamında, Ziyâd'ın zekât toplama memuru olarak gayr-ı müslimleri görevlendirdiği belirtildikten sonra, bunlara zekât ödenip ödenmeyeceğinin tartışıldığı ifade edilmiştir.³⁶⁶ Ayrıca Ziyâd'ın zekât memurlarına vazifelerini yaparken dikkat etmelerini istediği hususları gösteren bir rivayete göre Ziyâd, Esed ve Gatafan kabilelerinin zekâtlarının tahsîliyle görevlendirdiği Ebû Bürde'ye beytûlmalden on üç bin dirhem verdikten sonra, gittiği yerde ihtiyaç sahiplerini gözetmesi, gümüş verdiğine koyun, koyun verdiğine gümüş vermemesi gibi birtakım telkinlerde bulunmuştu. Benzer şekilde Ziyâd bazı sadaka (zekat) işleriyle vazifelendirdiği Ebû Bürde'ye, yetimlerin velîsi olmasını, zengin olandan kaçınırken yoksul olanı güzelce doyurmasını tavsiye etmişti.³⁶⁷

Ziyâd'ın, İranlılar'ın hükümdarlarına verdikleri nevrûz ve mehricân hediyelerinin³⁶⁸ tahsili ile ilgili bir uygulamasından bahseden bir rivayete göre o, Sicistan'a vali tayin ettiği Ubeydullah b. Ebî Bekre'ye (Mecûsîler'in tapındıkları) ateşi söndürmesi, (ateşgede) evlerini yıkması, Mecûsîler'in burada bıraktığı hediyelerin ve malların hepsini almasını emretmiş; o da değeri kırk milyon dirhemi bulan bu hediyeleri almış ve harcamıştı.³⁶⁹

Ziyâd'ın, para politikası hususunda da görüşleri olan bir idareci olup, Muaviye'ye bu yönde telkinlerde bulunduğu, Muaviye'nin de onun tavsiyeleri doğrultusunda değişime gittiği görülür. Buna göre Ziyâd Muaviye'ye “Ey müminlerin emîri! Daha evvel Hz. Ömer dirhemi küçülttü, halkın maslahatı adına askerin ücretini ve milletin rızkını bu küçültülmüş paralardan verdi. Eğer sen de bu paraların ayarını değiştirir başka bir ayarda basarsan halkın nezdinde daha şefkatli bir emîr olursun, böylece ardından ismin de hayırla anılır” demiş, bu konuşmanın ardından Muaviye ağırlığı daha az olan dirhemler bastırması ve eski paraların yerine, üzerine yazılar yazdığı bu dirhemleri piyasaya sürmüştü. Muaviye'nin yanı sıra bazı doğu vilayetleri valileri de –aynı zamanda güç göstergesi olan-

³⁶⁵ Akyüz, a.g.e., ss. 270-271.

³⁶⁶ Akyüz, a.g.e., ss. 263-264.

³⁶⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 247-248, 283.

³⁶⁸ Akyüz, a.g.e., s. 273. Bu hediyeler hakkında geniş bilgi için bkz. Nüveyrî, a.g.e., C. I, ss. 175-177.

³⁶⁹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. I, s. 494.

parasal girişimlerde bulunmuşlar, bu doğrultuda, İran paralarındaki Sasanî hükümdarlarının adlarının yerine kendi adlarını yazdırmak suretiyle bu paraları tedavüle sokmuşlardı.³⁷⁰ Ayrıca Ziyâd'ın kendisi de, diyet hususunda gümüşü/gümüş sikkeli parayı yürürlüğe koyan ilk kişi olarak kaydedilir. O, Basra'da yedi vezin değerindeki gümüş sikkeli parayı on bin dirhem, Kûfe'de altı vezin değerindeki gümüş sikkeli parayı ise on iki bin dirhem yapmıştı.³⁷¹

1. Dîvânü'l-Harac

Gayr-ı müslimlerden alınan harac vergisini tahsil etme hedefli malî bir kurum olan ve Hz. Ömer zamanında müstakil hale gelen,³⁷² Dımaşk'taki harac dîvânı merkez olmak üzere Emevîler zamanında da işlevini sürdüren ve eyaletlerde alt kolları kurulan bu dîvânda, toprak vergilerinin belirlenmesi ve toplanmasıyla ilgili işler yürütülmekteydi.³⁷³

Kaynaklarda Ziyâd'ın, vali olarak idaresi altındaki bölgelere tayin edeceği harac görevlilerinde, bir başka ifadeyle hazinenin en önemli gelirlerinden olan haraçla ilgili işlerde çalıştıracağı kimselerde bir takım kriterler aradığı göze çarpar. Harac kâtiplerinin, bu işleri iyi bilen e'âcim³⁷⁴ reislerinden olması gerektiğini söyleyen Ziyâd, ayrıca kâtiplerin, ihanetten uzak, güzel idare edebilen, işini sağlam yapan, bugünün işini yarına bırakmayan ve arkadaşına nasihat eden şekilde beş özelliği taşıması gerektiğini vurgular.³⁷⁵ Öte yandan Ziyâd, harac amillerinin veya tahsildarlarının emniyet ve ehliyet sahibi olması şartını gözetirdi.³⁷⁶ Böylelikle Ziyâd döneminde, gerek e'âcim denen mevâlî kesiminden bazı isimlerin gerekse Ziyâd'ın kendi mevlâlarının haraç işlerinde istihdam edildiği görülür. Örneğin Ziyâd'ın mevlâsı Süleym, onun harac dîvânının amiliyken, Zâzân Ferrûh harac kâtibi idi.³⁷⁷ Ziyâd'ın, harac işlerinin genel sorumluluğunu ise o bölgeye vali

³⁷⁰ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarisi**, C. II, s. 570.

³⁷¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 243.

³⁷² Akyüz, a.g.e., s. 256.

³⁷³ Ed-Dûrî, "Dîvan", a.g.md., C. IX, s. 378.

³⁷⁴ Fethedilen bölgelerin yerli sakinleri Müslüman olunca velâ yoluyla Arap kabilelerinden birine katılır ve onun mevlâsı sayılırdı. Arap olmayan bu insanlara (mevâlî), onları azatlı kölelerden ayırt etmek için Arap olmayan anlamında "e'âcim" denirdi; bkz. Akyüz, s. 31. Bir rivayette Ziyâd'ın "e'âcimin mülkünü insanlara açan, edindiren ilk kişi olduğu kaydedilir; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 196).

³⁷⁵ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, ss. 234-235.

³⁷⁶ Akyüz, a.g.e., s. 257.

³⁷⁷ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 287.

tayin ettiği isimlerin kontrolüne verdiğini gösteren rivayetler de vardır. Bu bağlamda Ziyâd, Horasan civarına Hakem b. Amr liderliğinde bir grup harac toplama görevlisi göndermiş; her birini sorumlu oldukları yerlerin haracının tahsiliyle vazifelendirmişti ki, bu isimler Elsem b. Zür'a, Huleyd b. Abdillâh el-Hanefî, Nâfi' b. Hâlid et-Tâhî, Rabî'a b. Asel el-Yerbû'î, Emîr b. Ahmer el-Yeşkûrî ve Hâtem b. Nu'mân el-Bâhilî idi. Rivayet göre Ziyâd bu harac tahsildarlarına, Hakem'in sözünden çıkmamalarını bilhassa emretmişti.³⁷⁸ Anlaşılan o ki Hakem Ziyâd'ın Horasan harac amili, diğer isimler de o amilin idaresi altında çalışacak olan haraç toplama görevlileriydi.

Ziyâd'ın Kûfe'deki harac dîvânının başında ise Ümeyyeoğulları'nın mevlâsı olan Amr b. Nâfi' olup,³⁷⁹ harac kâtibi Zâzân Ferrûh idi.³⁸⁰

2. Dîvânü'l-Atâ

Gerçekleştirilen fetihlerin sonucunda devletin gelirlerinde önemli artış olması ve aslında ilk Müslümanların çoğunluğunun başka gelirinin bulunmaması hasebiyle Hz. Ömer bu gelirleri rızk ve atâ şeklinde iki yolla Müslümanlara taksim etmeyi uygun bulmuş, bu doğrultuda dîvân teşkilatını kurmuştu ki, bu teşkilat vasıtasıyla Müslümanlara yılda bir defa verilen paraya atâ veya atîyye denilirdi.³⁸¹ Genel anlamda, halifelerin, harâc gelirini tahsil ettikten sonra emîrlere, valilere, askerlere ve halka, rütbe ve sayılarına göre verdiği maaş olan atâ, bu dîvândan dağıtılmakta olup burada kayıtlar kabile esasına göre tutulurdu.³⁸²

Hz. Ömer döneminden farklı olarak Emevîler döneminde –tüm Müslümanlara değil de- halifenin belirlediği belli gruplara dîvânü'l-atâdan ödenek çıkarılmış, bu dönemde mevâlîye atâ verilmemeye başlandığı gibi, sadece dîvâna kayıtlı askerlerin (askerliği meslek olarak seçenlerin) maaş bağlamında atâ alması şeklinde kısıtlayıcı bir uygulamaya gidilmişti.³⁸³

³⁷⁸ Taberî, a.g.e., C. V, ss. 225-226; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 452; İbn Haldûn, **Tarih**, a.g.e., C. III, s. 11.

³⁷⁹ Akyüz, a.g.e., s. 256.

³⁸⁰ Halife b Hayyât, a.g.e., s. 212.

³⁸¹ Mustafa Fayda, "Atâ", *DİA*, IV, 33.

³⁸² Akyüz, Vecdi, *Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi*, s. 258.

³⁸³ Mustafa Fayda, "Atâ", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. IV, İstanbul, 1991, s. 33.

Ziyâd'ın dîvânı kuran ilk kişi olduğu belirtilmekle birlikte,³⁸⁴ daha önce Mısır gibi başka şehirlerde kurulmuş olan dîvânü'l-atâların varlığından da bahsedilir.³⁸⁵ Söz konusu rivayette Ziyâd'ın dîvânı tedvîn eden ilk kişi olarak gösterilmesi, onun Hz. Ömer ve daha sonraki halifeler döneminde, bilhassa valiliği süresince, dîvânın tanzimindeki aktif rol ve görevini, değişen şartlar doğrultusunda dîvânı yeniden düzenlemesini kastediyor olmalıdır.³⁸⁶

Merkezdekinin yanı sıra, eyaletlerde de teşkilatlandığı görülen dîvânü'l-atâda maaşların dağıtımı, kabile baz alınarak yapılmakta olduğundan, burada her kabilenin bir sicil defteri bulunurdu. Öte yandan işlerin hiyerarşik bir görev dağılımıyla yürütüldüğü dîvânda, en üst düzeyde yer alan sâhibü'd-dîvânın alt kademesinde menkîb ve sonra arîf yönetim kadrosunu oluşturmaktaydı.³⁸⁷ Nitekim Ziyâd'ın, “Arîfler eller gibidir, menkîbler ise onların üstündedir” sözü bu hiyerarşiye işaret etmekteydi.³⁸⁸ Sâhibü'd-dîvânın idaresinde maaşların halka ulaşmasını sağlayan bu ekipte menkîbin görevi muhtemelen, aşiret içindeki yeni mukâtileyi kabîle dîvânına (sicil defterine) kaydetmek olup,³⁸⁹ arîfler ise atânın toplanması, dağıtımı gibi işleri yürütmekteydi.³⁹⁰

Bazı rivayetlerde -kabile ile devlet arasında bir nevi köprü vazifesi gören ve idareci yönü olan liderlere delâlet eden- arîf/urfâ ve menkîb/menâkîb denen bu görevlileri, işlerin düzenli ve kontrollü bir şekilde işleyişi adına, ilk istihdâm eden kişinin Ziyâd olduğu kaydedilir.³⁹¹ Bu ifadeyle, aslında Ziyâd'ın bu görevlileri “Basra'da tayin eden ilk kişi” olarak algılanmasının daha uygun olacağı, zira başka yerlerde de bu vazifeyi yürüten kişilerin mevcut olduğu belirtilir.³⁹² Ayrıca Ziyâd'ın arîf ve menkîb denen görevlilerin yanı sıra, yine bu hiyerarşinin bir parçası olduğu anlaşılan nakîbleri de istimal ettiği belirtilir.³⁹³

³⁸⁴ Ya'kûbî, a.g.e., C. II, s. 234; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

³⁸⁵ Makrizî, **Hıtat**, a.g.e., C. I, s. 94.

³⁸⁶ Akyüz, a.g.e., 259.

³⁸⁷ A.y.

³⁸⁸ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, I, 424.

³⁸⁹ Akyüz, a.y. Örnek olarak bkz. Makrizî, a.g.e., C. I, s. 94.

³⁹⁰ Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, a.y.

³⁹¹ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 212, 228; İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270; Kalkaşendî, **Subhu'l-A'sâ**, a.y.

³⁹² Akyüz, a.g.e., s. 236.

³⁹³ İbn Abdirabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. V, s. 270.

Kaynaklarda, Ziyâd'ın, buldukları bölgelerde vergi toplama işini yürüttüğü anlaşılan bir diğer kesim olan dihkân ve merzûbânları istihdâmı ile ilgili de rivayetler vardır. Köy ağası, arazi sahibi denem ve daha önce Sâsânî hakimiyetindeki fethedilen bölgelerde bulunan dihkânlar, vergi tahsîli ve ziraî bölgeler gibi konularda tecrübeli oldukları için, fetihlerden sonra da istihdâm edilmişler, ancak bunlar, zaman zaman yükümlülüğü altındaki topraklar hususunda valilerle hakimiyet mücadelesi içinde olabilmişlerdi.³⁹⁴ Ziyâd'ın ise genel prensip anlamında “Dihkânlara iyi davranınız; zira onlar doydukça siz de doymaya devam edersiniz” demekle birlikte, yeri geldiğinde dihkânlara tavır koyduğu, otoritesini hissettirdiği görülür. Buna göre Ziyâd bir gün dihkânların da bulunduğu yemek sofrasında dihkânlardan birinin, sofraya gelen (halktan) başka bir adamı işaretle “Ne günah işledik de bu köpeklerle imtihan oluyoruz” dediğini işitince dihkâna müdahale etmiş ve onu sözlerinden dolayı uyarmıştı.³⁹⁵ Bir başka rivayete göre Ziyâd, Sâbûr'a tayin ettiği Ümeyr b. Ahmer'e oradaki dihkânı öldürmesini emretmiş, o bunu yapmayınca da yerine başkasını tayin etmiş ve dihkânı öldürtmüştü.³⁹⁶ Buna karşın bir başka rivayette ise Ziyâd'ın Sevad haracını toplamak üzere bölgeye giden kardeşinin oğlunun dihkânı öldürmesi üzerine yeğenini, dihkânın velisine gönderdiği, o kişinin ise (herhangi bir cezaya başvurmaksızın) Ziyâd'ın yeğenini affettiği kaydedilir.³⁹⁷

Son olarak, Ziyâd döneminde, dihkânlar gibi merzûbânların da (Sâsânîler zamanındaki vilayetlerin valilerinin) istihdamının devam ettiğini gösteren bir rivayete göre, Ziyâd'ın Horasan valisi Rebî', Merv merzûbânı vasıtasıyla, toplanan haracı Ziyâd'a göndermişti.³⁹⁸

3. Dâru'r-Rızk

Vergi tahsilatının nakdînin yanı sıra aynî olarak da yapılması, hubûbât ve gıda maddelerinin konulacağı dâru'r-rızk denem anbarların inşasını zorunlu kılmıştı ki,³⁹⁹ kaynaklarda, bu yöntemle vergi tahsilinde bulunan Ziyâd'ın da bir dâru'r-rızk yaptırdığı ve başına idareciler tayin ettiğini gösteren rivayetler vardır. Bu doğrultuda, önce Abdullah b.

³⁹⁴ Akyüz, a.g.e., C. ss. 236-237.

³⁹⁵ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 226; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 189.

³⁹⁶ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 209.

³⁹⁷ A.e., C. V, s. 244.

³⁹⁸ A.e., C. V, s. 230.

³⁹⁹ Akyüz, a.g.e., s. 255.

Hâris b. Nevfel'i, sonra da Revvâd b. Ebî Bekre'yi dâru'r-rızk amili olarak görevlendirdiği belirtilen Ziyâd'ın, Cuma günleri amillerini kabul ettiği, onlara bu müessesede olup bitenler, gelen-giden mallar, erzak ve ihtiyaçlar hakkında çeşitli sorular sorarak bilgi aldığı kaydedilir.⁴⁰⁰ Ziyâd ayrıca gerek mukâtileye ve gerekse ailelerine, düzenli olarak verilen atâların yanı sıra, aynî yardım şeklinde verilen rızk da verirdi ki, Ziyâd döneminde bu rızkın miktarının her aile için iki cerîb ve yüz dirhem olduğu ifade edilir.⁴⁰¹

Dâru'r-rızklarda muhafaza edilen erzakın ölçüm ve dağıtımında titizlikle davranılrsa da, bunların zaman zaman şikâyete konu olduğu görülür. Ziyâd kendi döneminde buralardan verilen rızklar hakkında aletlerde ölçü hatası veya adaletsizlik yapıldığına dair şikâyetler gündeme gelince hemen soruşturma başlatmış; sonuçta hatanın, kullanılan ölçeklerden değil, erzakı almak üzere gönderilen hizmetçilerden kaynaklandığını, bu nedenle erzakın eksik olarak sahiplerine ulaştığı ortaya çıkmıştı. Daha sonra Ziyâd bu durumu hutbede halka duyurmuş; onlara, kendilerinden kaynaklanan hataları şahsına mâl ederek günahına girmemelerini ve dürüst olmalarını ifade etmişti.⁴⁰²

Rivayetin de delâlet ettiği üzere, dâru'r-rızklarda korunan bu rızkların dağıtımı işi, bizzat buradan yapılmakta olup, kişiler alacak olduklarını gelip buradan teslim almaktaydılar.⁴⁰³

E- İLMÎ YÖNÜ

1. Edebî Değer Taşıyan Tevkî'ât, Hutbe ve Mektupları

Tevkî'/tevkî'ât, genel anlamda, İslam devletlerinde idarecinin kararı, bu kararın yazılı olduğu belgeler veya mühür anlamlarında olup resmî yazışmalara delalet eden bir terim olarak ifade edilmiştir. Tevkî'âtın Emevîler zamanında da kendini gösterdiği, halifelerin halka açık olarak gerçekleştirdiği dîvânlarda kendilerine sunulan dilekçeler hakkında verdikleri kararların tevkî'ât kelimesiyle ifade edildiği, ilk zamanlar halifelerin bu tevkîlerini –kâtiplerine yazdırmayıp- bizzat kaleme aldıkları belirtilmiştir.⁴⁰⁴ Emevîler döneminde resmî yazıların veya dilekçelerin kenarlarına ya da üzerlerine yazılan bir takım

⁴⁰⁰ Belâzürî, *el-Ensâb*, a.g.e., C. V, s. 223.

⁴⁰¹ A.e., C. V, ss. 227, 245.

⁴⁰² A.e., C. V, s. 217; Ali, a.g.e., ss. 146-147.

⁴⁰³ Ali, a.g.e., s. 146.

⁴⁰⁴ Erdoğan Merçil, "Tevkî'", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, I-XLIV, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 35.

şerhler olarak da izah edilmesi mümkün olan ve “tevkî’ât” denen bu ifadeler son derece sanatkârâne bir üslupla yazıldığından aynı zamanda edebî açıdan önemli birer malzeme idi.⁴⁰⁵ Bir başka ifadeyle kısa, özlü ve esasa yönelik bir mahiyet arz eden bu notlar,⁴⁰⁶ ayet, hadis, meşhur bir şiir veya halifenin şahsına ait belîğ bir cümleyle desteklendiğinde, edebî açıdan da muteber bir hal alırdı. Bu konuda Hulefâ-i Râşidîn ve sahâbe içinde örnekler olduğu gibi, Emevîler döneminde de Muaviye b. Ebî Süfyân, Abdülmelik b. Mervan, Ömer b. Abdülaziz gibi halifelerin yanı sıra, Ziyâd b. Ebîh, Haccâc b. Yûsuf gibi valilerin tevkî’âtlarının öne çıktığı görülür.⁴⁰⁷

Eserinde yukarıda zikredilen isimlerle birlikte diğer bazı halife, vali veya devlet büyüklerinin tevkî’âtlarına yer veren İbn Abdірabbih, önce Emevî ve Abbasî halifelerinin tevkî’âtını sıraladıktan sonra “ümerâ ve küberâ” başlığı altında diğer idareci veya devlet erkânının tevkî’âtından bahsederken, verdiği isimlerin altında onlara ait pek çok tevkî’ât örneği sunar.⁴⁰⁸

Ziyâd’ın tevkî’âtını ele alan bölümde onun çeşitli yerlerdeki amillerine hitaben yazdığı tevkîler göze çarpar. Onun, Basra amiline gönderdiği, hırsızlık yapan biriyle ilgili bir hadisede “Senin cezan elin kesilmesidir”, kabir soyanla ilgili bir hadise hakkında “O kabre diri diri gömülür”, hapisteki bir kişiyle ilgili olarak “Günahına tevbe eden kişi, o günahı işlememiş gibidir”, Kûfe’deki amiline, isyana hazırlanan bir topluluk hakkında gönderdiği “bâtılın eğdiği kişiyi, ancak hak doğrultur”, kendisiyle bir konuda ters düşen Horasan amiline gönderdiği “Dîninin bir kısmını diğer kısmıyla ört; hepsini değil” şeklindeki tevkî’âtı örnek olarak zikredilebilir.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ Sarıçam - Aycan, **Emevîler**, a.g.e., s. 127; **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, Ankara, 2003, s. 96.

⁴⁰⁶ Akyüz, a.g.e., s. 207.

⁴⁰⁷ Sarıçam - Aycan, a.g.e., s. 127; **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 96.

⁴⁰⁸ İbn Abdірabbih, **el-Ikdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. IV, ss. 287 vd.

⁴⁰⁹ A.e., C. IV, ss. 299-300. Yukarıda zikredilen son tevkî’ât örneği, akla Ziyâd’ın Horasan valisi Hakem b. Amr ile yaşadığı ihtilafı, dolayısıyla bu ifadenin de Ziyâd’ın Hakem’e gönderdiği mektubun bir köşesine düştüğü bir tevkî’ât olduğu ihtimalini getirmektedir. Nitekim hatırlanacağı üzere Ziyâd, Muaviye’den aldığı emre istinaden, Hakem b. Amr’a bir mektup yazarak, ganimetlerin arasında bulunan altın ve gümüşün müslümanlara taksim etmeyerek beytülmal için ayırmasını söylemiş, Hakem ise Ziyâd’a yazdığı cevabı mektubunda, Allah’ın kitabında bu husustaki hükmü nasıl olduğunu bildiğini ve dolayısıyla başka türlü davranamayacağını belirtmişti. “Şayet bir kul Allah’tan sakınıyorsa, yerle gök bir araya gelse ve o, bu iki tabaka arasında sıkıştırılsa bile Allah’ın ona muhakkak bir çıkış yolu göstereceğini” ifadeleriyle mektubunu tamamlayan Hakem daha sonra -rivayete göre Ziyâd’dan gelen tehdit ve kınama ifadelerinin ardından (bkz. Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 230; İbnü'l-Cevzî, a.g.e., C. V, s. 230; Zehebî, **Siyeru A’lâm**, a.g.e., C. II, s. 477; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. II, s. 30)- “Allah’ım, senin yanında benim için

Ziyâd'ın edebî yönden göz dolduran, hem yaşadığı dönemde hem de sonraki dönemlerde eşsiz örnekler,⁴¹⁰ edebî hazineler⁴¹¹ olarak değer atfedilen diğer eserleri de hutbeleridir. İsmi, meşhûr hatîplerin arasında sayılan, kullandığı ifadeler veya ifadeleri kullanma tarzı, muhatabına sirayet eden bir üslup, akıcılık ve etkileyicilik gibi pek çok özelliği, kısaca fesâhat, belâgat ve hitâbeti bünyesinde toplayan Ziyâd'ın, siyasî hayatının ayrılmaz bir parçasını oluşturan hutbeleriyle, müsbet veya menfî, hemen her devirde adından söz ettirdiği görülür. Onun başta Basra'ya geldiğinde irad ettiği ilk hutbesi Betrâ olmak üzere buradaki ve Kûfe'deki diğer hutbeleri, ayrıca daha öncesinde gerek Hz. Ömer döneminde halifenin ve halkın huzurunda yaptığı konuşmalar, gerekse Muaviye'ye beyat etmediği dönemde onun tehditlerine cevap olarak verdiği hutbeler, ebedî yönüyle de dikkat çeken hitabet örnekleri olmuştur.

Konuşmasındaki mahareti yazısında da ortaya koyabilen Ziyâd'ın hem devlet görevlisi olarak yazdığı resmî mektuplarda, hem de şahsî ilişkilerinde kaleme aldığı mektuplarda ortaya koyduğu etkileyici üslubuyla dikkat çeken isimlerden olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Hz. Ömer, konuşmasını çok beğendiği Ziyâd'a, bir de mektup yazdırmış, onun yazısındaki belâgati görünce ise, farklı ifadelerle aynı manaya gelecek şekilde yazması şartıyla Ziyâd'a bunu dört defa tekrarlatmıştı. Her defasında aynı etkileyiciliğe şahit olan Hz. Ömer onun belâgata olan hakimiyeti karşısında beğenisini gizlememişti.⁴¹² Ziyâd ayrıca, kâtiplik yaptığı dönemde Hz. Ömer'e, ordunun zaferlerini uzun uzun anlatan bir mektup yazmıştı.⁴¹³

Ziyâd'ın aynı zamanda dehâsını yansıtan mektuplarındaki maharete bir diğer örnek, Muaviye'nin tehditlerine cevap olarak yazdığı ifadelerde ortaya çıkar. Daha evvel bir bütün olarak aktardığımız bu mektuptaki bazı ifadeler hatırlanacak olursa, onun üslubundaki etkileyicilik bir kez daha açığa çıkar: “ Mektubun bana ulaştı ey Muaviye! İçinde yazılı olan şeyleri anladım ve seni dalgaya kapılmış, hayatta kalmak için yosunlara

hayır varsa, ruhumu kabzet!” diye dua etmiş, ardından bulunduğu Merv şehrinde vefat etmişti (50/670). (İbn Sa'd, a.g.e., C. V, ss. 216-217; Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 230; Câhiz, a.g.e., C. II, ss. 296-297; Taberî, a.g.e., C. V, ss. 251-252; İbn Abdîrabbih, **el-İkdü'l-Ferîd**, a.g.e., C. I, s. 55; İbn Abdilberr, **el-İstîâb**, a.g.e., C. I, ss. 154-155; İbn Kesîr, a.g.e., C. VIII, s. 29.

⁴¹⁰ İbnü'l-A'sem, **el-Fütûh**, a.g.e., C. IV, s. 302.

⁴¹¹ Hitti, a.g.e., C. II, s. 391.

⁴¹² Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, ss. 198-199.

⁴¹³ Belâzürî, **el-Ensâb**, a.g.e., C. V, s. 198.

sarılan, kurbağaların ayaklarına yapışan boğulmakta olan bir kişi olarak gördüm.....Bana sövmene gelince, eğer beni sana ilişmekten uzak tutan bu ağırbaşlılığım ve sefih olarak addedilme korkum olmayaydı, sende öyle bir iz bırakırdım ki hiçbir su temizleyemezdi..... Beni en zayıf tüyümden yakalayıp basit bir hareketle kıştıracağına iddiasına gelince, sen hiç küçük bir tarla kuşunun alt edebildiği bir doğan gördün mü veya hiç kurdu yiyen bir koyun duydun mu?....”⁴¹⁴ Ziyâd’ın, Muaviye’ye cevaben yazdığı ve aralarının yumuşamaya başladığının sinyallerini taşıyan bir başka mektup da onun belîğ üslûbuna işaret eden örneklerdendir: “Şayet yazdığın bu mektubunu sahil bir yemin ve güzel bir niyetle yazmışsan ve bununla iyilik murad etmişsen, kalbimde meveddet ve kabul tohumlarını ekmiş olacaksın; yok eğer hile, tuzak ve fesad murad etmişsen, şüphesiz ki nefis, içinde bozukluk ve çürüklük olan şeye karşı direnir...”⁴¹⁵

Ziyâd’ın mektuplarında göze çarpan bir diğere özellik de, onun, bilhassa mektuplarının sonunda, sözlerini tahkim ettiği, üsluptaki etkileyiciliğini artıran âyet-i kerimeleri kullanmasıdır. O, Fâris’te kalıp Muaviye’ye beyat etmediği süreçte, Muaviye’nin Basra’ya gönderdiği Busr b. Ebî Ertat tarafından çocukları ile tehdit edildiğinde ona cevabî bir mektup yazmış, kendisini bu şekilde korkutamayacağını açıkça ifade ettiği mektubunu, sonuna “*Zulmedenler, yakında nasıl bir inkılâba uğrayıp devrileceklerini bileceklerdir.*”⁴¹⁶ ayetini eklemek suretiyle güçlendirmişti.⁴¹⁷

2. Dil Çalışmaları (Gramer/Nahiv) ve Kur’ân-ı Kerîm’in Noktalanmasına Katkısı

Kur’ân-ı Kerîm’le ilgili ortaya çıkan kıraat farklılıklarının en önemli sebeplerinden olarak gösterilen nokta ve harekesiz olma durumu, başta devlet yöneticileri olmak üzere Müslümanların zaman içinde zorluk yaşadığı, sıkıntı duyduğu ve bu yönde çeşitli tedbirî adımlar attıkları bir husustur ki, bu adımlardan biri Kur’ân’ın harekelenmesi idi.⁴¹⁸ Bu yönde yapılan çalışmalarda ise Muaviye döneminin Basra valisi Ziyâd ve onun görevlendirdiği Ebu’l-Esved isimlerinin ön plana çıktığı veya öncülük ettiği görülür. Buna

⁴¹⁴ Safvet, a.g.e., C. II, s. 254, dn. 4.

⁴¹⁵ A.e., C. II, s. 255.

⁴¹⁶ Şuara Sûresi, 26/227.

⁴¹⁷ Taberî, a.g.e., C. V, s. 168; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 172; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 415; Nüveyrî, a.g.e., C. XX, ss. 181-182.

⁴¹⁸ **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, s. 31.

göre Ziyâd, Arapça'nın bozulmaması ve yanlış kullanılmaması için Ebu'l-Esved'den bazı yöntemler geliştirmesini istemiş, o ise –Emevîler'e olan muhalefeti nedeniyle olsa gerek⁴¹⁹ - bu teklife pek sıcak bakmamıştı. Ancak Ziyâd, bu dilin tahrîf olması ve dolayısıyla zararının Kur'ân'ı Kerîm'e de sirayet edebileceği fikriyle işin peşini bırakmış, sonunda Ebu'l-Esved de buna ikna olmuştu. Ebu'l-Esved, önce bu işe yanaşmasa da, insanların okuyuşta yaptıkları bariz hareke hatalarına⁴²⁰ veya konuşmadaki dil kullanım yanlışlarına bizzat şahit olunca Ziyâd'ın teklifini kabul etmiş, ondan kendisine yardımcı olacak bir kâtip istemiş⁴²¹ ve onunla birlikte Kur'ân'ın harekelenmesi sürecini tamamlamıştı.⁴²² O, bu süreçte kâtibine kendisi Kur'ân okurken ağız hareketleri doğrultusunda, fetha, kesra ve damme hareketleri harfleri üstüne, altına veya önüne tek veya çift olarak koydurmuştu.⁴²³

Bu hususla ilgili bir başka rivayette, önce Ebu'l-Esved'in insanların –dil ile ilgili olarak- yaptığı konuşma ve okuma hatalarından rahatsız olduğu ve çözüm bulma amacıyla Ziyâd'a gittiği kaydedilir. Aynı zamanda Ziyâd'ın çocuklarının da öğretmeni olan Ebu'l-Esved Ziyâd'a, Arapların arasına farklı ırktan insanların karışması nedeniyle dillerinde bozulma ve değişiklikler meydana geldiğini, şayet kendisine izin verirse hem bilgilendirmeye hem de konuşma hatalarını düzeltmeye yönelik bir çalışma yapmak istediğini söylemişti. Ziyâd ise ilk etapta “hayır” cevabı verse de daha sonra huzuruna gelen bir adamın konuşmasındaki hataları ve bunların nasıl anlam bozulmalarına yol açtığını görünce Ebu'l-Esved'i çağırtmış ve ona daha önce izin vermediği o çalışmayı derhal yapmasını emretmişti.⁴²⁴

⁴¹⁹ A.e., s. 32.

⁴²⁰ Tevbe Sûresi 3. ayette geçen “Allah ve Rasûlü müşriklerden berîdir” ifadesi, Rasûl kelimesinin damme değil de kesra olarak okunması suretiyle “Allah, müşriklerden ve Rasûlü'nden berîdir” şeklinde anlam bozulmasına uğratılmıştı; bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.g.e., C. IV, s. 1466; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 537).

⁴²¹ Rivayete göre bu işe titizlikle eğilen Ebu'l-Esved Ziyâd'ın gönderdiği Abdikays kabilesinden olan ilk kâtipi beğenmemiş, bunun üzerine Ziyâd ona hemen –Kureyş kabilesinden (bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.g.e., C. IV, s. 1466)- başka bir kâtip göndermişti; bkz. İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 537.

⁴²² İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, a.g.e., ss. 45-46; Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.g.e., C. IV, s. 1466; İbn Hallikân a.g.e., C. II, s. 537.

⁴²³ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.g.e., C. IV, s. 1466; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, s. 537.

⁴²⁴ Yâkût el-Hamevî, a.g.e., C. IV, s. 1466; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, ss. 536-537. Mu'cem'deki söz konusu rivayette, Ziyâd'ın, önce yanına gelen adamın konuşma hatalarından hayrete düşmesi, sonra da bir başkasının Tevbe Sûresi'nin 3. ayetini yanlış harekeyle okuyarak anlamını bozması şeklindeki iki ana hadise üzerine Ebu'l-Esved'i tekrar yanına çağırttığı ve sözünü ettiği çalışmayı bir an önce yapmasını

Nahiv bilgisini Hz.Ali'den öğrendiğini söyleyen Ebu'l-Esved'in⁴²⁵ Arap grameri ve edebiyatı hakkında geniş bilgi sahibi, kelimelerin barındırdıkları anlamlara vakıf, fasîh konuşan bir kişi olması, ayrıca Kur'ân'ın yanlış okunması karşısında duyduğu hassasiyet, onun Ziyâd tarafından Mushaf yazısında kelimelerin hatasız bir şekilde telaffuz edilebilmesi için bir sistem oluşturmakla mükellef kılınmasına vesile olmuştu. Çünkü hâfız sahabîlerin sayısının giderek azalması, hafızası zayıflayanların bazı kelimeleri yanlış hatırlaması, işitme yoluyla öğrenimin şartlar gereği zorlaşmasının yanı sıra Araplar'ın, özellikle fetihlerle birlikte sayıları artan farklı ırklardaki Müslümanların yaptıkları dil hataları (lâhn), ayetlerin de yanlış okunabileceği endişesini oluşturmuştu.⁴²⁶ Ayrıca, İslam'a giren gayr-ı Arap toplulukların Kur'ân ve hadîsleri öğrenmedeki ihtiyaç ve arzuları, yine Kur'ân-ı Kerîm'in fasîh Arapça'yla konuşanlar tarafından dahi, günlük dilde kullanılan Arapça ve keza Farsça, Süryanice gibi diğer dillerin etkisiyle, Kurân'ı okuyup anlamakta zorluk yaşamaya başlamaları, bu çalışmalarını teşvîk eden sâikler olmuştu.⁴²⁷

Neticede Ebu'l-Esved, Ziyâd'ın kendisine tahsis ettiği kâtibe çeşitli telkinler vererek harflerin altına, üstüne veya önüne tek veya çift olmak üzere noktalama hareke koydurmuştu (Naktü'l-Mushaf). Ayrıca bu işaretlerin, Hz. Peygamber döneminde veya daha önce başlatılmış olan, benzer harflerin farklı biçimlerde noktalanması (i'câm/rakş) işlemiyle karıştırılmaması için, hareke vazifesi gören bu yeni noktalar, kırmızı mürekkeple konulmuş, daha sonra da bugünkü hafif meyilli yatay çizgiler haline getirilmişti.⁴²⁸

3. Kur'ân ve Sünnet Bilgisi, Hadîs Raviliği

Hiz. Ömer döneminde Ebû Musa'nın kâtipliğini yaptığı süreçte Ziyâd ile Hiz. Ömer arasında yaşandığı rivayet edilen bir hadise, Ziyâd'ın Kur'ân ve Sünnet'e dair hayli malumat sahibi olduğuna delalet eder mahiyettedir. Hatırlanacağı üzere Hiz. Ömer yanına çağırıldığı Ziyâd'a, farzlar, sünnetler ve Kur'ân'a dair bir takım sorular sormuş; Ziyâd da

söylediği belirtilir. Rivayete göre özellikle ayetteki hareke hatası karşısında, "lâ havle..." diyen Ziyâd, bunun küfre giden bir hata olduğunu belirterek bu işin aciliyetine karar kılmıştı; bkz. Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemü'l-Üdebâ**, a.y.

⁴²⁵ A.e., C. IV, s. 1466; İbn Hallikân, a.g.e., C. II, ss. 536-537.

⁴²⁶ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Ebû'l-Esved ed-Düeli", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1999, s. 312.

⁴²⁷ **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarisi**, a.g.e., C. II, s. 573.

⁴²⁸ Topuzoğlu, a.g.md., C. X, s. 312. Geniş bilgi için ayrıca bkz. Mehmet Emin Maşalı, "Mushaf", **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 242-248.

bunları doğru bir şekilde cevaplamıştı. Aralarında geçen uzun diyalogun sonucunda Hz. Ömer, Ziyâd'ın fakîh bir kişi olduğuna kanaat getirmiş ve onu vazifesinin başına geri göndermiş,⁴²⁹ Basra'daki diğer görevlilere de işlerinde Ziyâd'a danışmaları doğrultusunda talimat vermişti.⁴³⁰

Ziyâd'ın, çocuk denecek yaşta, Utbe b. Gazvân'la beraber geldiği Basra'ya yerleşmesi, gerek fütûhât sürecinde gerekse devletin diğer kademelerindeki hizmetleri süresince pek çok sahabî ile birlikte olması, aynı zamanda okuma-yazma bilen, zekâ ve hafıza yönünden yeteneği malum olan Ziyâd'ın Kur'ân ve Sünnet'e dair ilimlerden payını almasına zemin hazırlamış olmalıdır. Nitekim bir rivayette Ziyâd'ın, mirasla ilgili gördüğü bir davada karar verirken, Hz. Ömer'in benzer davalardaki hükümlerini iyi bildiğini, kendisinin de buna göre hüküm vereceğini söylediği kaydedilmiştir.⁴³¹

Bazı kaynaklarda Ziyâd'ın kendisinin hadis rivayetinde bulunduğu gibi, ondan da hadis rivayet edildiğine dair ifadeler vardır. Buna göre Ziyâd, Hz. Ömer'den rivayetlerde bulunmuş, ayrıca kendisinden de birçok hadis rivayet edilmiştir.⁴³² İbn Sîrîn, Şa'bî, Ebû Osman en-Nehdî ve diğer bazı kimseler ondan rivayette bulunan isimlerdi.⁴³³ Benzer bir rivayette de Ziyâd'ın Hz. Ömer'den ve diğer bazı kimselerden hadis işittiği belirtildikten sonra, İbn Sîrîn, Abdümelik b. Umeyr ve bir grup insanın daha ondan rivayette buldukları ifade edilmiştir.⁴³⁴ Ayrıca bir kısım rivayetlerde onun “tâbî” olduğu belirtildikten sonra yalancılıkla itham edilmediği belirtilmiştir.⁴³⁵

⁴²⁹ Taberî, a.g.e., C. IV, s. 185; İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 168; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.g.e., C. III, s. 47; Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32; Safedî, a.g.e., C. XV, s. 7.

⁴³⁰ Taberî, a.y.; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, a.y.; Kütübî, a.y.; Safedî, a.y.

⁴³¹ İbn Sa'd, a.g.e., C. VII, s. 100, C. IX, s. 99; İbn Kuteybe, **Uyûnü'l-Ahbâr**, a.g.e., C. II, s. 159; Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 497.

⁴³² İbn Sa'd, a.g.e., C. IX, s. 99.

⁴³³ Kütübî, a.g.e., C. II, s. 32.

⁴³⁴ Zehebî, **Siyeru A'lâm**, a.g.e., C. III, s. 495.

⁴³⁵ İbn Asâkir, a.g.e., C. XIX, s. 183; İbn Hacer, **el-İsâbe**, a.g.e., C. III, s. 43.

SONUÇ

Taif'in köklü kabilesi Benî Sakîf'e nisbet edilmekle birlikte babası hakkında ihtilaf bulunduğundan, asil bir soy veya geçmişe sahip olmayan Ziyâd b. Ebîh, yaşadığı toplumda büyük eksiklik olarak kabul edilen bu yönlerine rağmen çocuk denecek yaşta adından söz ettirmeye başlamıştır. Onun dikkatleri üzerine çekmeye başlamasına vesile olan ise, Hz. Ömer döneminin meşhur komutanlarından Utbe b. Gazvân'dır. Utbe'nin Sakîf'ten getirerek Basra'ya yerleştirdiği Sakîfliler arasında bulunan Ziyâd, henüz 10'lu yaşlarının başındayken, okur-yazar olmasının da etkisiyle, İslam ordusunda görevlendirilmiş, ganimetlerin kayıt ve taksim işleriyle vazifelendirilmiştir. Utbe'nin ardından diğer Basra valisi Mugîre b. Şu'be döneminde icraatlarından çok onu ceza almaktan kurtaran, zina hadisesindeki şahitliğiyle gündeme gelen Ziyâd, bir başka Basra valisi Ebû Musa'nın velayeti döneminde ise, Basra'nın hemen her işinin kendisine havale edildiği şeklinde şikayete konu olacak kadar yetki sahibi olmuştur.

Hız. Ömer döneminde muhasiplik, elçilik, kâtiplik, vekillik gibi resmî görevlerde bulunan Ziyâd, Hız. Osman döneminde de yine Basra valisi Abdullah b. Âmir b. Küreyz'e kâtiplik ve vekillik yapmıştır. Ardından Hız. Ali döneminde de siyasî hayatı daha yoğun bir şekilde devam eden Ziyâd, Basra'da vali İbn Abbas'ın kâtiplik, vekillik ve mali amirliğini yapmasının ardından ilk defa valilikle görevlendirilmiş, Fâris-Kirman valiliğine atanan Ziyâd, idaresi altındaki topraklarda halkın da beğenisini kazanacak şekilde asayîşi temin etmiştir. Bu süreçte Hız. Ali'ye karşı iktidar mücadelesini kuvvetlendirmiş olan Muaviye'nin kendisini bertaraf etmek veya kendi saflarına çekmek için devreye soktuğu pek çok girişime rağmen Hız. Ali'ye olan beyatını bozmayan Ziyâd, ancak Hız.Hasan'ın hilâfeti Muaviye'ye devrinden sonra, yaptığı bir takım istişareler ve değişen şartların da etkisiyle, kendisine çoktandır kapılarını açmış olan Muaviye'ye beyat ederek onun iktidarının bir parçası olmuştur.

Muaviye tarafından önce, hemen her kesimden geleceği belli olan itiraz ve tepkilere rağmen, kardeş ilan edilerek Ebû Süfyan'ın nesebine bağlanan Ziyâd, ardından Basra ve bağlı vilayetlerin valiliğine atanmış, bir süre sonra Mugîre b. Şube'nin vefatıyla Kûfe

valiliğiyle de görevlendirilmiştir. İslam devletinde ilk defa görülen bu durum nedeniyle “iki şehrin valisi” olarak anılan Ziyâd, doğu bölgesinin hakimi olarak gerek Hz. Ali taraftarlarının, gerek Haricîlerin, gerekse devletin aleyhine faaliyet yürüttüğünü düşündüğü başka grup veya şahısların eylemlerine fırsat vermemiş, sıkı yönetim tarzında sürdürdüğü idaresiyle emniyet ve asayişini temin etmeye çalışmıştır. Bu süreçte onun en çok eleştiriye muhatap olduğu olay ise, Hz. Ali'nin yakın dostu, Hz. Ali taraftarlarının da önde gelen ismi sahâbeden Hucr b. Adiy'in Muaviye'nin emriyle öldürülmesindeki büyük payı olmuştur.

Göreve geldiği günlerde idaresine verilen topraklarda tam bir iç karışıklık ve kaosun hakim olduğu ifade edilen Ziyâd, valiliği süresince dahilî meseleleri halletmeye çalışmış, iç istikrar ve otoriteyi tesis ettikten sonra ise Horasan, Sicistan, Hind ve Maveraünnehr eksenli askerî faaliyetlere yönelmiş ve önemli fetih hareketlerine imza atmıştır. Bu bağlamda Hakem b. Amr, Mühelleb b. Ebî Sufra, Rebî b. Ziyâd gibi vali ve komutanlar eliyle, ilk defa bu kadar sistematik ve düzenli olduğu ifade edilen başarılı bir fütûhât süreci organize etmek suretiyle, bu yönüyle de Emevîler dönemine damgasını vurmuştur.

Başta Basra ve Kûfe olmak üzere devletin doğu kanadını kontrolü altında bulunduran Ziyâd, bir süre sonra Muaviye'den Hicaz bölgesi valiliğini istemiş ve bu talebi Muaviye tarafından olumlu karşılanmıştı. Ancak rivayete göre Muaviye'nin Ziyâd'ı Hicaz'a tayin edeceğini öğrenen bölge halkı, bunun gerçekleşmemesi için Abdullah b. Ömer liderliğinde toplu halde bedduada bulunmuş, akabinde rahatsızlanan Ziyâd bir süre sonra vefat etmiştir.

Ziyâd b. Ebîh, Hz. Ömer döneminde başlayıp Muaviye döneminde sona eren siyasî hayatı boyunca, üstlendiği görevleri kendisinden bekleneni fazlasıyla karşılayacak şekilde ifa etmiş, sadece idarî/siyasî alandaki gücü ve başarısıyla değil, ayrıca bayındırlık, imar, iskân ve dinî, iktisadî, ziraî gibi diğer pek çok alandaki kaydadeğer girişim ve icraatlarda bulunmuş, bu bağlamda ilklerin uygulayıcısı olmuştur.

Çok yönlü idareci kimliğinin yanı sıra sahip olduğu donanım ve elde ettiği başarılarla sayılı “dehâ”lar arasında gösterilen Ziyâd bu vasfını, hitâbet, fesâhat, belâgat gibi özellikleriyle pekiştirmek suretiyle yaşadığı dönemin önde gelen simalarından olmuştur.

KAYNAKLAR

Klasik Kaynaklar

ABDURREZZAK b. HEMMÂM Ebû Bekr es-San'ânî (211/827), **el-Musannef**, I-XII, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî, Beyrut, 1972.

ALÎ b. EBÎ TÂLÎB (40/661), **Nehcü'l-Belâga**, I-II, şrh. Muhammed Abduh, Beyrut, 1885.

BAĞDÂDÎ Ebu Mansur Abdülkâhir b. Tâhir (429/1037-38), **el-Fark Beyne'l-Fırak**, thk. Muhammed Osman el-Hiş, Kahire, ts.

BEKRÎ el-ENDELÜSÎ Ebu Ubeyd Abdullah b. Abdilaziz (487/1094), **Mu'cem mâ ista'ceme min esmai'l-bilâd ve'l-mevâdî**, I-VI, Beyrut, 1998.

BELÂZÜRÎ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya (279/892), **Ensâbu'l-Eşrâf**, I, thk. Muhammed Hamîdullah, Kahire, ts.

Ensâbu'l-Eşrâf, I-XIII, thk. Süleyman Zekkar - Riyaz Zirikli, Beyrut, 1996.

Fütûhu'l-Büldân, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ - Ömer Enis et-Tabbâ, Beyrut, 1987.

BEYHAKÎ Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (458/1066), **es-Sünenü'l-Kübrâ**, I-X, Haydarabad, 1355 H.

BUHÂRÎ Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail (256/870), **et-Tarihu'l-Evsat**, I-II, thk. Muhammed b. İbrahim el-Leheyran, Riyad, 1998.

CÂHİZ Ebu Osman Amr b. Bahr (255/869), **el-Beyân ve't-Tebyîn**, I-IV, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire, 1998.

Kitâbü'l-Hayevân, I-VIII, thk. Abdüsselâm Mehmed Hârûn, Mısır, 1965.

el-Buhalâ, thk. M. Tâhâ el-Hâcirî, Kahire, ts.

DÎNEVERÎ Ebu Hanife Ahmed b. Davud (282/895), **el-Ahbâru't-Tivâl**, thk. Ömer Faruk et-Tabbâ, Beyrut, ts.,

EBU NUAYM el-ISFAHÂNÎ Ahmed b. Abdillâh (430/1038), **Ma'rifetü's-Sahâbe**, I-VII, thk. Âdil b. Yusuf el-Azazî, Riyad, 1998.

EBU'L-FEREC el-ISFAHÂNÎ Ali b. Hüseyin (357/967), **Kitabü'l-Egânî**, I-XXI, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut, 1993.

EBU'L-FİDÂ İmâdüddîn İsmail b. Ali (732/1331), **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, I-II, tlk. Mahmûd Eyyûb, Beyrut, 1997.

FESEVÎ Ebu Yusuf Yakub b. Süfyan (277/890), **Kitabü'l-Marife ve't-Tarih**, I-IV, 3. b., thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Medine, 1410 H.,

HALÎFE B. HAYYÂT (240/854), **Tarihu Halife b. Hayyât**, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad, 1985.

İBN ABDİLBERR Ebu Ömer Yusuf b. Abdillâh (463/1071), **el-İstîâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb**, I-IV, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Kahire, ts.

et-Temhid li mâ fi'l-Muvatta mine'l-Meânî ve'l-Esânid, I-XXVI, thk. Muhammed el-Fellâh, Rabat, 1980.

İBN ABDİRABBÎH Ebu Ömer Ahmed b. Muhammed (328/940), **el-Ikdü'l-Ferîd**, Kahire, 1965.

İBN ASÂKİR Ebu'l-Kasım Ali b. Hasan (571/1176), **Tarihu Medîneti Dimaşk**, Beyrut, 1995.

İBN A'SEM Ebu Muhammed Ahmed b. A'sem el-Kûfî (314/926), **el-Fütûh**, I-VIII, thk. Ali Şîrî, Beyrut, 1411 H.

İBN EBÎ'L-HADÎD Ebu Hamid Abdühamid b. Hibetullah (655/1257), **Şerhu Nehci'l-Belâga**, I-V, thk. Komisyon, Beyrut, 1983.

İBN HABÎB Ebu Ca'fer Muhammed b. Habîb (245/860), **el-Muhabber**, thk. Ilse Lichtenstadler, Beyrut, ts.

İBN HACER Ebu'l-Fazl Ahmed b. Hacer el-Askâlânî (852/1449), **el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe**, I-IX, Beyrut, ts.

Tehzîbü't-Tehzîb, I-IV, thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid, Beyrut, 1995.

İBN HALDÛN Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed (808/1406), **Târih**, I-VIII, thk. Halil Şehâde - Süheyl Zekkâr, Beyrut, 2001.

Mukaddime, I-II, haz. Süleyman Uludağ, İstanbul, 2004.

İBN HALLİKÂN Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed (681/1282), **Vefeyâtü'l-Ayân**, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, ts.

İBN HAZM Ebu Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî (456/1064), **Cevâmi'u's-Sîre**, Beyrut, 1986.

Cemheratü Ensâbi'l-Arab, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire ts.

İBN HİBBÂN Ebu Hatim Muhammed b. Hibban (354/965), **Kitabü's-Sikât**, I-II, Haydarabad, 1975.

İBN HİŞÂM Ebu Muhammed Cemalüddin Abdülmelik b. Hişam el-Meafirî (213/828), **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, I-II, thk. Mustafa es-Sakka v.dğr., Kahire, 1955.

İBN KESÎR Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, I-XIV, Beyrut & Riyad, 1966.

İBN KUTEYBE Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889), **Kitâbü'l-Meârif**, Beyrut, 1970.

el-İmâme ve's-Siyâse, I-II, thk. Taha Muhammed ez-Zeynî, C. I, Beyrut, 1985.

Uyûnü'l-Ahbâr, I-IV, Kahire, 1996.

İBN MANZÛR Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem (711/1311), **Lisânü'l-Arab**, I-XV, Beyrut, ts.,

İBN SA'D Ebu Abdillâh Muhammed b. Sa'd (230/845), **et-Tabakâtü'l-Kübrâ**, I-VIII, Beyrut, ts

İBNÛ'L-ARABÎ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh (543/1148), **el-Avâsım mine'l-Kavasım**, thk. Ammar et- Talibî, Kahire, 1974.

İBNÛ'L-CEVZÎ Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (597/1201), **el-Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem**, I-XIX, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ, Beyrut, 1992.

İBNÛ'L-ESÎR Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (606/1210), **el-Kâmil fi't-Tarih**, I-XII, Beyrut, 1965.

Ûsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe

İBNÛ'L-İMÂD Ebu'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed (1089/1679), **Şezerâtü'z-Zehab fi Ahbâri Men Zehab**, thk. Abdülkadir Arnaut - Mahmûd Arnaut, I-X, Beyrut, 1986.

İBNÛ'N-NEDÎM Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak (385/995), **el-Fihrist**, thk. Rıza Teceddüd, yy., 1971.

KALKAŞENDÎ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (821/1418), **Subhu'l-Aşâ fi Sına'ati'l-İnşâ**, I-XIV, Kahire, 1922.

Meâsiru'l-İnâfe fi Meâlimi'l-Hilâfe, I-III, thk. Abdüsettar Ahmed el-Ferrâc, Beyrut, ts.

KÛTÛBÎ Salahuddîn Muhammed b. Şakir (764/1363), **Fevâtü'l-Vefeyât**, I-V, thk İhsan Abbas, Beyrut, 1973.

MAKDÎSÎ el-Mutahhar b. Tahir (355/966), **Kitabü'l-Bed' ve't-Tarih**, I-VI, Kahire, ts.

MAKRİZÎ Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ali (845/1442), **İmtâü'l-Esmâ**, I-XV, thk. Muhammed Abdülhamid en-Nümeysî, Beyrut, ts.

El-Mevaiz ve'l-itibar bi Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr, I-II, Beyrut, ts., s. 298

MÂVERDÎ Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed (450/1058), **el-Ahkâmü's-Sultâniyye**, thk. Ahmet Mübârek el-Bağdadi, Kuveyt, 1989.

MES'ÛDÎ Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin (345/956), **Mürûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher**, I-IV, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, 1964.

MİNKÂRÎ Ebu'l-Fazl Nasr b. Müzahim (212/827), **Vak'atü Sıffin**, thk. ve şrh. Abdüsselam Muhammed Harun, Beyrut, 1990.

MÜBERRED Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (286/899), **el-Kâmil**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, I-IV, Kahire, 1997.

MÜTTAKÎ el-HİNDÎ Ali b. Hüsamiddin (975/1567), **Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl**, I-XVIII, thk. Safvet es-Sekkâ - Bekrî el-Hayyânî, Beyrut, 1979.

NÜVEYRÎ Şehabüddin Ahmed b. Abdülvehhab (776/1374), **Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb**, I-XXXIII, thk. Müfid Kumeyha, Beyrut, 2004.

SAFEDÎ Ebu's-Safa Halil b. Aybek (764/1363), **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, I-XIX, thk. Ahmed el-Arnaut – Mustafa Türkî, C. XV, Beyrut, 2000

SEM'ÂNÎ Ebu Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed (562/1167), **el-Ensâb**, I-V, thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut, 1988.

SUYÛTÎ Ebu'l-Fazl Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), **Tarihu'l-Hulefâ**, Kahire, 1969.

el-Vesâil fi Müsamerati'l-Evâil, thk. Ebu Hacer Muhammed Zağlûl, Beyrut, 1986.

ŞEHRİSTÂNÎ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim (548/1153), **el-Milel ve'n-Nihâl**, I-II, thk. Emîr Ali Mühennâ - Ali Hasen Fâ'ûr, Beyrut, 1993.

TABERÂNÎ Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed (360/971), **el-Mu'cemü'l-Kebîr**, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi, Kahire, 1983.

TABERÎ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr (310/923), **Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk**, I-XI, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut, 1970.

TEMÎMÎ Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed (333/945), **el-Mihan**, I-V, thk. Yahya Vehib el-Cubûrî, Beyrut, 2006.

YAKUT el-HAMEVÎ Şihabüddin Ebu Abdillâh Yakut b. Abdillâh (626/1229), **Mu'cemü'l-Buldân**, I-V, Daru Sadır, Beyrut, 1975.

Mu'cemü'l-Üdebâ, I-VII, thk. İhsan Abbas, Beyrut, 1993.

YA'KÛBÎ İbn Vazih Ahmed b. İshak (292/905), **Tarih**, I-II, Beyrut, 1960.

ZEBÎDÎ Ebu'l-Feyz Muhammed b. Muhammed (1205/1791), **Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs**, I-X, Beyrut, ts.

ZEHEBÎ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (748/1348), **Düvelü'l-İslâm**, I-II, thk. Hasan İsmail Merve - Mahmûd Arnaut, Beyrut, 1999.

el-İber fi Haberi men Gaber, I-IV, thk. Ebû Hacer Muhammed Zağlul, Beyrut, 1985.

Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, I-XXIII, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut, 1985.

Tarihu'l-İslâm ve Vefeyâtü Meşâhîr ve'l-A'lâm, I-LIII, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut, 1990.

ZÛBEYRÎ Ebu Abdillâh Mus'ab b. Abdillâh (236/851), **Nesebü Kureyş**, tsh. E. Levi Provençal, Kahire, ts.

Modern Kaynaklar

AHMET CEVDET PAŞA, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârîhu'l-Hulefâ**, I-III, İstanbul, 1331 H.

AKYÜZ Vecdi, **Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi**, İstanbul, 1991.

ALGÛL Hüseyin, **İslâm Tarihi**, I-IV, İstanbul, 1991.

ALÎ Cevad, **el-Mufassal**, I-X, Beyrut, 1993.

ALÎ Salih Ahmed, **et-Tanzîmâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-Karni'l-Evvel el-Hicrî**, Bağdat, 1953.

APAK Âdem, **Hiz. Osman Dönemi Devlet Siyaseti**, İstanbul, 2003.

Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri, İstanbul, 2004.

Anahatlarıyla İslam Tarihi-3 (Emevîler Dönemi), İstanbul, 2008.

ATÇEKEN İsmail Hakkı, **Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik**, Ankara, 2001.

ATEŞ Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, I-XII, İstanbul, 1989.

AVCI Casim, “Medâin”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVIII, Ankara, 2003, ss. 289-291.

“Kûfe”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXVI, Ankara, 2002, ss. 339-342.

AYCAN İrfan, **Saltanata Giden Yolda Muaviye bin Ebî Süfyan**, Ankara, 2001.

“Sakîf Kabîlesi ve Taif Şehrine İslâm Tarihi Açısından Bir Bakış”, **AÜİFD**, C. XXXIV, Ankara, 1993, ss. 209-235.

“Mühelleb b. Ebû Sufre”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 511-512.

AYDIN M. Akif, “Evlat Edinme”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 527-529.

A‘ZAMÎ Ali Zarîf el-Bağdâdî, **Muhtasarı Tarihi’l-Basra**, thk. İzzet Rifat, Kahire, 2001.

BÂKIR Abdülhâlik, “Basra”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 108-111.

BİLGE Mustafa L., “Ahvâz”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. II, İstanbul, 1989, ss. 192-193.

BOZKURT Nebi, “Hucre b. Adî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 277-278.

CAN Yılmaz, “Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Ortaya Çıkan Ordugâh Şehir Modeli Üzerine”, **İSTEM**, C. III, S. 6, Konya, 2005, ss. 215-235.

CEVDET Cemal Muhammed, **el-Arab ve’l-Arz fi’l-Irak fi Sadri’l-İslam**, Amman, 1979.

ÇAKAN İsmail L - Muhammed EROĞLU, “Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 76-79.

ÇETİN Osman, “Horasan”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 234-241.

ÇUBUKÇU Asri, “Ebû Bekre”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1994, s. 114.

DADAN Ali, “İslam Toplumundaki İlk Sivil Direniş Hareketlerinden Hucre b. Adî Hareketi ve Toplumsal Etkileri”, **İSTEM**, C. III, S. 5, Konya, 2005, ss. 203-221.

DEMİRCAN Adnan, **Haricîler’in Siyâsî Faaliyetleri**, İstanbul, 1996.

Ali-Muaviye Kavgası, İstanbul, 1996.

- DEMİRAYAK Kenan, “İbn Müferrîğ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XX, İstanbul, 1999, ss. 215-216.
- DÖNDÜREN Hamdi, **Delilleriyle Aile İlmihali**, İstanbul, 1995.
- DÖNMEZ İbrahim Kâfi, “Nesep”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXII, İstanbul, 2006, ss. 573-575.
- DÜRÎ Abdülazîz, “Dîvan”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. IX, İstanbul, 1994, s. 377-381.
- ERGİN Ali Şakir, “Ferezdak”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 373-375.
- FAYDA Mustafa, “Abdullah b. Âmir”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. I, İstanbul, 1988, ss. 84-85.
- “Celûlâ Savaşı”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VII, İstanbul, 1993, ss. 272-273.
- “Atâ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. IV, İstanbul, 1991, ss. 33-34.
- FERRUH Ömer, **Tarihu'l-Edebi'l-Arabî**, I-VI, Beyrut, 1981.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, “Hâricîler”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVI, İstanbul, 1997, ss. 169-175.
- GADBÂN Münir Muhammed, **Muaviye b. Ebî Süfyan**, Dımaşk, 1980.
- GIBB H.A.R., **The Arab Conquests in Central Asia/Orta Asyada Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara, 2005.
- GÜLER Zekeriya, “Rebî' b. Ziyâd”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIV, İstanbul, 2007, s. 498.
- GÜNALTAY Şemseddin, **İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri**, sad. M. Mahfuz Söylemez - Mustafa Hizmetli, Ankara, 1997.
- HASSON I., “Ziyâd b. Abîhi”, **The Encyclopaedia of Islam Second Edition**, I-XIII, C. XI, Leiden, 2002, ss. 519-522.
- HEY'ET Cevad, “Fars”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XII, İstanbul, 1995, ss. 174-176.
- HITTI P. K., **Siyasî ve Kültürel İslam Tarihi**, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- İŞŞ Yûsuf, **ed-Devletü'l-Ümeviyye**, Dımaşk, 2007.
- KALLEK Cengiz, “Haraç”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVI, İstanbul, 1997, ss. 71-88.

- KANDEMİR Yaşar, “Ebû Türâb”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1994, s. 243.
- KEHHÂLE Ömer Rıza, **Mu‘cemu Kabâili’l-Arab**, I-V, Beyrut, 1997.
- [Komisyon], **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, I-XIV, İstanbul, 1989.
- [Komisyon], **Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı**, Ankara, 2003.
- KÜÇÜKAŞÇI Mustafa Sabri, “Sakîf”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXVI, İstanbul, 2009, ss. 10-11.
- “Hicaz”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVII, İstanbul, 1998, ss. 432-437.
- LAMMENS H., “Tâif”, **M.E.B. İslam Ansiklopedisi**, I-XIII, C. XI, İstanbul, 1979, ss. 672-674.
- “Huçr b. ‘Adî”, **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, I-XIII, C. V/1, İstanbul, 1987, s. 576.
- LANDAU-TASSERON Ella, “Adoption, Acknowledgement of Paternity and False Genealogical Claims in Arabian and Islamic Societies”, **Bulletin of the Schools of Oriental and African Studies**, C. 66, S. 2, 2003, ss. 169-192.
- MAŞALI Mehmet Emin, “Mushaf”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXI, İstanbul, 2006, ss. 242-248.
- MEHMET ZİHNİ EFENDİ, **el-Hakâik**, I-II, İstanbul, 1310 H.
- MERÇİL Erdoğan, “Tevkî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XLI, İstanbul, 2012, s. 35-36.
- ONAT Hasan, **Emevîler Devri Şîh Hareketleri ve Günümüz Şîliği**, Ankara, 1993.
- ÖNKAL Ahmet – BOZKURT Nebî, “Cami”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. VII, İstanbul, 1993, ss. 46-56.
- ÖZBALIKÇI M. Reşit, “Miskîn ed-Dârimî”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXX, İstanbul, 2005, s. 185.
- ÖZEN Şükrü, “Kâdî Şüreyh”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIV, İstanbul, 2001, ss. 119-121.
- PEDERSEN Johs., “Mescid”, **M.E.B. İslâm Ansiklopedisi**, I-XIII, C. VIII, İstanbul, 1979, s. 1-71.
- PELLAT Ch., “Mathâlîb”, **The Encyclopaedia of Islam Second Edition**, I-XIII, C. VI, ss. 828-829.

- RUBIN Uri, “‘Al-Walad li’l-Firāsh’ on the Islamic Campaign against ‘Zinā’”, **Studia Islamica**, S. 78, 1993, ss. 5-26.
- SAFVET Ahmed Zeki, **Cemheratü Hutabi’l-Arab fi Usuri’l-Arabiyyeti’z-Zahire**, I-III, Kahire, 1933.
- SÂLİM Abdülaziz, **Tarihu’l-Arab fi Asri’l-Câhiliyye**, Dâru’n-Nehdâti’l-Arabiyye, Beyrut, ts.
- SARIÇAM İbrahim - AYCAN İrfan, **Emevîler**, Ankara, 1993.
- SÖNMEZ Mehmet Ali, “Hakem b. Amr”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XV, İstanbul, 1997, s. 175.
- SÖYLEMEZ Mehmet Mahfuz, “Emevî İktidarına Karşı Kûfe’den İlk Sivil Muhalefet: Hucr b. Adiy Hareketi”, **Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. III, S. 6, Çorum, 2004, ss. 31-48.
- TERZİ Mustafa Zeki, “Gulâm”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XIV, İstanbul, 1996, ss. 178-180.
- TOPALOĞLU Bekir, “Mevlâ”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXIX, Ankara, 2004, ss. 440-441.
- TOPUZOĞLU Tevfik Rüştü, “Ebü’l-Esved ed-Düelf”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. X, İstanbul, 1999, s. 311-315.
- WATT W. Montgomery, **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara, 2010.
- WELLHAUSEN Julius, **İslamiyetin İlk Dönemlerinde Dînî-Siyâsî Muhalefet Partileri**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1989.
- Arap Devleti ve Sukûtu**, çev. Fikret Işıltan, Ankara, 1963,
- YAZICI Tahsin, “Hulvân”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XVIII, İstanbul, 1998, ss. 345-346.
- YILDIZ Hakkı Dursun, “Bermekîler”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. V, İstanbul, 1992, ss. 517-520.
- YILMAZ GÖMBEYAZ Melek, “Muaviye b. Ebî Süfyan’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, **UÜİFD**, C. XIX, S. 1, Bursa, 2010, ss. 301-332.
- “Muaviye b. Ebî Süfyan’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, **UÜİFD**, C. XIX, S. 1, Bursa, 2010, ss. 301-332.
- YILMAZ Metin, “İslâm Tarihinde (Emevî-Abbâsî Dönemi) Saltanata Bağlı Yargı Siyasallaşması”, **İSTEM**, C. II, S. 3, Konya, 2004, ss. 135-152.

“Şurta”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXIX, İstanbul, 2010, s. 242-244.

YİĞİT İsmail, “Emevîler”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XI, İstanbul, 1995, ss. 87-104.

YÜKSEL Ahmet Turan, “Ubeydullah b. Ziyâd”, **T.D.V. İslâm Ansiklopedisi**, I-XLIV, C. XXXXII, İstanbul, 2012, ss. 29-30.

ZAĞLÛL Abdülhamid Sa`d, **Fî Tarihi'l- Arab Kable'l-İslâm**, Beyrut, ts.

ÖZGEÇMİŞ

Adı, Soyadı	Melek		Yılmaz Gömbeyaz
Doğum Yeri ve Yılı	İzmit		1979
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		Arapça
ve Düzeyi	78.75 (ÜDS 2006)		
Eğitim Durumu	Başlama - Bitirme Yılı		Kurum Adı
Lise	1989	1995	İzmit İmam Hatip Lisesi
Lisans	1995	2000	Uludağ Üniv. İlahiyat Fakültesi
Yüksek Lisans	2003	2005	Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens.
Doktora	2005	2015	Uludağ Üniv. Sosyal Bilimler Ens.
Çalıştığı Kurum (lar)	Başlama - Ayrılma Yılı		Çalışılan Kurumun Adı
1. Diyanet İşleri Başkanlığı	2007	---	Yıldırım Müftülüğü
Yayınlar:	Hakemli Makaleler 1. “Muaviye b. Ebî Süfyân’ın Muhaliflerini Bertaraf Etme Yöntemleri”, <i>Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i> , 19/1 (2010), ss. 301-332. 2. “Bir Emevî Valisi: Hâlid b. Abdullah el-Kasrî”, <i>İSTEM: İslâm San’at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi –Emevîler Özel Sayısı-</i> , yıl: 4, sy: 8, 2006, ss. 237-254.		
İletişim (e-posta):	mygombeyaz@gmail.com		
	Tarih İmza Adı Soyadı		